

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНОЗНАВСТВА ІМ. І. КРИП'ЯКЕВИЧА НАН УКРАЇНИ

На правах рукопису

Соляр Ігор Ярославович

УДК 329.7(477.8)«1923/1939»

**ЗОВНІШНІ ОРІЄНТАЦІЇ
НАЦІОНАЛЬНО-ДЕРЖАВНИЦЬКИХ ПАРТІЙ
ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ (1923 – 1939)**

07.00.01 – історія України

Дисертація на здобуття наукового ступеня
доктора історичних наук

Науковий консультант:

Патер Іван Григорович,

професор, доктор історичних
наук,

завідувач відділу новітньої історії

Інституту українознавства

ім. І. Крип'якевича НАН України

Львів – 2012

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ББСУ – Безпартійний блок співпраці з урядом
ВКП(б) – Всесоюзна Комуністична партія більшовиків
ВУНК – Всеукраїнський національний конгрес
ВУО – Волинське українське об'єднання
ГКРУ – Громадський комітет рятунку України
ДАІФО – Державний архів Івано-Франківської області
ДАЛО – Державний архів Львівської області
ЗУЗ – Західноукраїнські землі
ЗУНР – Західно-Українська Народна Республіка
ЗУТЛН – Західно-Українське товариство Ліги Націй
КК – Контактний Комітет
КОЗЗ – Комітет оборони західноукраїнських земель
Комінтерн – Комуністичний Інтернаціонал
КПЗУ – Комуністична партія Західної України
КПП – Комуністична партія Польщі
КПРС – Комуністична партія Радянського Союзу
МВС – Міністерство внутрішніх справ
МЗС – Міністерство зовнішніх справ
НАН України – Національна академія наук України
Наркомат – Народний Комісаріат
НК – Народний Комітет
НКЗС – Народний комісаріат зовнішніх справ
НОУЛ – Народна організація українців м. Львова
ОУН – Організація українських націоналістів
ПКК – Підготовчий Конгресовий Комітет

ПНК – Повітовий Народний Комітет
ППС – Польська партія соціалістична
ПЦЗУ – Політичний центр Західної України
РКП(б) – Російська комуністична партія більшовиків
РСФРР – Російська Соціалістична Федеративна Радянська Республіка
РСУК – Ревізійний союз українських кооперативів
СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік
СРІ – Соціалістичний Робітничий Інтернаціонал
ТНК – Тісніший Народний Комітет
УАПЦ – Українська Автокефальна Православна Церква
УВО – Українська військова організація
Укбюро – Українське бюро
УКС – Український Католицький Союз
Укр. істор. журн. – Український історичний журнал
УНДО – Українське національно-демократичне об'єднання
УНДП – Українська національно-демократична партія
УНО – Українська народна обнова
УНР – Українська Народна Республіка
УНТП – Українська народно-трудова партія
УПНР – Українська партія національної роботи
УПР – Українська парламентська репрезентація
УПСР – Українська партія соціалістів-революціонерів
УРП – Українська радикальна партія
УРСР – Українська Радянська Соціалістична Республіка
УСДП – Українська соціал-демократична партія
УСДРП – Українська соціал-демократична робітнича партія
УСРР – Українська соціалістична радянська республіка
УСРП – Українська соціалістично-радикальна партія

УТЛН – Унія товариств Ліги Націй

ФНС – Фронт національної єдності

ЦК – Центральний Комітет

ЦДАЛ України – Центральний державний історичний архів України, м. Львів

ЦДАГО України – Центральний державний архів громадських об'єднань України,
м. Київ

ШНК – Ширший Народний Комітет

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	2
ВСТУП	6
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ	
1.1. Історіографія проблеми	11
1.2. Джерельна база дослідження	52
РОЗДІЛ 2. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ	71
РОЗДІЛ 3. СТАВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКИХ ПАРТІЙ ДО ПОЛІТИЧНОГО КУРСУ ПОЛЬСЬКОЇ ДЕРЖАВИ	
3.1. УНТП-УНДО: між ідеями неґації Польської держави і здобуття автономії	94
3.2. Антипольська спрямованість діяльності УРП-УСРП	150
3.3. Польський владний режим в оцінці УСДП	178
РОЗДІЛ 4. РАДЯНСЬКА УКРАЇНА В КОНЦЕПЦІЯХ УКРАЇНСЬКИХ ПАРТІЙ	
4.1. Стратегія і тактика УНТП-УНДО щодо Радянської України	197
4.2. Критика УСРП суспільно-політичних процесів в УРСР і рядянофільських тенденцій в українському політикумі	234
4.3. УСДП: від радянофільства до критики комуністичного режиму	260
РОЗДІЛ 5. ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ВЕКТОР УКРАЇНСЬКИХ ІНТЕРЕСІВ	
5.1. Тенденції міжнародних відносин та зовнішня політика провідних європейських держав у візії УНТП-УНДО	280
5.2. Зовнішньополітична діяльність УНТП-УНДО.....	315
5.3. Оцінка міжнародних відносин УРП-УСРП й УСДП	361
ВИСНОВКИ	391
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	399

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. На історичну долю українського народу значний вплив завжди мали зовнішні, міжнародні фактори. Цей переважно негативний вплив був особливо відчутним у ХХ столітті, адже згідно з т. зв. сукупним “рейтингом зовнішнього впливу” Україна увійшла в першу п’ятірку держав світу, на розвиток яких події всесвітньої історії минулого століття справили визначальний вплив.

У 1920–1930-х рр. українське питання залишалося нерозв’язаним. Жодна європейська держава не обстоювала права українського народу на створення незалежної і соборної держави. Український політикум Західної України у міжвоєнний період ХХ ст., порівняно з іншими українськими землями, мав значно кращі можливості для реалізації своїх програмних вимог. Ідеали незалежності і соборності України найвиразніше сповідували національно-державницькі партії Західної України: Українська народно-трудова партія (УНТП), Українське національно-демократичне об’єднання (УНДО), Українська радикальна партія (із 1926 року – Українська соціалістично-радикальна партія (УРП-УСРП), Українська соціал-демократична партія (УСДП). Маючи історичні традиції політичної боротьби в умовах Австро-Угорської імперії, досвід державотворення в період української революції, найбільші впливи (серед легальних партій) на українське суспільно-політичне життя краю, національно-державницькі партії намагалися актуалізувати українське питання на міжнародній арені. Зважаючи на тенденції світової політики у міжвоєнний період ХХ ст., їх можливості та впливи були достатньо обмежені.

Активізація зовнішньополітичних зацікавлень національно-державницьких партій Західної України була спричинена значними змінами після завершення Першої світової війни. Незважаючи на значний науковий інтерес, проблема зовнішніх орієнтацій національно-державницьких партій

Західної України в контексті міжнародних відносин міжвоєнного періоду ХХ ст. залишається малодослідженою. Актуальність дослідження посилюють сучасні євроінтеграційні декларації Української держави.

Зв'язок роботи з науковими програмами, темами. Дисертаційне дослідження виконувалося в рамках наукової теми відділу новітньої історії Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України “Ідея соборності України як чинник консолідації українського суспільства в світовий інтеграційний процес: минуле і сучасне” (державний реєстраційний номер 0108V010870).

Об'єктом дослідження є національно-державницькі партії Західної України, а саме УНТП, УНДО, УРП (з 1926 р. – УСРП), УСДП.

Предмет дослідження – зовнішні орієнтації партій національно-державницького табору Західної України, їх бачення розв'язання українського питання в контексті міжнародних відносин міжвоєнного періоду ХХ ст.

Мета дослідження – аналіз зовнішніх орієнтацій національно-державницьких партій Західної України у 1923 – 1939 рр. Відповідно до неї визначено **завдання** дослідити:

- стан наукової розробки теми та джерельну базу;
- програмні засади діяльності національно-державницьких партій Західної України;
- вплив міжнародних чинників на формування зовнішніх пріоритетів партій національно-державницького табору Західної України;
- ставлення УНТП-УНДО, УРП-УСРП, УСДП до політики владних інституцій Польської держави в українському питанні;
- еволюцію їх програмних принципів щодо суспільно-політичних процесів у Радянській Україні;
- участь політичних партій у діяльності міжнародних організацій у міжвоєнний період ХХ ст.;

- дискусійні питання міжнародних відносин, зовнішніх пріоритетів українських партій в їх друкованих органах;
- взаємини з іншими українськими партіями, організаціями, установами;
- роль та місце партій національно-державницького табору в боротьбі за розв’язання українського питання.

Хронологічні рамки визначені періодом перебування Західної України у складі Другої Речі Посполитої. Нижня межа означена березнем 1923 року – рішенням Ради послів держав Антанти про приєднання Східної Галичини до Польщі; верхня – вереснем 1939 року – початком Другої світової війни.

Територіальні межі дослідження включають міжвоєнну Польщу, СРСР та держави Європи.

Для розв’язання дослідницьких завдань застосовано загальнонаукові **методи**: аналітичний, синтетичний, логічний, індуктивний, систематизації (класифікації), а також спеціально-історичні: ретроспекції, порівняльно-історичний, синхронічний, проблемно-хронологічний.

Наукова новизна одержаних результатів зумовлена сукупністю поставлених завдань та засобами їх розв’язання. У роботі

вперше:

- здійснено комплексний аналіз зовнішніх орієнтацій УНТП-УНДО, УРП-УСРП, УСДП;
- розкрито участь національно-державницьких партій Західної України в міжнародних організаціях: Унії товариств Ліги Націй (УТЛН), Конгресах національних меншин, Міжпарламентській унії, Соціалістичному Робітничому Інтернаціоналі (СРІ);
- висвітлено оцінку українськими партіями тенденцій міжнародних відносин 1920 – 30-х рр.;
- з’ясовано проблему представництва політикуму Західної України на міжнародній арені;

- проаналізовано ставлення національно-державницьких сил Західної України до політики провідних європейських держав, Радянської України;
- схарактеризовано масштаби допомоги радянофільському руху та визначено його вплив на визначення зовнішньополітичних орієнтирів;

удосконалено:

- аналіз джерелознавчого та історіографічного матеріалу про зовнішні орієнтації національно-державницьких партій Західної України;
- проблему еволюції ставлення національно-державницьких партій Західної України до політичного курсу Польської держави;
- характеристику партійних програм УНТП-УНДО, УРП, УСРП, УСДП;

новий рівень розвитку отримали:

- питання українсько-польських взаємин у 1923 – 1939 рр.;
- проблема консолідації національно-державницьких сил Західної України у міжвоєнний період ХХ ст.;
- біографічні дані лідерів українських партій.

Практичне значення одержаних результатів полягає в можливості використання конкретно-фактичного матеріалу та висновків праці в подальших наукових розробках з історії суспільно-політичних процесів у Європі в міжвоєнний період ХХ ст., політологічних, регіональних та інших дослідженнях при написанні узагальнюючих праць з історії України, Польщі. Матеріали дисертації можуть бути використані при підготовці нормативних курсів з новітньої історії країн Європи і Америки, теорії та історії політичних партій, порівняльної політології, а також у практичній діяльності політичних партій і громадських організацій на сучасному етапі.

Апробацію результатів дослідження здійснено на засіданнях відділу новітньої історії Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, у виступах на міжнародних, всеукраїнських, регіональних наукових конференціях та історичних читаннях: “Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ ст.”

(Івано-Франківськ, 21–22 листопада 1996 р.), “Соціально-економічна ефективність державного управління: теорія, методологія та практика” (Львів, 23 січня 2003 р.), “Українська держава і гетьманський рух новітньої доби” (Київ, 15–16 травня 2003 р.), “Західно-Українська Народна Республіка: до 85-ти річчя утворення” (Івано-Франківськ, 31 жовтня 2003 р.), “В’ячеслав Липинський в історії, теорії та практиці українського державотворення” (Луцьк, 26–27 квітня 2007 р.), “Голодомор 1932–1933 рр. в Україні: причини, демографічні наслідки, правова оцінка” (Київ, 25–26 вересня 2008 р.), “Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. До 90-річчя утворення” (Львів–Івано-Франківськ–Чернівці, 30 жовтня – 1 листопада 2008 р.), “Соборність, як чинник українського державотворення (До 90-річчя Акту Злуки)” (Київ, 21 січня 2009 р.), “Галицький сейм: до 150-річчя утворення” (Львів, 11 травня 2011 р.), “Трансформація суспільно-політичних процесів в Україні воєнного та післявоєнного періодів” (Мукачево, 21–22 жовтня 2011 р.), “Unija Europejska – Polska – Ukraina. Społeczno-kulturowy, polityczny i gospodarczy wymiar współpracy” (Gniezno, 11 – 20 маія 2011 г.), “Історична пам’ять, суспільний феномен, поле громадської консолідації, перспективи досліджень” (Умань, 11 травня 2012 р.) та ін.

Основні **результати дослідження** викладені в 41 науковій публікації, із них 22 – у фахових виданнях.

Структура дисертації побудована за проблемно-хронологічним принципом. Робота складається із переліку умовних скорочень, вступу, п’яти розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури (1171 найменування). Загальний обсяг дисертації становить 500 сторінок, із них 398 – основний текст.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія проблеми

На сучасному етапі зовнішні орієнтації партій національно-державницького табору Західної України й надалі залишаються маловивченою проблемою в українській та польській історіографії й вимагають обґрунтованого аналізу. Для зручності історіографію проблеми поділено на три періоди за хронологічним принципом: 1) 20–30-і рр. ХХ ст.; 2) дослідження радянського періоду; 3) роботи, опубліковані у незалежній Україні.

У 1920 – 1930-х рр. переважали політологічні та публіцистичні праці, у яких не могло бути об'єктивного дослідження проблеми. Їх автори сповідували певні ідеологічні переконання і відповідно формували свої наукові позиції.

Відомий дослідник державотворчих процесів в Західній Україні Михайло Лозинський у працях “Уваги про українську державність” Уже енциклопедичною стала теза про суб'єктивну оцінку процесів суспільно-політичного розвитку Західної України 20–30-х рр. ХХ ст. тогочасними громадсько-політичними діячами. Зокрема Михайло Лозинський у праці “Поневолені західно-українські землі” [898] звернув свої погляди на Радянську Україну, що, на його думку, поступово “стає національним і державним центром усіх українських земель, основою для здійснення соборної української державності” [899, с. 46]. Характеризуючи партійно-політичне життя в Західній Україні, політик зазначив: “З одного боку[...] партійні формації споріднених напрямів об'єднуються для поширення на всі українські землі польської окупації. З другого боку, національний, політичний, соціальний світогляд змінюється під впливом революції на Україні і

української радянської державности. Розпадається національний фронт національно-демократичної і радикальної партії, який був основою Міжпартійної Ради” [899, с. 46–47].

Проаналізувавши партійно-політичний спектр регіону, автор повертається до однієї з основних проблем дослідження – ставлення національно-державницьких партій до УСРР. “В теорії протиставлять вони українській радянській державности “чистий національно-державний ідеал”, під яким розуміють суверенність і демократичний лад, виповнюючи сі поняття змістом своєї політичної й соціальної програм, який, очевидно, в кожній з них є інакший, – розмірковував Михайло Лозинський. – В практиці, коли йде про те, щоби зазначити різницю між положенням українських земель на сей і по той бік ризьких кордонів чи підкреслити міжнародне значення українського питання, – вони вказують на Радянську Україну як на доказ постійної перемоги ідеї української державности” [899, с. 52].

Урешті Михайло Лозинський зробив висновок про “рівнорядність” визнання націонал-демократами української радянської і польської державности” [899, с. 51]. Водночас він розкритикував ліквідацію екзильного уряду ЗУНР. “Не творячи на його місці нового центра міжнародньої пропаганди, фразою про «власні сили» поборювано потребу такого центра, – хоч ясна річ, що міжнародня пропаганда являється одним із дуже важних елементів власної сили”, – констатував громадський діяч [899, с. 55]. Він вважав, що у справі міжнародньої пропаганди УНДО не вело планової роботи, не використовувало права петицій до Ради Ліги націй. “Утворення бюро міжнародньої пропаганди в Варшаві свідчить, що партія йде в цій справі по лінії найслабшого опору, – зауважив дослідник. – Бюро, на яке польський уряд може щохвилини покласти свою руку[...] викликає в міжнародніх колах ілюзію, що “національним” меншостям у Польщі живеться не так зле, коли

вони зможуть ввести міжнародню пропаганду проти Польщі – з Варшави!” [899, с. 55–56].

Василь Кучабський у брошурі “Большевизм і сучасне завдання українського Заходу” обґрунтував історичне завдання українського політикуму – стати центром всеукраїнського державництва. “Не значить воно ніякого повороту до ніяких “західноукраїнських концепцій”, – пояснював автор праці, – бо почуття індивідуальності всеукраїнської нації не є однозначне з тим австрійсько-галицьким загумінковим партикуляризмом, який далі Відня ніколи не бачив і бачити вже ніколи не буде. Доля цього почуття “тіснішою батьківщиною” не є ніяка Галичина, лиш є ті українські землі, з яких колись у майбутньому почнеться зорганізованим збройним чином будівництво української держави” [469, с. 102].

Вирішальними чинниками його реалізації, на думку Василя Кучабського, були “з одного боку, міжнароднє положення, а з другого – творчі здібності українського населення даної області” [469, с. 102]. Терміном “всеукраїнське державництво” він розумів, що “ніяка область України не живе сама для себе і що немає ніяких “тісніших батьківщин”, лиш є обов’язок кожного українця і синів кожної землі української боротися зі зброєю в руках за українську націю й державу там, де цього вимагатиме всеукраїнський національно-державний інтерес – у майбутньому всеукраїнський Піємонт” [469, с. 102].

На відміну від Михайла Лозинського, Василь Кучабський відкидав орієнтацію українського політикуму на Радянську Україну: “Якщо він сьогодні сміло кинеться в бік “орієнтації на Радянську Україну”, то користі тієї не буде, бо ця орієнтація є тільки містком для большевицької національної нівеляції” [469, с. 103]. Саме в Західній Україні, переконував дослідник, були найкращі можливості реалізувати всеукраїнську державність: “Полишаючи на боці те, що колонізаційний наступ може при відповідному національно-політичному провіді суспільности лише скріпити почуття української національної

індивідуальности, ми мусимо підкреслити ще й те, що терору в відношенню до нашої національно-політичної думки й змагань на нашому Заході ані рівняти сьогодні не можна з большевицьким терором і що в порівнянню до політичних умов большевицької Росії українська національно-політична державницька, легальна і всяка инша організація має на нашому Заході просто необчислимі можливости перед собою” [469, с. 102–103].

Відомий історик, прихильник консерватизму Стапан Томашівський [985] намагався не стільки акцентувати на історико-теоретичних проблемах, скільки розтлумачити особливості політичної програми партії, проаналізувати її стратегію і тактику в суспільно-політичних умовах Другої Речі Посполитої, схарактеризувати основні проблеми, від вирішення яких залежало розв’язання українського питання на міжнародній арені.

Натомість у Радянській Україні у цей час з’явилося чимало досліджень пропагандистсько-публіцистичного змісту, у яких найчастіше висвітли соціально-економічне становище Західної України відповідно до оцінок офіційних органів УСРР, КП(б)У та Комінтерну [756, 761]. Щоб продемонструвати переваги “соціалістичного будівництва” на Наддніпрянщині порівняно “з польським гнітом у Західній Україні”, наголосити на необхідності революційним шляхом возз’єднати всі українські землі, автори спотворювали дійсність, особливо характеризуючи діяльність національно-державницьких політичних партій, захищаючи концепцію “запроданства української буржуазії”, утрати її позицій в українському політичному житті.

Саме ці перші дослідження, присвячені суспільно-політичним процесам у Західній Україні, започаткували в радянській історіографії оцінку діяльності українських партій як “буржуазно-націоналістичних”, антинародних та реакційних. На цьому тлі КПЗУ визнано єдиною “революційною силою” у краю, яка спроможна вирішити гострі соціально-економічні проблеми робітників та селян Західної України.

Автори серії брошур “Західньо-українська контрреволюція в підготовці війни проти СРСР”, “Саботажники визвольного руху-інтервенти (про УНО-УВО)”, “З хрестом і мавзером проти радянської України (про католицькі партії укр.[аїнської] буржуазії Західної України)” тощо мали на меті ознайомити “зі знаряддям підготовки інтервенції, з методами обдурювання широких верств трудящих з використанням релігійного та націоналістичного дурману і всякої соціальної демагогії, що до неї вдаються буржуазні партії Західної України, з їхньою програмою і тактикою, викрити справжнє обличчя західньо-українських льокаїв польських інтервентів” [839].

Не стала винятком праця Ярослава Зимного “Запроданці польського фашизму (УНДО-інтервенти)” (серія “Контрреволюційний табір Західної України”). Дослідження написане у ключі панівної в УСРР ідеології, оцінок Комінтерну, ВКП(б), КП(б)У і КПЗУ діяльності українських партій. З’ясовуючи ставлення націонал-демократів до Польщі, автор вважав, що УНДО “ніколи не було і не є принциповим ворогом Польської держави, а є тільки контрагентом торгу західноукраїнської буржуазії з польською за поширення участі першої в адміністративному й економічному управлінні західноукраїнськими землями в формі автономії цих останніх” [839, с.17]. Принагідно зауважу, що наведені думки, як і твердження про вимогу автономії як програми-максимум, не відповідали ні програмі партії, ні резолюціям з’їздів УНДО.

У міжвоєнній Другій Речі Посполитій осередком українознавчих досліджень стала низка наукових установ, серед яких – Інститут дослідження національних справ та Східний інститут. На сторінках їх друкованих органів – “Sprawy Narodowościowe”, “Wschód/Orient”, “Biuletyn Polsko-Ukraiński” – часто аналізували міжнародні відносини в Центрально-Східній Європі, зовнішню політику Польщі, а також деякі аспекти зовнішніх орієнтацій українського політикуму. Серед польських авторів відзначмо фаховість та

обґрунтованість розвідок Тадеуша Голувка, Леона Василевського, Єжи Гедройця, Влодзімежа Бончковського, Александра Бохенського та інших дослідників.

Наприкінці 1920 – упродовж 1930-х рр. за підтримки відділу національностей Міністерства внутрішніх справ Польщі вийшли друком дослідження польських істориків, публіцистів та громадсько-політичних діячів, присвячені партійно-політичній проблематиці. Однією з перших у цій тематичній ніші стала робота Аліції Бельціковської [1038], яка схарактеризувала організаційні принципи, програмні орієнтири, керівний склад дванадцяти партій Західної України. Тадеуш, Кароль і Вітольд Ржепецькі [1035, 1036] опрацювали результати виборчих кампаній українських партій до польського парламенту, подали короткі біографічні відомості про послів сейму та сенаторів (1922–1930 рр.).

Їх ініціативи згодом підтримали Александр Бохенський, Влодзімеж Бончковський та Станіслав Лось [1039], Міхал Фелінський [1058] та інші науковці. Останній, зокрема, запропонував історико-соціологічну характеристику українського партійного табору, поділив легальні партії на т. зв. праві, центристські та ліві. Аналізуючи ідеологічну еволюцію найвпливовішої на той час партії Західної України – УНДО, Міхал Фелінський виокремив три орієнтаційні напрями серед націонал-демократів: правицю з орієнтацією на Польщу; центр з орієнтацію на власні сили та лівицю – на УСРР.

З. Урбанський проаналізував розклад українських партійно-політичних сил Західної України, довів провідні позиції націонал-демократів в українському легальному таборі у другій половині 20-х рр. ХХ ст. у Західній Україні [1167]. Дослідження інших польських учених здебільшого тільки в загальних рисах ознайомлюють читача з партійним спектром Західної України,

завуальовано відображають особливості зовнішньополітичних орієнтацій УНТП, УНДО, УСДП, УСРП на різних історичних відтинках.

Отже, як констатував сучасний історіограф Василь Футала, у 20–30-х рр. ХХ ст. відбувся процес “нагромадження первинних знань з історії становлення і діяльності українських легальних партій, – констатував сучасний історіограф Василь Футала, – На сторінках окремих видань і часописів порушувалися питання, пов’язані з відображенням партійно-політичного життя в краї на початку 1920-х рр., міжпартійними взаєминами, ставленням місцевих еліт до Польщі та Радянської України” [992, с. 56].

Повоєнна українська історіографія, на жаль, також суттєво не “просунулася” у вивченні зовнішньополітичних орієнтацій партій національно-державницького табору Західної України. Сотні наукових праць того часу присвячені обґрунтуванню закономірності існування комуністичного режиму на західноукраїнських землях, водночас на маргінесі наукових зацікавлень залишалися інші проблеми, на висвітлення яких накладалося табу. До таких тем, без сумніву, належить проблема зовнішньополітичних орієнтацій партій Західної України у міжвоєнній Польщі ХХ ст. Після ХХ з’їзду КПРС у радянській історіографії розширився тематичний спектр досліджень з історії Західної України 1920–1930-х рр., що давало якісь надії на заповнення “білих плям” досліджуваної теми. Однак не зважаючи на “згасання крайньої войовничості змісту історичних досліджень”, праці радянських науковців надалі об’єднувала спільна концепція: КПЗУ – бойовий загін КПРС-КПУ, політичний авангард трудящих краю, організатор згуртування українського народу в боротьбі за радянську владу і за возз’єднання з радянською Україною, за перемогу соціалізму та комунізму.

Значним позитивом доробку радянських дослідників 1970–1980-х рр. стало зростання джерельної бази, яка доповнювалася документами не лише з архівів УРСР й СРСР, й із закордонних, переважно польських установ. Цей

процес започатковано у працях Павла Йови [848], Миколи Волянюка [781], Михайла Герасименка і Богдана Дудикевича [787], Олександра Цибка [995]. У другій половині 60 – початку 70-х рр. ХХ ст. “антибуржуазну” риторичну попередників продовжили Марк Зільберман [840], Олег Швидак [1019] та ін.

У дослідженнях “Торжество історичної справедливості” [986] та “Воз’єднання західноукраїнських земель із Радянською Україною” [780], попри концепцію “братерської допомоги великого російського народу” й “вирішальної ролі Великої Жовтневої соціалістичної революції” фрагментарно подано інформацію про зовнішньополітичні орієнтації “запроданських партій” Західної України у міжвоєнний період, їх ставлення до польського владного режиму.

Вітчизняні історики Євген Галушко [783], Май Панчук [925–298], Юрій Сливка [970–972], Степан Макарчук [903] та Іван Васюта [769–771] та інші в основному визначили місце комуністичного руху в суспільному житті міжвоєнної Західної України. Засудивши політику УНДО, спрямовану на нібито “придушення революційної боротьби трудящих Західної України проти окупаційного режиму Польщі”, учені констатували відсутність позитивних зрушень у польсько-українських відносинах після переходу в середині 1930-х рр. до політики нормалізації, безперспективність парламентської праці УПР у 1935–1939 рр., зважаючи на ігнорування проурядовою більшістю українських вимог, що, урешті-решт, призвело до провалу задекларованого 1935 року курсу УНДО.

Зокрема Іван Васюта, тавруючи націонал-демократію за “прислужництво буржуазним режимам”, все ж визнав, що партія – провідна тогочасна політична сила Західної України, яка упродовж 20–30-х рр. ХХ ст. мала значний вплив на українське населення Галичини, про що виразно свідчили виборчі кампанії до парламенту Польщі 1928 та 1930 рр.

У праці Степана Макарчука розкрито ідейно-політичні засади діяльності українських політичних партій, схарактеризовано особливості суспільно-політичної ситуації на західноукраїнських землях. Проаналізувавши умови нормалізації польсько-українських відносин, автор вважав, що нова тактика націонал-демократів, спрямована на польсько-українське зближення, – це ніщо інше, як “повна відмова від опозиції до режиму і перехід до тактики вимолювання крихт зі столу польського фашизму” [903, с. 201].

Дослідження Юрія Сливки представляє діяльність національно-державницьких партій як “реакційну політику польської та української буржуазії”. Історик наголосив, що перехід до політики нормалізації пришвидшило підписання польсько-німецького договору 1934 року, який ґрунтувався на спільній боротьбі проти Радянського Союзу і комуністичного руху. Водночас вимогу автономії Західної України, яку актуалізувало УНДО у 1930-х рр., науковець називав свідомо демагогічною [970, с. 238].

Деякі аспекти досліджуваної теми привернули увагу українських науковців діаспори. В енциклопедичній публікації Степана Барана та Степана Витвицького “Українські землі під Польщею” подано загальну характеристику діяльності політичних партій Західної України в міжвоєнний період. У працях Івана Кедрина [859], Тараса Гунчака [794, 795], у циклі статей, присвячених Євгенові Коновальцю [808], у характеристиці національно-визвольного руху почасти проаналізовано зовнішньополітичні орієнтації українських партій, можливі шляхи вирішення “українського питання” у міжвоєнний період ХХ ст.

Відомий історик Іван Лисяк-Рудницький вважав несприятливими політичні обставини міжвоєнного періоду ХХ ст. для практичної всеукраїнської політичної дії: “На різних теренах Західної України, – в Галичині, на Волині, Закарпатті, Буковині, повсякденна політика мала здебільшого льокальний характер, зумовлений окупаційною даною чужою державою-завойовником. Зокрема насущним

хлібом політичної Галичини була боротьба проти польського режиму. Наддніпрянська еміграція, що повинна була бути носієм ідеї соборности, не могла його виконати задля своєї польонофільської закордонно-політичної орієнтації. Це розходження між еміграційним урядом УНР та галицьким проводом треба вважати за головну причину, чому сьогобічна Україна не спромоглася в міжвоєнній добі на репрезентаційний центр всеукраїнського значення” [894, с. 273].

Дослідник також зауважив, що “галицьке громадянство, на жаль, за період від 1919 до 1939 року встигло позбутися багато з цієї політичної культури, що її защепило в ньому життя в культурній і правовій австрійській державі (а також була вона безперечно, і це мусило нині задля історичної спраєдливості об’єктивно визнати, хоч на загал до українців ставилася вона досить помачушиному). Загальна варваризація політичного життя, притаманна для періоду між обома війнами, знайшла свій новий відгомін і на західних українських землях” [894, с. 57–58].

На відміну від Івана Лисяка-Рудницького, Василь Гришко виявив відповідні переваги перебування українських земель у складі сусідніх держав. “Парадоксальним чином сталося так, – писав він, – що якраз перебування українських земель у післявоєнно-пореволюційний період під чотирма різними окупаціями чужих держав, будши нещасливим наслідком поразки української боротьби 1917–1921 рр. за самостійну соборну державність, обернулася на своєрідне “щастя в нещасті”, бо це стало саме тією обставиною, в якій на новому історичному етапі виникли цілком нові і досить надійні шанси перспективи продовження і успіху новими силами та в нових формах” [792, с. 57]. Значення української проблеми в міжвоєнний період ХХ ст. він пояснював перебуванням українських земель у Центрально-Східній Європі на стику політичних інтересів західного і східного “комуністичного” ідеологічно ворожих світів. Учений, визначаючи ускладнення соборної єдності дій українців у боротьбі за спільні

національні цілі, вважав, що міжвоєнні реалії відкривали нові можливості для посилення цієї боротьби [792, с. 58].

Інший дослідник того періоду – Мирослав Прокоп – підтвердив відому тезу про те, що польські уряди “вели послідовну політику асиміляції і репресій проти виявів українського організованого життя та намагалися не допустити на окраїни впливів галицьких громадських централей» [940, с. 129]. Лев Ребет також не залишився байдужим до проблеми “орієнтацій українського політикуму”. У статті “ОУН на ЗУЗ у половині 1930-х років” він зауважив: “Політичні діячі старшого покоління заступали погляд, що нашим завданням є розбудувати наше життя, як тільки в цих умовах це буде можливим, і чекати, поки не прийде для нас “слухний час”. На ділі це чекання на прийдешній, неозначений слухний час дорівнювало орієнтації на чужі сили, які, здійснюючи свою мету, мали б – як сподівалися прихильники чекання слухного часу – створити і для нас корисну ситуацію і безпосередньо чи посередньо (знищенням наших ворогів) допомогти і нам у здобутті нашої самостійності” [808, с. 526–527].

Одну із лакун української історіографії – ставлення Великобританії до українського питання в ХХ ст. – намагався охарактеризувати Костянтин Зеленко: “З британського боку, зацікавлення Україною, так і її долею, також не було ніколи надто широке. Британці зацікавилися Україною посередньо через Росію, яка була найбільшою і найвідомішою потугою на Сході Європи” [808, с. 883]. Дослідник зауважив, що деякі події, які відбувалися в Галичині, зокрема політика пацифікації 1930 року, отримали “широке віддзеркалення” в Англії. “Британська реакція на тодішні драматичні події в Галичині була своєрідним сумішем підозрливості й симпатії до українців, – підкреслював автор, – Міністерство закордонних справ дивувалося, наприклад, що, отримуючи сотки протестаційних телеграм від українських громад і організацій, включно до парохій, з Канади і США, не отримали жодного солідно опрацьованого меморіалу у справі польської “пацифікації” в Галичині. Збираючи інформації про події в Галичині,

Міністерство закордонних справ мусіло спертися на звітах канадійського громадянина д-ра Дея, якого польські власті арештували 3 листопада 1930 року і відтак депортували” [808, с. 895–896].

Ігор Каменецький у статті “Українське питання в німецькій зовнішній політиці між двома світовими війнами” довів, що Міністерство закордонних справ Веймарської республіки акцентувало “на співпраці з УНДО у стосунку до української проблеми в Польщі і розраховувало на співпрацю з гетьманом П.[авлом] Скоропадським, з вістрям співпраці, зверненням головно проти ССРСР” [808, с. 856]. За його словами, Веймарська республіка ніколи не відмовлялася від зацікавлення Центрально-Східною Європою. Для підтвердження цієї тези дослідник навів низку чинників: 1) Східна Європа залишилася в німецькій свідомості тим “відтинком” фронту в Першій світовій війні, де німецькі війська, незважаючи на капітуляцію на Заході, залишилися непереможними; 2) німецьке суспільство гостро відчувало втрату східних областей Німеччини; 3) сусідні держави Німеччини на сході Європи вважалися штучними новотворами Версальського договору, “яких суверенне існування не сходилося з національними інтересами Німеччини”; 4) німецькі національні меншини на Сході Європи втратили в багатьох випадках своє панівне або привілейоване становище [808, с. 851].

Окрім окреслених загальних аргументів зацікавлення Німеччини Східноєвропейським регіоном, Ігор Каменецький простежив також еволюцію у ставленні німецького уряду до української проблеми, зокрема проаналізував українсько-німецькі відносини в період української революції. “Україна, однак, попри протигетьманської революції та принагідних сутичок українських військ з німецькими військовими частинами, які відступали з України, вступала в майже нормальні дипломатичні взаємини з Німеччиною до 1921 року”, – підсумував дослідник [808, с. 853]. Зближення обох держав, на його думку, відбулося завдяки тому, що Україна і Німеччина перебували в

конфлікті з Польщею і Росією, і в цьому спільність їх інтересів. “Це маніфестувалося не тільки в продовженні формального визнання українських дипломатичних, торговельних та інших місій, але й певній обмеженій технічній і матеріальній допомозі урядові ЗУНР і УНР в час їхньої визвольної боротьби” [808, с. 853].

Автор проаналізував звіт німецької сторони про українську проблему в Польщі та СРСР, поданий 1927 року державному секретареві Міністерства закордонних справ. У ньому схарактеризовано українські політичні аспірації в Польщі в межах трьох основних груп: “Перша група прагне до з’єднання Галичини з Радянською Україною, навіть за ціну впровадження радянської системи. Друга – співпрацює з Польщею проти СРСР. Третя, і найчисельніша група, змагає до України, незалежної від Польщі і Радянської Росії, і в оперті на західню Європу, а особливо на Німеччину. УНДО при цій нагоді згадується як приклад з-поміж партій, які належать до третьої групи” [808, с.857]. Значну увагу у статті зосереджено на проблемі місця українського питання в німецькій зовнішній політиці в контексті міжнародних відносин 1920–1930 рр. Аналізуючи стратегічні цілі німецької політики на сході Європи у 1930-х рр., а також німецько-польські, німецько-італійські відносини, на підставі документів Міністерства закордонних справ Німеччини, Бюро зовнішніх справ НСДАП, автор констатував: “Українське питання було остільки важним в гітлерівській зовнішній політиці, що Україна займала, за всіма ознаками, центральну позицію в плянах німецької експансії. Коли ідеологічно-расово воля українського народу була чітко означена в початковій стадії націонал-соціалістичного руху, питання коли і в який спосіб Україна буде включена в німецький “лебенсраум” [життєвий простір – *I.C.*] не скристалізувалося перед вибухом радянсько-німецької війни. Це і вияснює комплексне маневрування української проблеми німецькими урядовими колами, а іноді і неконсеквентну політику супроти українських політичних груп” [808, с. 879].

У статті Євгена Онацького “Євген Коновалець і ПУН перед проблемою розбудови ОУН в Україні” наведено уривки з листів Євгена Коновальця до автора публікації, датованих 1930-ми рр. В одному з них (від 1 липня 1932 року) обговорювали подальшу тактику УНДО на IV Народному з’їзді у зв’язку з виступом на ньому Дмитра Палієва. Євген Коновалець дуже критично висловився на адресу члена ЦК УНДО: “Я балакав з одним безстороннім чоловіком, що був на з’їзді УНДО і на з’їзді наших студентів. Передусім він ствердив, що виступ Палієва на з’їзді УНДО був просто страшним. Він нічого позитивного від себе не дав, а тільки викликав ще більший політичний хаос. Він своїм виступом, вправді, здержав природний розвій тої політики, на якій се буде далі кваситися” [808, с. 687].

Дмитро Андрієвський у статті “Обставини 30-х років і Провід Українських Націоналістів” висловив своє бачення проблеми реакції українського політикуму на “паціфікацію” польського уряду. Він констатував факт співпраці УПР з “революційними чинниками, особливо на міжнароднім форумі при нагоді різних конгресів, як-от конгресів національних меншин”. Описуючи діяльність УПР, українських організацій на міжнародній арені після “паціфікації” в Галичині, констатував скерування до Ліги Націй скарг від українських діячів – Василя Панейка, Мілени Рудницької та Олекси Яворського; звернень УПР у грудні 1930 року, українських еміграційних організацій до Ліги Націй, а також петицій англійських парламентарів з оскарженням дій польського уряду восени 1930 року в Галичині [808, с. 657].

Водночас історик звернув увагу на широку співпрацю ОУН з УПР та із крайовими політичними силами Західної України із представниками ДЦ УНР. Він наголосив, що особливо інтенсивними були контакти з Міленою Рудницькою. Зокрема на початку червня 1931 року Мілена Рудницька, відбувши нараду з англійськими парламентарями в Лондоні, зупинилася в Брюсселі, де в цей період проживав Дмитро Андрієвський. “В передбаченні зустрічі з Міленою

Рудницькою я виготовив проєкт декларації, яку мали б, на мою думку, скласти українські послы й сенатори[...] на форумі Ліги Націй, – ідеться у статті. – Ми розглянули з гостею мій проєкт і вона, зробивши в нім деякі зміни, повезла його до Львова, і він справді був використаний Репрезентацією, яка не знала, хто був автором його першої редакції” [808, с. 658].

У ПУНі не було єдиної позиції щодо питань політичної тактики в зовнішньополітичній сфері. Дмитро Андрієвський захищав співпрацю з УНДО “на фронті боротьби з поляками” і з урядом УНР “в боротьбі проти більшовиків” [808. с. 658]. Водночас Дмитро Андрієвський схарактеризував “доволі неясну роллю” у пропагандистській діяльності українців в Європі Якова Макогона – американського громадянина, українця з Буковини. У країнах Європи він пропагував об’єднання всіх українських еміграційних установ. “При цьому він натякав, – згадував Дмитро Андрієвський, – що за ним стоять українці США і Канади. З розмови, що я перевів з доручення полковника з К.[остянтином] Кисілевським, я виніс враження, що Макогін має претензії на підпорядкування собі інформаційної служби, а навіть контролювати українську політику на Заході і на те має належні засоби та зв’язки. Старшина запасу американської фльоти, він був одружений з багатою американкою. Мимохіть виринала думка, що Яків Макогін працює для якоїсь розвідки, і це зразу насторожувало всіх українців, з яким він намагався знайти співпрацю в політичній ділянці” [808, с. 659]. Він також не виключав того, що Яків Макогін бачив в ОУН свого конкурента в зовнішньополітичній сфері.

Зенон Пеленський перебільшував значення УВО й ОУН у національному русі українців у міжвоєнний період ХХ ст. Водночас він наголосив, що УВО “ніколи не ставила під сумнів законности дотеперішнього політичного проводу на ЗУЗ в постаті її повсякчасної Парляментської Репрезентації, очолюваної і веденої за традицією українською національно-демократичною партією при чинній співучасті партій соціалістів і радикалів. Якщо з боку УВО

і була критика Парляментарної Репрезентації, то вона стосувалася або окремих осіб, або окремих здійснень, але не самого принципу” [808, с. 502]. Зенон Пеленський також вважав, що жоден “із проводів тієї чи іншої з фракцій ОУН ніколи формально “не обеззаконив ні самої по собі Української Парляментарної Репрезентації, ні УНДО, ні УСДП, ні УСРП, або пізніше ФНС, або будь ще кого, та не проголосив себе єдиним репрезентантом політичної волі всього українського народу” [808, с. 506]. Важко погодитися з його твердженням, що у 1920-х рр. УВО була принаймі з морального, хоч і не “суспільно-організаційного погляду, цим “твердим ядром”, довкола якого формувалося початкове міжвоєнне західноукраїнське визвольне зусилля [808, с. 504].

Повоєнна польська історіографія зазнавала меншого (порівняно з радянською історіографією) ідеологічного тиску, що віддзеркалилося у тематиці досліджуваних проблем. Однак і надалі в цей період переважали праці з історії комуністичного, робітничого та селянського рухів, у яких трактування подій 1920–30-х рр. у Західній Україні збігалось з офіційною лінією Компартії Польщі.

Одні з перших спроб дослідити українське питання в міжвоєнній Польщі ХХ ст. належать Мирославі Пап’єжинській-Турек і Ришарду Тожецькому. Мирослава Пап’єжинська-Турек визнала, що чимале значення в українському суспільно-політичному житті, як і в діяльності УПР, мав “буржуазно-націоналістичний табір”, який охоплював різні політичні напрями, із перевагою націоналістичного, підтримував традиції ЗУНР, контакти з Євгеном Петрушевичем та з іншими українськими організаціями на терені Німеччини і Чехословаччини [1127, s. 283]. Дослідниця констатувала, що в українській сеймовій репрезентації були різні політичні орієнтації, які представляли інтереси відповідних класів і суспільних груп, проте вони були спільні в

негації “конструктивної діяльності Польської держави”, а програмні відмінності стосувалися розвитку українського життя.

Аналізуючи українське питання в Польщі як одну з найскладніших проблем у внутрішній та деякою мірою зовнішній політиці Другої Речі Посполитої, польська дослідниця виокремила чинники, які впливали на “температуру політичної боротьби”: 1) перемога “Жовтневої революції” та утворення УСРР; 2) існування “буржуазної ЗУНР”, діяльність її екзильного уряду; 3) зацікавлення СРСР, Англії і Франції української проблемою [1127, с. 5–6]. Мірослава Пап’єжинська-Турек зауважила, що в міжвоєнний період ХХ ст. розв’язання української проблеми було неможливим із двох причин: по-перше, на території, де українці становили більшість, проживали також поляки; по-друге, українські вимоги не збігалися з інтересами владних інституцій Другої Речі Посполитої [1127, с. 287].

Ришард Тожецький у своїх дослідженнях на набагато ширшій джерельній базі (документи Ради міністрів Другої Речі Посполитої, Міністерства внутрішніх справ) намагався комплексно проаналізувати українське питання в міжвоєнний період без будь-яких ідеологічних штампів, які все ж були присутні у дослідженнях 1950 – 1980-х рр. Дослідник акцентував увагу на тих політичних силах та їх представників, що пробували розв’язати українське питання на засадах взаємної толерації польського та українського народів. Незважаючи на низку дискусійних проблем (оцінки Рішення Ради Амбасадорів держав Антанти від 14 березня 1923 року, діяльності польських урядів щодо розв’язання проблеми національних меншин), автор намагався проаналізувати вимоги політичних сил Західної України, їхнє апелювання до тодішніх міжнародних інституцій. Ришард Тожецький наполегливо пояснював логіку дій в намаганні розв’язати українське питання. Зокрема він виділив діяльність уряду Владислава Сікорського, який перший розробив програму щодо

українців, але, як зазначив сам дослідник, неповністю визначену в засобах реалізації [1151].

Ян Томіцький присвятив кілька досліджень діяльності СРІ, членами якого були представники УСРП і УСДП. Однак основну увагу історика привертала проблема діяльності членства ППС у цій міжнародній організації, її позиція у розв'язанні проблем Центрально-Східної Європи. Інші польські науковці – Міхал Сліва, Александра Тимінецька, Едвард Єлінський – зосередилися на діяльності польських соціалістів в окреслений період ХХ ст. Якщо Александра Тимінецька, Януш Жарновський, Богдан Гловацький проаналізували еволюцію програми і стратегії ППС, основні напрями її діяльності в 1920–1930-х рр., то Едвард Єлінський та Міхал Сліва достатньо критично оцінили ставлення партії до національних меншин, бачення польськими соціалістами шляхів розв'язання українського питання.

Національна політика польських урядів у міжвоєнний період ХХ ст. стала об'єктом досліджень Анджея Хойновського [1149, 1150] і Теофіла Пйотркевича [1131, 1132]. Роман Вапінський [1169, 1170], аналізуючи політику польських націонал-демократів, висвітлив їхнє бачення розв'язання українського питання як внутрішньої проблеми Польщі.

Отже, незважаючи на недоліки вітчизняної радянської історіографії (здебільшого ідеться про ідеологічну перенасиченість досліджень та заборону висвітлювати деякі тематичні блоки), а також робіт діаспорних учених (зосереджували основну увагу на подіях національно-визвольного руху), у працях повоєнних науковців подано лише фрагментарну інформацію про зовнішні орієнтації партій національно-державницького табору.

Після відновлення Українською державою незалежності 1991 року серед істориків зросло зацікавлення національною історією, діяльністю діячів українського національно-визвольного руху. Скасування ідеологічних обмежень, відкриття доступу до архівних матеріалів дали змогу розширити

спектр досліджуваних проблем. Упродовж останнього двадцятиліття вийшли друком десятки праць, присвячених партійно-політичній тематиці, однак зовнішньополітичні орієнтири політичних сил національно-державницького табору залишилися поза увагою дослідників. Окреслену тематику сучасні українські вчені фрагментарно розглядали здебільшого у трьох аспектах: в узагальнювальних працях з історії Західної України; у дослідженнях присвячених діяльності поодиноких політичних партій та партійних лідерів; у наукових роботах, у яких конкретні проблеми дотичні із предметом дослідження (напр.: нормалізація, парламентські вибори, консолідація національно-демократичних сил наприкінці 30-х рр. ХХ ст. тощо).

Серед узагальнювальних праць, які епізодично ознайомлюють читача зі стратегією і тактикою УНТП, УНДО, УРП-УСРП, УСДП у міжвоєнний період ХХ ст., виділимо дослідження Ярослава Грицака “Нариси історії України: формування модерної української нації ХІХ – ХХ ст. ” [790], Станіслава Кульчицького “Україна між двома війнами (1921–1939 рр.)” [881], Лесі Алексієвець “Польща: шляхом відродження державної незалежності 1918–1926” [753], Миколи Кугутяка “Галичина: сторінки історії. Нариси суспільно-політичного руху ХІХ ст. – 1939 р.” [876], Івана Васюти “Політична історія Західної України (1918–1939)” [766].

У колективній монографії “Нариси з історії дипломатії України” [920] схарактеризовано характер радянської дипломатичної активності в Європі, діяльність українських урядів в еміграції та уряду УСРР. Зовнішню діяльність українських партій з’ясовано фрагментарно, проте ґрунтовно опрацьовано зовнішню діяльність ОУН, а також Державного центру УНР. Окрім цього, автори монографії з’ясували місце українського питання в тогочасних міжнародних відносинах у Центрально-Східній Європі.

Ярослав Грицак, проаналізувавши діяльність УНДО, УРП-УСРП та УСДП, зауважив, що ці партії мали мету – здобути якщо не незалежність, то

принаймі автономію Західної України у межах Польської держави; вони сповідували лояльність до чинного режиму, а до того ж були надмірно прив'язані до регіону [790, с. 193]. Відомий історик констатував, що “крах політики “нормалізації” у 1938 р. поховав надії на легальне розв'язання українського питання. Західноукраїнські політики могли надіятися на знищення своїх головних супротивників – СРСР і Польщі – лише у грозі нової війни, запах якої чувся уже в повітрі. Природно, що вони вбачали своїх союзників серед ворогів свого ворога – у Литві, Чехословаччині й Німеччині. Перше місце у цих контактах займала Німеччина, найбільш зацікавлена у розвалі Версальської системи. Українсько-німецькому зближенню сприяло те, що після поразки визвольних змагань Німеччина стала місцем осідку української політичної еміграції – гетьмана Павла Скоропадського, колишнього Президента УНРади ЗУНР Євгена Петрушевича та ін. Контакти між німецьким урядом й українськими групами виходили поза межі звичайної гостинності: вони надавали своєму господарю військово-розвідкові послуги” [790, с. 145].

Станіслав Кульчицький у монографії “Україна між двома війнами (1921–1939 рр.)” проаналізував політику радянського керівництва щодо Західної України, діяльність представників центристського, ліворадикального і праворадикального рухів у Західній Україні. Автор вважав міжвоєнну Польщу національно-строкатою державою. За його словами, “польські панівні кола для зміцнення одержаної після Першої світової війни державності обрали вкрай небезпечний шлях асиміляції національних меншин” [881, с. 325]. Дослідник акцентував на територіально єдиному суспільно-політичному житті Західної України, “незважаючи на прагнення польських чиновників зберегти роз'єднаність між українськими громадами, які тривалий час розвивались у двох різних імперіях – Російській та Австро-Угорській” [881, с. 325].

Аналізуючи резолюції з'їздів УНТП-УНДО в середині 20-х рр. ХХ ст., Станіслав Кульчицький відзначив антикомуністичні настрої націонал-демократів: “Політична орієнтація на Радянську Україну, яку схвалили в установчих документах партії, мала значною мірою умовний характер. Ця умовність простежується навіть лексично: в орієнтації офіційну не на столицю УСРР, а на “золотоверхий Київ”. Вони звертали свої погляди на Київ зовсім не з відчаю, спричиненого небажанням великих держав захистити українців від асиміляторської політики Варшави. Націонал-демократи сподівалися на те, що великомасштабна українізація, яка почалася в УРСР, сприятиме переродженню політичного режиму й утвердить справжню державність на Великій Україні” [881, с. 326–327].

Загалом окреслені дослідження відрізняє методологічний інструментарій, підхід до оцінки чільних подій суспільно-політичного життя Західної України, однак в авторів не викликає заперечень державотворчі прагнення партій національно-державницького табору, їхня активна зовнішньополітична діяльність та парламентська праця у сеймі і сенаті Другої Речі Посполитої, спрямована на реалізацію цієї мети.

Уже на початку 1990-х рр. в Україні з'являються перші роботи, присвячені політичним партіям національно-державницького табору. Однак на сучасному етапі українського державотворення помітна деяка диспропорція у цій тематичній ніші: більшість праць присвячена провідній політичній силі Західної України легального табору – УНТП та УНДО, значно менше – УРП-УСРП і УСДП.

Одним із перших підвалини організаційно-політичного становлення УНТП-УНДО дослідив Микола Кугутяк. У монографії “Історія української націонал-демократії (1918–1929 рр.)” [878] схарактеризовано стратегію і тактику провідної української партії, розкрито її значення у суспільно-політичному житті, зовнішньополітичну діяльність, протиборство в межах

партії. Автор вважає, що УНДО створило оптимальну модель загальнонаціональної ідеології, а також пристосовані до конкурентних обставин політичну тактику і стратегію. Завдяки конструктивній діяльності в різних галузях суспільного життя, націонал-демократи утвердили свою провідну й консолідаційну роль у західноукраїнському суспільстві та національно-політичному русі. Дослідник вважає, що за ідеологією, тактикою і стратегією, формами і методами діяльності ця сила найбільше відповідала демократичним традиціям українського народу, його політичним, національним та соціальним запитам, громадському менталітетові та світобаченню [878, с. 236]. У третьому розділі монографії розкрито зовнішньополітичну діяльність трудовиків. Автор відзначив, що розрахунки і сподівання трудовиків у 1919–1923 рр., як “переважної більшості західноукраїнського політикуму на добру волю, справедливість урядів країн держав Антанти при вирішенні проблеми державної незалежності Галичини виявилися хибними. Створення західноукраїнської держави не входило в егоїстичні плани великих держав Європи” [878, с. 198].

Парламентську діяльність партій національно-державницького табору найфаховіше висвітлено у кількох розвідках Олександра Зайцева [817–825]. Аналізуючи етапи нормалізаційної політики, дослідник звернув увагу на те, що уряд Феліціана Славоя-Складковського від другої половини 1937 року започаткував новий курс національної політики, який де-факто ставив під сумнів подальші вдалі нормалізаційні заходи обох сторін. На його думку, намагання УПР перевести деструктивний польсько-український конфлікт у русло конструктивного діалогу зазнало невдачу через антиукраїнську політику пілсудчиків і правих польських партій, а також через поширення радикальних настроїв в українському суспільстві на тлі загострень міжнародних конфліктів. Олександр Зайцев вважав, що за умов утвердження авторитаризму в Польщі і внаслідок початку співпраці УНДО з урядом після 1935 року роль легальних

українських партій, зокрема їхньої парламентської діяльності, зменшилася. Натомість ініціатива поступово переходила до українського підпілля.

Ідейно-політичну еволюцію УНДО розкрито в численних публікаціях Бориса Хруслова [993, 994]; вплив партії на суспільно-політичні процеси в регіоні у першій половині 1930-х рр. схарактеризувала Оксана Потіха [939]. Дослідниця, вслід за своїми попередниками, зауважила, що в першій половині 1930-х рр. “політична тактика УНДО зазнала кардинальних змін, пов’язаних із загостренням політики польського уряду щодо українського населення та масовим винищенням українства на Наддніпрянщині. Під впливом цих та інших факторів раніше опозиційна політика УНДО еволюціонувала у напрямку пошуку шляхів порозуміння з польською владою на основі автономії Західної України у складі Польщі, свідченням чого став IV Народний з’їзд партії” [939, с. 416].

Почасти проблему співпраці УНДО й ОУН проаналізовано у дослідженнях Івана Федика. Учений відзначив, що “проблема угодовства існувала в середовищі націонал-демократів ще з часу створення УНДО”, а “такий важливий чинник, як ставлення до Польщі та її політики, виконував також об’єднувальну функцію для українських політичних середовищ, відкриваючи можливості для співпраці і координації на певних етапах політичної боротьби” [990, с. 61].

Упродовж останніх років з’явилася значна кількість наукових робіт, написаних як біографічні нариси провідних діячів УНДО. Зокрема в центрі уваги Любові Шептицької – громадсько-політична діяльність одного з лідерів партії – Степана Барана. Ярослав Комарницький, досліджуючи світоглядні орієнтири голови УНДО і УПР Василя Мудрого, прийшов до невтішного висновку про утопічність і безперспективність польсько-українських переговорів у другій половині 1930-х рр., які ініціював цей політик, зважаючи на остаточне утворення авторитарного режиму в Польщі, загострення

міжнародних конфліктів, поширення радикальних настроїв в українському суспільстві. “На автономістські проекти для Західної України, які з другої половини 30-х рр. постійно обстоював Василь Мудрий, які виходили у 1936 р. навіть від західноукраїнських комуністів, польський уряд майже не реагував”, – резюмував дослідник [858, с. 185].

Ольга Швед, автор праці “Степан Витвицький: громадсько-політична діяльність” [1017], крізь призму його діяльності на партійній ниві та в парламенті Другої Речі Посполитої, спробувала визначити пріоритетні напрями праці націонал-демократів. Авторка зауважила, що поданий 9 грудня 1938 року УНДО на розгляд сейму “Проект конституційного закону Галицько-Волинської Землі” з’явився під впливом подій на Закарпатті, а “максималізм вимог наводить на думку, що це була радше політична мініфестація, аніж реальна спроба вирішити проблему Західної України” [1017, с. 93–94].

Світогляд, професійна і громадсько-політична діяльність української інтелігенції в міжвоєнний період ХХ ст. висвітлено у праці Костянтина Кондратюка. Учений переконує, що зовнішньополітичні орієнтири більшості представників цієї верстви викликані дискримінаційною культурно-освітньою, церковно-релігійною та соціально-економічною політикою польського уряду, адже нерівноправне становище, високий ступінь безробіття української інтелігенції спричиняли невдоволення польською владою і сприяло поширенню національно-визвольних ідей [864, с. 56].

Мар’яна Міщук, Ольга Боднар присвятили серію розвідок діяльності УРП-УСРП. Характеризуючи стратегію і тактику партії у міжвоєнний період, її парламентську працю, науковці у руслі досліджуваних тем безапеляційно відзначили, що “державність, суверенітет та соборність як основні постулати української національно-державницької ідеї були включені й в програму УРП-УСРП, ставши, поряд із вимогою соціального визволення, домінуючими

засадами діяльності її членів упродовж усього періоду існування партії” [912, с. 194].

Ігор Райківський – один із небагатьох сучасних дослідників, який ґрунтовно проаналізував еволюцію політичної програми і тактики УСДП [813–815, 942–946]. Він переконливо довів негативний вплив суспільно-політичних процесів 1930-х рр. на розбудову соціал-демократичної партії. Наростання диктатури в різних формах суперечило здійсненню політичного ідеалу УСДП – побудови соціалістичної, самостійної і соборної України. На думку науковця, радикалізація суспільних настроїв позначилися передусім на УСДП, яка розглядала соціалізм, демократію та український патріотизм як три рівнорядні чинники. Епізодично відображено позицію УСДП щодо політики нормалізації українсько-польських відносин, а також участь її представників у консолідаційних акціях політичних сил Західної України у другій половині 1930-х рр.

Олег Жерноклеєв, Ігор Райківський у спільній монографії [815] схарактеризували діяльність лідерів соціал-демократії Західної України у міжвоєнний період ХХ ст.: Порфіра Буняка, Лева Ганкевича, Миколи Ганкевича, Івана Квасниці, Володимира Старосольського, Володимира Темницького, Антона Чернецького. Крізь призму їх партійної діяльності проаналізовано ставлення УСДП до Радянської України та Польщі, фрагментарно висвітлено співпрацю партії з УНТП-УНДО, УСРП, а також ППС, оприлюднено рішення VII партійного конгресу про вступ до СРІ.

Почасти зовнішньополітичні орієнтації партій національно-державницького табору схарактеризовано у дослідженнях, присвячених українсько-польським відносинам у 20–30-х рр. ХХ ст. Зокрема Степан Макарчук [901, 902] констатував, що спроби українців налагодити конструктивне співробітництво з польською владою не могли бути успішними, оскільки “уряд не був зацікавлений в успіху українських починань на будь-якій

нів, не використовував їх з метою досягнення загального польсько-українського порозуміння” [902, с. 134].

Відомий дослідник українсько-польських відносин Леонід Зашкільняк вважав, що українсько-польському порозумінню в міжвоєнний період перешкоджали насамперед психологічні обставини: “Міцні усталені стереотипи щодо прав Польщі на західноукраїнські землі у польському середовищі і не менш поширені уявлення про споконвічне історичне право українців на них зводили шанси досягнення розумного компромісу між обома сторонами до мінімуму, хоча й не виключали такого” [826, с. 46].

Орест Красівський у монографії “Галичина у першій чверті ХХ ст.: проблеми польсько-українських стосунків” [870] у розділі “Повоєнні орієнтації українського політикуму” наголошував на провідній ролі націонал-демократії в західноукраїнському політичному русі та в її консолідаційному впливі на суспільство. У низці розвідок про польсько-українські конфлікти й компроміси на початку 1930-х рр. автор констатував, що відносини двох народів визначали не тільки внутрішні, а й зовнішні чинники. Зокрема влітку 1930 року в Німеччині активізувалася антипольська кампанія, що передбачала ревізію умов Версальського договору, повернення Німеччині територій, що відійшли до Польщі після Першої світової війни. Як наслідок – у польському політикумі поширилася думка про, що “український рух є берлінською інтригою” [873, с. 325].

Дослідник польсько-українських взаємин 1920–30-х рр. Володимир Комар акцентував на проблемі прометеїзму. Поділивши міжвоєнний період на два періоди: парламентську демократію (1919–1926 рр.) та санаційну диктатуру (1926–1939 рр.), – він проаналізував діяльність партії та зробив висновок, що політикою нормалізації сподівались зберегти українські економічні та національно-культурні надбання від повного знищення, закріпити позиції своєї

партії у суспільстві і не допустити дезорієнтації українського національно-визвольного руху [863].

Олександр Реєнт [947–950] наголосив, що “Перша світова війна, попри всі негативні явища, що її супроводжували, створила умови для досягнення цієї мети [права націй на самовизначення – *I.C.*] перед багатьма великими й малими бездержавними народами Європи. Українці органічно були заангажовані у ці процеси, маючи історичну традицію національно-визвольного руху, політичний інструментарій, колективну волю, критичну масу національної свідомості значної частини мешканців регіону, про який ідеться. Іншими словами, українська спільнота Галичини історично визріла для реалізації “української ідеї” – створення суверенної національної держави” [949, с. 96].

Історик спробував “поглянути на українське питання в контексті двох світових війн” і відзначив, що важливо “було б згадати всі українські партії, які діяли в міжвоєнній Польщі легально, адже вони багато зробили для того, аби українство не перестало існувати навіть як національна меншина”. На його думку, тільки ОУН зуміла вистояти перед “нищівною політикою Берліна та Москви й за вкрай несприятливих обставин продовжити боротьбу за свою кінцеву мету. Дослідник зауважив, що амбіції “правителів II Речі Посполитої не вдовольнялися приєднаними в 1921 р. західноукраїнськими землями. У бесіді з міністром закордонних справ Польщі Юзефом Беком глава МЗС Німеччини Ріббентроп як компенсацію за “возз’єднання” Данцига з Рейхом й антирадянську позицію обіцяв прихильний нейтралітет щодо східної політики Варшави. Олександр Реєнт навів цитату Ріббентропа: “Я запитав Бека, чи не відмовилися вони від честолюбних прагнень маршала Пілсудського в цьому напрямі, тобто від претензій на Україну. На це він відповів мені, що вони вже були в самому Києві, ці прагнення, безсумнівно, все ще живі й сьогодні” [949, с. 48].

На підставі аналізу суперечливих пошуків шляхів та методів розв'язання української проблеми в Польщі Микола Кучерепа констатував, що саме офіційна польська влада диктувала “методи національно-визвольної боротьби, а тому українці використовували всі можливі засоби боротьби за своє визволення – від збройних до парламентських”. Водночас, як вважав учений, політична роз'єднаність українців не завжди сприяла успішному веденню цієї боротьби [887, с. 17].

Василь Марчук у монографії [908] простежив спрямованість етнічно-конфесійної політики Другої Речі Посполитої в Західній Україні у 1918–1939 рр., визначив зміст і характер дискусій у середовищі єпископату щодо державно-політичних орієнтацій церкви в міжвоєнний період, показав намагання єпископа Григорія Хомишина нормалізувати українсько-польські стосунки і реакцію на них більшості націонал-демократичних сил.

Автори іншої ґрунтовної монографії Руслана Давидюк і Микола Кучерепа зосередили увагу на діяльності ВУО у 1931–1939 рр., дослідили основні форми співробітництва партії з польськими державно-політичними структурами. Автори довели повну залежність діяльності ВУО від політики волинського воєводи Генрика Юзевського. Проте у 1938–1939 рр. частина ВУО, незадоволена реальним розв'язанням української проблеми на Волині, солідаризувалися з політикою УНДО [884].

Михайло Швагуляк [1005–1016] стверджував, що перед лицем майбутніх міжнародних потрясінь, у вир яких неминуче мав бути втягнений український народ, усі західноукраїнські політичні течії легального спектру були одностайні щодо необхідності реалізувати визвольні державницькі ідеали за сприятливої міжнародної кон'юктури. Характеризуючи діяльність Контактного комітету у другій половині 1930-х рр., він вважав істотним результатом його дворічної діяльності витворення атмосфери взаємної довіри між лідерами партій і послаблення напруження стосунків в українському

суспільстві. Серед іншого він назвав одну з головних причин невдачі широкого згуртування українських національних сил – політичну структуру суспільства. Дослідник доводив, що результатом невдачі консолідаційних зусиль стала невідповідність українського організованого громадянства до початку Другої світової війни.

Монографія Олександра Рубльова “Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914–1939)” [952] визначає роль інтелігенції в УССР 1920 – початку 1930-х років, характеризує наукові й культурні зв’язки інтелігенції УССР та Західної України упродовж міжвоєнного десятиліття; “галицький елемент” загальної антиукраїнської репресивної політики більшовицького режиму 1930-х рр.; ставлення громадськості Західної України, насамперед її інтелектуальних кіл, до комуністичного тоталітарного режиму в ССРСР/УРСР. Автор вважав, що на розгортанні й зміцненні наукових та культурних зв’язків із західноукраїнськими науковцями та творчими працівниками позначався автономний статус УСРР(УРСР) у складі СРСР. Тезу дослідник підтверджував прикладом діяльності спеціальних українських радників у повноважних представництвах СРСР за кордоном, передусім у Польщі й Чехословаччині, які не мали змоги провадити повноцінної роботи й належним чином забезпечувати інтереси України.

Аналізуючи діяльність консульства, а згодом Генерального консульства СРСР у Львові в 1927–1939 рр., дослідник характеризував його як “аванпост комуністичного тоталітарного режиму, що був покликаний створювати ілюзію більшовицького раю у підсоветській Україні та вносити незгоду у середовище українських національних партій та некомуністичної інтелігенції західноукраїнських теренів і водночас бути інформаційно-розвідувальним центром червоного Кремля у цьому стратегічно важливому регіоні” [952, с. 565].

Олександр Рубльов довів, що на початку 30-х рр. ХХ ст. більшовицька адміністрація відкинула як непотрібні колишні “українізаційні” гасла,

оголошуючи їх “націоналістичним збоченням”, відмовилася від вигідної для неї свого часу з тактичних міркувань пропагандистської концепції УСРР як “П’ємонту усіх українських земель” і, де-факто, сутіскріпила/санкціонувала “поділ української нації на східну/підсоветську й західну/“буржуазну” частину, взявши курс на прискорену асиміляцію-русифікацію підсоветських українців і їхню примусову ізоляцію від дедалі більше табуйованих офіційною пропагандою земляків на західних теренах національної території” [952, с. 566].

Проаналізувавши репресивну машину тоталітарної комуністичної влади 1930-х рр., Олександр Рубльов з’ясував, що в таборі “антисовітчиків” опинилася вся українська зарубіжна громадськість з невиразним поділом на відвертих “контрреволюціонерів” (правдива “Українська військова організація”, реальна “Організація українських націоналістів” та увесь спектр національних правих партій, національно-демократичний центр на чолі з УНДО тощо) та їхніх, мовляв, замаскованих агентів і союзників (разом із КПЗУ, хоча до часу такі атестації партії маскувалися гаслами необхідності подолати кризу у її лавах і викрити “націоналістичну агентуру”, із Науковим товариством ім. Шевченка, громадськими та культурними об’єднаннями української інтелігенції тощо) [952, с. 567].

Юрій Шаповал у монографії “Діло” (1880–1939 рр.): Поступ української суспільної думки” проаналізував найважливіші публікації в часописі щодо проблеми міжнародних відносин, суспільних процесів у Західній Україні 1923–1939 рр. За його словами, “щоденник завдяки високому професійному рівню автури відразу відійшов від провінційної регіональності, підніс концептуальну якість публікацій до європейського рівня. Його симпатії певною мірою схилилися у бік правових, демократичних засад формування народного життя, принципового несприйняття імперій, що завжди сповідувала гноблення підкорених народів в інтересах “корінної” чи “державної” націй. Історико-порівняльне відображення суспільних процесів перебувало в

нерозривному зв'язку з найактуальнішими явищами, подіями, фактами. Нова Європа, на переконання “Діла”, мала зродитись “на підвалинах соціальної і національної рівноправності, за умови відсутності національного гноблення як передумови повноцінного розвитку всіх народів” [1003, с. 341]. Серед партій національно-державницького табору краю “Діло” найбільше уваги присвятило діяльності УНДО, УПР, їхніх представників на різних міжнародних форумах.

Досліджуючи політизацію жіночого руху в окреслений період, Мирослава Дядюк проаналізувала організаційне становлення українського жіночого руху та його задіяність у тогочасних суспільно-політичних процесах: співпрацю з політичними партіями і громадськими організаціями в період виборчих кампаній, внесок у розвиток парламентаризму та консолідацію українського суспільства. Дослідниця фахово довела, що присутність представниць організованого жіноцтва у парламенті Польщі в 1928–1935 рр. давала змогу захищати національні інтереси українців, разом з УПР долучатися до політичних акцій у Другій Речі Посполитій та на міжнародній арені [807].

Серед напрямів діяльності Союзу українок авторка монографії детально проаналізувала його міжнародну працю. Незважаючи на державницький принцип представництва в міжнародних жіночих організаціях, Союз українок разом з еміграційними жіночими організаціями, на думку Мирослави Дядюк, демонстрував на міжнародному рівні його загальноукраїнську модель. Він став повноправним партнером у таких організаціях, як Міжнародна жіноча рада, Міжнародна жіноча Ліга миру і свободи, Міжнародний жіночий союз. Членство в цих структурах свідчило про високий рівень розвитку українського руху та дозволяло проаналізувати українське питання в міжнародному співтоваристві. Авторка довела, що на терені міжнародних жіночих організацій представниці національного жіночого руху наполегливо захищали право українського народу на державне самовизначення, привертали увагу світової громадськості до

порушень громадських прав українців у Радянському Союзі, Польщі та Румунії [807, с. 320].

Неформальні українсько-німецькі відносини, плани Німеччини щодо західноукраїнських земель напередодні Другої світової війни, орієнтації українського політикуму на цю державу у питанні вирішення проблеми статусу українських земель стали об'єктом дослідження низки розвідок Марти Гавришко. Дослідниця констатувала, що на першому етапі зовнішньої політики Третього Райху на шляху підготовки до війни українська суспільна думка блукала манівцями різноманітних концепцій, припущень і здогадів. Хитросплетіння німецької дипломатії того часу не давали змоги провести чіткої межі між обіцянками фюрера та його справжнім намірами. Незважаючи на низку спільних позицій, загалом ставлення до Німеччини стало каменем спотикання у міжпартійних відносинах галицького національного табору і підставою для взаємних звинувачень у безоглядних ілюзорних орієнтаціях.

У контексті досліджуваної теми заслуговують на увагу праці, присвячені українській трудовій і політичній еміграції. Степан Качараба – одним із перших у сучасній українській історіографії розпочав дослідження блоку питань цієї тематики. Дослідник констатував, що польський уряд прагнув за рахунок еміграції до європейських країн розв'язати проблему надлишку робочої сили в Західній Україні. Не зосереджуючи особливої уваги на суспільно-політичних процесах у Західній Україні, він виокремив підписані Польщею міжнародно-правові акти, що стосувалися імміграції, законодавство Польщі в цій галузі. На перебіг еміграції впливали не тільки економічні чинники, підсумовував автор, а й політичні відносини між державами [857].

Дослідник української міжвоєнної еміграції Володимир Троцинський у монографії “Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище” проаналізував ставлення екзильного уряду ЗУНР до національної політики урядів Польщі, Румунії, Чехословаччини, зокрема

щодо українців. “З одного боку, – наголосив автор, – він [екзильний уряд – *I.C.*] прагнув зберегти приязні стосунки з цими державами, які продовжував розглядати як можливих союзників у боротьбі за незалежність Наддніпрянської України. До того ж саме на території цих держав перебувала основна маса емігрантів-наддніпрянців та й більшість установ самого екзильного уряду” [987, с. 95]. Водночас діячі уряду УНР були безпосередніми свідками національної політики цих держав: “Маючи до вибору два варіанти: або відверто стати на захист українського населення у Польщі, Румунії і Чехословаччині, або заявити про своє неутручання у внутрішні справи цих держав й робити спроби вплинути на їхню національну політику дипломатичними засобами, екзильний уряд віддав перевагу другому” [987, с. 95].

Неодноразово представники екзильного уряду УНР висловлювали протест проти польського уряду щодо українців, зокрема проти пацифікації 1930 року. Про це свідчать виступи Олександра Шульгина на засіданнях Унії товариств Ліги Націй в Данцінгу (жовтень 1930 р.), у Брюсселі (лютий 1931 р.) та в Перуджі (жовтень 1931 р.). Водночас Володимир Троцинський наголосив, що “коректна критика деяких одіозних проявів польської політики в Галичині не відбилися на загальному цілком лояльному наставленні екзильного уряду до цієї країни” [987, с. 95].

Зовнішньополітичні орієнтації партій національно-державницького табору вчені розглядали також у контексті національно-визвольного руху в Західній Україні. Скажімо, Юрій Киричук у “Нарисах з історії українського національно-визвольного руху 40–50-х років ХХ століття” наголосив, що у 20–30-х рр. західноукраїнські землі перетворилися в епіцентр визвольної боротьби всього українського народу. У національному русі дослідник виділив дві основні політичні течії: легальні політичні партії і радикальне націоналістичне підпілля. До перших він зарахував УНДО, УСРП, УСДП, ВУО, УКС, УНО, ФНС; у

Північній Буковині – Українську національну партію (УНП), на Закарпатті – прихильників Августина Волошина. За його словами, “легальні партії дотримувалися позиції мирного тиску на урядові структури, широко використовуючи парламент, легальну пресу, демонстрації” [860, с. 3].

Дослідник у загальних рисах окреслив зовнішньополітичні орієнтири українських політичних сил. “Легальні партії, безумовно, залежали від політики урядів “своїх” держав – Польщі, Румунії, Чехословаччини, – ідеться у праці. – Емігранти орієнтувалися на структури тих країн, на територіях яких вони перебували. Так, петлюрівці мали надію на Польщу і Францію, а гетьманці – Німеччину. Оунівці вважали своїм головним союзником Німеччину, що прагнула до ревізії Версальської системи” [860, с. 4].

Аналізуючи воєнно-політичну діяльність ОУН у 1929–1939 рр., Микола Посівнич схарактеризував зовнішні орієнтації українських націоналістів. Зокрема автор вважав, що вони орієнтувалися на держави, які прагнули ревізії Версальсько-Вашингтонської системи мирних договорів і скеровували свою діяльність проти СРСР і Польщі. Такими країнами, на думку історика, були Німеччина, Литва, Італія та Японія. Особливу увагу в дослідженні зосереджено на ставленні ОУН до Німеччини. Також він виклав погляди Дмитра Андрієвського, Макара Кушніра, Євгена Коновальця, Євгена Ляховича, Ореста Чемеринського, Миколи Капустянського, Ріко Ярого, Миколи Сціборського, Івана Габрусевича, Володимира Стахіва, Володимира Мартинця та ін. Помилкою в зовнішній політиці ОУН Микола Посівнич вважав те, що організація недооцінила майбутню роль США у світовій політиці. На його думку, після підписання польсько-німецьких та радянсько-французького договорів про співпрацю коло політичних союзників ОУН суттєво звузилося: єдиним надійним партнером українські націоналісти вважали Литву [937, с. 58].

Історіографію досліджуваної проблеми частково подано в розвідці Степана Віднянського “Українське питання в міжвоєнній Польщі: основні проблеми й напрями наукових досліджень у сучасній вітчизняній історичній науці” [763], а також у праці Василя Футали “Історія вивчення суспільно-політичного життя українців у міжвоєнній Польщі (1921–1939)” [992]. Степан Віднянський, оцінюючи науковий доробок українських учених за перше десятиліття незалежності України, відзначив, що “перших кілька років української незалежності пішли на вивчення нових архівних документів, осмислення історичного матеріалу і переходу до написання на основі цього конкретних праць, хоча окремі публікації, що знаходяться у “шухлядах” деяких істориків, з’явилися уже в ці роки. З другої половини 90-х років минулого століття з’являється все більше і більше публікацій, присвячених тій чи іншій проблематиці українсько-польських відносин 1918–1939 років” [763, с. 40]. Автор вважав, що українські історики, досліджуючи націєтворчі процеси у Східній Галичині і політичну основу українсько-польського протистояння 20–30-х рр. ХХ ст., “практично одностайні у висновку, що саме польська сторона першою повинна нести відповідальність за його конфронтаційний характер і наслідки конфлікту, позаяк Польща здебільшого ігнорувала міжнародні зобов’язання щодо забезпечення прав і свобод населення Західної України, не враховувала національних та соціальних інтересів української меншості, не спромоглася, зокрема, надати хоча б елементи територіальної автономії південно-східним воєводствам” [763, с. 50].

Серед актуальних напрямів досліджень цієї проблеми, автор виділив: 1) місце та роль українського питання у зовнішньополітичних концепціях нововідродженої Польської держави періоду національно-визвольних й державотворчих змагань українського народу; 2) еволюція політики Другої Речі Посполитої щодо української справи; 3) внутрішні і зовнішні умови, об’єктивні й суб’єктивні чинники становлення та розвитку польсько-українських

міждержавних відносин; 4) роль політичних партій у суспільно-політичному житті міжвоєнної Польщі та ін. [763, с. 52–53].

“Суспільно-політичне життя українців у міжвоєнній Польщі тривалий час перебуває у полі зору істориків та представників інших гуманітарних наук, причому не тільки українських, але й зарубіжних”, – зауважив Василь Футала [992, с. 64]. У розділі “Західноукраїнський політикум національно-державницького спрямування: здобутки і проблеми дослідження” автор проаналізував праці українських та польських дослідників, які присвятили свої праці діяльності УНТП, УНДО, УСРП та УСДП. Проаналізувавши науковий доробок учених, автор зарахував до “маловивчених та нез’ясованих” проблем зовнішньополітичний аспект політики нормалізації українсько-польських відносин, проблему “радянськості” представників українського національно-державницького табору [992, с. 65].

Стосунки представників національно-державницьких партій у межах польського парламенту викликали зацікавлення сучасних польських дослідників – Збігнева Запоровського [1183–1186], Чеслава Бжози [1044–1045], Влодзімежа Менджецького [1107–1110], Мірослава Шуміли [1149–1154]. Зокрема Збігнєв Запоровський акцентував на ставленні представників УНДО й УСРП до політики польського уряду, концепції Юзефа Пілсудського, на виконанні міжнародних зобов’язань Польської держави у сфері охорони прав національних меншин. У працях автора, присвячених ВУО, УПР Волині 1931 – 1939 рр., схарактеризовано зв’язки з УПР, спільність та відмінність в оцінках національної політики Другої Речі Посполитої. Пошук УНДО союзників у розв’язанні українського питання частково висвітлено у працях цього автора про виборчі кампанії, про діяльність Українсько-білоруського сеймового клубу.

Фаховий аналіз парламентської діяльності українців у вищому законодавчому органі Польщі відзначаються праці Чеслава Бжози. Досліджуючи політичні виступи представників УНДО й УСРП, автор зауважив їх повну

відповідність програмам політичних партій, зокрема й у зовнішній сфері. Вагомий внесок у вивчення парламентських традицій українців у Другій Речі Посполитій здійснив Мірослав Шуміло. Дослідник схарактеризував еволюцію політики УПР щодо уряду Польської держави, фрагменти її взаємодії з іншими опозиційними силами польського сейму і сенату. Значну увагу зосереджено на участі українських націонал-демократів на конгресах Міжпарламентської унії, на активізації їх зв'язків з англійськими парламентарями.

Влодзімеж Менджинський визначив УПР як репрезентанта українців у переговорах із польським урядом, з інституціями державного управління міжвоєнної Польщі ХХ ст. навколо правового статусу Західної України. Розв'язання українського питання, зовнішньополітичні пріоритети українських партій частково висвітлено в узагальнювальних працях з історії Польщі, її зовнішньої політики в 1920–1930 рр.

Характеризуючи діяльність польського консульства у Харкові (1920–1930), Томаш Грайжуля [1061] і Марцін Кручинський [1085] не оминули проблеми діяльності національно-державницьких партій на міжнародній арені, їх ставлення до суспільно-політичних процесів у Радянській Україні, оцінки діяльності українських партій у Польщі інституціями державного управління УСРР (УРСР).

Новітня польська історіографія багата на дослідження, що стосуються зовнішньої політики Другої Речі Посполитої, зокрема польсько-радянських, польсько-німецьких відносин. Чимало досліджень польських авторів описує діяльність силових структур Польщі. У працях Марека Яблоновського [1066] визначено мету і завдання створення Корпусу охорони пограниччя, які передбачали також контроль за політичною діяльністю українців на пограниччі.

Сучасний польський дослідник Ришард Томчик має кілька досліджень діяльності УНДО та УРП [1160–1164]. У монографії “Українське Національно-Демократичне Об'єднання (1925–1939)”, в основі якої ґрунтовна джерельна база, поділено діяльність партії на чотири періоди: 1) 1925–1930 рр.; 2) 1930–1935 рр.;

3) 193–1937 pp.; 4) 1937–1939 pp. На кожному етапі дослідник визначив основні пріоритети діяльності партії, її місце в суспільно-політичному житті Польщі. Водночас не можна погодитися з думкою ученого, що УНДО у 1925–1930-х pp. орієнтувалося переважно на власні сили. На нашу думку, цей період мав ще свої підетапи [1164].

Відомий дослідник польського соціалістичного руху Євгеніуш Коко опублікував кілька праць, які присвятив аналізу національної програми ППС, виклав бачення польських соціалістів проблеми “держава – національні меншини”, а також розв’язання українського питання. У висновках автор зауважив, що національне питання не посідало центрального місця в загальній теорії соціалізму. Висунуту ППС концепцію територіальної автономії дослідник вважав компромісом між національними вимогами українців та інтересами держави. Водночас він визнав, що в проектах ППС простежувалася тенденція обмежити повноваження автономних властей [1075–1080].

Ян Яцек Бруський у дослідженнях з’ясував які відносини склалися між Другою Річчю Посполитою та Радянською Україною у 1921–1926 pp., вважаючи політику першої такою, що балансувала “між прометеїзмом та реальною політикою”. Окрім цього, оприлюднено позицію ДЦ УНР, національно-державницьких партій Західної України щодо УСРР, їхню дискусію щодо визначення українського П’ємонту у 1920–30-х pp. [1042–1043].

Конкретні завдання державної поліції щодо контролю за діяльністю національних меншин, зокрема українців, їхніми політичними представництвами різних ідеологічних напрямів та інформування про неї відповідних інституцій державного управління міжвоєнної Польщі XX ст. розглянуто в монографіях Анджея Місюка [1114]. Серед іншого зазначив, що 1924 року, після організації політичної дефензиви, у Відділі V головної Команди державної поліції утворено українські реферати у Варшаві та Львові, їх делегатури в Бресті, Любліні, Луцьку, Станіславові і Тернополі.

У сучасній російській історіографії проблема розв'язання українського питання у міжвоєнний період залишається малодослідженою. Одну з перших спроб проаналізувати український національний рух в УСРР (УРСР) у 1920-і роки здійснив Андрій Марчуков. Деяка політична заангажованість автора у пропаганді російського світу (“русского мира”) (російський світ дослідник відзначав як цивілізаційний, культурно-психологічний, релігійно-етичний і господарський організм – співтовариство, до якого належать не тільки росіяни в сучасному розумінні слова (або, по-старому “великороси”), а також білоруси та східні українці породила низку дискусійних тверджень: 1) про хід, рушійні сили і механізми створення української нації у “ключовий для цього процесу період 1920–1930-і роки”; 2) “рівень національної самосвідомості населення Західної України ще в 1920-і роки був ще вкрай низьким”. Виправдання сталінської політики репресій і терору, голодомору наддніпрянців Андрій Марчуков обґрунтовував необхідністю модернізації СРСР, “величезного цивілізаційного стрибка”, реалізацією проекту “нової історичної спільності” – радянського народу [909].

Автори колективної монографії, виданої в Російській Федерації 1992 року, вважали, що Жовтнева революція і Перша світова війна мали визначальний вплив на розвиток міжвоєнної Європи ХХ ст. Дослідники наголосили, що Версальська система у правовому і міжнародно-політичному контекстах фіксувала появу на європейській карті нових незалежних держав: Чехословаччини, Угорщини, Польщі та ін. На їхню думку, договори з “малими державами Європи містили в собі масу територіальних спірних проблем, які в своїй сукупності породжували конфліктні ситуації на континенті, особливо на Балканах і Центральній Європі” [809]. Загалом, автори монографії поділяли тезу, що версальське врегулювання міжнародних проблем спричинило виникнення передумов Другої світової війни.

Климентій Федевич у праці «Галицькі українці у Польщі. 1920 – 1939 рр. (Інтеграція галицьких українців до Польської держави 1920 – 1930 рр.)» [989] намагався спростувати міф про історію польсько-українських стосунків у Західній Україні в міжвоєнний період ХХ ст., як історію конфлікту. Незважаючи на деякі фактологічні неточності, суперечливі й неоднозначні твердження, автор правильно розставив акценти в міжвоєнних польсько-українських відносинах. “Пристосування українського суспільства до умов польської держави у 1920-ті рр., – підкреслено у дослідженні, – не супроводжувалося серйозним політичним діалогом, оскільки польська влада була цілком свідома прагнення українського руху в Галичині до національної незалежності і радянофільських настроїв галицьких українців, які бачили в Українській РСР основу майбутньої української державності” [989, с. 122]. Автор зауважив, що польсько-українське зближення середини 1930-х рр., зречення прорадянськи налаштованої інтелігенції від своїх переконань відбулося не тільки під впливом подій на Радянській Україні, а й через психологічний і силовий тиск радикальних українських кіл. Як наслідок – “зростання ворожості до Радянського Союзу в Східній Галичині закономірно призвело до спроб частини керівництва легального крила українського руху заключити союз з польською державою для спільної антирадянської боротьби” [989, с. 137].

На переконання дослідника конфлікт, протистояння і національне насильство були, але складали лише незначну долю відсотку від повсякденності мирного співіснування та інтеграції. Автор досліджує інтеграцію як двосторонній процес, проте, на нашу думку, у міжвоєнний період ХХ ст. можна говорити тільки про політику польської держави щодо інтеграції Західної України чи Галичини.

Не поділяємо також тезу автора про польсько-український союз 1935 р. Ненауковим видається висновок про те, що «процеси державної асиміляції

гаицьких українців і успішний досвід польсько-українського політичного союзу 1930-ті рр. безумовно допомогли зробити менш інтенсивним активне збройне польсько-українське протистояння у Східній Галичині під час Другої світової війни». Важко також погодитися з певними назвами підрозділів даної монографії («Екстремізм українського радикального підпілля і інтеграція до Польщі членів УВО та ОУН-УВО», «Приєднання більшості українського національного руху Східної Галичини до правлячого табору Польщі 1935 – 1938 рр.»). На переконання К. Федевича, державна адміністрація Польщі пішла на зустріч побажанням української сторони лише після здобуття від УНДО і греко-католицької церкви допомоги у проведенні виборів у Східній Галичині і офіційних заяв українського парламентського представництва про приєднання до урядового табору.

Не витримує також критики один із висновків дослідника про те, що висока результативність польсько-українського політичного союзу 1935 р. стала «одним із основних джерел нового зростання напруги у польсько-українських відносинах у Галичині. Український національний рух досить швидко засвоїв нові можливості, що виникли в результаті поступок польського боку і почав піднімати питання про нові кроки у цьому напрямку, тоді як державна адміністрація у 1935 – 1936 рр. пішла на максимальні для себе поступки і не була готова на щось більше» [989, с. 200]. Не достатньо доказовим є висновок дослідника про підтримку політики нормалізації УНДО «багатьма українськими соціалістами».

Отже, в українській і зарубіжній історіографії немає комплексного дослідження, яке б присвячувалося аналізу проблеми зовнішніх орієнтацій партій національно-державницького табору Західної України. На різних історичних відтинках проблема привертала увагу як професійних істориків, так і безпосередніх учасників подій, відомих громадсько-політичних діячів, які фрагментарно, у руслі тематично та хронологічно ширших проблем або ж при

розгляді конкретних проблем, вивчали зовнішні орієнтації УНТП, УНДО, УРП-УСРП та УСДП.

1.2. Джерельна база дослідження

Адаптуючи класифікацію джерел до досліджуваної проблеми, опрацьований масив документів і матеріалів поділяємо на шість груп: 1) законодавчі акти, ухвали місцевих та центральних інституцій влади Другої Речі Посполитої, СРСР (УСРП (УРСР)), промови, виступи їх представників; 2) міждержавні договори, матеріали міжнародних конференцій, документи міжнародних організацій; 3) документи українських партій, їх діловодна документація; 4) праці партійних лідерів та ідеологів; 5) періодична преса; 6) спогади, мемуари, щоденники.

Серед документів першої групи автор використав Конституції Польщі 1921 і 1935 рр., які формували правове поле діяльності політичних партій і громадських організацій Другої Речі Посполитої, декларували загалом рівні й вільні умови для діяльності політичних і громадських об'єднань, політичного, соціально-економічного, культурно-освітнього життя українців.

Важливим джерелом дослідження позиції представників українських політичних партій у польському парламенті стали стенографічні протоколи засідань сейму і сенату трьох каденцій. Аналіз стенограм дає змогу з'ясувати не тільки програмні принципи представників політичних партій, передусім УНДО й УСРП, а й ставлення до підписаних Польщею міжнародних договорів при їх ратифікації польським парламентом. На окрему увагу заслуговують стенографічні звіти закордонної комісії сейму.

Цінну інформацію для досліджуваної теми містять звіти (квартальні, місячні, тижневі) воєводських управлінь, повітових староств про політичну ситуацію, діяльність політичних партій, професійних спілок, страйковий рух; проведення з'їздів, зборів та конференцій національно-державницьких партій дають підстави виявити обсяги контролю за діяльністю українських партій, за їх зовнішньополітичною активністю.

Значний масив джерел, що зберігається передусім у державних архівах Львівської (ДАЛО), Івано-Франківської (ДАІФО) областей, стосується контролю та нагляду Міністерства внутрішніх справ за діяльністю політичних партій та організацій (звіти Міністерства внутрішніх справ про діяльність політичних партій у Польщі, інформації та повідомлення про українсько-білорусько-литовську конференцію 1929 року, політичне життя національних меншин, огляд преси, інформації секретних освідомлювачів, циркуляри, директиви та інституції Міністерства внутрішніх справ про організацію та проведення парламентських виборів, листування воєводських управлінь із Міністерством внутрішніх справ про передвиборчу ситуацію, наявність тих чи інших політичних партій та організацій; політичні настрої в повітах про розгляд інтерпеляцій (депутатський запит), внесених до польського парламенту.

У дослідженні також використано ноти уряду СРСР урядові Польщі на захист прав населення Східної Галичини на самоозначення і возз'єднання з Радянською Україною (5 вересня 1924 року), нота Народного Комісаріату закордонних справ СРСР визнати анексію Східної Галичини (22 вересня 1924 року); ноти народного комісара закордонних справ Григорія Чичеріна голові Ради Міністрів та Міністрові закордонних справ Польщі Владиславу Сікорському про невизнання Країною Рад рішень Ради послів про східні кордони Польщі (5 квітня 1923 року); посланнику Польщі в Москві про порушення умов Ризького договору щодо прав населення Західної України і

Західної Білорусії (10 травня 1924 року); посланникові Польщі в Москві про порушення Польщею Ризького договору щодо прав національних меншин (23 травня 1924 року). Ці документи дають змогу проаналізувати позицію урядів СРСР і УСРР (УРСР) стосовно належності українських земель до Польщі, дотримання прав українців у Другій Речі Посполитій.

Активність радянських урядів у Західній Україні щодо розкладу національно-державницького табору Західної України і водночас підтримки комуністичного руху представлено в листах повноважного представника СРСР у Польщі Народному комісаріатові закордонних справ СРСР про політичне становище в Польщі, у листуванні українського радника при повноважному представництві СРСР у Варшаві з Народним комісаріатом закордонних справ. Окрім цього, за змістом маємо змогу оцінити масштаби фінансової “допомоги” комуністичному руху, українським національно-культурним та економічним товариством.

Документи Міністерства внутрішніх справ Польщі, які зберігаються в Архіві нових актів (ААН), здебільшого містять звіти відділу національностей міністерства про життя національних меншин, реферати “Українські і руські організації в Польщі”, що розкривають зовнішні орієнтації партій національно-державницького табору Західної України.

Позицію польського уряду щодо розв’язання українського питання, директиви, інструкції інституціям державного управління представлено у протоколах засідань Ради Міністрів Другої Речі Посполитої. Документи Міністерства закордонних справ Польщі, її посольств у Москві, Парижі, Лондоні і Вашингтоні, які зібрані в Архіві актів нових, здебільшого містять реферати про національні меншини в Польщі, значна частина яких присвячена українцям. Ці матеріали дають змогу відтворити польське бачення проблем політичного, соціально-економічного та культурно-

освітнього життя українців, висвітлити діяльність українських політичних партій.

Матеріали Волинського воєводського уряду, використані в дослідженні, зберігають реферати про стан діяльність і розвиток УСРП на Волині; спеціальний реферат про Волинське воєводство, протоколи конференції воєводів зі “східних кресів”. Документи силових структур, зокрема Головної команди державної поліції – це реферати Тадеуша Голувка, присвячені розв’язанню проблеми Західної України в Польщі, тексти промов, на тему національного питання. Значна їх частина присвячена ставленню санаційного табору до діяльності українських політичних сил в 1926–1939 рр.

Документи другої групи опосередковано стосуються досліджуваної проблеми. Більшість із них розкриває місце українського питання в радянсько-польських відносинах, починаючи від березня 1923 року – Рішення Ради послів держав Антанти. Документи Комінтерну (постанови Виконкому, резолюції, тези), зокрема матеріали V Конгресу Комінтерну, інформаційні матеріали до VII Конгресу Комінтерну про Західну Україну, збірники рішень, ухвалених ВККІ щодо Компартії України (26 вересня 1928 року), резолюції Президії ВККІ із питань Західної України (2 вересня 1927 року), резолюція IX Пленуму ВККІ з питань Західної України (лютий 1928 року), інформаційні матеріали про Польщу, Західну Білорусію (24 січня 1927 року) та ін., резолюції, проекти резолюцій української комісії ВККІ, доповіді представника КПЗУ в ВККІ (20 березня 1933 року), проекти резолюцію ВККІ про селянську організацію “Сельроб” фрагментарно розкривають ставлення цієї міжнародної організації до діяльності партій національно-державницького табору.

Документи політичних партій Західної України (третя група) збереглися частково: найчисельніше і цілісно представлені матеріали УНДО

(здебільшого в межах двох фондів (9, 344) ЦДАУЛ); матеріали, які ознайомлюють із діяльністю УСРП і УСДП розпорошені в архівосховищах Львова, Івано-Франківська, Києва, Варшави. Програма, статут, резолюції I–V з'їздів УНДО, передвиборчі програми партії, звернення президії партії, резолюції ЦК УНДО про становище в Радянській Україні (червень 1933 року) дають змогу з'ясувати зовнішньополітичні орієнтири націонал-демократів у 1923–1939 рр., проаналізувати їхнє бачення міжнародних відносин у зазначений період. Також у роботі використано протоколи засідань НК і ЦК УНДО, тексти ухвал, обіжники ЦК УНДО, нотатки із засідань Президії УНДО, УПР, документи про виборчу діяльність повітових народних комітетів, конференцій, надзвичайних нарад і зборів керівних органів, протоколи засідання Головного секретаріату.

Міжнародні відносини 1920–1930-х рр. допомагають проаналізувати матеріали Міжнародного відділу Народної канцелярії УНДО. Позицію УНДО з конкретних проблем міжнародних відносин, ставлення до Польської держави розкривають такі документи: меморіал проти приєднання Закарпатської України до Угорщини; звернення до населення Західної України про політичну й матеріальну підтримку українців Закарпаття в боротьбі за самовизначення, рішення ЦК УНДО у зв'язку із проведенням колективізації та антирадянської діяльності в СРСР.

На відміну від широкого спектру документів УНДО, матеріали про діяльність УСРП розсіяні у декількох архівах. У роботі використано резолюції з'їздів УРП (1923, 1924), матеріали переговорів УРП із Сельробом про об'єднання партій, відозви УСРП, УСДРП та УСДП досоціалістичних організацій усіх країн про голодомор 1932–1933 рр. Для з'ясування зовнішніх орієнтацій УСРП також використано матеріали, які стосуються партії, що зберігаються у ЦДАГОУ.

Прорадянську орієнтацію УСДП відображають декларації VI з'їзду партії про Східну Галичину (18 березня 1923 року); резолюції засідання Головної управи УСДП у м. Львові про галицько-руських соціалістів (вересень 1923 року); декларації соціалістичної фракції Українського посольського клубу в сеймі про створення окремого сеймового клубу УСДП (лютий 1924 року); декларації депутатського клубу УСДП про його об'єднання з комуністичним сеймовим клубом Союзу пролетаріату міст і сіл. Міжнародну ситуацію в Європі, проблему вступу до РСІ проаналізовано на підставі постанов відновлюваного Конгресу УСДП (1928), матеріалів Головної управи УСДП.

Оцінки діяльності УНДО, УСРП, УСДП, їх зовнішніх пріоритетів розкрито в матеріалах II, III, IV з'їздів КПЗУ, у резолюціях пленумів, конференцій партії, у відозвах, звітах ЦК КПЗУ про роботу партії та ін.

Специфічне політичне тло діяльності партії національно-державницького табору в міжвоєнній Польщі, гостра політична боротьба між УНДО, УСРП, менше – УСДП за вплив на населення регіону викликали появу чималої кількості публіцистичної літератури, присвяченої міжпартійним відносинам у досліджуваний період. Праці тогочасних громадсько-політичних діячів, на думку історика Василя Футали, мали переважно полемічний характер. Зважаючи на цей чинник, їх цінність полягає, передусім, у постановці проблеми [992, с. 772–773].

У роботі “Важкий білянс кількох місяців... Промова голови Українського клубу посла д-ра Дмитра Левицького на пленарному засіданні сойму дня 6 листопада 1934 р.” [892, с. 3] лідер націонал-демократів виокремив проблемні питання українсько-польських відносин. “Український клуб вже в першому дні відкриття Сойму забирає голос, щоби ще раз хоч би у загальних рисах представити нинішній стан наших відносин, витягнути для себе і дати змогу Високому Соймові витягнути висновки, які випливають з тих відносин” [892, с. 3–4].

Голова УПР виділив низку спільних проблем, які, на його думку, потребували негайного вирішення. Передусім Дмитро Левицький пропонував ліквідувати штучний поділ українців за територіальним принципом. “Замість поділу українського громадянства на вигідні собі і невикідні категорії, – констатував парламентарій, – рішила перевести поділ територіальний. Виготовлено найдокладніший плян, пущено в рух цілий адміністраційний і поліційний апарат” [892, с. 1].

Проаналізувавши інші чинники, які деструктивно впливали на польсько-українські відносини, лідер націонал-демократів зробив висновок: “Цілий світ зброїться від стоп до голови та може розшалітися буря, якої ще не бачило людство і про якої розміри звичайний смертельник не може мати поняття[...] Ми хотіли би і хочемо стати піємонтом української державної думки та, не зрікаючись ніколи ідеї повного самовизначення цілого українського народу, працювати творчо та конструктивно, щоби допомогти нашим братам з Великої України скинути якнайскоріше це вороже ярмо. Ми думали, що в інтересі польського народу є справедливе унормування української справи, без полагоди якої не може бути миру в Східній Європі” [892, с. 1].

1936 року накладом видавничої спілки “Діло” вийшла друком брошура голови націонал-демократів (1935–1939 рр.) “За нормалізацію польсько-українських відносин: Промова голови Української Парламентської Репрезентації посла Василя Мудрого, виголошена на пленарному засіданні сейму дня 6 грудня 1935 р. в дискусії над державним бюджетом прелімінарем на 1936/1937 р.” [919]. На зорі нормалізації українсько-польських відносин, голова УПР визначив основні вимоги Українського клубу: “На чоло наших політичних змагань у Польщі висуваємо постулат територіальної автономії для всіх українських земель у Польщі, тобто постулат створення окремої правної автономної одиниці зі всіх етнографічних українських територій у межах польської держави” [919, с. 5].

Вирішити злободенні проблеми українців Василь Мудрий пропонував шляхом унормування парцеляції земель і негайного припинення колонізації східних земель поляками; створення робочих місць для безробітних по селах і безробітної інтелігенції; боротьби з голодом у гірських і підгірських місцевостях; відновлення державних шкіл з українською мовою навчання; створення окремої адміністрації для українського шкільництва; заснування українського університету; найширшої амністії для політичних в'язнів і скасування концтабору в Березі Картузькій [919, с. 8].

Багаторічний генеральний секретар ЦК УНДО Володимир Целевич у праці “Нарід, нація, держава” [995] розмірковував про перспективи українців утворити власну соборну, незалежну державу. Громадсько-політичний діяч зауважив, що після поразки національно-визвольних змагань, українці опинилися в надзвичайно важких суспільно-політичних умовах, оскільки міжнародно-правові акти хоча й гарантували право самовизначення нації, декларували захист національних меншин, проте “ці договори залишилися лише паперовими договорами, які, як і договір про охорону національних меншин, не розв’язали національного питання” [995, с. 14]. Незважаючи на писемізм, який панував у таборі національно-державницьких сил після 1923 року, Володимир Целевич закликав до активної праці на міжнародній арені, адже “недержавна нація, яка дозріла до державного життя шляхом органічного розвитку й підготовилася до нього, використовує в якійсь хвилі сприятливі зовнішні умови і проголошує утворення на означеній території самостійної держави” [995, с. 75].

У працях “Українське національно-демократичне об’єднання, його програма і тактика” [1000], “Чого хоче Українське національно-демократичне об’єднання? Коротке пояснення програми Українського національно-демократичного об’єднання (УНДО)” [1001], “Політика УНДО у світлі автономічної декларації Центрального Комітету від 1 травня 1938 року”,

“Природа, мета і світогляд українського кооперативного руху” [921] представлено основні здобутки партії на різних історичних відтинках. Відверто пропагандистський характер має праця “Як повстало і розвивалося УНДО. З нагоди 10-ліття існування” [1025].

Упродовж 20–30-х рр. ХХ ст. соціалісти-радикали незмінно дотримувалися тактики “орієнтації на власні” сили. Окрім серії відверто пропагандистських видань, у яких обґрунтовано позицію партії, упродовж досліджуваного періоду з’явилася низка полемічних розвідок чільних діячів партії. Зокрема Матвій Стахів одним із перших спробував визначити пріоритетні напрями зовнішньополітичних орієнтацій партій національно-державницького табору після сумнозвісного рішення Ради послів держав Антанти 1923 року. На початку 20-х рр. ХХ ст. національно-демократична інтелігенція покладалася на Антанту. Як відзначив Матвій Стахів: “Поволі та надія щезала, аж вкінці провід українських буржуазних націоналістів почав явно повертати віхи на Варшаву. Такий настрої був охопив також деяких радикалів[...], але їх партія негайно викинула і унешкідливила” [982, с. 120]. Після рішення Ради послів держав Антанти, на думку одного з ідеологів партії, розпочалася паніка “серед націонал-демократичної інтелігенції” [982, с. 121]. У таких умовах, зокрема після “наглого провалу надій на політику Петрушевича”, значні надії українська інтелігенція почала покладати на більшовицьку Москву. “Ці надії ширилися серед буржуазної націоналістичної інтелігенції і студентів, – продовжував соціаліст-радикал. – Вони почали вступати до УСДП, яка робила невиразну політику в тій справі, здобули в ній більшість і без сильнішого спротиву з боку тодішнього проводу ухвалили фактично перемінити партію на комуністичну, лишаючи стару назву” [982, с. 120].

Не забув Матвій Стахів також про націонал-демократів. Відзначаючи, що соціалісти-радикали “підняли боротьбу проти орієнтації на схід і захід”, один

із ідеологів партії розкритикував УНДО, яке хоча й “відвернулося від Заходу”, однак дедалі більше переорієнтовувалося на Харків. “Вся преса УНДО хоча й не похваляла самого комунізму, – констатував Матвій Стахів, – то признавала большевицьку владу в Харкові за основу української держави[...] Але зі зміненим політичним вітром націонал-демократична інтелігенція відвернулася від большевицької орієнтації й замінила її на стару позицію “заходу” [982, с. 124].

Економічні засади політичної програми УСРП обґрунтував у серії публіцистичних праць Карл Коберський. “Державна інтервенція виходить дійсно на користь цілого народу лише в тих державах, де влада є під контролем народу, себто у справді демократичних країнах”, – ось вихідна теза відомого громадсько-політичного діяча, який наголошував, що в “протилежному разі державний інтервенціоналізм обертається проти інтересів народу, стаючи навіть великою загрозою всякого поступу і свободи громадян” [861, с. 19].

Один із провідних членів партії наголошував на нерозривному зв’язку Західної України із європейськими державами в соціально-економічній площині. Соціалісти-радикали, як відзначав політик, “в своїй практичній програмі комбінують вимоги федерального соціалізму (вільне спілчанство і добровільне союзництво для ведення продукції, обміну і т. д.) з деякими засадами європейської соціал-демократії (головно вимоги так званої господарської демократії)”, через що УСРП погоджується на “удержавнення (етатизацію) тільки у виїмкових випадках» [861, с. 21–22].

Важливе історичне джерело – періодичні видання. Зовнішньополітичні пріоритети партій національно-державницького табору Західної України найвиразніше роз’яснювали їх друковані органи: “Діло”, “Свобода”, “Народна справа”, “Батьківщина”, “Новий час”, “Шлях нації” (УНДО); “Громадський голос”, “Живе слово”, “Каменярі” (УРП-УСРП); “Вперед”, “Вперід”, “Земля і воля”, “Наша мета”, “Робітнича думка”, “Робітниче слово”, “Робітничий голос”

(УСДП). Полеміку з ними вели друковані органи інших політичних партій: “Нова зоря” (УКНП-УНО), “Наша правда”, “Культура”, “Нові шляхи” (КПЗУ), “Волинське слово”, “Українська Нива” (ВУО), “Перемога”, “Батьківщина” (ФНС), “Селянський прапор” (УНС).

Часописи не тільки інформували про діяльність цих політичних партій, їх керівних органів, а й аналізували міжнародні події 1920–30-х рр., їх значення для розв’язання українського питання. Значна частина матеріалів присвячена міжпартійній полеміці навколо актуальних тогочасних проблем, зокрема й міжнародних відносин.

Спогади, мемуари, щоденники складають останню групу джерел. На жаль, очільники найвпливовішої у краю політичної сили – УНДО – Дмитро Левицький та Василь Мудрий не залишили спогадів. Їхні мемуари дали б змогу, по-перше, заповнити існуючі “білі плями” міжнародної співпраці націонал-демократів, і, по-друге, правильно розставити акценти в українсько-польських відносинах кінця 1920 – другої половини 30-х рр. Однак ставлення УНДО до Польщі та Радянської України на різних історичних відтинках яскраво ілюструють мемуари інших членів партії.

Зокрема Іван Кедрин на еміграції одним із перших підсумував політичну діяльність УНТП-УНДО, виокремив здобутки та схарактеризував тактичні прорахунки партії. Чи не найбільше невдоволення відомого політика викликали результати нормалізації українсько-польських відносин. Двосторонні домовленості він назвав “сумнівними, половинчастими й незадовільними” [488]. Автор мемуарів також розкрив власне бачення перебігу виборчих кампаній 1928, 1930 і 1935 рр., розкритикував політику пацифікації 1930 року, її розгляд у варшавському парламенті і на міжнародній арені, повідомив читачеві маловідомі факти про причини зміни стратегії і тактики УНДО у другій половині 30-х рр. “Моя остання книжка[...] знайшла була досить голосний відгук, – без зайвої скромності зауважив дослідник. – Трохи

смійшно і трохи дивно, але фактом є, що найкращими, найбільш совісними і найглибшими у своєму підході до тієї моєї книжки були рецензії польських критиків. [У них] причин для критики книжки “Життя-події-люди” було багато” [859, с. 19]. Аналізуючи мемуари як історичне джерело, сучасні дослідники відзначають, що “чимало такого роду творів, виходячи за межі “простих” спогадів, набувають історико-мемуарного характеру”. Спогади Івана Кедрина – яскравий приклад таких мемуарів.

У праці “Мілена Рудницька: статті, листи, документи” зібрано масив документів, спогадів, листів, які відображають громадсько-політичну працю ідейного натхненника “Союзу Українок”, одного з найбільш активних членів націонал-демократичної партії на міжнародній арені. Дослідниця Марта Богачевська-Хом’як у вступній статті до збірника власне констатувала, що “найрезультативнішою була діяльність Рудницької на міжнародній арені[...]. У своїй діяльності за кордоном Рудницька обороняла інтереси України без зайвого пафосу, який часто відштовхує чужинців від української справи. Поведінка Рудницької була завжди коректною, навіть тоді, коли польський уряд не давав віз на виїзд за кордон на конгреси...” [466, с. 19].

Про боротьбу голови “Союзу Українок” за політичні, соціально-економічні права українців довідуємося, зокрема, зі щоденникових записок Осипа Назарука. Спогади відомого політика яскраво ілюструють негативне ставлення Мілени Рудницької до політики нормалізації польсько-українських відносин, відображають її пріоритетні зовнішньополітичні орієнтири, висвітлюють консолідаційну працю наприкінці 30-х рр. ХХ ст.

Мілена Рудницька критикувала не тільки польський уряд, й провід УНДО за бездіяльність на міжнародній арені. Критичні відгуки лунали також на адресу перших осіб Карпатської України. Обурення засновника “Союзу українок” викликав перехід “на тоталітарний устрій” української

держави. “Се вплине на положення всіх українців поза Карпатською Україною, – констатувала Мілена Рудницька. – Там нема свободи преси, зборів, etc., є концентраційні табори. Все те може бути для нас небезпечно, бо деінде будуть покликатися на те, і се відбирає нам моральне право боротися перед світом. Далі се бути мати некорисний відгомін в демократичних державах. І досі дивилися на українську справу як на німецьку інтригу, але ми могли це параліжувати, кажучи: зовнішня орієнтація щось инше ніж внутрішня справа, отже, Пілсудський ішов з німцями і т. д. Тепер Карпатська Україна – се немов символ нашої справи. Тепер те, що там діється, замкне нам дорогу до Заходу” [466, с. 691].

Низка спогадів присвячена провідному діячеві УНДО, а згодом лідерові ФНС – Дмитрові Паліїву. Крізь призму його постаті викристалізовується зовнішньополітичний аспект діяльності партій національно-державницького табору. Зокрема Василь Крохмалюк у спогадах (“З моїх споминів”) зауважив, що ФНС “мав численних прихильників[...], які творили поважний ідейно-політичний потенціал[...]. Це були, звичайно, люди з професійної інтелігенції – лікарі, адвокати, духовенство, для яких популярна партія Українського національно-демократичного об’єднання була надто “опортуністичною”, а нелегальна ОУН – надто “революційною” та політично невідповідальною” [492, с. 598]. Зважаючи на критику нормалізаційної політики української націонал-демократії, як, зрештою, загальною, чинного політико-правового устрою Другої Речі Посполитої, автор спогадів констатував, що у міжвоєнний період, затиснута у радянсько-німецьких кліщатах, Польща “хвилювалася, вона відчувала своє важке становище[...], шукала порятунку не у великій міжнародній політиці, а у внутрішніх сутичках і нападах на т. зв. національні меншості та переважно на українців” [492, с. 611].

Специфіку діяльності УРП-УСРП на міжнародній арені відобразив один із лідерів партії – Іван Макух. Він зауважив, що “до виборів у березні 1928 р.

УСРП була зайнята виключно працею і боротьбою в краю. Мусила бути розбудована власна сила власними засобами і власною боротьбою. Доки цього не було, то не було з чим виходити на інтернаціональну арену” [490, с. 386]. На думку Івана Макуха, ситуація докорінно змінилася після виборчої кампанії 1928 року, адже “радикали виявили під польською окупацією поважну силу і тому вже могли іменем тої сили говорити на міжнароднім форумі. Треба було шукати зв’язку з міжнародним рухом демократії, до якої належить майбутність і яка вже в Західній Європі стояла на порозі влади в своїх країнах. Цю нову суспільну демократію представляв Соціалістичний Інтернаціонал” [490, с. 388].

Соціаліст-радикал не тільки схарактеризував основні завдання партій на міжнародній арені, а й також чітко визначив ставлення УРП-УСРП до СРСР та Другої Речі Посполитої, до найрезонансніших подій у цих державах. Передусім Іван Макух перерахував заходи партії, спрямовані на засудження політики “пацифікації” 1930 року “Ми у своїй скарзі просили Союз Народів розглянути всі наші матеріальні шкоди, нанесені польськими пацифікаційними військовими відділами, – згадував один із лідерів партії, – та присудити Польщі заплатити потерпівшим від пацифікації відшкодування, а винних у діянні пацифікації покарати” [490, с. 413].

На відміну від більшості сучасників, автор спогадів був значно оптимістичніший, аналізуючи підсумки розгляду пацифікації на міжнародних форумах. “Проте українська справа програна в Союзі Народів щодо “пацифікації” була тільки в тім, що цілком формально не засуджено уряд Польщі за його варварства, – зауважив Іван Макух. – Морально Польща в Союзі Народів програла важко, бо над нею дискутовано публічно в Союзі Народів кілька разів. Саме відкладання справи фактично виходило на некористь Польщі, бо все наново підносило в міжнароднім житті польський варварський імперіалізм. Це мало також той наслідок, що Польща вдруге, навіть при вибуху Другої

світової війни, не відважилася на нову “пацифікацію”, задовольнившись продовженням і умасовленням концентраційного табору в Березі” [490, с. 415].

Іван Макух не детально документував діяльність УРП-УСРП, водночас не забуваючи про критику опонентів. Особливо гостро він критикував нормалізаційну політику націонал-демократів, яка відвернула провідні європейські держави від українських проблем. “Щире зацікавлення українськими справами й симпатії англійського політичного світу до нашого визвольного руху знищила угодова політика УНДО, – ідеться у спогадах. – З хвилиною, коли ундовські політики визнали українське питання за внутрішнє питання Польщі, англійські політики перестали цікавитися нашою долею під Польщею” [490, с. 462].

Тільки після проголошення самостійності Карпатської України “стала в міжнародній пресі актуальною також західноукраїнська справа”. Тоді ж, констатував Іван Макух, в українців виникло запитання: чи Гітлер справді підтримує українські самостійницькі змагання, “чи може він буде союзником Советів згідно з договором у Рапалло ще в 1922 році? Таких і їм подібних питань було багато і відповідь на них кожний українець вгадував відповідно до своїх бажань” [490, с. 463]. Книга Івана Макуха, на думку сучасного дослідника Василя Футали, – це “перша і єдина спроба написати нарис історії Радикальної партії” [992, с. 74].

Інший соціаліст-радикал – Матвій Стахів – розмірковував над перспективами розв’язання українського питання провідними європейськими державами напередодні Другої світової війни крізь призму утворення українських легіонів. “Серед українського суспільства до вибуху Другої світової війни ідея легіону була також популярна, – відзначав політик. – Був витворений культ епопеї збройної боротьби проти Росії легіоном під назвою Українських Січових Стрільців, які відіграли визначну роль у реалізації організації власних збройних сил у боротьбі за відновлення української

суверенної державности” [492, с. 699]. Ця ідея, як підсумував один із ідеологів УСРП, “мала великий вплив на розвиток національного руху” у Західній Україні.

“Спомини із мого життя” Антіна Чернецького – один із небагатьох мемуарних творів члена соціал-демократичної партії. “Слід зауважити, – відзначив Олег Жерноклеєв та Володимир Великочий, – що у своїх спогадах Антін Чернецький іноді надто категорично або надміру критично оцінює ті чи інші події, постаті й вчинки, надто коли це стосується політичних опонентів” [495, с. 9]. Однак, на відміну від Івана Макуха, Івана Кедрина-Рудницького та інших тогочасних громадсько-політичних діячів, Антін Чернецький зосереджується на подіях особистого життя, що, зрештою, закономірно, проте він надто мало уваги присвятив польсько-українським відносинам, проблемі орієнтацій українського політикуму та на інших не менш важливих тогочасних питаннях.

Антін Чернецький детально описав настрої, які панували в суспільстві після поразки ЗУНР, боротьбу за вплив на українське населення регіону. Незважаючи на те, що спогади українського соціал-демократа безпосередньо не відображають зовнішньополітичних орієнтирів партій національно-державницького табору, однак вони допомагають краще зрозуміти міжособистісні стосунки, особливості політичної атмосфери в регіоні, настрої населення тощо.

Діячі ОУН-УПА, які у роки Другої світової війни або ж після її завершення емігрували в Європу та США, у спогадах порушували партійно-політичну тематику здебільшого в контексті висвітлення національно-визвольного руху. Зайве також згадувати про суб’єктивність оцінок авторів, брак аналітичної складової в мемуарних працях тощо. Із-поміж мемуарної літератури, опублікованої на Заході, зовнішньополітичний аспект діяльності партій національно-державницького табору чи не найкраще ілюструють

спогади Євгена Бачини-Бачинського [484]. Перебуваючи у Швейцарії, він знайомить читача з актуалізацією українського питання в Європі в контексті діяльності УНДО, УСРП та націоналістичного підпілля. Зі щоденика довідуємося, що у 1930 року у Франції вийшов друком “Bulletin d’information Ukrainiennes”, який “страшенно схвилював усіх поляків” [808, с. 709]. Однак не усі схвалювали перше видання часопису. “До нас [редакції – *I.C.*] заходив полк.[овник] Коновалець і показував листа від Василя Панейка з помилками, які він із своєю жінкою – французенкою познаходив[...], – відзначено у спогадах, – мовляв, мова дубова, сила помилок і взагалі кепське, скандальне видання” [808, с. 710]. “Звичайно, помилки є, і в майбутньому треба на це більше вважати, але назвати “дубовим і скандальним” – це вже занадто”, – обурювався Євген Бачина-Бачинський.

Євген Бачина-Бачинський скептично оцінював шанси посла Михайла Лучковича з Канади щодо допомоги українцям у Лізі націй 1931 року. “На мою думку, – констатував автор спогадів, – це викинуті гроші, бо його допомога не дуже бажана: ці пани з Ради Ліги Націй роблять усе самі і не приймають жадних порад від заінтересованих сторін, навіть у характер експертів”. Він також ознайомив читачів із заявою УНДО для розсилки у франкомовну пресу. У заяві засуджувалося вбивство Перацького, актів терору і саботажу в Польщі, як “шкідливі для життя й відродження української нації” [808, с. 730].

Члени УНДО – представники УПР, виїжджаючи на конгреси міжнародних організацій, також зустрічалися із провідними українськими діячами еміграції. Зокрема 1928 року Дмитро Паліїв, Степан Кузик, Іван Блажкевич, Володимир Пелліх, Олександр Вислоцький, Остап Луцький, беручи участь у засіданнях Конгресу Міжпарламентської унії в Берліні, зустрічалися з Євгеном Коновальцем, Зеноном Кузелею, Дмитром Андрієвським. Олекса Бойків у статті-спогаді “Моя співпраця з полковником” розповів про закиди чехословацьких

урядовців до українців – випускників вищих навчальних закладів, які поверталися після завершення навчання в Польщу: “Ми знаємо дуже добре, що українському народові потрібна фахова інтелігенція. Ми створили Українську Господарську Академію в Подєбрадах, яка коштувала нам велетенські мільйони, дали можливість сотням ваших студентів закінчити студії, – і що ж бачимо? Ті, які кінчають у Подєбрадах, їдуть в Польщу. Але ж пане, ми не будемо нашими грішми творити чи формувати фахову інтелігенцію для Польщі!”. Саме на згаданій вище зустрічі Євген Коновалець просив Дмитра Палієва та Остапа Луцького виїхати до Праги та розв’язати проблему в Міністерстві закордонних справ Чехословаччини. Автор не знав детального перебігу зустрічі у Празі, проте, за його словами, “ситуація пом’якшилася” [808, с. 633].

Однак жодну європейську державу не цікавило розв’язання української проблеми. Про рівень міжнародних відносин Олекса Бойків вів розмову з генеральним консулом чехословацького Міністерства закордонних справ, який зауважив: “Дивно, що ви, українці, досі не розумієте європейської політики. Бачите, політична рівновага Європи і так вельми хитка. Якщо йшло б про постання якоїсь малесенької держави, на це можна б погодитися. Але постання великої держави – України – нищить і цю хитку рівновагу, бо в який бік не повернулася б Україна, рівновага буде знищена”. На думку автора розвідки, ця теза була повторенням англійської концепції про “рівновагу сил на континенті Європи” [808, с. 651].

Олекса Бойків також згадував про активність ОУН на міжнародній арені у 30-х роках: “У той час нам пощастило було відрядити міс Шіпшінгс до Галичини. Можна припустити, що вона одержала доручення від Лейбористської партії на свою поїздку. Пізньої осені з’явився у Женеві капітан Яків Макогін, який видав себе за нащадка Розумовських[...]. Однак об’єктивно треба визнати, що завдяки його інформаціям, які він подав до англійського парламенту, понад 80 послів парламенту підписали петицію до Ліги Націй” [808, с. 648].

Частково Олекса Бойків згадав про українсько-литовську співпрацю в 1926–1938 рр. Він також констатував факт різкої ноти США польському урядові щодо пацифікації Галичини, “якої щодо змісту не вислав навіть Німеччині в 1917 році, коли виповів був їй війну”. Однак занадто категоричним, на мою думку, є висновок автора про те, що “щойно в дальшому виявилось, що Польща справу Східної Галичини політично програла і відділення її від Польщі мало б відбутися за найближчих же міжнародніх подій” [808, с. 648].

Інший політичний діяч – Євген Ляхович згадував про свою поїздку до Львова 1933 року. “У Львові я мав розмови з митроп. Андреем Шептицьким, полк. Андрієм Мельником, Василем Мудрим, Дмитром Паліївим, д-ром Дмитром Донцовим, д-ром Мироном Коновальцем, а також з деякими провідними особами нашого підпілля, прізвища яких були закриті псевдонімами”, – відзначав автор статті “Діяльність ОУН в Лондоні в 1933 – 1935 рр.” [808, с. 632].

Українсько-польські відносини – одна із центральних проблем мемуарної літератури польських політиків, дипломатів та відомих громадсько-політичних діячів. Станіслав Грабський [496], Юліуш Новак [497], Мацей Ратай [498], Вінценти Вітос [500], Казімеж Світалський [499] та інші польські державні діячі відображають своє ставлення до політики польської держави щодо національних меншин, трактують зміни політичного характеру, дають власні оцінки суспільно-політичних процесів.

Отже, джерельна база дослідження дає змогу достовірно відтворити участь представників партій у роботі міжнародних організацій – Унії товариств Ліги націй, Конгресі національних меншин, Міжпарламентській унії, Робітничому Соціалістичному Інтернаціоналі, відобразити міжнародні відносини в Європі у міжвоєнний період ХХ ст. в оцінці українських політичних сил.

РОЗДІЛ 2

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Осмислення зовнішньополітичних пріоритетів українських політичних партій Західної України в міжвоєнний період ХХ ст. неможливе без використання надбань вітчизняної та зарубіжної історіографії, репрезентативної джерельної бази, а також теоретичних засад історичної науки та низки наукових методів. Український політолог Юрій Левенець справедливо зауважив, що “попри те, що за останні роки зроблено значний крок вперед у напрямі історико-генетичного та структурно-аналітичного дослідження сутності української політичної думки як своєрідного феномена, все ще не з’ясованою залишається проблема філософсько-світоглядних джерел і теоретико-методологічних засад її формування і розвитку. Недостатньо прослідковується порівняльний аспект розвитку вітчизняного й західноєвропейського напрямів політичних ідей, змісту і спрямованості традиційної української національної ідеї та сучасних вимог щодо її наповнення” [891, с. 2].

Як переконує сучасний дослідник Леонід Зашкільняк, методологія історії підходить до історії із мірками та засадами, прийнятими у наукознавстві, намагається вибудувати конкретну систему понять, категорій, принципів, які повинні допомогти історикові свідомо рухатися від джерел до наукових історичних знань, розуміти роль і функції історичних знань у суспільстві [836, с. 7].

Серед понять і принципів використаних у роботі, базовим є поняття політичної партії. Перші фундаментальні дослідження, присвячені теорії політичних партій, з’явилися ще в ХІХ ст. У цей період різні школи і напрями західної політологічної думки започаткували дискусію щодо значення політичних партій для збереження демократичних цінностей. Чи не єдине питання, яке не викликало сумнівів, на думку одного з теоретиків англо-

американської школи партології Аббота Лоуелла, полягало у необхідності існування цих об'єднань, адже вести дискусію про користь або ж шкідливість партій, – це теж ж саме, що “дискутувати про користь вітрів чи приливів”. “У дійсності існування партій є фактом і прояви його повинні бути вивчені як такі”, – підсумував дослідник.

Узявши на озброєння заклик Аббота Лоуелла, теоретики західної політичної думки – Мойсей Острогорський, Роберт Міхельс, Макс Вебер – ввели низку теоретико-методологічних положень у сферу дослідження партій, які значною мірою продовжують визначати загальний напрям і зміст сучасної політичної науки, а також допомагають структурувати спектр політичних сил Західної України у міжвоєнний період ХХ ст. Зокрема Мойсей Острогорський розглядав становлення й розвиток партійних систем двох держав – США та Англії. Учений вказав на важливе місце партій у державі та водночас назвав притаманні їм вади: постійний обман виборців, котрі віддали за неї свої голоси; внутрішньопартійна боротьба та ін. Роберт Міхельс, як і Мойсей Острогорський, наголосив на подвійній ролі партій у політичному житті суспільства. Дослідник вивів “залізний закон олігархії”, суть якого полягала в тому, що в межах кожної організації неминуче встановлюється панування керівної верхівки – “влада небагатьох вибраних”. Серед причин, що сприяють появі олігархічних тенденцій, він назвав технічні та психологічні.

Теоретичні основи сучасної партології було закладено у працях німецького соціолога Макса Вебера, деякі елементи концепцій якого стали визначальними для багатьох дослідників політичних партій і партійних систем Західної України 20 – 30-х рр. ХХ ст. Визначення партій, яке запропонував учений, стало класичним і мало чим відрізняється від тих, що з'явилися в останні десятиріччя. У партіях він вбачав суспільні організації, що ґрунтуються на добровільному прийнятті членів, які мають на меті завоювати владу для свого керівництва і забезпечити активним членам певних вигод (духовних і матеріальних) чи

особистих привілеїв або того і іншого водночас. Макс Вебер одним із перших класифікував партії на підставі взаємозв'язку із соціальною структурою та з урахуванням етапів еволюції партійних формацій. Він виділив три види партій: вождистська чи харизматична; партія нотаблів (займається переважно організацією виборів); сучасна масова партія з високим рівнем бюрократизації та дисципліни [772, с. 235].

Дослідження Мойсея Острогорського, Макса Вебера, Роберта Міхельса відкрили шлях іншим науковцям, серед яких – Моріс Дюверже [806]. У праці “Політичні партії” дослідник запропонував власне визначення політичної партії: це ті партії, які складаються в епоху становлення загального виборчого права як єдиного способу легітимації влади і якісного розширення прав парламенту; вони виникли у нерозривному зв'язку з руйнацією феодальних абсолютистських режимів, станово-ієрархічної структури середньовікового суспільства, авторитарної політичної влади і цензових виборчих режимів. Сутність сучасних політичних партій, відзначав науковець, найповніше і найглибше розкривається в їх організації, партія – спільність на базі визначеної організаційної структури [806, с. 57].

Вітчизняні дослідники також не залишили поза увагою проблему сутності політичних партій, їх значення в суспільно-політичному житті Західної України у міжвоєнний період ХХ ст. Перші праці, безпосередньо присвячені теорії політичних партій, з'явилися тільки у 1920–1930 рр., що пов'язуємо з відомим громадсько-політичним діячем Володимиром Старосольським [980]. Учений проводив чітку грань між двома поняттями – “політична партія” та “парламентський клуб”. Як і Роберт Міхельс, він вважав, що у будь-якій партії встановлюється панування керівної верхівки – партійної олігархії, яка зосереджує усю повноту влади і через неї маніпулює діями виборців. Основними функціями політичних партій дослідник називав активізацію й

об'єднання великих суспільних груп, формування ідеології та політичної доктрини, участь у боротьбі за владу тощо [980, с. 45].

Серед громадсько-політичних діячів Західної України, які безпосередньо присвятили свої дослідження теорії політичних партій, виділю Володимира Целевича, Осипа Назрука, Матвія Стахіва. Останній, зокрема, політичною партією називав “добровільне об'єднання, яке в деяких суспільно-державно-політичних справах має спільні інтереси, спільні переконання й спільну мету, – отримали у свої руки або щонайменше під свій вплив державну владу, щоб таким чином у практиці здійснити свої суспільно-державні погляди та зберегти свої спільні інтереси”. Партійну диференціацію суспільства дослідник вважав природним явищем, невідлучним від суспільного життя на будь-якому ступені розвитку, а віру в провідників і бажання уподібнитися до них – однією з важливих основ первісного партійнення [983, с. 34].

Необхідність функціонування політичних партій Матвій Стахів аргументував досвідом новітньої історії, який довів, що: 1) не може існувати ніяка велика і вільна нація без правильних політичних партій; 2) не може існувати представницька система без політичних партій; 3) вони вносять у народні маси почуття і потребу порядку й організованості; 4) партії “удержують живим духа партії”; 5) без них наступила б бюрократична мертвечина; 6) партійна організація і дисципліна в соймових клубах є “греблею проти егоїзму і корупції послів” [983, с. 35–36].

Осип Назарук у праці “Значення партій” [918] намагався з'ясувати питання сутності політичних партій та їх значення в боротьбі українського народу за державний суверенітет. Партії автор розумів як “групи людей, які мають: а) однакові погляди або інтереси; б) охоту до спільної боротьби за ті погляди або інтереси і в) проявляють ту охоту до боротьби в організований спосіб”. Осип Назарук дотримувався думки, що партії – важливий чинник у житті кожної держави, однак їм притаманні й негативні ознаки. Він поділяв партії на

здорові та нездорові. Здоровими називав ті, які проводили діяльність в інтересах тієї частини суспільства, що делегувала їм свої повноваження, відсуваючи партійні інтереси на задній план. Діяльність нездорових партій, на його думку, була спрямована передусім на задоволення потреб партійної олігархії [918, с. 56].

Один із провідних діячів УНО розрізняв також два поняття – партійність та партійництво. Якщо партійність була продуктом здорових партій і позитивно впливала на розвиток демократичних процесів у суспільстві, то партійництво виростало у нездорових партіях і було регресом у житті демократичних суспільств. Після перебування у Канаді і США у 1922–1927 рр. Осип Назарук став прихильником двопартійної системи, що вносила у суспільство дух здорової конкуренції між партією влади та опозицією. Багатопартійність, як і однопартійність, вважав небезпечними для держави, оскільки вони породжували хаос та роздрібнювали суспільство на велику кількість малих груп. Осип Назарук звертав увагу на те, що будь-який політичний рух не може витворитися без політичної традиції: “Коли не підемо сим шляхом, яким ідуть всі європейські народи та взагалі всякі рухи, – підсумовував учений, – то вічно матимемо тільки якісь групки з шумними назвами, з невідомими загалови провідниками, без трівкої традиції, – групки, про які все буде можна сумніватися, чи се клуби, чи просто спілки акул для вимушування субвенцій від держави” [918, с. 57].

Лідер УНДО Володимир Целевич поділив політичні партії на класові і національні. Класові – захищали інтереси однієї соціальної верстви, натомість національні – “голосили клич єдності й солідарности усіх членів нації” [995, с.72]. Генеральний секретар ЦК УНДО наголосив, що українська громадськість, насамперед – інтелігенція, нівелювала значення повсякденної політичної праці серед населення. У 30-х рр. ХХ ст., на думку громадсько-політичного діяча, ця тенденція набрала загрозливого характеру для національно-визвольного руху.

Серед причин, що сприяли поширенню аполітичних настрої серед значної частини населення, він виділив дві найважливіші: 1) сповідування принципу: “Геть із партіями, геть із партійництвом, хай живе безпартійність”; 2) висміювання політичної праці або ж залякування свідомих громадсько-політичних діячів. Безпартійність Володимир Целевич вважав “шкідливою для національного життя і демагогічною фразою” [995, с. 23]. “В інтересі збереження наших надбань на всіх ділянках життя мусимо скріпити участь громадянства в політичній праці, мусимо спинити втечу інтелігенції від політики, мусимо поборювати безпартійність і аполітичність[...].” [995, с. 25].

Отже, відповідно до практики надбання українських та закордонних учених, класифікація українських політичних партій міжвоєнного оперіоду ХХ ст. виглядає наступним чином. За типологією політичних партій, яку запропонував Юрій Шведа [1018], УНДО, УСДП, КПЗУ Українська католицька народна партія (УКНП), Організація Українських націоналістів (ОУН), Фронт національного єднання (ФНЄ), Українська народна обнова (УНО) належали до масових. Вони були зорієнтовані радше на масове вербування членів, структуровані та ієрархізовані партії. У партіях працював постійний апарат, партійні функціонери, які увесь свій час присвячували керівництву партії та її розвитку. Натомість до кадрових партій можна зарахувати Хліборобську партію, Українську партію праці (УПП), Українську партію народного єднання (УПНЄ). Передусім це були партії впливових людей, прив’язаних до своєї території. Зв’язок між місцевими організаціями і центральними структурами був нетривким і не постійним. Діяльність цих партій була в основному виборчою і пасивною в період між виборчими кампаніями. Можна відзначити також і слабку ідеологію. Найвпливовіші політичні партії краю – УНДО, УСРП, УСДП, УКНП, УНО, ФНЄ – належали до національно-визвольних політичних сил, адже вони у своїх програмах ставили проблему розв’язання українського питання [1018, с. 103–105].

Одна з найпростіших класифікацій політичних партій – поділ політичних сил на “великі” та “малі”. Вибір виборчої підтримки чи кількість контрольованих партією мандатів у парламенті, слугують основою такої класифікації. Залежно від ступеня впливу політичних партій на партійну та політичну систему їх можна поділити на політичні партії з високим (істотні партії) та низьким рівнем репрезентативності (неістотні партії). У західноукраїнському варіанті серед істотних політичних партій можна назвати УНДО, ВУО, УСРП. Інші партії, що діяли у Західній Україні 20–30-х рр. ХХ ст., можна кваліфікувати як неістотні [1018, с. 112].

Усі без винятку політичні партії Західної України були засновані за територіальним принципом. Вони створили тільки вертикальний рівень зв'язків між первинними організаціями та центральними органами. Вертикальна структура забезпечувала більшу монолітність партій. Кожна з описаних вище організаційних структур може бути демократичною та недемократичною. Політичні партії Західної України переважно належали до демократичного типу (окрім ОУН та ФНС). Навіть більше – КПЗУ, ОУН можна зарахувати до революційних партій (тих, що прагнули негайної і докорінної зміни чинного устрою шляхом революції). Натомість ВУО, а також із деякими застереженнями УКНП, УНО відносимо до консервативних партій. Усі інші партії – УНДО, УСРП, УСДП (після 1928 років), ФНС (із застереженнями) – більше реформістські партії, які виступали за поступові, еволюційні зміни [1018, с. 126].

Якщо класифікувати політичні партії Західної України за шкалою “ліві-центр-праві”, констатуємо, що до лівих партій належали КПЗУ, Сельроб, УСДП (1923–1928). У центристському таборі можна розмежувати лівий центр (УСРП, УСДП (після 1928), центр (УНДО), правий центр (УНО і ВУО). У західноєвропейській літературі поділяють національно-визвольні партії на революційно-центристські і прагматично плюралістичні [758, с. 65–68].

Ще однією важливою елементом класифікації політичних партій є поділ відповідно до їх місця та ролі в політичній системі міжвоєнної Польщі. З цього погляду політичні партії можна поділити на революційні, реформістські, консервативні та реакційні. Часто політичні партії класифікують на підставі ідеологічного критерію (доктринальні чи програмних відмінності). відповідно важливо, яка ідеологія є в основі їх програмних документів та політичної діяльності. Якщо класифікувати партії за ставленням до політичної системи міжвоєнної Польщі, то УПНС, УНС, ВУО, та з деякими застереженням УКНП і УНО зараховуємо до просистемних партій. Ці політичні сили не пропонували радикальної зміни і не були носіями радикальної ідеології. Інші партії зараховуємо до антисистемних. УНДО, УСРП, КПЗУ, Сельроб, УСДП намагалися розхитати законність чинного режиму. Без сумніву, це була опозиція політичному порядку [758, с. 70].

Класифікація політичних партій була б не повною без врахування марксистсько-ленінської методології. Марксистська наука типологізує політичні партії за класовим критерієм, а також акцентує на місці та ролі політичних партій у політичній системі. Відповідно до першого критерію політичні партії можна поділити на п'ять категорій: робітничі, селянські, дрібнобуржуазні, партії великої буржуазії, народно-дрібнобуржуазні. Однозначно можна сказати про відсутність в Західній Україні партії великої буржуазії, адже в українському середовищі такої соціальної верстви не було. Із деякими застереженнями до робітничих і селянських можна віднести КПЗУ, УСДП, Сельроб. Селянською можна назвати також із застереженням маловпливову Українську селянську партію – прибудову КПЗУ.

Отже, інтереси українців у Другій Речі Посполитій на державному рівні представляли українські політичні партії легального спектру, здебільшого націонал-демократичного та соціалістичного спрямувань. Незважаючи на

подібність партійної структури, ефективність ухвалення рішень у зовнішній політиці залежала від розподілу повноважень між рівнями партійного управління. На сьогодні дослідники виділяють три види ухвалення рішень: автократичний (рішення ухвалюють партійні лідери (голова партії), а їх виконання на місцях періодично контролюють представники центру); демократичний (рішення затверджують колегіальні органи партії (з'їзд, рада), але виконуючи рішення, партійні лідери домагаються згоди первинних і регіональних партійних організацій; демократичні з елементами децентралізації. Партії Західної України того часу – колегіального типу керівництва, який не виключав факту існування інституту лідера партії, але загалом він був тільки провідником колегіального органу, обраним і відповідальним перед ним.

Після рішення Ради послів держав Антанти від 14 березня 1923 року національне питання залишалося однією із провідних внутрішніх проблем Польщі, адже політичні сили національно-державницького табору – УНТП, УНДО, УРП-УСРП, УСДП упродовж 1920–1930 рр. (окрім нормалізаційної політики УНДО) перебували в опозиції до чинного режиму, пропагуючи національне самовизначення народів. Ідеї українських політичних сил ґрунтувалися не тільки на засадах міжнародних правових документів, а й на теоретичних напрацюваннях українських учених та чільних громадсько-політичних діячів. Зокрема одним із перших у ХХ ст. право українського народу на власну державу обґрунтував Микола Міхновський, який зауважив, що “кожна нація з огляду на міжнародні відносини хоче вилитись у форму незалежної, самостійної держави, [...] тільки держава одноплемінного національного змісту може дати своїм членам нічим не обмежану змогу усестороннього розвитку духового і осягнення найліпшого матеріального гаразду” [911, с. 36]. “Державна самостійність є головна умова існування нації, а державна незалежність є національним ідеалом у сфері міжнаціональних

відносин”, – підсумував лідер Революційної української партії (РУП) [911, с. 37].

Однак самовизначення народів неможливе без розв’язання проблеми національно-територіального розмежування. Реалізувати це право у 1920–30-х рр. можна було б у формі відокремлення від Польської держави з подальшим возз’єднання наддніпрянців і наддністрянців в одній державі. Відокремлення – форма реалізації права на самовизначення, що передбачає вихід народу зі складу багатонаціонального утворення відповідно до народного волевиявлення. Такий народ може відокремитися від іншого й утворити свою незалежну державу, визначити форму і способи свого соціально-економічного розвитку, характер державно-політичного устрою відповідно до своїх історичних умов; формувати основи й механізми внутрішньої та зовнішньої політики на вільних засадах без іноземного втручання.

Оскільки польський владний режим не погоджувався на реалізацію права національного самовизначення українців Галичини, як уже йшлося, партії національно-державницького табору дотримувалися опозиційної до влади тактики, зокрема проігнорували виборчу кампанію 1922 року до польського парламенту, критично оцінювали заходи уряду на парламентському терені наприкінці 1920 – першій половині 1930 рр.

Термін “опозиція” (лат. “протиставлення”) у широкому значенні – це сукупність поглядів і дій, що мають характер інакомислення та невдоволення чинного режимом. У вузькому розумінні – це перенесення політичної опозиції в рамки політичної системи, у якій вона торує шлях до інституалізації. У політичній практиці виділяють різні типи й форми політичної опозиції: 1) стосовно системи влади: лояльна і нелояльна; 2) за місцем дії: парламентська, позапарламентська, кланова, внутрішньокланова, внутрішньопартійна; 3) за місцем у спектрі політичних сил: ліва, права, центристська; 4) за способом дії: легальна, ситуаційна, нелегальна; 5) за характером діяльності: демократична

(конструктивна), недемократична (фундаментальна, революційна), а також позитивна (конструктивна) і негативна (деструктивна) [1018, с. 211].

Головною особливістю опозиційності українських політичних партій була її національна спрямованість – боротьба за українську державність, яка становила безпосередню загрозу цілісності Польської держави. Водночас зауважимо, для ефективної співпраці з опозицією польський уряд на належному юридичному рівні не закріпив її політико-правового статусу, що повинно передбачати: участь у виборчому та в інших видах установчого процесу; доступ до керівних посад у представницьких органах влади; рівний і вільний доступ до засобів масової інформації; можливість вільно пропагувати власні погляди серед населення; свобода проведення демонстрацій, мітингів, зборів; доступ до інформації органів державної влади; безперешкодний доступ до визначених законодавством джерел фінансування.

Партії національно-державницького табору ставили національне питання не в регіональному, а у всеукраїнському масштабі. Редактор “Діла”, один з провідних діячів УНДО Іван Кедрин-Рудницький, у мемуарах писав: “Центральною проблемою відносин у Західній Україні у 1920 – 30-х рр. була таки всеукраїнська проблема, була таки проблема української державності над Дніпром, а не територіальна автономія Західної України” [488, с. 315]. Зважаючи на цей факт, важливо проаналізувати значення ще двох термінів – “регіону” та “автономії”.

На думку Ярослави Верменич, виокремлення історичної регіоналістики в самостійний науковий напрям дасть змогу, по-перше, організаційно об’єднати досі розрізнені зусилля представників різних наук; по-друге, створити умови для зосередження зусиль на найбільш перспективних напрямках; по-третє, відійти у дослідженнях регіональної специфіки від конкретно-емпіричного аналізу та проводити теоретичні узагальнення [773, с. 59]. Основними критеріями регіоналізму Іван Курас вважав: соціальну згуртованість етнічних, расових,

конфесійних і мовних груп, що проживають спільно; економічну взаємодоповнюваність тих господарських і промислових одиниць, які працюють у рамках конкретної території; сумісність суспільних цінностей, пов'язаних із культурою, релігією, історичними традиціями; політична солідарність [949, с. 92].

Однак, незважаючи на оптимістичні прогнози, однозначного визначення терміна “регіон” історичною, економічною, політичною наукою досі не сформовано. У вузькому значенні, одні дослідники визначають регіон як господарсько-економічну спільність, інші – як географічно-адміністративну одиницю або ж як культурно-історичну територію тощо [988, с.138]. Не заглиблюючись у теоретичну царину регіоналізму, зауважмо, що у руслі досліджуваної теми важливо виділити три складові, що дають змогу виокремити поняття “регіон” від “оточення” та “політичного простору”: когнітивна – населення регіону повинно усвідомлювати існування регіону та його географічні межі; емоційна – спосіб сприйняття регіону і ступінь, у якому регіон уможливорює підґрунтя регіональної ідентичності й солідарності в конкуренції з іншими формами ідентифікації (національна, класова тощо); інструментальна – можливість використання регіону як основи для політичної мобілізації задля досягнення соціокультурних, економічних та політичних цілей [774, с. 48].

Зважаючи на опозиційність українських політичних партій національно-державницького табору та особливий етнонаціональний склад населення Західної України, польський уряд виробив особливу регіональну (національну) політику – “сферу діяльності з управління економічним, соціальним і політичним розвитком країни в просторовому, регіональному аспекті, тобто пов'язану з взаємовідносинами між державою і районами, а також районів між собою” [752, с. 189]. Мар'ян Долішній констатував, що в широкому розумінні регіональна політика – це система цілей і дій, що спрямовані на реалізацію інтересів держави щодо регіонів та внутрішніх інтересів самих регіонів, яка

реалізується за допомогою методів, що беруть до уваги історичну, етнічну, соціальну, економічну та екологічну специфіку територій [804, с. 17].

Однією з основних вимог опозиційних до влади політичних сил залишалася вимога автономії – право самостійно реалізовувати державну владу чи управління, надане якійсь частині держави, що здійснюється в межах, передбачених загальнодержавним законом або конституцією. Автономія – означає право якого-небудь національно-територіального утворення самостійно здійснювати внутрішнє управління. Автономія може ґрунтуватися на культурній або ж етнічній відмінності і на, думку представників національно-демократичних сил, мала стати першим кроком до відірвання Західної України від Польської держави з перспективою подальшого об'єднання у самостійній державі із Наддніпряниною.

Різновидом автономії є національно-культурна автономія. Чи не вперше цей термін увели до наукового обігу наприкінці XIX ст. в Австро-Угорській імперії австрійські соціал-демократи та марксисты Фрідріх Адлер, Макс Адлер, Отто Бауер, Карл Реннер та ін., які таким чином пропонували вирішити національні проблеми в імперії.

Національно-культурна автономія – гарантоване державою право та реальна здатність національних меншин безпосередньо або опосередковано, через органи національно-культурної автономії, вирішувати питання власного розвитку та збереження національно-культурної самобутності, визначених як їх компетенція чинним законодавством даної держави та установчими документами національно-культурної автономії [758, с. 135].

Залежно від участі особи в реалізації прав національних меншин, можна виокремити три види національно-культурної автономії: персональну, асоціативну та корпоративну. Водночас поділяємо автономії за: а) територіальним принципом – локальна, регіональна та загальнодержавна національно-культурна автономії; б) охопленням представників національних

меншин – загальна та обмежена національно-культурна автономія; в) наявністю цільового державного фінансування органів національно-культурної автономії – такі, яких фінансує держава, і такі, які не мають фінансового забезпечення держави [758, с. 136].

Важливе теоретико-методологічне завдання будь-якого дослідження – визначити зміст основоположних понять, особливо з огляду на різнотлумачення. “Однак всі ці розходження, затьмарюються, – відзначають науковці, – коли мова заходить про визначення понять “етнос” і “нація” [963, с. 5]. Зауважмо, що у Польській державі українці не вважали себе національною меншиною, однак прагнули перебувати під захистом міжнародного законодавства, що стосувалося цієї категорії населення.

У теоретичному аспекті міжвоєнний період позначився розвитком наявністю трьох основних напрямів політичної думки: демократично-народницького, консервативного і національно-державницького. Незважаючи на розбіжності у поглядах щодо ідейних засад етнополітичного розвитку України, представники зазначених трьох напрямів мали чимало спільних теоретичних підходів. Передусім ідеологи демократично-народницького і національно-державницького напрямів кваліфікували український народ як окрему етнокультурну одиницю, що має спиратися на власні демократичні традиції; акцентували на необхідності для України зберегти федеративні зв’язки з іншими народами; захищали ідеї забезпечення прав національних меншин, зокрема на екстериторіальну культурну автономію. Представники демократично-народного і консервативного напрямів у теоретичному аспекті трактували людину як самоцінну вартість; націю – як територіальне об’єднання усіх громадян, що проживають на території України; обстоювали необхідність опертя в державному будівництві на власний політичний досвід та історичні традиції.

Більшість національно-свідомих українських теоретиків націєтворення розглядали історичний поступ українського народу з позицій “автономістичного

розуміння нації”. Зокрема Володимир Старосольський переконував, що самостійним народом можна назвати “більшу чи меншу групу людства (відміну людської породи), що має певну суму своєрідних, собі тільки питомих прикмет, котрі вяжуть усі індивідуми цієї групи в одну цілість”. Цими прикметами були: 1) антропологічна расовість; 2) самостійна мова; 3) історичні традиції і змагання; 4) питома культура; 5) питома суцільна національна територія, “на котрій або була, або є, або може бути питома національна держава” [980, с.39].

У праці “Нарід. Нація. Держава” Володимир Целевич констатував, що український народ “дозрів” до створення незалежної української держави, оскільки мав “зовнішні ознаки своєї відрубності”: мову, історичні традиції, культуру тощо [995]. Громадський діяч Володимир Целевич зауважив, що після падіння ЗУНР українці опинилися в надзвичайно важких суспільно-політичних умовах, оскільки міжнародно-правові акти хоча й гарантували право самовизначення нації, і декларували захист національних меншин, проте “ці договори залишилися лише паперовими договорами, які, як і договір про охорону національних меншин, не розв’язали національного питання” [995, с. 58]. Політик виділив три стадії державного будівництва: підготовчу; збройну боротьбу і проголошення самостійності; міжнародне визнання. “Недержавна нація, яка дозріла до державного життя шляхом органічного розвитку й підготовилася до нього, – зауважував він, – використовує в якійсь хвилі сприятливі зовнішні умови і проголошує утворення на означеній території самостійної держави” [995, с. 72]. Проголошення самостійності Володимир Целевич вважав явним бунтом проти тієї держави, яка володіла територією новопосталої. У такій ситуації суперечливі питання вирішувалися за допомогою військової сили.

Методологічна основа дослідження ґрунтується на парадигмі етнічності. Наявні сьогодні концепції передбачають три основні методологічні підходи: примордіалізм, інструменталізм та конструктивізм, а також альтернативні теорії

– транзакціоналістську, соціально-психологічну, етносимволічну. На сучасному етапі розвитку історичної науки виник конструктивістський підхід, представники якого визнали етнос певною конструкцією учених, яким за допомогою розгалуженої мережі освітніх закладів, засобів масової інформації, передусім преси та телебачення, вдається передавати власні ідеї населенню і таким чином впливати на суспільство [784, с. 201].

На сьогодні поняття “етнос” та “нація”, а також їх похідні – “етнічна меншина”, “національна меншина”, “національна група”, “етнічна група”, “субетнос”, “етнографічна група” та ін. – дослідники помилково використовують як синоніми. Більшість сучасних учених погоджуються з тим, що етнічна меншина – це частина етносу, яка внаслідок різних причин (переселення, міграція, депортації, зміна державних кордонів та ін.) відокремилася від основного етнічного масиву, проживає в іншому етнічному або поліетнічному середовищі, користується громадянськими правами, не посідає домінуючого місця в суспільстві, солідаризується задля збереження свого етнічного обличчя та колективної свідомості, реалізує себе за допомогою засобів традиційної культури.

Національну меншину визначають як частину нації поза межами своєї етнічної чи державно-політичної території, яка відрізняється від домінуючої нації та інших етнічних груп самобутністю мови, культури, релігії, звичаїв, прагне до фактичної та юридичної рівності з більшістю. На відміну від етнічної меншини, де можуть бути представники інших етносів унаслідок змішаних шлюбів, вибору віросповідання, національні меншини складаються із представників відповідної нації. Етнічні та національні меншини відрізняються між собою ступенем консолідації, рівнем етнічної самосвідомості та політичної активності, повнотою збереження ідентичності і ментальності.

Завершуючи розгляд понятійно-категоріального апарату дослідження наведемо слова Карл Поппера, який наголошував на небезпеці “чіпляння” за

слова і терміни. На його думку, жодної “науковості” чи “об’єктивності” в гонитві за максимальною точністю немає. “У науці ми дбаємо про те, щоб твердження, які ми висловлюємо, по суті, не залежали від значення наших термінів. Навіть там, де терміни визначені, ми не прагнемо виводити яку-небудь інформацію з визначення чи вибудовувати на ньому докази. Через те наші терміни майже не завдають нам клопоту. Ми не переобтяжуємо їх. Намагаємося прив’язати до них якнайменше ваги. Не сприймаємо їх “значення” надто серйозно. Ми завжди усвідомлюємо, що наші терміни трохи розпливчасті (оскільки ми навчилися застосовувати їх лише на практиці), й досягаємо точності не шляхом розвіювання півмороку їхньої розпливчастості, а скоріше дотримуючись його, старанно вибудовуючи наші фрази так, щоб можливі відтінки значення наших термінів не мали ваги. У такий спосіб ми уникаємо суперечки про слова” [935, с. 2].

“Після десятиліть панування у вітчизняній (радянській) історіографії офіційної методологічної доктрини (марксистсько-ленінського вчення), – констатував Леонід Зашкільняк, – відкрилися сприятливі перспективи вільного вибору кожним дослідником відповідної його знанням, досвіду та ідеологічним чи політичним поглядам методологічної орієнтації” [836, с. 7]. Водночас така багатоманітність внесла певний деструктив у дослідницький процес. Ярослав Грицак, характеризує особливості сучасного розвитку історичної науки зауважив, що “академічна історія прагне встановити історичні явища і факти та пов’язати їх через теорії та інтерпретації. Професійний історик не може мати впевненості у кінцевому успіху своїх зусиль; він добре розуміє, що в історії є щось таке, що уникає точності й узагальнень[...]. Це почуття сумніву і навіть певної розгубленості особливо посилюється в останні десятиліття, коли стало вже звичним говорити про велику кризу історичної науки” [791, с. 66–67].

Зважаючи на плюралізм думок, що панує серед сучасних науковців які вивчають суспільно-політичні процеси в Західній Україні у 1920 – 30-х рр.,

пошуки методологічних основ дослідження здійснювалися за такими напрямками: опрацювання наукового доробку учених, які застосовували загальнонаукову методологію для вивчення конкретної галузі науки; аналіз наукових праць науковців, які одночасно із загальними проблемами досліджували конкретні проблеми; узагальнення ідей науковців, які безпосередньо вивчали зовнішньополітичні орієнтації партій національно-державницького табору; вивчення наукових праць зарубіжних учених; аналіз наявних на сьогодні концепцій із досліджуваної проблематики.

Детальне вивчення історіографічного доробку попередників, узагальнення теоретичних та практичних результатів діяльності науковців, дає змогу сформулювати власну концепцію праці (систему поглядів, опису предмета або явища, стосовно його побудови, функціонування, що сприяє його розумінню, тлумаченню, вивченню головних ідей). Можемо чітко відповісти на запитання про передбачувану провідну наукову ідею, сутність явища (об'єкт, предмет дослідження), а також суперечності, що виникають у процесі наукової роботи. Концепція має надзвичайне значення, оскільки є єдиним визначальним задумом, головною ідеєю наукової праці.

Формування концепції – перший крок на шляху до отримання об'єктивного та очікуваного результату. Також важливо побудувати працю на сучасному методологічному інструментарії (метод – це шлях, спосіб досягнення поставленої мети і завдань дослідження). У сучасній історичній науці поширений поділ методів за двома ознаками: мети і способу реалізації. За першою ознакою виділяють т. зв. первинні методи, які використовують для збору інформації, вивчення джерел, спостереження, опитування та ін. Вторинні методи застосовують з метою обробки та аналізу отриманих даних – кількісний та якісний аналіз даних, їх систематизація тощо. Третій тип представлений верифікаційними методами і прийомами, що дають змогу перевірити отримані

результати. Вони зводяться також до кількісного та якісного аналізу даних на основі виміру співвіднесення постійних і змінних чинників.

За способом реалізації, розрізняють логіко-аналітичні, візуальні та експериментальні методи. До перших належать традиційні методи дедукції та індукції, що різняться вихідним етапом аналізу. Вони доповнюють один одного і можуть використовуватися з метою верифікації – перевірки істинності гіпотез і висновків. Візуальні або ж графічні, методи (схеми, діаграми, картограми) уможливають отримання цілісного уявлення про досліджуваний об'єкт і водночас наочно показати його складові, причинно-наслідкові зв'язки, інтенсивність розподілу компонентів у заданому об'ємі.

Інколи методи поділяють відповідно до їх функціональних можливостей: етапні (пов'язані з конкретними етапами дослідження) й універсальні, які використовують на всіх етапах. До першої групи належать спостереження, експеримент, до другої – абстрагування, узагальнення, дедукція та індукція та ін. Також розрізняють методи теоретичних та емпіричних досліджень. Однак такий розподіл методів завжди умовний, оскільки з розвитком пізнання один науковий метод може переходити з однієї категорії в іншу.

Методика пропонованого дослідження ґрунтується на традиційних методах історичних досліджень, а саме: 1) загальнологічних (аналіз і синтез, індукція і дедукція, діагноз і прогноз, визначення і класифікація, порівняння і аналогія, абстрагування, моделювання, спостереження, статистичний аналіз та ін.); 2) теоретичних (системний, історичний, компаративний, діалектичний, структурно-функціональний); 3) емпіричних (контент-аналіз документів і матеріалів тощо).

Аналіз зовнішньополітичних орієнтацій партій національно-державницького табору в регіональному розрізі неможливий без врахування принципів історизму, системності, об'єктивності та всебічності. Перший передбачає історичний контекст під час дослідницької роботи, що, урешті-решт,

дає змогу зрозуміти, чому більше уваги надано дослідженню одних питань, натомість інших – узагалі не вивчали. Зважаючи на те, що тільки за роки незалежності України вийшли друком десятки наукових розвідок, які опосередковано або ж безпосередньо стосуються досліджуваної теми, принцип історизму набуває особливої актуальності.

У характеристиці історіографічного доробку попередників важливо використати також принцип наукового плюралізму. Відповідно усі науково-теоретичні підходи до аналізу зовнішніх орієнтацій партій національно-державницького табору мають однакове право на застосування, якщо вони не застаріли (не ґрунтується на марксистсько-ленінській методологічній моделі) або ж не замінені новими – прогресивними та раціональними. Водночас визнання плюралізму поглядів і парадигм не означає їх еkleктики, механічного сповідування або “сліпого перебування в полоні певних теоретичних і методологічних схем” – окреслені методологічні засади ефективні лише за умови їх комплексності та застосування адекватних дослідницьких методів.

У нерозривному зв'язку із принципом історизму перебуває принцип об'єктивності, який передбачає неупереджене, об'єктивне, наукове вивчення закономірностей розвитку суспільно-політичних процесів у сукупності фактів і подій. Однак, констатують сучасні дослідники, “від істориків не можна вимагати повного зречення патріотичної постави при сепарації й оцінці джерел”. Незважаючи на виправданий песимізм деяких науковців щодо можливого використання цього методу, автор у дослідженні намагався максимально абстрагуватися від власних політичних уподобань, етнічних симпатій (антипатій) під час аналізу політики владних інституцій Польської держави щодо українців, прагнув неупереджено схарактеризувати суспільно-політичні процеси у регіоні, вказати на недоліки стратегії і тактики партій національно-державницького табору у зовнішньополітичній галузі на різних історичних відтинках.

Особливості формування відносин владних інституцій Польщі та українських політичних сил прослідковуємо застосовуючи принцип системності, що враховує багатофакторність історичного процесу та орієнтує на комплексне осмислення історичних знань. Цей принцип був витриманий у процесі формування та використання джерельного комплексу дослідження, аналізу історіографії проблеми. Водночас у процесі узгодження статистичних даних, архівних матеріалів використано принцип усебічності, який застерігає науковців від упередженого ставлення до історичного джерела, від односторонності, а отже, суб'єктивності його оцінки.

На окрему увагу заслуговує принцип послідовності, який дає змогу викласти події 20–30-х рр. ХХ ст. у нерозривному зв'язку із попередніми десятиліттями. Дотримуючись цього правила, вдалося виявити деяку успадкованість національної політики більшовиків від політики російського царизму, деякі її рецидиви в пострадянські часи. Принцип наступності застосований також в історіографічній частині дослідження.

Основні контури пропонованого дослідження окреслюють загальнологічні методи, передусім аналізу і синтезу. Завдяки аналізу можемо детально вивчити об'єкт дослідження, а також зробити низку т. зв. «наукових абстракцій», узагальнити наявні статистичні відомості. У поєднанні з індукцією (від одиничного до загального) та дедукцією (від загального до одиничного) цей метод знайшов своє підтвердження у визначенні особливостей програмних засад партій національно-державницького табору в зовнішньополітичній галузі, характеристиці виборчих кампаній до польського парламенту та основних напрямів парламентської діяльності тощо. За допомогою проблемно-хронологічного методу, дослідження розчленовано на низку вузьких тематичних проблем.

Для всебічного вивчення об'єкта дослідження важливе значення має моделювання (інші різновиди цього методу – уявлення та прогнозування). За

його допомогою вивчають процеси і явища, які не піддаються безпосередньому вивченню. Під моделлю сучасні науковці розуміють уявну або матеріальну систему, яка, відображаючи або відтворюючи об'єкт дослідження, може замінити його таким чином, що її вивчення дає нову інформацію про цей об'єкт. Метод моделювання передбачає: а) постановку завдання; б) визначення аналога; в) створення або вибір моделі; г) розробку конструкту; д) дослідження моделі; е) переведення знань з моделі на оригінал.

У пропонованому дослідженні широко використано низку теоретичних методів – компаративний, діалектичний, структурно-функціональний. Зокрема зіставлення зовнішніх орієнтирів кожної з політичних партій національно-державницького табору здійснено на підставі методу порівняння, який стає дедалі популярнішим серед українських науковців. Способи порівняння різноманітні: ознак, властивостей, статистичних величин, порівняння в різних соціально-економічних та суспільно-політичних умовах. Зокрема, беручи до уваги предмет дослідження, використано три види порівнянь: історико-типологічне – для аналізу різноманітних процесів зі спільними рисами й ознаками; історико-дифузійне – для з'ясування взаємозапозичень між партіями національно-державницького табору; історико-генетичне – для простеження державотворчих традицій українців та особливостей формування самостійно-соборницької думки, зовнішньополітичних орієнтації українських партій у ЗУНР, спроби українського політикуму вирішити “українське питання” в роки українсько-польської війни 1918–1919 рр. та на початку 20-х рр. ХХ ст. тощо. Цей метод дає змогу показати історичні факти в тісному зв'язку з тією історичною ситуацією, у якій вони виникли.

Загальноісторичні методи – історико-генетичний, історико-порівняльний, історико-типологічний, історико-системний уможливають виявлення причинно-наслідкових зв'язків і безпосередніх закономірностей історичного розвитку, дають змогу впорядкувати сукупність об'єктів або ж явищ на якісно

визначені типи (класи відповідно до властивих їм загальних істотних ознак), з'ясувати суть історичного процесу як сукупностей історичних фактів та ситуацій у їх цілісності та історичному зв'язку. Важливе значення мають спеціальні історичні методи дослідження: синхронний, дихронний та ін., унаслідок чого проведено періодизацію суспільно-політичних процесів Західної України у міжвоєнний період ХХ ст.

У процесі написання роботи важливе значення мали застосовані кількісні методи, серед яких на провідних позиціях – статистичні. Зважаючи на те, що дедалі більшого значення в етнополітологічній та історичній науці набуває антропологія, за допомогою біографічного методу персоніфіковано розвиток історичного процесу, простежено життєвий і творчий шлях окремих особистостей, показано їхній внесок у соціально-економічний і культурний розвиток краю. Антропологічний підхід а також біографічний метод дають змогу “оживити” історичний процес.

Отже, вивчення зовнішніх орієнтацій політичних партій Західної України у 20–30-х рр. ХХ ст. вимагає застосування різноманітних дослідницьких методів, вибір яких зумовлений специфікою предмета дослідження, а також його завданнями. “Кожен науковець обирає ті з них, – констатував сучасний дослідник Віктор Котигоренко, – які узгоджуються з його прихильністю до певної парадигми, відповідають об’єктові, предметові, завданням дослідження, а також специфіці джерел, які містять необхідну для вивчення й осмислення інформацію”. Проаналізована методологія заклала підґрунтя для відтворення складних процесів у середовищі партій національно-державницького табору, сприяла виявленню особливостей формування стратегії та тактики партій у зовнішньополітичній сфері, загальних тенденцій суспільно-політичного життя в Європі і його впливу на політикум Західної України та політику польського владного режиму щодо українців краю у міжвоєнний період ХХ ст.

РОЗДІЛ 3

СТАВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКИХ ПАРТІЙ ДО ПОЛІТИЧНОГО КУРСУ ПОЛЬСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

3.1. УНТП-УНДО: між ідеями негачії Польської держави і здобуттям автономії

Новий міжнародно-правовий статус Східної Галичини після 14 березня 1923 року поглибив суперечності у національно-державницькому таборі. У зв'язку із цим українські політичні партії переглянули свої програми, щоб “модифікувати свою ідеологію до нових внутрішньополітичних та міжнародних обставин” [1012, с. 79].

Найвиразніше ці процеси проявились в УНТП. На засіданнях Народного комітету партії (березень–травень 1923 року), а також на сторінках преси розгорнулася жвава дискусія щодо подальшої тактики партії. 30 березня 1923 року Володимир Охримович заявив про зміну тактики, однак наголосив про неможливість “видавати комунікату” [280, арк. 12].

Першу апробацію нова політична лінія партії отримала на засіданні Народного комітету 19 квітня. Володимир Охримович, виступаючи з рефератом про лінію УНТП, визначив такі основні моменти: 1) “занадто переоцінюється одноцілий фронт[...]. Ми вважаємо тактику не як засіб до цілі, тільки як спосіб психологічної сугестії”; 2) “[слід] в нашій тактиці числити на найгіршу евентуальність”; 3) “тактика публичної явної, легальної боротьби. Засоби легальної боротьби можуть бути різні — парламентарні і позапарламентарні” [280, арк. 23].

Реферат “Відношення до уряду [ЗУНР — І.С.] і до других політичних [українських — І.С.] партій” виголосив Михайло Струтинський, акцентуючи на тому, що “мусимо перевести основну ревізію нашої постави до уряду. До тепер він фактично, а не край, вів політику. Уряд давав інструкції, прикази, а ми їх виконували”. Вважаючи, що центр ваги політичної роботи

переноситься у край, Михайло Струтинський запропонував створити міжпартійний уряд [280, арк. 42].

У третьому рефераті “Відношення до поляків” Альфред Говикович розділив цю тему на кілька питань. Щодо Польщі як держави, то її, вважав він, потрібно “втягати в такі комбінації, які могли б її значно ослабити, а тим самим нас зміцнити”. У ставленні до польських партій обрано позицію, що уможлиблювала б співпрацю з деякими з них у відповідний момент для розпаду єдиного польського фронту. На той час це була партія “Визволене”, яка не мала впливів у Галичині, але могла допомогти у боротьбі з “П’ястом”. Окрім цього, Альфред Говикович підтримав створення спільної комісії з УІР для вироблення проекту автономії. Розуміючи, що сейм не сприйме цю пропозицію, він пропонував вийти зі стану пасивності і стати на шлях легальної боротьби “чи то через громадську самоуправу, поширення мовних прав і т. і.” [280, арк. 17]. Обговорення цих рефератів засвідчило, що з багатьох питань тактики керівництво УНТП не було однотайним.

Ідею автономії Західної України УНТП розглядала як тактичний засіб. Прихильники цієї тактики називали різні причини її ухвалення, серед них: 1) необхідність встановити єдиний національний загальноукраїнський фронт по західний бік ризької лінії; 2) виробити спільну політичну платформу для всіх українських земель, які перебувають під польською владою; 3) проголошення деяких польських політичних кіл гасла автономії Східної Галичини; 4) спроба нормалізувати польсько-українські відносини.

Зміст автономії роз’яснено на сторінках “Діла” напередодні травневого (1923 р.) з’їзду УНТП: “З цього випливає потреба для нас, перебуваючих під теперішню хвилю під польською владою тих домагань, які будуть охоплювати цілість українських земель. Ці домагання мусять звестись до об’єднання всіх українських земель в одно правно-державне тіло, на чолі якого стояв би сойм з законодавчими функціями: з компетенцій центральної варшавської влади повинні бути вилучені всі ті справи, які торкалися української нації й території, яку замешкають українці[...] Не являються

потрібними перераховувати докладно ті справи, які мусили би бути передані до розв'язання сойму західних українських земель; важно й необхідно зазначити лише одно, що ця компетенція мусить бути якнайширша, що завданням нашим було би обмежити компетенцію центральної варшавської влади до найменшої кількості справ” [664].

На з'їзді УНТП, що відбувся у травні 1923 року, майбутній голова УНТП Володимир Охримович запропонував змінити “нашу дотеперішню тактику [екзильного уряду ЗУНР. — *I.C.*]”, ознаками якої вважав: 1) безмежний оптимізм; 2) “рахунок на чужу поміч і беззастережна віра в цю поміч”; 3) пасивність. У доповіді “Сучасне політичне положення й наша тактика” факт належності в межах Польської держави Волині, Холмщини, Підляшшя і Полісся, Східної Галичини, на його думку, потрібно було б “використати найповніше”, тому “слід домагатися повної територіальної єдиної автономії для всіх українських земель під владою Польщі” [677]. Подальше дотримання цієї тактики викликало критику опонентів. “Я знаю, що ми цього швидко не досягнемо, може взагалі не досягнемо, — зауважував голова партії, — але це гасло буде гаслом найдалшого стану до повного з'єднання з цілістю українських земель у власній державі і одночасно все ж таки ближшою, можливішою для досягнення ціллю” [677].

У підсумковій резолюції з'їзду відзначено: “В теперішніх політичних умовах Народний з'їзд стоїть за об'єднання всіх українських земель, що нашлися під владою Польщі, себто Східної Галичини, Лемківщини, Волині, Холмщини, Полісся і Підляшшя в одноцільну правно-політичну одиницю в повноті політичних прав української нації на своїй землі; натомість Народний З'їзд рішучо протестує проти т. зв. воєвідської автономії” [613]. Позицію УНТП підтримав Народний з'їзд Холмщини, а також голова УПР Самійло Підгірський у виступі 2 червня 1923 року [613].

Реакція політичних сил краю, зокрема Закордонної групи УНТП, була агресивно-критичною: НК УНТП звинувачено в “народній зраді”, у зреченні найвищого національного ідеалу”, оскільки “той, хто ставить менше

домагання, той зрікається більшого, бо хто змагає до ближчої ціли, той резигнує з дальшої мети”. У відповідь Володимир Охримович у статті “За автономію” заявив: “Одначе рівночасно з національно-територіальною автономією ми ухвалили й опублікували резолюції, які виключають таку інтерпретацію, бо ми заявили ясно й недвозначно, що ближчу ціль уважаємо дорогою до осягнення остаточної мети, до якої змагаємо і якої ніколи не зречемося. Думаю, що для людей доброї волі се повинно вповні вистарчити для опрокинення такого закиду” [633].

Володимир Охримович відкинув закиди в тому, що партія визнала польську державність, зауваживши: “Одначе коли ся правда, в такім разі мусимо признати, що яке-небудь домагання, звернене до польської влади чи до польського сейму є признанням польської державности. Очевидно, можна бути прихильником такої політики, щоби взагалі від Польщі нічого не домагатися, лише держатися цілковитої й безоглядної негації, абсистенції й пасивности. Та моє сумління мені каже, що така політика була би дуже шкідлива для нашого народу” [633].

Окрім цього, було спростовано звинувачення в “угодовстві”, “хрунівстві”, у співпраці із Твердохлібом, Ільківим та їх товаришами: “Національно-територіальна автономія — се не угодове, але бойове гасло, боєвий постулят, бо лише боротьбою можемо його здобути [...]. Одначе ми знаємо добре, серед яких обставин, в якій формі та в якій ціли пп. Твердохліб, Ільків і тов.[ариші] сей постулят виступали і знаємо також добре, що вони висували ще й інші постуляти, як напр. домагання українського університету, українських шкіл, відбудови українських осель, забезпечення прав української мови і т.п. Чи ж ми маємо зрікатися всіх домагань лише тому, що ті самі домагання — хоч для иншої ціли — проголошували пп. Твердохліб, Ільків і товариші?” [633].

Голова УНТП відкинув звинувачення в опортунізмі гасла національно-територіальної автономії (“воно йде в напрямі найменшого опору..”): “Але рівночасно ті саме люде [опоненти. — *I.C.*] констатують, що се піднесено

нами гасло зустріло рішучий і одностайний опір зі всіх сторін, бо за се гасло виступали проти нашої партії Поляки і Українці, хруні і патріоти, польонофіли і москвофіли, комуністи і “буржуї”, радикали і “християнські суспільники”, а навіть наші власні “партаймани”. Виходить ясно, що се гасло йде в напрямі ненайменшого, але в напрямі найбільшого опору” [633].

Водночас Володимир Охримович пояснив необхідність гасла національно-територіальної автономії: “Він нам необхідно потрібний як максимальний легальний клич для нашої організаційної і агітаційної роботи, бо робота нашої партії, хочемо того — чи ні, мусить бути легальна, а для легальної роботи нелегальні засоби є напридатні [...]. Сей клич і сей постулят національно-територіальної автономії потрібний нам також як дороговказ до нашої найвищої національної мети, щоби ми прямуючи до неї не заблудили, так як блудили наші провідники, що блукаючи між Денікіним і більшовиками, між Камінцем Под.[ільським] і Варшавою, між Парижем і Москвою — не тільки найвищої, але й найближчої мети не осягнули, аж заблудилися вкінці до ухвали Ради Амбасадорів з 14 березня 1923 р.” [633].

Згодом, 1937 року, “першою поважною спробою нормалізації українсько-польських відносин” Дмитро Левицький назвав ухвалення на Народному з’їзді УНТП (травень 1923 року) резолюції “про територіальну автономію українського народу в межах Польщі”: “Поставив він [Володимир Охримович. – *I.C.*] ту резолюцію без попереднього порозуміння з поляками у площині боротьби українського народу за ці права, але кожний розумів, що це була для нього і для українського загалу політична база для поладнання мирного співжиття обох народів. Але тоді ворожнеча між двома народами була засильна, рани з недавньої збройної війни були ще засвіжі, тому ця спроба не найшла апробати ні українського, ні польського народу” [594].

Резолюція Народного з’їзду УНТП (травень 1923 року) про автономію спричинила розкол не тільки у самій партії, а й у національно-державницькому таборі Західної України. Під тиском Незалежної групи УНТП (перебувала під впливом Євгена Петрушевича і Закордонної групи

УНТП), інших політичних партій національно-державницького табору Західної України цю резолюцію було анульовано квітневим 1924 року з'їздом УНТП.

Нову програму партії було затверджено на з'їзді УНТП 21 травня 1923 року у Львові. Захищаючи позицію самостійності й соборності Української держави, трудовики висунули “домагання повної, одноцільної національно-територіальної автономії Галичини з Лемківщиною, Волинню, Холмщиною, Підляшшям і Поліссям з окремим повноправним сеймом і окремою автономною владою цих земель” [277, арк. 4]. Повністю порвавши із закордонним проводом і відкинувши ідею “спільного фронту” українських партій, голова партії Володимир Охримович заявив: “Треба зірвати з поглядом одної тактики для різних груп і партій” [257, арк. 13].

Українська парламентська репрезентація (УПР) також переживала важкий процес формування своєї політичної програми. Від січня до березня 1923 року українські послы намагались уможливити співпрацю з польською владою. Тогочасний прем'єр-міністр Польщі Владислав Сікорський обіцяв голові УПР Антону Васильчуку поступки для українців у господарській та культурній сферах, якщо їхні послы визнають польську державність і голосуватимуть за державний бюджет. У лютому 1923 року УПР проголосувала за довіру урядові, однак той не дотримав обіцянок. Дискусії щодо політичної платформи призвели до відставки голови клубу Антона Васильчука; 22 березня новим головою обрано Самійла Підгірського.

Новообраний голова висунув таку програму: “1) домагатись практичних результатів праці по програмі: “Чого хоче список 16”; 2) свою політику оперти на потребах широких народніх українських мас та тісному зближенні організацій з українськими громадянами Галичини; 3) для скріплення тактичних позицій поновити єднання з клубами меншостей” [258, арк. 36]. Налагодження контактів з Народним комітетом УНТП, безперечно, було позитивним чинником у виробленні єдиної програми

українського визвольного руху, однак інші політичні сили її не підтримували.

20 червня на засіданні українського сеймового клубу Самійло Підгірський запропонував скликати Національний конгрес усіх українських земель під Польщею. Незважаючи на відмінності у партійних програмах, він наголосив: “Ніхто соціального елемента не затирає і затерти не може, але бідний і багатий однаково відчують національний гніт і при цьому всі об’єднуються[...]. Але яке велике моральне значіння, глибоке і історичне, буде мати Національний Конгрес, на котрому під одним дахом зустрінеться Коломиєць з Підлящукком, коли тисячі 2 людей, представників всіх українських земель під Польщею, скажуть своє слово” [258, арк. 36]. Однак польська адміністрація, яка бажала зберегти т. зв. “сокальський кордон” між Галичиною і північно-західними землями та не допустити галицький вплив на інші етнографічні українські території, заборонила проведення конгресу.

Поступово ініціативу в політичному житті краю захопила Незалежна група УНТП. Довірливіше поставились до програми УРП і група “Заграва”. У той час, коли керівники партій не змогли зійтись на спільній платформі, активність у цьому процесі виявили низові організації. 17 лютого 1924 року у Станиславові відбувся Міжпартійний з’їзд, у якому взяло участь близько 100 делегатів — членів Незалежної групи УНТП, групи “Заграва”, Незалежної робітничої групи і УРП, на якому прозвучав заклик створити крайову канцелярію національної оборони. Окрім цього, засновано Станиславівську окружну політичну раду, до складу якої увійшли по два представники УРП, Незалежної групи УНТП, групи “Заграва” і Незалежної робітничої групи [131, арк. 83]. Подібні з’їзди відбулись — у Раві-Руській (25 березня 1923 року), у Перемишлі (28 березня), у Львові (29 березня), де також створено окружні політичні ради і окружні канцелярії національної оборони. Характеризуючи цей процес, Володимир Бачинський зазначав: “Не чіпаючи, ані атакуючи центральних офіційних установ поодиноких партій, що

довгий час ще не будуть як слід функціонувати, члени різних партій лучаться в одну громаду для оборони і організації народу” [131, арк. 83].

21 квітня 1924 року з’їзд трудовиків скасував свою резолюцію щодо автономії. УНТП підтримала створення політичного центру в Західній Україні — Верховної Ради — для одностайного зорганізованого керування оборонною державотворчою і визвольною акцією українського народу на землях та за найтісніше об’єднання всіх українських державницьких партій і угруповань.

Польський уряд Владислава Грабського (грудень 1923 — листопад 1925 рр.) розпочав безоглядне впровадження ендецької концепції про однонаціональну державу, спрямованої на закріплення польського панування в краю, на національну асиміляцію українства загалом. Формальною, суто пропагандистською виявилась діяльність комісії експертів з національних питань, т. зв. “комісії чотирьох”, при Міністерстві внутрішніх справ, а також секції політичного комітету Ради Міністрів із питань “східних воєводств” і національних меншин [1049, s. 37–38], їхні рекомендації практично не відрізнялись від політичної програми ендеків. Однак уряд не звертав на них жодної уваги і самостійно вирішував національні проблеми, найчастіше військово-силовими методами. У квітні 1924 року на засіданні Ради Міністрів було створено “Корпус охорони пограниччя”, що придушував прояви національно-визвольного руху в Західній Україні і Західній Білорусії, надано широкі повноваження генералові Ридзі-Смиглі на цих територіях, а генералові Ромеру — у Волинському, Львівському, Тернопільському і Станиславському воєводствах. Навіть більше — у серпні 1924 року генерал Сікорський вимагав оголосити надзвичайний стан в Новоградському, Поліському і Волинському воєводствах [1166, s. 89].

Владислав Грабський, накреслюючи на одному із засідань Політичного комітету Ради Міністрів напрями національної політики, наголосив, що “на кресах вона має випереджати ситуацію і не входити в непорозуміння як з

національними меншинами, так і з польським сеймом” [1166, s. 88]. Проте для тогочасного польського уряду така політика була нереальною.

Антиукраїнський наступ польського уряду проявлявся в усіх ділянках суспільно-політичного, економічного та культурного життя. Обстоюючи “інтегральність держави”, польський уряд ліквідував усі місцеві органи самоуправління і призначив урядових комісарів із широкими повноваженнями для здійснення колоніальної політики на цих землях. Зокрема від 1924 до середини 1926 року у Львівському воєводстві було розпущено 35 % сільських громад, у Станіславівському — 87 %, у Тернопільському — 94 %. Упродовж цього періоду ліквідовано 53 % міських управ у Львівському, 76 % — у Станіславівському і 57 % у Тернопільському воєводствах [971, с. 124; 876, с. 168].

У відповідь українські партії національно-державницького табору створили консолідаційну комісію, до складу якої увійшли від Народного комітету УНТП — Сидір Голубович, Аркадій Малецький, Михайло Струтинський; від групи “Діло” УНТП — Володимир Охримович, Дмитро Левицький, Михайло Стефанівський; від УПНР — Дмитро Паліїв, Володимир Кузьмович, Володимир Целевич. Цій комісії вдалось розробити програму консолідації, яку запропоновано і УПР через Михайла Черкавського [323, арк. 26].

Щоб подолати розбіжності у політичному таборі Західної України, обидві групи УНТП, УПНР і УПР із одностумцями із Західної Волині, Холмщини, Полісся і Підляшшя проголосили 11 липня 1925 року створення єдиної партії — УНДО, узявши за основу організаційні установи УНТП і пристосувавши програму, тактику і організаційний статут до тогочасних політичних умов. Головою УНДО обрано Дмитра Левицького, який на установчому з’їзді 11 липня 1925 року закликав до співпраці всіх присутніх: “Тільки збірним зусиллям цілої суспільности зможемо побороти лихоліття, яке переживаємо. Провід тільки тоді зуміє виконати вложені на нього обов’язки, коли його ініціатива в кожній справі знаходитиме широкий

відгомін на місцях, коли в підмурівок нашої будівлі діячі на місцях покладуть якнайбільшу суму праці і доброї волі” [729, 1925, 15 липня]. У відозві УНДО до української громади розтлумачено основну політичну лінію партії — здобуття самостійної, соборної Української держави. У зверненні партія наголосила, що “від нинішнього дня весь український національний табір виступає як одна цілість, стає в одній оборонній і боєвій лаві, в одній суспільній фаланзі” [470, с. 112].

Створення УНДО як партії демократичного європейського типу змінило політичну ситуацію не тільки у краю, а й у всій Польщі. Для польських правлячих кіл об’єднання національно-демократичних сил краю стало несподіванкою, адже вони все робили для того, щоб цього не допустити. Перша велика політична акція УНДО — вічева кампанія протесту проти колонізації та осадництва 11–18 жовтня 1925 року зняла питання про лідера в українському політичному житті Західної України. Відбуті віча у великих містах — повітових центрах Західної України — продемонстрували одностайну підтримку населення краю політики націонал-демократів щодо ліквідації польського панування на українських землях, а також закликали українське селянство заснувати окружні та місцеві комітети оборони землі. Польська влада, перелякана організаційним розмахом УНДО, вдалася до тиску і репресій на місцях [315, арк. 11; 9, арк. 103].

Щоб опанувати всіма ділянками суспільного життя краю, ЦК УНДО призначив відповідальних за відповідний напрям роботи: Олександр Марітчак опікувався закордонними справами; Михайло Волошин — внутрішніми справами; Володимир Целевич — організаційними; Юліан Павликовський — економічними; Мирон Гаврисевич — фінансовими; Іван Ліщинський — освітніми; Василь Мудрий — пресою і пропагандою; о. Садовський — справами церкви [124, арк. 72]. Це був своєрідний таємний український уряд.

Ідея національної консолідації, пропагована УНДО, мала підтримку в повітах, містах і сілах, адже розпорошеність українських сил

унеможливила рішучу протидію польському антиукраїнському наступові, координацію політичних акцій. У постанові ЦК УНДО від 13 травня 1926 року націонал-демократи рішуче виступили за утворення в Західній Україні спільного національного фронту всіх українських партій, щоб організувати й успішно провести спільний план боротьби [123, арк. 27]. Однак соціалістів-радикалів не влаштовувала політика УНДО щодо польського уряду, яку УСРП разом із комуністичними партіями й організаціями називали “угодовською”.

Ставлення членів УНДО до українських партій краю було різним. Діяльність КПЗУ, москвофільських та угодових партій вони вважали “шкідливою” і “проти національною”. Тому націонал-демократи закликали до більш рішучого їх поборювання. Незадоволення виявлялося також в оцінці діяльності УСРП і Сельсоюзу: “стоячи на виключно класовому становищі, в останньому часі звертають головну увагу на поборювання національного табору і тому ослаблюють сили української партії як цілоти в боротьбі з ворожим наступом” [123, арк. 28]. Але саме з цими партіями націонал-демократи планували об’єднуватись у боротьбі проти політики польських владних структур.

В умовах різкого політичного протистояння українських партій основним промотором і реалізатором ідеї національної консолідації виступало УНДО, яке фактично виконувало функції національного представництва краю. Першочерговим завданням керівництво УНДО вважало розробку програми. Перший проект програми було обговорено на засіданні ЦК УНДО 24 квітня 1926 року і схвалено на засіданні ширшого Народного комітету 13 травня 1926 року. Його автори взяли за основу платформу УНДО 1925 року, доповнивши її двома пунктами у політичному розділі. Суть доповнень полягала в (1) необхідності утворення української міжпартійної ради і порозуміння з іншими т. зв. національними меншинами у Польщі; (2) обстоюванні конституційно-парламентського устрою майбутньої

держави. Окрім цього, у проекті викладено детальну програму щодо розвитку економіки, культури, щодо прав громадян та діяльності суду.

Важливим етапом у розробці програми націонал-демократів стали схвалені на засіданні ЦК 18 червня 1926 року тези Володимира Целевича “УНДО та його завдання”. Автор виділив два основних політичних напрями діяльності партії: 1) зміцнення внутрішньої сили нації; 2) пріоритет всеукраїнських завдань. Для того, щоб їх гармонізувати, необхідними були повна консолідація національного табору та авторитетне політичне керівництво, яке б використовувало всі можливості в Польщі і за її межами [123, арк. 34–37].

Остаточну редакцію програми партії затвердив II Народний з’їзд УНДО 19–20 листопада 1926 року. Вона складалась із трьох розділів: I — політичні; II — економічні і суспільні; III — культурні справи [117, арк. 25]. У преамбулі наголошено, що УНДО “гуртує в своїх рядах всі верстви українського народу. Як національна партія підпорядковує воно інтересам нації інтереси поодиноких верств, станів й окремих земель” [117, арк. 25]. Порівняно із платформою УНДО та проектом, що обговорювався у квітні–травні 1926 року на засіданнях ЦК партії, політичний розділ програми зазнав чималих змін. Підтвердивши мету націонал-демократів — здобути соборну і незалежну демократичну Українську державу, захищати принцип політичного самовизначення українського народу на західноукраїнських землях, суверенність його прав, конституційно-парламентський устрій, програма не передбачала створення міжпартійної ради і порозуміння з іншими національними меншинами.

У резолюціях другого з’їзду детально викладено політичні завдання УНДО. Виступаючи проти політики польського уряду, Об’єднання закликала всі національні українські партії до політичної співпраці і боротьби за здійснення найвищої національної мети. У політичних умовах, що склалися, УНДО своїм обов’язком вважало насамперед захист національно-політичних, культурних та господарських інтересів і прав населення Західної України.

Олександр Черкавський — член ЦК УНДО, роз'яснюючи програму націонал-демократів, наголосив, що “до часу, поки наш нарід не осягне повної незалежності і свободи, УНДО старається, щоби на всіх українських землях, зокрема на західноукраїнських, наш нарід здобув собі на всіх ділянках національного життя, отже, на полі господарським, освітнім, культурним і політичним — найбільшу силу і щоб відтак при допомозі тої сили заспокоював всі свої національні потреби, виключно своїми власними средствами. Цей ступень повної національної самовистачальности уважає УНДО передумовою до повного національного визволення” [1001, с. 31].

Хоча голова партії Дмитро Левицький тільки свою партію вважав єдино сконсолідованою національною силою, однак, насправді, націонал-демократи не були політично однорідними. У їх рядах у другій половині 1920-х рр. можна вирізнити три групи: 1) прихильники переговорів із польським урядом (Володимир Бачинський, Альфред Говикович та ін., згуртовані навколо часопису “Політика”); 2) центр, у руках якого було керівництво об'єднанням (Дмитро Левицький, Володимир Целевич, Дмитро Паліїв, Василь Мудрий та ін., які зосередились навколо часописів “Діло”, “Свобода”, “Новий час”); 3) прихильники орієнтації на Радянську Україну (Филип Евин, Олександр Марітчак, Григорій Микитей, Лев Петрушевич та ін., згуртовані навколо часопису “Рада”).

Після з'їзду УНТП (квітень 1924 року) малочисельна і маловпливова група Володимира Бачинського захищала автономістську позицію. Ініціативи порозумітися з польськими владними інституціями восени 1926 року зазнали краху. 1937 року Дмитро Левицький назвав це “другою спробою нормалізації”: “Він [Володимир Бачинський – *I.C.*] робив її поза плечима зорганізованого українського народу з польськими державними чинниками. Але його впливи серед українського громадянства були тоді вже замалі, а його здоровля заслабе, тому, крім газетного шуму, ці спроби не дали ніяких важніших політичних наслідків” [779].

На з'їзді виступила права і ліва опозиції. Прихильники Володимира Бачинського вважали доцільним проводити т. зв. “реальну політику”, досягаючи поступок бодай у поодиноких економічних і культурних питаннях, але не зрікаючись державницьких позицій. Однак ця група складала меншість. Щоправда, судячи з підпільного партійного листування діячів КПЗУ, у керівних колах УНДО обговорювали ідею створити партію реальної роботи із прихильників Володимира Бачинського — членів УНДО [126, арк. 38]. Однак самого Володимира Бачинського 12 грудня 1926 року за порушення статуту партії відрахували з УНДО, і ця ідея так і не була реалізована.

Частина колишньої Незалежної групи — радянофіли — різко критикувала антирадянську спрямованість політики УНДО та лояльність до Польської держави. “Радянці” вважали, що Радянська Україна якраз і є українською державою.

Однак опозиція була малочисельною (група “Рада” нарахувала менш ніж десять делегатів з'їзду, а прихильників Володимира Бачинського було ще менше). Тому з'їзд висловив довіру партійному керівництву і рішуче відкинув фракційну роботу в партії. Унаслідок усунення “опозиціонерів” із рядів УНДО стало сконсолідованішим.

Вибори 1928 року — своєрідний індикатор зрілості політиків національно-державницького табору та й усього українського населення Західної України. Як і вибори 1922 року, вони мали характер плебісциту. Для польської сторони вибори мали ствердити насамперед територіальну цілісність держави і засвідчити підтримку політики уряду Юзефа Пілсудського. Особливістю голосування стала участь у них населення Східної Галичини на відміну від бойкоту 1922 року.

Польські владні структури дуже ретельно вели підготовку політичної програми на парламентських виборах. Особливу увагу звернено на Західну Україну. Завдання польських місцевих державних інституцій, партій та організацій полягало в тому, щоб досягти максимальної кількості мандатів на

цій території, не допустити згуртування українських партій. Характеризуючи “польський виборчий наступ”, редакція газети “Діло” наголошувала, що він “розвивається двома шляхами, йде двома головними руслами: півофіціяльним і громадянським. Перший погрожує і розкладає непольські громадянства, другий — єднає і цементує польський елемент та навіть виказує тенденції здобувати українські голоси” [729, 1927, 30 листопада].

Узгодженням партійних списків, конкретних кандидатур за дорученням прем'єра польського уряду займався Казімеж Світальський. Його щоденник містить інформацію про зустрічі напередодні виборів із партійними лідерами польських партій, а також із представниками національних меншин. Усі розмови з польськими партійними та державними діячами зводилися до необхідності створити у Західній Україні єдиний польський фронт. 29 грудня 1927 року на зустрічі Казімежа Світальського із львівським воєводою Яном Борковським передбачено найреальнішу кількість польських мандатів в округах краю: Львів (1–2), Стрий (2), Золочів (3), Тернопіль (4), Станиславів (1–2), Самбір (3), Перемишль (4), за державним списком (3) [499, s. 316–317].

Одне з найважливіших завдань владних структур Польщі — залучити до співпраці у виборах представників національних меншин. 10 листопада 1927 року у Варшаві відбулася зустріч Казімежа Світальського з головою УНДО Дмитром Левицьким, на якій представник уряду запропонував створити в Західній Україні спільний польсько–українсько–єврейський блок. Кількість мандатів залежала від чисельності національностей, які населяють край. При цьому було висунуто умову: українці мають піти в цей блок єдиним сконсолідованим табором, інакше “ціла концепція є для нас з практичного боку нереальна”. Голова УНДО дав дипломатичну відповідь: “Не можу нічого сказати від імені УНДО без згоди на це Центрального Комітету. Сам вважаю таку концепцію передчасною і для українського суспільства, і для польського”. Окрім цього, Дмитро Левицький додав, що радикали і селярбівці використають це на виборах для “побиття ундовців” [499, s. 214]. Однак Казімеж Світальський, нагадавши, що під час виборів

1927 року до органів самоврядування такі компроміси були, попередив: якщо національні сили підуть за окремим списком, то не вдасться уникнути міжнаціональних конфліктів [499, s. 214–215].

Відкинувши пропозиції уряду, українські політики визнали актуальною проблему єдності дій українських політичних сил, які всі без винятку старанно готувалися до виборів та до створення блоку непольських народів. Доцільність участі у парламентських виборах населення Західної України один із лідерів УНДО Володимир Загайкевич аргументував так: “1) щоби перед цілим світом засвідчити характер українських земель під Польщею, щоби доказати, що земля, на якій ми живемо, є українською землею; 2) щоби здобути повноправну, ніким незаперечувану, загальним голосуванням вибрану репрезентацію українського народу і щоби здобути вільну трибуну, з якої лунало б важне слово в обороні природних насущних прав українського народу, з якої проголошено би перед цілим світом важне обвинувачення проти нашого поневолення, з якої падали б зазиви для боротьби за основне право нації” [816, с. 3].

У виборах до польського сейму (4 березня 1928 року), сенату (11 березня) (насправді не вільних і не демократичних) українське населення виявило велику активність. Про це свідчать такі цифри: у Львівському воєводстві в голосуванні взяло участь 75,7 % населення, Станиславівському — 76,2 %, Тернопільському — 77,9 %, Волинському — 68,7 %. Шість загальнодержавних українських списків і близько двадцяти локальних (наслідок розпорошення національних сил), отримали у Східній Галичині 49,7 % голосів, на Волині 50,5 % [1058, s. 68].

Українське населення Західної України продемонструвало високий рівень національної свідомості, організованості, віддавши національно-державницьким силам понад 2/3 своїх голосів. Із партій державницької орієнтації найбільшу кількість голосів (601 тис.) отримало УНДО. Комунисти, “угодовці”, москвофіли беззаперечно програли державницькому таборові.

Зокрема партії комуністичного табору разом набрали 387 тис. голосів [822, с. 185].

Для підтримки програми негації в українському суспільстві УНДО розгорнуло активну пропагандистську діяльність. Виступи представників УНДО в парламенті і поза ним часто були спрямовані проти політики Польської держави. На вічах, з'їздах і нарадах ухвалювали протести щодо політики держави, висловлюючи при цьому довіру тактиці УПР і ЦК УНДО. У суспільстві підтримували думку, що українці в Польщі покривджені. Антидержавні настрої мас виявилися на початку листопада 1928 року у Львові та у Східній Галичині. Урочисті святкування 10 річниці утворення ЗУНР, у яких ундовці брали активну участь, використано для пропаганди ідеї боротьби за незалежність.

З одного боку, УНДО ставило за мету розвинути легальний український суспільно-господарський сектор у Польщі, з іншого — не визнавали останній права на Західну Україну.

Опозиційне становище в сеймі і підтримка антидержавних настроїв на посольських вічах могли свідчити про скоординовану акцію підпілля і УНДО, принаймні наприкінці 1920-х — на початку 30-х рр. Іван Кедрин-Рудницький, перебуваючи в еміграції у США, у газеті “Свобода” (13 листопада 1922 року) підтвердив: українські лідери визнали, що політику проти Польщі належало проводити у двох рівнорядних напрямках — легальному і нелегальному [1046, с. 28]. Підпілля вимагало від УНДО охорони і захисту перед поліцією та в судах.

Центральні та місцеві інституції державного управління в Польщі були достатньо добре зорієнтовані у внутрішній ситуації в УНДО. Зауважмо, що поза пропагованим гаслом націоналістів “ізолюватися від урядових чинників” контакти на воєводському рівні були, хоча дуже обмежені. Це гасло утратило актуальність після виборів 1928 року, коли ундовці увійшли до парламенту і були змушені у важливих для української суспільності справах контактувати з міністрами польського уряду.

У 1927–1928 рр. спроби українсько-польського зближення робив воєвода Пйотр Дунін-Борковський [1163, s. 129]. Він прагнув зближення поляків і українців, передусім на товарисько-приватному рівні. На організовані зустрічі (т. зв. “чорні кави”) приходили відомі польські та українські (Дмитро Левицький Остап Луцький, Юліан Павликовський, Іван Кедрин-Рудницький) громадсько-політичні діячі. “Чорні кави” давали змогу реально оцінити відносини між обома народами в неофіційній атмосфері. На цих зустрічах ундовці могли зорієнтуватися в тому, які представники польської сторони мали реальний вплив на зміну політики уряду щодо українців. Натомість польські діячі намагалися співпрацювати із правим крилом УНДО, що виступало за “реальну політику” і, маючи авторитет в українському суспільстві, могли б впливати на зменшення ворожих настроїв щодо держави. Зустрічі-конференції, які почастишали у 30-х рр. ХХ ст., мали на практиці для націонал-демократів невелике значення, адже відомо, що у них не брали участі головні дійові особи польського політикуму.

Достатньо резонансною стала участь членів УНДО в урядовім рауті 4 вересня 1927 року з нагоди відкриття Східних торгів. З української сторони в акції брали участь Кость Левицький, Альфред Говикович, Дам’ян Лопатинський, Микола Заячківський, Олександр П’ясецький, Михайло Рудницький, Ярослав Колтунюк і Лев Кульчицький. Жорстку критику цих діячів розпочав “Новий час” Дмитра Паліїва, назвавши участь діячів УНДО “угодовими тенденціями”, що суперечили ідеології та тактиці об’єднання, і вимагав відрахування цих діячів із партії. На двох наступних засіданнях ЦК УНДО 10 і 24 вересня 1927 року обговорено участь членів партії в рауті. На них названо такі кроки представників УНДО порушенням партійної дисципліни, і ЦК партії оголосив їм догану [751, 1927, № 4, s. 394–396].

ІІІ з’їзд УНДО, що відбувся 24 грудня 1928 року, підтримав політичну лінію ЦК, проведену в період від останнього з’їзду 1926 року. Перебіг нарад мав спокійний, конструктивний характер. Ундовська преса у коментарях наголосила, що не було висловлено жодного закиду керівництву партії. За

успіх визнано здобуття поважної кількості мандатів на виборах до органів місцевого самоврядування 1927 року і до парламенту 1928 року.

У перший день з'їзду відбулися вибори керівництва УНДО і партійного суду. Головою залишився Дмитро Левицький, його заступниками обрано Василя Мудрого, о. Леонтія Куницького, Григорія Тершаковця, Володимира Целевича, Сергія Хруцького. У ЦК не знайшлося місця прихильникам порозуміння з польським урядом, зокрема не обрано Дам'яна Лопатинського, Альфреда Говиковича, Володимира Охримовича. Усунення цих діячів із ЦК УНДО свідчило про те, що партія відкидала можливість порозумітися з урядом. А наявність у ЦК осіб, близьких часописові “Новий час” (напр. Осипа Боднарівича), і вибір генеральним секретарем Любомира Макарушки зміцнило радикальну групу на чолі з Дмитром Паліївим [149, арк. 2].

Незважаючи на те, що III Народний з'їзд 1928 року свідчив про польський наступ по всьому фронту національного життя, в УНДО виявляла активність група прихильників “реальної політики” і налагодження взаємин із польською стороною. Цього вимагала ситуація в освітньо-культурній та господарській галузях українського суспільства. Виразніше вимагали цього представники господарських кіл, пов'язаних з УНДО, зокрема Центробанку, Земельного гіпотечного банку, “Сільського господаря”, “Дністра”, “Карпатії”, УПТ “Рідної школи” і “Просвіти”. На цю тему розгорнулися дискусії в інших легальних організаціях, контрольованих УНДО. Прихильники реальної політики висловлювали незадоволення політикою Центрального комітету [149, арк. 3].

Питання відносин з урядовим табором дискутували на закритих засіданнях 10-особової ексекютиви ЦК УНДО, часто неофіційно, на приватних зустрічах. Ситуація у Західній Україні була складною: з одного боку, сильний натиск адміністративної влади Польщі, спрямований на обмеження і ліквідацію українського стану посідання; з іншого — виступи підпілля не тільки проти Польщі, а й проти керівників легального українського суспільно-політичного життя.

Наприкінці 1920-х рр. ситуація ускладнилася у зв'язку з подіями в радянській Україні. Змінилися взаємини з еміграцією, передусім із ДЦ УНР. УНДО критично оцінювало домовленості польської влади з петлюрівцями, із членами еміграційного уряду УНР, яких фінансувала Варшава. Постійними посередниками між еміграційним урядом УНР і польським урядом були Роман Смаль-Стоцький і журналіст Микола Ковалевський. Посередником з II Відділом Генерального штабу став генерал Всеволод Змієнко, колишній заступник начальника штабу в Корпусі січових стрільців. Важливу роль у переговорах виконав голова екзильного уряду Андрій Лівницький, який підтримував контакти з поляками і галицькими українцями, зустрічався з Леоном Василевським, Станіславом Стемповським, Станіславом Лосем, Генриком Юзевським, Степаном Бараном, Остапом Луцьким, Володимиром Кузьмовичем, Дмитром Левицьким. У постійному контакті з ним був Іван Кедрин-Рудницький — кореспондент “Діла” у Варшаві і член клубу парламентських журналістів [1166, s. 243].

У контактах із Валерієм Славеком і пов'язаними з ним політиками головну роль відігравав віце-маршалок сенату Михайло Галуцинський — голова “Просвіти” у Львові, який вірив у щирість заяв голови ББСУ. Михайло Галуцинський мав авторитет у санаційному політичному таборі: начальник національного відділу Міністерства внутрішніх справ Генрик Сухенек-Сухецький поважав його як відповідального політичного діяча, із яким можна утримувати зв'язки. Звичайно, ці контакти мали неофіційний статус. Більшість розмов лідерів УНДО з польською стороною (навіть згодом, коли вже були повноваження ЦК УНДО) були таємними. Тому оцінювати характер і результати цих розмов складно. Зусилля уряду щодо пошуку співпраці з УНДО не принесли результатів [488, с. 386].

Злам 1929–1930 рр., поза складною економічною ситуацією, позначився зростанням антикомуністичних та антирадянських настроїв в українському суспільстві. За оцінкою польської сторони, склався сприятливий ґрунт: по-перше, для зміцнення діяльності Міністерства

внутрішніх справ, на чолі якого став відкликаний із Луцька Генрик Юзевський; по-друге, для порозуміння з українцями, зокрема із членами УНДО, які стали на антикомуністичну платформу. На початку 1930 року у місячнику “Droga” з’явилися статті Леопольда Царо. “Ці події (антикомуністична і антирадянська акції), — писав автор, — насували думки, що прийшов момент для приготування якогось “модус вівенді” між поляками і русинами... Україна має поважні шанси дістати свободу (мусить мати союзника)[...]. Взамін Польща не повинна вимагати від України нічого, окрім “статус кво”. Проте в межах Польщі належало б малопольським русинам визнати окремі мовні права і право на самоврядування, на які вони заслужили, стоячи на платформі лояльності щодо польської держави” [202, арк. 16]. У наступному номері місячника автор рекомендував усім сісти за “круглий стіл” переговорів.

Поїздка міністра Генрика Юзевського разом із директором Політичного департаменту МВС і начальником відділу національностей у цьому департаменті до Галичини у травні 1930 року вкотре актуалізувала проблему польсько-українських відносин. Міністр згадував про розмову з митрополитом Андреем Шептицьким: “Митрополит порушив проблему стану польсько-українських взаємин у Східній Малопольщі. Митрополит признався, що полагодження взаємин вимагає довшого часу і не можна вимагати розв’язання проблеми в цю хвилину!” [1170, с. 236]. Однак дії Генрика Юзефського не дали очікуваних результатів.

Проблема переговорів набрала непотрібного для УНДО розголосу. Львівський москвофільський орган “Русский голос”, який присвятив декілька статей темі порозуміння, назвав умови, які мав виконати польський уряд. За версією “Русского голоса”, уряд мав ліквідувати утраквізацію у шкільництві, відкрити український університет у Перемишлі; уживати на урядовому рівні термін “українець” (замість русин); делегувати українців на державні посади; фінансувати діяльність економічних товариств і УНДО; передати УНДО Народний дім і Ставропігійський інститут у Львові [742, 1930, № 32, с. 2].

“Lwowski Kurier Poranny”, отримавши інформацію від прихильників еміграційного уряду УНР у Луцьку, також надрукував вимоги УНДО: 1) загальна амністія для учасників польсько-української війни 1918–1919 рр., вільне повернення до краю емігрантів, українських професорів Львівського університету; 2) утворення окремого міністерства з українських питань, призначення українців на посаду віце-воєвод у Львові, Станиславові, Тернополі, утворення при воєводському уряді окремих українських відділів, у яких працювало б по три українці-урядники; 3) надання приватним українським школам державного статусу; відкриття українського університету, а також українських кафедр в університеті Я. Казимира у Львові; 4) виділення частини маєтків у Східній Галичині для української парцеляції; 5) виділення субвенції українським інституціям та організаціям; 6) передача українцям Народного дому і Ставропігійського інституту; 7) перекваліфікування організацій “Луг” і “Січ” як параліментарних організацій [1163, s. 142].

УНДО надзвичайно гостро прокоментувало пресові інформації про порозуміння з урядом. “У львівському москвофільському органі “Русский голос”, а за ним — у всій польській пресі, з’явилися плітки і поголоски про якісь політичні переговори між польськими урядовими чинниками і УНДО. У деяких польських органах з’явились навіть конкретні пункти угоди. Президія УНДО категорично заявляє, що всі ці плітки про якісь переговори між польськими офіційними і неофіційними чинниками та УНДО не мають жодних підстав і виссані з пальця” [750, 1930, № 45, s. 41].

На початку 1930-х рр. найголовнішим питанням УНР була справа пацифікації. Відповідний законопроект щодо Львівського, Станиславівського і Тернопільського воєводств у вересні-листопаді 1930 року проголошено 17 грудня 1930 року в сенаті. Документ складався із 75 сторінок машинопису, містив описи ревізій, список зловживань, а також аналіз діяльності уряду і відповідних міністерств в українському питанні. Уряд закликано усунути зловживання і покарати винних [155, арк. 22–45]. Цей документ у формі

петиції було надіслано до Ліги Націй. Остап Луцький у згаданому виступі на засіданні сеймової комісії 9 січня 1931 року висловив чимало претензій до дій поліції та війська під час пацифікації.

Після арештів керівництва партії під час “пацифікації” і парламентських виборів восени 1930 року УНДО опинилась у дуже складній ситуації. Члени ЦК, які уникли репресій, прагнули зняти напругу в польсько-українських відносинах, пробували порозумітися. Польська сторона вимагала, щоб УНДО публічно оголосило готовність змінити свою опозиційність. На цю тему у вузькому колі ундовці (Володимир Загайкевич, Володимир Децикевич, Михайло Галуцинський, Остап Луцький, Володимир Кузьмович, Іван Кедрин-Рудницький) проводили дискусії. Бурхливе обговорення проблеми відбулося на засіданні Президії ЦК УНДО 13 і 14 жовтня 1930 року. Було визнано, що таким знаком готовності до зміни могли бути вміщені в “Ділі” статті, присвячені проблемі ідеології, політики і тактики УНДО та УПР. Вони мали виявити легальний характер УНДО, його відчуття реалізму, а також виразно окреслити антикомуністичний і антирадянський характер партії [54, арк. 3].

Порозумівшись із Михайлом Галуцинським та іншими прихильниками “реальної політики”, Іван Кедрин-Рудницький, який заступав заарештованого Василя Мудрого на посаді головного редактора “Діла”, опублікував цикл статей (21 листопада–3 грудня 1930 року), під загальною назвою “Українська парламентська репрезентація на порозі нових завдань”. У першій статті “Небувале важке становище” [729, 1930, 21 листопада] він схарактеризував ситуацію, у якій опинилася партія, президія якої була заарештована, а увесь тягар впав на 10 послів, котрі перебували на свободі. Перед ними постало складне завдання — визначити політичну тактику представництва УНДО в сеймі. Ті специфічні умови, як писав Іван Кедрин-Рудницький, фізична відсутність усіх членів партійної влади і неможливість провести нормальні повітові і крайові партійні наради зобов’язали новообраних послів і сенаторів брати на себе ініціативу [729, 1930, 21 листопада].

Важливою в цьому циклі стаття “Цільові і непотрібні виступи”. Іван Кедрин-Рудницький визнав деякі демонстраційні виступи ундовських послів у сеймі другої каденції як такі, що не принесли реальної користі. Ішлося про законопроекти, які не мали реальних шансів на реалізацію, а тільки створювали непотрібне враження демонстрації. Визнаючи голосування українських послів проти бюджету в 1928, 1929, 1930 рр. слухним, Іван Кедрин-Рудницький писав: “Оголошення єдино засадничого внеску про відкидання бюджету при кожному читанні на пленумі й комісії тоді, коли такого внеску ніхто не оголошував, тільки одні українці, було безцільне, бо створювало враження якоїсь кооперації з комуністами, відбувалась певна ізоляція[...]. Те саме стосувалося інших т.зв. програмових декларацій”. Знаючи, як парламентський журналіст, розклад політичних сил, Іван Кедрин-Рудницький визнав, що належить зважати на “тверду” більшість ББСУ в сеймі [729, 1930, 28 листопада].

Польська преса прокоментувала статті “Діла” як пропозицію клубу ББСУ. Львівський орган ББСУ “*Slowo Polskie*” прихильно поставився до можливої зміни політичної тактики, оголошеної в “Ділі”. Він наголосив, що під впливом широких кіл українського суспільства УНДО змушена відкинути своє негативне становлення щодо Польської держави. Далі йшлося про те, що політика під керівництвом Дмитра Левицького у змінених суспільно-політичних умовах не є актуальною і потрібно пристосовувати її до нових умов [749, 1930, 1 grudnia].

Статті Івана Кедрина-Рудницького зазнали критики у друкованих органах УСРП і УСДП, а також у “Новому часі” і “Русському голосі”. Головний редактор “Діла” Василь Мудрий, звільнений з тюремного ув’язнення, 16 грудня 1930 року видав у цій справі комунікат: “Керівництво редакції вважає своїм обов’язком пояснити, що представлені в тих статтях думки на тему програми і тактики нашої парламентської репрезентації є тільки індивідуальним поглядом автора статті. Не можна за це переносити

відповідальність ані на редакцію “Діла”, ані на керівництво парламентської репрезентації” [729, 1930, 18 грудня].

Хоча ЦК УНДО не зайняв офіційної позиції у справі статей Івана Кедрина-Рудницького, ці матеріали стали предметом дискусії на засіданні 31 січня — 1 лютого 1931 року за участю послів і сенаторів. Дебати розгорнулися навколо парламентської тактики репрезентації УНДО. Члени ЦК не мали одностайної думки щодо згаданих статей Івана Кедрина-Рудницького. Прихильники лінії Дмитра Паліїва вимагали засудити автора. Голова засідання — Василь Мудрий — визнав єдине: статті з’явилися у невідповідний час. Офіційна резолюція ЦК УНДО у справі діяльності парламентської репрезентації не віщувала зміни тактики. Наголошено, що УПР “виконувала своє завдання захисту найістотніших прав свого народу”, водночас наказувала “бути в майбутньому непохитною у зайнятих позиціях і гідно вести цю надзвичайно важливу і відповідальну працю” [324, арк. 33; 151, арк. 1].

Парламентські виступи членів УНДО в сеймі на початку 1931 року, незважаючи на заяви про брак довіри до національної політики уряду і відповідні голосування проти бюджету, виразно свідчили про бажання українців отримати територіальну автономію. Це питання вперше порушив Остап Луцький 9 січня 1931 року у дискусії над бюджетом Міністерства внутрішніх справ, від імені УПР заявивши: “Територіальна автономія є обов’язковим постулатом практичної політики, від якої не відступимо” [751, 1939, s. 92]. Вимогу територіальної автономії висунув 20 лютого 1931 року Ярослав Олесницький під час нарад комісії закордонних справ сейму. Із такою ж промовою виступив 4 березня 1931 року на засіданні сенатської комісії (під час обговорення державного бюджету) і Антон Горбачевський.

Питання оголошених петицій українцями Польщі в Лізі Націй стало поштовхом до офіційних переговорів уряду з УНДО, що супроводжувалися активними діями тимчасової президії УПР, мета яких — пом’якшити наслідки пацифікації. Президія УПР звернулася до Тадеуша Голувка і

Януша Єнджеєвича із проханням відмінити всі репресивні накази, що й надалі залишалися чинними. У середині січня 1931 року Михайла Галущинського і Остапа Луцького заслухали у справі звільнення заарештованих послів УНДО у маршалка сейму Казімежа Світальського. Ці факти використала президія ББСУ, яка запропонувала розпочати переговори з УПР. Вони мали порушити важливі політичні, господарські й культурні питання, що мали сприяти покращенню українсько-польських відносин. Пропозицію було ухвалено в ЦК УНДО, що уповноважив президію УПР розпочати переговори. Суспільність цікавив обсяг повноважень, котрі отримала президія УПР для ведення переговорів. Комунікат ЦК УНДО, опублікований в “Свободі” і “Ділі” в середині березня 1931 року, уповноважив президію УПР до початку переговорів з урядовими чинниками у справі відшкодувань для українців [743, 1931, 15 березня]. Проте “Діло” 17 березня 1931 року опублікувало статтю “Як то було насправді”, де ішлося також про повноваження УПР обговорити виконання Польщею міжнародних зобов’язань щодо українців.

Переговори розпочали 25 лютого 1931 року з українського боку — Михайло Галущинський, Остап Луцький, Володимир Загайкевич, із польської — Тадеуш Голушко і Януш Єнджеєвич. Українці вимагали звільнити ув’язнених послів, відкрити ліквідовані гімназії, надати фінансові державні субвенції українським товариствам. Після оголошення цих вимог члени президії УПР пропонували утворити узгоджувальну комісію, до складу якої б увійшли послы УПР, ББСУ та членів уряду. Своєю чергою Голушко і Єнджеєвич поставили умову — Український клуб має оголосити декларацію лояльності уряду та відкликати петиції з Ліги Націй. Однак українці пропозицій не прийняли [751, 1931, s. 12].

Для УНДО таємні переговори мали зондувально-інформаційний характер. Умови польської сторони не були прийнятними для УНДО в момент, коли справа пацифікації набрала розголосу і мала стати темою дебатів у Лізі Націй. Ще один важливий привід — відсутність заарештованих

керівних діячів партії, без яких прихильники “реальної політики” не могли ухвалювати важливих політичних рішень. У подальших офіційних повідомленнях президія УНДО і УПР акцентували на відсутності доброї волі і небажанні польської сторони реалізувати оголошені законопроекти щодо “пацифікації”. Тадеуш Голувко про спроби порозумітися з УНДО писав: “Щире визнання українським суспільством польської державності, визнання польським суспільством українського за співгосподаря краю — це платформа польсько-української угоди в Східній Малопольщі. Виразом зміни засадничого становища повинна стати заява клубу українських послів про лояльність і активну співпрацю” [751, 1931, s. 13].

Інформація про переговори у пресі спровокувала атаку на прихильників зміни політичного курсу УНДО. Проводячи акції в Лізі Націй, Василь Панейко вимагав припинити переговори з поляками, адже їх використовував міністр закордонних справ Аугуст Залевський. Він попереджав, що українсько-польські переговори можуть вплинути на рішення Комітету трьох, який розглядав українські скарги. На повідомлення про переговори українців із поляками відреагувала українська еміграція на Заході, зокрема в США і Канаді. Її представники звернулися до Михайла Галуцинського із проханням припинити переговори з урядом. Критично оцінювали зміну ундовської тактики УСРП, УСДП та ОУН [54, арк. 5].

У квітні 1931 року, щоб не дати підстав для подальших звинувачень в угодовстві, президія ЦК УНДО видала розпорядження утриматись на деякий час від офіційних контактів з урядовими колами. Водночас 15 квітня 1931 року УПР видала комунікат, ще роз’яснивши питання українсько-польських переговорів (також надіслано до Ліги Націй). Ішлося про те, що українці, як скривджена сторона, приступили до переговорів з надією, що уряд — як інституція державної влади — конкретними фактами стане на шлях нової політики у ставленні до українців. Проте ці надії виявились марними. Українські представники були змушені відкинути умови польської сторони

щодо ведення переговорів. Факт “пацифікації” не міг, на думку парламентської репрезентації, бути аргументом для якоїсь нової декларації лояльності в польському сеймі. Зі свого боку, відповідальний за “пацифікацію” польський уряд нічого не бажав зробити, аби переконати українців у потребі такої декларації. Женевські петиції не могли бути відкликані із двох причин: по-перше, через те, що оголошені конституційним шляхом у польському парламенті законопроекти, що стосувались проблеми “пацифікації”, були відкинуті польською урядовою більшістю; по-друге, уряд не визнавав фактів, зібраних у цих законопроектах і в петиції. Польська сторона не взяла до уваги української позиції, і розмови закінчилися безрезультатно [729, 1931, 9 травня].

На початку травня 1931 року відбулося засідання екзекутиви УНДО, на якому порушено питання подальшої тактики партії. Михайло Галуцинський, прихильник продовження переговорів з урядом, стояв на позиції, що не варто очікувати результату нарад у Женеві, оскільки в найкращому випадкові Рада Ліги націй висловиться за безпосереднє порозуміння українців з урядом. Зеновій Пеленський підтримав бажання порозумітися з місцевою владою на Волині, тим самим нейтралізувавши лояльну діяльність Петра Певного і його ВУО. Інші доповідачі (Володимир Загайкевич і Михайло Струтинський), не відкидаючи можливості ведення переговорів, застерігали, що вони можуть зашкодити українським петиціям в Лізі Націй. Загалом ундовська сторона рухалася в напрямі до порозуміння. Заступник голови партії Василь Мудрий не зайняв виразної позиції. Провід партії не опрацював одностайного рішення, але в ухвалі йшлося про те, що подальші кроки у справі переговорів мають здійснюватися за згодою президії ЦК [294, арк. 51–52].

Після травневої 1931 року сесії Ліги Націй і оголошення Комунікату Комітету трьох, який закликав українців послабити напругу в польсько-українських відносинах, та прихильники порозуміння в УНДО визнали його добрим знаком продовження переговорів. По-перше, так українська сторона продемонструвала міжнародній громадськості та Лізі Націй бажання мирно

розв'язати проблему. По-друге, ініціатива УНДО поставила уряд у складну ситуацію: він не міг відмовитися від продовження розмов і змушений був запропонувати програму розв'язання українського питання.

На початку червня 1931 року Василь Мудрий ініціював утворення спеціальної комісії, перед якою постало завдання — опрацювати пункти найважливіших українських вимог. Окрім нього, у цій комісії працювали Михайло Галушинський, Володимир Децикевич і Володимир Кузьмович. Комісія досить швидко сформулювала вимоги українців, які уряд, якби виконав, висловив добру волю і бажання порозумітися з українцями. Серед вимог — звільнення під заставу до часу суду заарештованих ундовців (Дмитра Левицького, Любомира Макарушку і Дмитра Палієва); легалізація осередків організацій “Лугу” і “Січі” за статутами, на які українці дадуть згоду; відкриття закритих гімназій у Тернополі, Рогатині та Дрогобичі; швидке закінчення судових процесів над українцями; виділення концесій українським установам (найбільше в експорті товарів); надання субвенцій культурно-освітнім й економічним товариствам (“Просвіта”, “Рідна школа”, “Сільський господар”); заснування кафедри української історії у Львівському університеті; створення 2–3 державних українських шкіл; заснування середньої господарсько-технічної школи, перенесення Сільськогосподарської академії з Подєбрадів; призначення кваліфікованих українських політиків до урядів першої та другої інстанцій [294, арк. 52–53].

Окрім цього, провід УНДО виступив з ініціативою утворити міжпартійний Комітет порозуміння українських партій. Мета комітету — спільна акція партій та їх друкованих органів, які через однакові пресові коментарі впливали б на суспільну думку, сприяючи порозумінню. На жаль, заклик провести спільну зустріч представників політичних партій не дав очікуваного результату [294, арк. 53].

Аналіз внутрішньої ситуації в Польщі, здійснений на засіданні виконавчих ЦК УНДО і УПР 2 липня 1931 року, викликав сумніви щодо можливості реалізувати українські вимоги. Остап Луцький визнав, що навіть

якби дійшло до порозуміння, то в період економічної кризи українські товариства та установи не отримали б поважних кредитів. Політик схилився до пасивного очікування розвитку внутрішньої ситуації в Польщі за одночасного зміцнення закордонних акцій (використовуючи зацікавлення західних політиків, головно англійців, українським питанням). За відхилення переговорів з урядом до вересневої (1931 року) сесії Ліги Націй виступила Мілена Рудницька. Під її впливом вирішено надіслати петиції до Ліги Націй у справі національно-територіальної автономії. Про скерування такої петиції писав Василь Панейко [295, арк. 32].

Обговорення 2 липня 1931 року виявило розбіжності в керівництві УНДО. Група на чолі з Міленою Рудницькою наполягала на тому, щоб посилити міжнародну акцію і не проводити переговорів (навіть приватних розмов) із представниками уряду до вересня 1931 року — часу відкриття наступної сесії Ліги Націй. Поміркована група на чолі з Михайлом Галуцинським і Василем Мудрим не погоджувалася на загострення конфлікту. Вони вважали недоцільним надсилати петиції про автономію і очікувати рішення Ліги Націй. Прихильники “реальної політики” були схильні проводити переговори з урядом, якщо їх підтримає польська сторона [295, арк. 34].

На думку польського дослідника Ришарда Томчика, начальник відділу національностей МВС покладав надії на розв’язання проблем українсько-польських відносин саме на арештованого Дмитра Левицького. Для цього було опубліковано в часописі “*Ilustrowany Kurier Godzienny*” документ, у якому розкрито зв’язки президії УНДО з УВО-ОУН і німцями. Провід УНДО 12 вересня 1931 року опротестував ці повідомлення. Дмитро Левицький ствердив, що сам факт його розмов із німецьким консулом ще нічого не доводить, і додав, що ініціатором діалогу була німецька сторона, однак змісту їх не пам’ятав. На опубліковані у краківській газеті (згодом опубліковані в інших польських виданнях) документи відреагувало пресове бюро німецького уряду, яке заперечило згадані контакти з українськими

політичними партіями. Офіційно у “Свободі” Василь Мудрий висловив сумнів у правдивості опублікованих документів, а також вказав, як негативно вплинули атаки польської преси на майбутнє польсько-українського порозуміння [741, 1931, 20 вересня].

На львівському рівні продовжував ініціювати переговори консультативного характеру Пйотр Дунін-Борковський. У середині березня 1931 року відбулося три такі зустрічі у приватних помешканнях прихильників порозуміння. Згодом, подібну зустріч провели 13 червня 1931 року у приватному помешканні Дем’яна Лопатинського. У комунікаті президії УНДО і УПР 20 червня 1931 року стверджено, що на зустрічі 13 червня Зенон Пеленський виступив із рефератом про економічну політику в Західній Україні. У зустрічі не брали участі керманічі поміркованої групи УНДО — прихильники порозуміння (не було Михайла Галуцинського і Остапа Луцького). Іван Кедрин-Рудницький, який був присутнім на цій зустрічі як звичайний член ЦК УНДО, пояснив, що “керманічі УНДО не брали участі в зібранні, оскільки з польської сторони були репрезентовані кола, які не відіграють політичної ролі в політичному житті. Українські чинники звертали увагу на нав’язання взаємин з урядовими колами” [1049, s. 177]. 27 червня 1931 року відбулася наступна “теоретично-політична дискусія” у помешканні Г. Слівінського. Польсько-українську конференцію, присвячену здебільшого господарським справам, ініціював воєвода Юзеф Нужнецький на зламі 1931–1932 років.

Велику активність щодо польсько-українського порозуміння виявляв у пресі Станіслав Лось, який підтримував тісні контакти із представниками греко-католицької ієрархії, зокрема з митрополитом Андреем Шептицьким, єпископом Григорієм Хомишиним, а також з іншими політичними діячами — Осипом Назаруком та ін. Він також вів листування з уновцями Остапом Луцьким, Василем Мудрим, Зеноном Пеленським. Станіслав Лось користувався повагою в середовищі прихильників “реальної політики”, але не мав впливу на діяльність уряду щодо національних меншин (хоча

підтримував тісні зв'язки з начальником відділу національностей МВС Генриком Сухенком-Сухецьким). Також він намагався зацікавити способами розв'язання українського питання прем'єр-міністра Вацлава Єнджеєвича [826, с. 448].

Навесні 1931 року законопроект про автономію для українців підготував і виголосив у сеймі Союз парламентських польських соціалістів (СППС). У цьому законопроекті автономія охоплювала територію Волинського, Станиславівського, Тернопільського воєводств, східних повітів Львівського воєводства (Бібрка, Доброміль, Дрогобич, Городок, Яворів, Ліско, Львів, Мостиська, Рава-Руська, Самбір, Стрий, Сокаль, Жовква) і Камінь-Каширський повіт Поліського воєводства (проект автономії був готовий ще перед травневим переворотом 1926 року) [1073, с. 57].

Законопроект ППС розглядали на засіданні сеймової адміністративної комісії 28 жовтня 1931 року. У вступній короткій дискусії Степан Баран від імені Українського клубу визнав цей проект закону поважною спробою теоретично розв'язати українське питання. Водночас він заявив: “Разом з розробниками закону ми свідомі того, що він в політичних реаліях має маніфестаційний характер як внутрішньо, так і зовнішньо”. Пропоновані ППС умови автономії Степан Баран відкинув. Як у комісії, так і на пленарному засіданні сейму 6 листопада 1931 року, представники інших польських політичних партій виступили проти проекту автономії [743, 1931, 8 листопада].

IV Народний з'їзд 1932 року, на якому під впливом опозиції Дмитра Палієва із резолюції вилучено пункт про автономію, не полишав автономічних вимог. 6 жовтня 1932 року шістнадцять англійських парламентарів внесли петицію у справі автономії Східної Галичини до Секретаріату Ліги Націй. У петиції, покликаючись на рішення Ради послів держав Антанти від 1923 року, звернено увагу на ухилення польського уряду від запровадження автономії. Запропоновано через Лігу Націй передати вирішення цього питання Трибуналу справедливості в Гаазі. Англійці

дорікали українським представникам у Лізі Націй (1932 р.) Мілені Рудницькій та Остапові Луцькому за те, що українці в Польщі не висувають консолідованої автономістської програми. Відсутність цих вимог, на думку англійських парламентарів, значно звужувала можливості українських послів 751, 1932, № 6, s. 663].

У відповідь автономістська вимога прозвучала у сеймі 3 листопада 1932 року з уст голови УНДО Дмитра Левицького: “Вимагаємо від польської держави, згідно з ухвалою Ради Амбасадорів, виконати своє міжнародне зобов’язання у формі територіальної автономії. Вимагаємо тільки, щоб автономія була поширена на всі українські землі, в межах Польської держави. Дана позиція Українського клубу не суперечить правно-держаній заяві Українського клубу 29 березня 1928 року. Висуваючи автономічну вимогу, український народ не зрікається принципу самовизначення націй, які завдяки президентові Вільсонові здобули собі право вільного розвитку” [729, 1932, 5 листопада].

Декларація УНДО і УПР не була тільки реакцією на закиди англійських парламентарів. Вона також була продиктована складним політичним і економічним становищем українців. Проте лідери УНДО на початку 1930-х років не вірили в можливість порозумітися з польською стороною у питанні територіальної автономії.

Водночас у цей період зросла активність польських публіцистів консервативного напрямку, які виступили з ініціативою польсько-українського діалогу. За підтримки II відділу Головного штабу та за згодою відділу національностей МВС і східного відділу МЗС започатковано видання “Польсько-українського бюлетеня”. Із редакторами бюлетеня співпрацювали відомі польські знавці національного питання — Леон Василевський, Станіслав Лось, з українського боку — Іван Кедрин-Рудницький. Усі вони стали членами організованого 8 червня 1933 року Польсько-українського товариства. Проблему польсько-українських відносин обговорювали на

сторінках інших польських часописів: “Bunt Młodych”, “Nasza Przyszłość”, “Епока” [1144, s. 142].

Польські експерти української проблематики зауважили політико-тактичні зміни в УНДО і бачили в цих умовах можливість покращити відносини з українцями. Леон Василевський один із перших побачив тактичні зміни в УНДО: “Не зрікаючись ідеалу незалежності і соборності всіх частин українського народу, УНДО неодноразово офіційно засудило терористичні акції українського підпілля, підкреслюючи, що не солідаризується з останнім. УНДО розпочало систематичну боротьбу з впливами і надіями на СРСР, визнаючи їх шкідливими для розв’язання українського питання. Характерним є також те, що “Діло”, незважаючи на свої симпатії до політики ревізії трактатів, тверезо оцінило німецькі ревізіністичні тенденції в напрямі відбирання Помор’я від Польщі. Визнало воно реалізацію цієї тенденції за некорисну для української справи, оскільки після відтиснення Польщі від Балтійського моря, національна експансія поляків буде скерована до Чорного моря через українські землі. Врешті від останнього свого з’їзду УНДО недвозначно висунуло програму територіальної автономії українського народу в межах Польщі як практичний постулат. Все це, в міру поглиблення названих тенденцій в ширших колах українського суспільства відкриває перед польською демократією широкі перспективи польсько-українських відносин. Те, що було до цього часу недосяжним, може в далекому майбутньому привести до реальної співпраці демократій обох народів під гаслами мирного співжиття” [63, арк. 24].

Преса УНДО, аналізуючи ситуацію на зламі 1933–1934 рр., розповідала про те, що польський уряд у цей період не був схильний до дискусії над українським питанням і не висловлював бажання співпрацювати з ундовським представництвом у парламенті. “Діло” назвало безперспективними надії українців на співпрацю з урядом. Справу польсько-українських відносин порушив у цей період прем’єр Януш Єнджеєвич. УПР, зокрема голова УНДО й УРП Дмитро Левицький, високо оцінив його заяву:

“Пан міністр Єнджеєвич вперше стверджує, що теперішні польсько-українські відносини є наслідком давніших, обома сторонами зроблених помилок, що сьогодні був би може час на поправку тих відносин та на занехання гострої боротьби на мішаних теренах, та що він доручив опрацювати цілий комплекс питань, зв’язаних з українським шкільництвом, щоби могли обдумати, які зміни можна би перевести у цій ділянці” [338, арк. 8].

Підписання польсько-німецької декларації про незастосування сили (26 січня 1934 року) дало привід Дмитрові Левицькому заявити: “Є свідками, що сучасна Польща є сильною державою з сильною внутрішньою владою, яка в останній період має значні успіхи в зовнішній політиці і власне цей момент, в якому сьогодні знаходиться Польща, дає їй відповідні можливості розв’язувати українське питання в дусі згоди обох народів. Ми чекаємо зміни цілого політичного напрямку щодо нашого народу, усунення тих аномалій; вважаємо, що аномалії цих відносин дійшли до останньої межі, що найкращий час покласти кінець цій нівеляційній політиці щодо українського народу”. Промова Дмитра Левицького викликала в українській пресі критичні виступи проти УНДО. Про капітуляцію перед польським урядом УНДО заявив Дмитро Паліїв в органі ФНС “Перемога”. Проте польська преса назвала виступ голови УПР заявою, спрямованою на порозуміння.

Наступною подією в зовнішній політиці Польщі, що викликала різку реакцію УНДО, стала декларація міністра Юзефа Бека 13 вересня 1934 року на пленарному засіданні Ліги Націй у Женеві. Міністр виступив проти співпраці з міжнародними організаціями в питаннях, що впливали із зобов’язань міжнародних договорів про охорону національних меншин. Наступного дня після Женевської декларації Дмитро Левицький прокоментував цю подію, відзначивши, що виступ Юзефа Бека був для нього неочікуваним. Водночас він дав свою оцінку: «Крок п.[ана] міністра Бека спрямований в першу чергу проти Ліги Націй. Про авторитет Ліги Націй ніколи не боролися і не думаємо боротися, оскільки Ліга Націй є

організацією держав-переможців, які ніколи не задумувалися над проблемою національних меншин, скривджених цими державами у версальському трактаті. Звично, коли dokonаним є вступ Радянської Росії до Ліги Націй, Росії, яка нещадно нищить всі неросійські народи, зокрема український — вчорашній польський виступ можемо прийняти за певну сатисфакцію” [751, 1934, № 4–5, s. 591].

Наприкінці свого виступу Дмитро Левицький наголосив: “На практиці акція польського уряду принесе українському народу ту моральну шкоду, що 6 мільйонів українців, проживаючих в межах польської держави, не можуть звернутись за тою моральною сатисфакцією до Ліги Націй, і вразі якогось покривдження український народ є зданий на добру волю польського уряду” [751, 1934, № 4–5, s. 591]. Офіційне становище партії ухвалене 14 вересня 1934 року на засіданні ексекютиви ЦК. Однак ці резолюції польська цензура не допустила до публікації у пресі. Підтвердженням слів Дмитра Левицького, висловлених для Агенції Гаваса, стали конфіскації статті “Порадник для меншин і дискредитація Ліги Націй” в “Ділі” 16 вересня 1934 року. Саме тут було викладено, можна сказати, офіційну позицію УНДО. “Скарг з приводу виступу Бека український народ не висловлює. Катаклізму у цьому для себе не бачить. Ставимося до нього холодно тверезо і критично, витягуємо для себе такі наслідки, які диктує український національний інтерес. УНДО, звичайно, не відмовиться з можливості дальшого звертання до Ліги Націй з метою захисту прав українського громадянства в Польщі” [751, 1934, № 4–5, s. 592]. Позиція УНДО зазнала нищівної критики УСРП та ФНС.

Убивства міністра внутрішніх справ Броніслава П’єрацького і директора Академічної гімназії у Львові Івана Бабія сколихнули українське суспільство. Ці події спровокували зростання компромісових тенденцій в українському суспільстві. Для керівництва УНДО важливим сигналом став перебіг виборів до місцевих органів самоврядування восени 1934 року. Пропаганда ББСУ, підтримана державною адміністрацією, висунула гасло компромісу та порозуміння, а також активної праці на користь власного села

і громади, незважаючи на партійно-політичні та національні погляди; це гасло знайшло відповідний відгук у сільських мешканців. Ідея спільної праці у громадах була одним з польсько-українських компромісів. Як наголошувала “Свобода”, задля цих компромісів українці йшли на серйозні поступки. Орган ЦК УНДО бачив у цьому брак політичної активності в сільських осередках, обмеження власних, місцевих інтересів. УНДО також говорило про виборче порозуміння, хоча й початково йшлося про компроміс саме в містах [743, 1934, 11 листопада].

У львівській проурядовій газеті “Nowe Czasy” зазначено, що прихильні до держави та уряду українці здобули загалом 7709 мандатів. Вибори до громадських рад продемонстрували бажання, передусім, українського села до конструктивної праці на місцевому рівні, без шовіністичних гасел та різних потрясінь. “Еволюція ставлення українського населення до держави від абсолютної негації до [афірмації] лояльності відбувається швидше і радикальніше, ніж в УНДО”, – акцентував даний часопис [158, арк. 3].

У середині грудня 1934 року в сенаті під час обговорення проекту нової Конституції Другої Речі Посполитої УІР зробила заяву і внесла законопроект з метою добитись конституційної постанови, яка б визнавала для території з більшістю українського населення територіальну автономію з крайовим сеймом, урядом, адміністрацією, судівництвом, шкільництвом, фінансовою системою і територіальними збройними силами. Кордони і лад цієї адміністративної одиниці мали бути встановлені окремим законом, який ставав би інтегральною частиною Конституції польської держави” [746, 1934, №51, s. 52].

На засіданні сейму 5 лютого 1935 року в дискусії над бюджетом українське питання охарактеризував Дмитро Левицький. Згадуючи сенатський законопроект про територіальну автономію, наголосив: “Розуміємо, що в даній ситуації цієї мети не осягнемо і за це право будемо тяжко боротися” [746, 1934, №51, s. 52]. Далі він зазначив, що “тільки нормалізація вносить заспокоєння слухних вимог українського народу,

створення в межах Польської держави П'ємонту для українських визвольних намірів принесе польській державі велику користь” [746, 1934, №51, s. 52]. Голова УНДО і УПР свою промову закінчив такими словами: “Не хочемо національної боротьби, хочемо працювати конструктивно[...]. Вважаємо, що найкращий час покласти кінець цій нівеляційній політиці у ставленні до українського народу. Від вас, як реальних можновладців в державі, залежить унормування наших відносин. Або панове задовольнять слушні вимоги українського народу і підемо шляхом взаєморозуміння до щастя[...] або кожний народ сам у важкій боротьбі буде шукати здійснення своїх національних ідеалів” [142, арк. 102].

Виступ Дмитра Левицького у сеймі 5 лютого 1935 року оцінили як нове звернення до уряду. Наслідком цього стала чергова атака УСРП, УСДП, ФНС, їх преси проти УНДО. Перебуваючи на платформі автономії, “Нова зоря” критикувала далекоглядні принципи автономістської програми, виголошені у грудні 1934 року лідерами УНДО в сенаті. На думку редакції “Нової зорі”, ці ідеї не мали шансів на реалізацію. Польська преса оцінила виступ Дмитра Левицького як такий, що не вніс нових елементів, але став тактично продуманим кроком. “Діло”, відповідаючи на критику у статті “Непоправність українська і ставка на міжнародного коня”, назвали чинники, які ведуть партію до політичного реалізму: 1) стабілізація Польської держави; 2) терор на Радянській Україні; 3) єдиний антикомуністичний та антиросійський фронт українців у Польщі та на еміграції; 4) пошук нових форм європейської рівноваги [729, 1935, 14 лютого].

Критика позиції УНДО іншими українськими партіями посилилася після виступу міністра внутрішніх справ Мар'яна Зиндрама Косцялковського 14 лютого 1935 року в сенаті. Міністр відразу зауважив, що не вступатиме в дискусію про національні меншини, зокрема про українську, і наголосив, що не буде складати при кожному випадку декларації у справі національних меншин: “Кому маю давати декларацію про національні меншини, українському суспільству чи Вам панове, які вважаються т.[ак] зв.[аними]

представниками українського суспільства. Панове чекали від нас, представників польської держави, декларації та запевнень, а самі до цього часу не задекларували ніде, що є лояльними і вірними громадянами Польської держави” [517]. Українських політиків навіть було звинувачено у дволикості: “Панове приходять до мене і тоді наші розмови мають зовсім інший характер. Потім маємо великі несподіванки у публічному житті” [517].

У відповідь на такі докори 17 лютого 1935 року голова УНДО і УПР Дмитро Левицький звернувся до міністра Мар’яна Зиндрама Косцялковського з відкритим листом, у якому просив довести дволикість діяльності українських послів і сенаторів [743, 1935, 24 лютого]. Водночас Антон Горбачевський, заступник голови УПР, виступаючи 27 лютого 1935 року в сенаті, полемізував із висловлюваннями міністра, зокрема ішлося про те, що міністр кинув закид на адресу УПР, принижуючи тим самим гідність українського народу [684].

ЦК УНДО, атакований пресою, прагнучи зміцнити свій авторитет й активізувати діяльність партії у краю, скликав 2 березня 1935 року Народний комітет. Один із головних пунктів обговорення — подальша тактика УНДО і УПР. Члени Народного комітету підтримали напрям політичного реалізму, який визначило керівництво партії. “Народний комітет, — ішлося в одній з ухвал, — після звіту голови УНДО Дмитра Левицького про діяльність УНДО і УПР, — заявляє, що непохитно стоїть при своєму вибраному мандатовому керівництву, яке залишиться єдиним виразником думки і волі українського населення і висловлює йому цілковите визнання і подяку за його тяжку та відповідальну працю” [648; 293, арк. 60].

Відхилення міністром Мар’яном Зиндрамом Косцялковським пропозиції порозумітися загостило ситуацію у польсько-українських відносинах. У цей час визріла ідея налагодити відносини з польською антисанаційною опозицією, якій симпатизував Дмитро Левицький. За його дорученням, Іван Кедрин-Рудницький провів розмови зі Станіславом Тугутом (Іван Кудрин-Рудницький дописував у його часописі “Tydzień”).

Щодо можливого тактичного союзу УНДО з польською антисанаційною опозицією. Однак Станіслав Тугут не бачив перспектив утворення такого союзу. Він відверто висловився про те, що польська опозиція є безлика і не має реального впливу на уряд і сейм, а маніфестація солідарності з українцями їй не допоможе, а радше навпаки — ослабить її через відповідну реакцію польської преси і польських громадських організацій. Станіслав Тугут радив українцям шукати компромісу з урядом за допомогою посередників [488, с. 253]. Іван Кедрин-Рудницький повідомив про цю позицію на засіданні ексекютиви ЦК УНДО, яка ухвалила рішення про початок безпосередніх розмов з урядом [488, с. 254].

У квітні 1935 року УНДО, як і УСРП, утрималося від голосування за новий проект Конституції 4 липня 1935 року. Виступаючи в сенаті, Юліан Павликовський визнав позицію Українського клубу в цій справі “гідною і тактовною”. За його словами, УНДО не хотіло перешкоджати ухваленню Конституції, оскільки домагалось “українському народові натуральних прав вільного розвитку національного життя в межах територіальної автономії на українських землях” [515].

Утримання від голосування над проектом нової Конституції, а також поважне ставлення до смерті Юзефа Пілсудського 13 травня 1935 року [516], свідчили про добру волю партії у прагненні зняти напругу в польсько-українських відносинах. Обговорення проекту змін до закону про вибори до сейму пришвидшило початок переговорів УНДО з польським урядом. Цей проект відбирав право вільного вибору кандидатів, узалежнюючи вибір від рішення окружних виборчих комісій, у яких, за висловлюванням Володимира Целевича, домінували поляки. “Українці, — писав він, — без згоди поляків, зокрема без згоди польської влади, не будуть мати можливості оголосити у виборчих округах незалежних українських кандидатів на послів” [704]. Політик оголосив, що УПР розпочне боротьбу за зміни проекту виборчого закону. В ухвалі 24 травня 1935 року УПР визнала, що проект виборчого закону позбавляв “український народ можливості створення своєї

незалежної репрезентації в законодавчих органах держави” [543; 296, арк. 42].

У зв'язку із навислою загрозою ініціативу у справі порозуміння з урядом взяли Остап Луцький і Василь Мудрий. 29 травня 1935 року відбулася зустріч Мар'яна Зиндрама Косцялковського з Василем Мудрим, Остапом Луцьким та Володимиром Целевичем. Зустріч, за словами ундовців, пройшла в атмосфері “взаємного довіря, щирості” [488, арк. 293]. Хоча делегація УНДО сформулювала міністрові важливі для українців проблеми в суспільній, господарській та культурно-освітній сферах, усе ж провідною темою зустрічі була участь партії в парламентських виборах. Мар'ян Зиндрам Косцялковський задекларував готовність полегодити важливі для українців питання. Ці зустрічі з польським міністром обговорено на львівських нарадах УПР 5 червня і ЦК УНДО 8 червня 1935 року. У відповідь УНДО очікувало зміни політики польського уряду стосовно українців [556].

Важливим етапом на шляху нормалізації польсько-українських відносин був інспекційний візит 4–9 липня 1935 року міністра Мар'яна Зиндрама Косцялковського до трьох воєводств Східної Галичини. 6 липня 1935 року (під час інспекції) засідав НК УНДО, який за участю представників 35 повітових організацій, ухвалив рішення про участь партії в парламентських виборах і про продовження подальших переговорів з урядом. В останній день інспекційної поїздки (9 липня 1935 року) відбулися дві зустрічі політичних і господарських діячів із міністром та із владою регіону [293, арк. 82].

Перша зустріч у воєводському уряді Львова міністра Мар'яна Зиндрама Костялковського та воєводи Владислава Беліна-Пражновського відбулася з делегацією українських господарських інституцій: крайового товариства “Сільського господаря”, РСУК, Центробанку, Центросоюзу, Маслосоюзу, “Народної торгівлі”, товариств “Карпатія”, “Дністер”, Земельного гіпотечного банку та ін. на чолі із сенатором

Юліаном Павликовським. До складу української делегації увійшли Кость Левицький, Іван Мартюк, Андрій Палій, Юрій Мудрак і Кривульський. Після реферату Юліана Павликовського про становище українців у Польській державі і поточну політичну ситуацію відбулася дискусія. Передусім обговорено комплекс питань, пов'язаних із селом і сільським господарством. Визначено інвестиційні потреби для розвитку сільськогосподарського комплексу. Українська сторона вимагала парцеляції землі для місцевих селян, ліквідації безробіття в селі та в місті, узгодження кредитної політики державних банків. Міністр Мар'ян Зиндрам Косцялковський у прикінцевому слові прихильно поставився до українських вимог, наголосивши, що деякі з них вже будуть реалізовані, а інші найближчим часом будуть розглядати [556].

Увечері 9 липня 1935 року львівський воєвода запросив на другу зустріч представників місцевої цивільної та військової влади, судівництва, прокуратури, українських господарських, культурних організацій, на якій запевнив українців, що колонізацію буде зупинено [488, с. 256].

Розпочинаючи пронормалізаційну кампанію, 6 липня 1935 року Народний комітет ухвалив директиви для повітових організацій, які мали організувати віча, збори та з'їзди, на яких планувалося ухвалити резолюції підтримки діяльності ЦК УНДО і УПР [751, 1935, № 3, с. 271]. Однак рядові члени партії підходили до виборчого порозуміння і концепції нормалізації критично. Передусім вони очікували конкретних результатів співпраці з урядом. Переговори із представниками уряду були перервані через виборчу кампанію до польського парламенту. Саме парламентські вибори, які проводили згідно з новим виборчим законом, були першим етапом нормалізації.

Згідно з ухвалами УПР 25 травня 1935 року, негативне ставлення до нового виборчого закону було озвучене з парламентської трибуни і подане на сторінках преси. На пленарному засіданні сейму, під час дебатів щодо нового виборчого закону, Степан Біляк від імені УПР зауважив, що

“запропонований проект виборчого закону до парламентських палат не створює для українського народу можливості вибору такого представництва, яке було би результатом вільного вибору українських громадян. Запропонований проект мав реалізувати принцип однонаціональної держави”. Водночас Степан Біляк виступив за участь УНДО у виборах, хоч Український клуб голосував проти виборчого закону. Не можна погодитись із висновком польського історика Ришарда Томчика, що декларація участі у виборах виникла також із повчальної лекції – бойкоту виборів 1922 року [1164, s. 218]. На нашу думку, політичні ситуації 1922 і 1935 років були різні як із зовнішньополітичного, так і внутрішньополітичного боку. Ніде й ніколи офіційно НК УНДО не висловлював жалю із приводу бойкоту виборів 1922 року.

Народний комітет (не без дискусії) підтримав рішення керівництва партії 6 липня 1935 року і постановив “в принципі взяти участь у виборах до сейму і сенату. Якщо український народ не буде мати можливості представництва своїх незалежних кандидатів до сейму і сенату, Народний Комітет уповноважив ЦК УНДО до зміни загалом цієї засадничої постанови і видання в справі виборів відповідного комунікату” [751, 1935, № 3–4, с. 271].

Виборчий компроміс, запропонований ундовцям через Міністерство внутрішніх справ, передбачав участь у сеймі одному українцю з кожного із 15 виборчих округів у трьох галицьких воєводствах. Компроміс підтримали члени УНО і УКС, але УСРП і УСДП оголосила бойкот виборів. 1 серпня 1935 року “Діло” закликала українську громадськість до участі у виборах: “Закликаємо до зацікавлення виборами, до пильного слідкування за вказівками партійного керівництва. УНДО закликала до активізації всього громадянства в звичайних виборах, яких боролися не за чужу, а тільки нашу справу” [729, 1935, 1 серпня]. Виборчий компроміс давав УНДО змогу сформувати поважну парламентську репрезентацію, однак він мав і негативні сторони: по-перше, він обмежився лише територією Галичини без Волині та інших українських територій; по-друге, затвердження ундовських кандидатів

на послів відбувалося в Міністерстві внутрішніх справ [488, с. 254]. На практиці МВС не погодилося на дві кандидатури: Дмитра Левицького і Мілени Рудницької [310, арк. 66].

В опублікованій виборчій програмі УНДО задекларувала наступні пункти: “1. Територіальна автономія для всіх українських земель в Польщі; 2. Право українського народу до вільного розвитку у всіх сферах національного життя; 3. Розвиток селянських господарств; 4. Право українців в містах на українську територію; 5. Українська національна школа всіх ступенів; 6. Амністія для політичних в'язнів; 7. Зупинення колонізації українських земель; 8. Збільшення прав для громадських, міських і повітових самоврядних інституцій; 9. Ліквідація поліцейської системи у відносинах з українцями” та ін. [711].

У результаті виборів 8 вересня 1935 року у польському парламенті працювало 13 послів до сейму і 4 сенатори від УНДО та 1 представник УНО. Не було обрано Володимира Соловія із 77 округи (Сянок). Цей факт українська преса визнала як недотримання умов компромісу з польської сторони. “Діло”, шукаючи причин утрати одного мандата, визнало, що “тамтешнім чинникам йшлося на виборах передусім про те, щоб цю округу позбавити українського представництва і проводити там дальшу політику відрубності Лемківщини” [751, 1935, № 5, с. 448].

Прихильники нормалізації польсько-українських відносин у керівництві УНДО високо оцінили результати виборів. Василь Мудрий, виступаючи на засіданні ЦК УНДО і УПР 5 листопада 1935 року, визнав результати виборів як перемогу партії. Активну участь галицьких українців у виборах (українська сторона нарахувала 738 тис., польська — 400 тис.) було оцінено в УНДО як висловлення підтримки нової політики [681].

Голосуючи за список УНДО, українські виборці стали співвідповідальними за нормалізаційні процеси і сподівалися на відповідні преференції. Однак розмови з польським урядом і вибори поділили українське суспільство на два ворожі табори. Перший із них — прихильники

нормалізації, які шукали шляхів забезпечити умови суспільного і господарського розвитку українського народу. Другий табір — противники порозуміння з урядом, вони захищали подальшу політику неґації. В УНДО виник внутрішній конфлікт. Після парламентських виборів ЦК розпочав “чистку” в рядах партії. 12 жовтня 1935 року новим головою УНДО обрано Василя Мудрого. З огляду на ініційоване порозуміння, важливе значення для партії мала діяльність її представників на парламентській арені [858, с. 183].

Перед першим засіданням новообраних палат парламенту 4 жовтня 1935 року “Діло” домагалось вибору українців на посади віце-маршалків сейму і сенату українців зі Східної Галичини. У зв’язку із цим, на другому засіданні сейму 5 листопада 1935 року одним із п’яти віце-маршалків сейму став Василь Мудрий. 4 жовтня 1935 року інавгураційне засідання в польському сенаті проводив Антон Горбачевський, якого наступного дня було обрано одним із трьох віце-маршалків сенату. Додаймо, що 13 грудня 1935 року в сеймі утворилася з ініціативи ББСУ парламентська польсько-українська група з воєводств Галичини, головою став Тадеуш Щецель. Ця група мала працювати над проблемами цього краю, які б стали предметом обговорення на парламентських засіданнях. ББСУ позитивно оцінив утворення спільної групи [202, арк. 112].

Голова партії Василь Мудрий, виступаючи на засіданні ЦК УНДО і УПР 5 листопада 1935 року, підкреслив: “Створили ми платформу для конкретних справ, але разом з тим не зійшли з державного становища. Стоїмо на платформі, що зараз в Польщі будемо ставити максимальні вимоги включно з автономією територіальною. А з дня на день будемо боротися з тисячами болячок, які є на кожному кроці: питання школи, вчителів, студентів, господарського доробку та інші. Вибори перешкодили розмовам про конкретні справи, але зараз приходить час на них” [681].

Після виборів 1935 року керівництво УНДО посилювало пропагандистську кампанію, мета якої — вгамувати суспільні настрої і шукати ширшої підтримки для нормалізаційних процесів. Виступаючи на

зборах організації українців Львова на початку листопада 1935 року, Володимир Целевич оприлюднив перші результати, серед яких назвав: 1) свободу дій українських політиків на території краю, неперешкоджання їх організаційній праці; 2) відхід влади від підтримки русофільського руху; 3) звільнення українців з “Берези Картузької”; 4) прихильне ставлення місцевої адміністрації до звернень українців. Він визнав нормалізаційні кроки дуже важливими, беручи до уваги зростання за останні роки тиску держави, що вело до ліквідації українського легального суспільно-господарського життя [751, 1935, № 6, s. 619].

19 листопада 1935 року перед початком бюджетної дискусії в сеймі Василь Мудрий, Володимир Целевич і Остап Луцький вели переговори із прем'єром Мар'яном Зиндрамом Косцялковським, інформуючи його про українські вимоги до бюджетного закону. УПР на початку каденції парламенту обрала мету — отримати територіальну автономію для всіх українських етнічних земель у Польщі, а мінімальним завданням — задовольнити потреби в галузях освіти, культури, економіки, домогтися участі українців у роботі державних інституцій. Для цього президія партії підготувала і передала владі 18 меморіалів, які охоплювали всі сфери українського життя. Вони стосувалися питань термінології і прав української мови, табору в “Березі Картузькій” та амністії, колонізації на українській території, “Народного дому” у Львові, політики держави на Лемківщині, територіального самоврядування, Православної Церкви, українського шкільництва, участі українців у державній службі в інституціях і банках, долі інвалідів колишньої української армії, участі українців у колегіальних органах при різних міністерствах, вимог українських фінансових і господарських інституцій, товариств “Дністер”, “Карпатія”, “Сільський господар”, “Української щадниці” в Перемишлі, українських вимог до бюджету держави. Виступи членів УПР у комісіях і на пленарних засіданнях сейму відрізнялися від аналогічних із попередніх каденцій. Не було в них гострої і неприхильної критики польського уряду. Представники УНДО

утримувалися від декларативних виступів, змістовно аналізували проблеми щоденного життя українського суспільства. Василь Мудрий у програмному виступі 6 грудня 1935 року у дискусії над бюджетом на 1936–1937 роки проголосив вимоги партії в добі нормалізації: “Увійшли сюди для того, щоби загоїти старі рани, щоб конструктивно працювати для покращення відносин. У зв’язку з тим зобов’язані ствердити, що головною нашою політичною вимогою в Польщі є постулат територіальної автономії для всіх українських земель в Польщі” [1164, s. 227].

Незалежно від того, чи дійшло б до реалізації вимоги автономії, голова УПР висунув постулати, які вимагали найшвидшого врегулювання: зупинення колонізації та проведення справедливої парцеляції в Західній Україні; ліквідація безробіття в місті та селі; реалізації навчання українських дітей рідною мовою; збільшення державних шкіл з українською мовою навчання; відкриття українського університету; амністія українських політичних в’язів. Василь Мудрий запропонував обговорити ці постулати під час дискусій над бюджетами відповідних міністерств. Закінчуючи промову, він визначив перешкоди на шляху нормалізації відносин в Східній Галичині з боку місцевого населення регіональної і місцевої адміністрації. Виступи інших членів УПР у сеймі і сенаті були насичені поважним і змістовним фактажем [610].

Проте вже 17 лютого 1936 року Василь Мудрий під час пленарної бюджетної дискусії виступив з такими заувагами: “В українському середовищі народжуються голоси сумнівів в успіх політики і лунають гасла, що як давніше, так і в відроджуваній Речі Посполитій польської сторони ніхто поважно нормалізації польсько-українських відносин не брав і не бере та її не хоче”. Повертаючись до пропонованих змін, він зазначив, що якщо вони не будуть заспокоєні, то “успіх нормалізації польсько-українських відносин самим життям буде перекреслений і правдоподібно на лотереї історії вже ніколи з такою силою і переконанням ставитись з української сторони не буде” [343, арк. 12].

Це була відповідь на виступ прем'єра Мар'яна Зиндрама Косцялковського, який хотів заспокоїти українських послів того ж дня в сеймі: “Вступивши на дорогу нормалізації відносин з тими групами українського суспільства, які стоять на ґрунті спільних інтересів Речі Посполитої, докладе всіх зусиль аби та нормалізація спричинилася до зміцнення взаємин на тривалий період. Рівночасно усвідомлюю, що свідомість українців буде треб українців. Заявляю, що уряд має добру волю щодо їх реалізації” [343, арк. 14].

Новий уряд Феліціана Славој-Складовського старався здійснити певні кроки для утримання хиткого порозуміння. Однак це не вплинуло на зростання нормалізаційних настроїв в українському суспільстві. Відсутність реалізації українських постулатів в уряді стала предметом дискусії ЦК УНДО і членів УПР 13–14 липня 1936 року. У виданому комунікаті після дводенної дискусії, на якій проаналізовано політику польської влади на українських землях, стверджено, що вона позбавлена елементів системності та плановості, а нормалізаційний курс не привів до змін на краще. Визнано, що крайова влада не узгоджувала своєї діяльності з урядом [751, 1936, № 3–4, s. 486].

Рішення польського уряду не були важливими для українського суспільства. Найважливіші питання не стали предметом зацікавлення уряду. Відсутність адекватної політики виконавчої гілки влади активізувало УНДО. У жовтні 1936 року президія УНДО і УПР розгорнула діяльність, щоб пришвидшити реалізацію польським урядом важливих українських вимог. 7 жовтня прем'єр і міністр внутрішніх справ прийняли делегацію у складі Василя Мудрого, Володимира Целевича і Остапа Луцького. Висунуті українцями претензії наприкінці 1936 року стосувалися трьох пунктів: 1) уряд за півтора року нормалізації не тільки не реалізував українських вимог, а навіть виказав тенденції до обмеження прав українського населення; 2) польське суспільство у краю займало антиукраїнську позицію; 3) місцева адміністративна влада керувалася антиукраїнськими настановами польського

населення і проводила власну політику щодо українців, яка не мала нічого спільного з офіційними зобов'язаннями представників уряду [1164, s. 265].

Восени 1936 року напруження польсько-українських взаємин спровокувало земельне питання у краї. Місцеві польські організації Галичини, зацікавлені захистом своїх інтересів і стану посідання, вимагали участі польського суспільства в парцеляції землі. Вони отримали підтримку в урядових колах. Поширено інформацію, що Міністерство сільського господарства і земельних реформ видало інструкцію, що передбачала продаж землі тільки полякам. 1 жовтня 1936 року Міністерство оголосило список маєтків, котрі підлягали парцеляції. УНДО відреагувало розглядом питання колонізації та її недопущення (засідання ЦК 26 вересня; 5, 22, 27 жовтня; 2 листопада 1936 року). Поза актуальною на той час проблемою боротьби з комуністичним рухом зроблено спроби організувати акції протесту проти колонізаційної акції [33, арк. 24].

Відповідно до повідомлень української преси, у період від 15 жовтня 1936 року до 1 січня 1937 року проведено 166 антиколонізаційних віч. Велике віче відбулося 15 жовтня 1936 року у Львові, скликане НОУЛ. У ньому взяли участь послы і сенатори, представники культурно-освітніх, господарських, наукових товариств та організацій, Греко-Католицької Церкви. На захист історичних прав українців виступив із рефератом Юліан Павликовський. На вічі зачитано й ухвалено резолюції, які прийняв ЦК УНДО на засіданні ще 26 вересня 1936 року. “Аграрні відносини на українських землях в Польщі, — стверджувала одна з шести резолюцій ЦК УНДО, — стали останнім часом просто трагічні, зважаючи на те, що українські селяни мають 60% карликових господарств і менше двох гектарів і біля 30% — від двох до п'яти гектарів на яких живе біля 90% всього українського селянства” [33, арк. 24–25].

Реакція УНДО у пресі та в сеймі сприяла появі проекту закону Міністерства сільського господарства і аграрних реформ “Про обіг новоутвореною в результаті парцеляції нерухомістю”. Критично про цей

проект висловився Василь Мудрий на пленарному засіданні сейму 2 грудня 1936 року і 27 лютого 1937 року [751, 1937, № 1–2, s. 90].

1937 року стало очевидним, що політика нормалізації українсько-польських відносин не виправдала сподівань української сторони. Такий хід подій сприяв еволюції настроїв українського громадянства супроти Польської держави. Очікування і надії багатьох українських політиків змінювалися розчаруванням, яке дедалі більше набирало характеру незадоволення. У липні 1937 року скликано крайову нараду УНДО, на якій розгорнулася гостра дискусія щодо подальших політичних перспектив. Представники опозиції у складі Дмитра Левицького, Володимира Кузьмовича, Степана Барана та інших вимагали від керівництва партії заявити про банкрутство нормалізації, а в сеймі і сенаті перейти до рішучої опозиції. Василь Мудрий, Володимир Целевич та інші лідери УНДО не заперечували факту відсутності будь-яких позитивних результатів. Головний “архітектор” цієї політики, підбиваючи підсумки її дворічного проведення, визнав, що нормалізація дала українцям “багато розчарувань, а мало позитивного” [743, 1937, 19 липня]. Однак керівництво УНДО висловилося за її продовження, з огляду на зацікавленість українців Польщею як потенційним військовим союзником у боротьбі з СРСР.

У липні 1937 року УПР надіслала урядові доповідну записку під назвою “Криза нормалізації польсько-українських відносин”. У ній на підставі численних фактів доводилося, що польський уряд за більш ніж два роки проведення нормалізаційного курсу не задовольнив жодної з істотних вимог українців. Водночас УПР висловила переконання, що “нормалізація польсько-українських відносин є для обох народів історичною необхідністю і банкрутство цієї політики може мати трагічні наслідки і для Польської держави, і для українського народу”. Окрім “максимальної політичної мети” — територіальної автономії українських земель, у документі було перераховано найважливіші українські вимоги: скасування осадницької колонізації, кредити українським фінансовим інституціям, субсидії культурним, освітнім, науковим, господарським і спортивним організаціям, зміна політики на території

Лемківщини, прийняття українців на державну службу тощо [54, арк. 12–53]. Проте уряд не зреагував на такі заяви.

У другій половині 1937 року знову зросло незадоволення нормалізаційною політикою. Антинормалізаційні настрої зростали в повітових комітетах УНДО. Кампанію проти тактики керівництва УНДО проводила т. зв. група “Діла”, яка сподівалася на загострення парламентської тактики і відхід від скомпрометованої політики “нормалізації”. Важливою справою “Діло” називало також персональні зміни в керівництві, поділ функцій в УНДО й УПР, відновлення довіри і престижу партії в очах українського суспільства. 25 листопада 1937 року ЦК УНДО утворило Комісію порозуміння, що складалася із членів пронормалізаційної більшості: Романа Перфецького, Василя Мудрого, Дмитра Левицького, Володимира Целевича, Леонтія Куницького і заступників — Любомира Макарушки, Юліана Павликовського, Івана Німчука, Михайла Стефанівського [743, 1937, 5 грудня].

4–5 січня 1938 року відбувся V з’їзд УНДО, який констатував, що “після 1935 р. у висліді “нормалізаційної” тактики настала не нормалізація життя на наших землях [...], лиш навпаки — повне відсунення українського народу [...] від впливу на власне зорганізоване життя на власній території” [893, арк. 7–8]. У дискусіях делегатів з’їзду, а також у резолюції стверджено, що польський уряд не виконав своїх зобов’язань, тому доцьогочасна політика УПР повинна бути “загострена” [743, 1938, 23 січня]. Промовці протестували проти колонізаційної та колонізаційної політики польської влади на українських землях та закликали всі національні сили об’єднатися. З’їзд підтвердив вимогу територіальної автономії із власним сеймом, урядом і територіальною армією. Новою була вимога змінити “виборчу ординацію до сейму і сенату в демократичному напрямі”. І хоча на з’їзді не було досягнуто повної згоди, він став важливим етапом визначення подальших дій УНДО [743, 1938, 23 січня].

В оцінці підсумків з’їзду УНДО різні політичні сили були суперечливі. Лідер опозиції в УНДО Дмитро Левицький відзначив, зокрема, моральне

зміцнення опозиції, якій, мовляв, удалося провести на з'їзді ідею консолідації українських національних сил та здобути значне представництво в ЦК партії. Голова УСДП Володимир Старосольський розцінив результат з'їзду так: “Ніхто не переміг [...]. Мудрий не побідив і опозиція не програла” [1010, с. 239]. Матвій Стахів і Дмитро Паліїв вважали, що повернення до нормалізаційного курсу в політиці УНДО і вислід виборів на з'їзді були успіхом групи Василя Мудрого. “З'їзд скінчився перемогою Мудрого”, — такий висновок зробила Мілена Рудницька 10 січня 1938 року на засіданні КК. Однак усвідомлення правдивості закидів учасників з'їзду щодо невиконання польською владою своїх обіцянок, настрої політичних сил, відсутність реального покращення становища народу за останні три роки змусили Василя Мудрого 23 лютого 1938 року виступити із заявою на пленарному засіданні сейму і заявити, що УІР утримується від участі в голосуванні бюджету [295, арк. 89].

Становище українського народу в Польщі розглядали на засіданні ЦК УНДО 7 травня 1938 року. У підсумку ЦК схвалив Декларацію про становище українців у Польській державі, у якій вказано про систематичний наступ польських шовіністів на українське національне життя (10 позицій) і констатовано, що за три роки політика нормалізації не принесла позитивних результатів саме через польську сторону, підтверджено курс на запровадження територіальної автономії для Східної Галичини [729, 1938, 15 листопада] із власним сеймом і територіальною армію [1153, s. 202]. Отже, ЦК УНДО формально відмовився від політики нормалізації, але фракційна боротьба у партії не припинилася.

У вересні 1938 року президент Ігнацій Мосціцький несподівано розпустив парламент і призначив нові вибори на листопад поточного року. Усі опозиційні партії, включно з УСРП і УСДП, знову оголосили бойкот. В УНДО проблема ставлення до виборів викликала нову дискусію. Остаточне голосування щодо участі у виборах 29 вересня 1938 року відбулося на засіданні ЦК УНДО. Після тривалої дискусії за участь у виборах проголосувало 40 членів ЦК, пропозицію Дмитра Левицького не брати участі у виборах підтримало 8

осіб, утрималося — 2 члени ЦК [163, арк. 52]. Список кандидатур було передано до відома урядові. Питання виборів обговорювали на засіданні КК 28 вересня 1938 року [220, арк. 23]. Опозиціонери — редактор “Діла” Іван Кедрин-Рудницький, колишній посол Володимир Кузьмович і колишні сенатори Остап Луцький та Юліян Павликовський — відмовилися балотуватися до парламенту, протестуючи проти вимоги узгоджувати кандидатури із польською владою.

Завдяки виборчій угоді, було збережено status-quo 1935 року — кількісне представництво українських партій у сеймі і сенаті залишилося незмінним. Водночас, за словами Василя Мудрого, під час виборів у Львові упродовж трьох днів польська ендецька молодь і польська “вулиця” нищили на очах органів безпеки майно українців, однак влада на це ніяк не реагувала. Аналогічні акти вандалізму відбулися і в інших містах [220, арк. 24].

Складна політична ситуація у краю, проголошення автономії Закарпаття, загострення українсько-польських відносин, діяльність КК, до складу якого входили лідери основних українських легальних партій — УСРП, УСДП, ФНС, УНО — і представники опозиції в УНДО, позначилися на політичній позиції лідерів УНДО. Про це, зокрема, свідчила перша промова голови УПР Василя Мудрого у сеймі, головна теза якої — порушення українсько-польського порозуміння з вини влади. Таку саму позицію зайняв від імені ВУО Степан Скрипник [1109, s. 229]. Василя Мудрого удруге обрано віце-маршалком, але тепер його кандидатуру пропонувала не президія (як це було 1935 року), а депутати [1045, s. 163]. 3 грудня 1938 року на пленарному засіданні сейму політик заявив, що три роки нормалізації дали незаперечні докази, що в політиці Польщі стосовно українського народу головним був і залишається курс — “поборювання всього, що українське”. Спираючись на найновіші факти (антиукраїнські погроми під час виборчої кампанії, у яких брали участь навіть підрозділи Корпусу охорони пограниччя; зовнішньополітичні акції проти Карпатської України, зокрема пропагандистська кампанія за приєднання її до Угорщини), Василь Мудрий

стверджував: “Само життя доказало, що ніякі пів засоби у полагоджуванні українських постулятів у Польщі не доведуть до нічого позитивного. Українська проблема в Польщі вимагає основного й радикального полагодження, а єдиною формою розвязки тієї проблеми є здійснення законодавною дорогою територіальної автономії для всіх етнографічних українських земель у державі” [1045, s. 163].

9 грудня 1938 року під впливом процесів на Закарпатті, УПР внесла на розгляд сейму “Проект конституційного закону Галицько-Волинської землі”. Відповідно до нього передбачено надати територіальну автономію західноукраїнським землям (без західних повітів Львівського воєводства), створити автономний уряд і сейм, власні збройні сили, забезпечити рівноправність польської й української мов у державних установах. І хоча законопроект не було ухвалено, учинок УПР та промова Василя Мудрого викликали значне зацікавлення серед української громадськості та широкий відгомін не тільки в Польщі, а й за кордоном. Як інформував Львівське воєводське управління староста Львівського повіту, деякі патріотично налаштовані українці говорили, що виступ Василя Мудрого “був великим кроком вперед до здобуття не автономії, а повної свободи, здобути яку допоможе Гітлер, а доказом цього є акція, що провадиться на території Карпатоукраїни німецькими агентами” [75, арк. 3–4].

За таких обставин зріс авторитет УПР. Схвально сприйняли ці акції і в КК. Відмова Василя Мудрого від нормалізаційної політики у грудні 1938 року допомогла розв’язати внутрішній конфлікт в УНДО. 4 лютого 1939 року ЦК УНДО ухвалив резолюцію про порозуміння, а Володимир Кузьмович від імені внутрішньої опозиції заявив, що вона перестає існувати.

24 лютого 1939 року під час дебатів навколо бюджету Василь Мудрий заявив про його непідтримку. “Найвимовнішим хіба доказом негативного відношення до потреб українського народу є факт, — заявив він, — що вимоги українського життя в самому бюджетному прелімінарі не узгляднені ні одною поважною позицією по стороні видатків” [729, 1939, 27 лютого].

Усвідомлюючи реалії міжнародних потрясінь, голова УНДО уважав, що для збереження існування народу і його здобутків необхідно передусім врегулювати відносини з Польською державою. Увага до цих проблем була викликана новим курсом національної політики “санаційного” уряду, який на початку березня 1939 року був остаточно закріплений у постанові Ради Міністрів про зміцнення польського елемента у східних воєводствах. Обраний курс передбачав низку дискримінаційних щодо українців заходів у галузях економіки, культури, освіти та церковної політики [971, с. 176]. Подальше розгортання такого політичного курсу Польської держави могло мати для українського суспільства важкі наслідки й завдати непоправних утрат у складних умовах нової міжнародної ситуації. Тому лідер УНДО і УПР вважав обставини, що склалися в західноукраїнському суспільстві після падіння Карпатської України, сприятливими для врегулювання українсько-польських відносин.

За таких обставин лідери УНДО і УПР знову почали шукати порозуміння із правлячим табором. Але надії на можливість досягти взаємовигідної угоди з урядом розвіяв візит Василя Мудрого і Володимира Целевича до прем'єр-міністра Феліціана Славоя-Складковського (25 травня 1939 року). Атмосфера переговорів була прохолодною. Голова уряду поклав усю відповідальність за загострення польсько-українських відносин на українську громадськість. Його незадоволення викликала навіть доволі поміркована промова Василя Мудрого на засіданні ЦК УНДО 22 квітня 1939 року та вимога українських представників, щоби Польща виконала свої міжнародні зобов'язання, зокрема надала українським землям територіальну автономію. “Автономії ніхто вам в Польщі не дасть”, – заявив прем'єр. Подібною була його реакція і на слова Василя Мудрого про доцільність ухвалення урядової програми розв'язання українського питання. “Та це не Австрія [...]. То вона мала програми”, – відзначив голова уряду [1010, с. 229].

На думку Михайла Швагуляка, в умовах, коли вибух війни був питанням кількох днів чи навіть годин, провідні українські політичні партії могли або

виступити на підтримку Польщі, або обрати нейтральну позицію. Оскільки ж другий варіант поведінки влада неминуче б розцінила як зраду, то не залишалося нічого іншого, як офіційно підтримати поляків [101, с. 231]. Іван Кедрин-Рудницький наводить також інші причини подальшого курсу українських політиків: “Всі ми відчували, що просто “висить у повітрі” масовий погром українських установ польською вулицею під протекцією поліції” [488, с. 259]. Тому 24 серпня 1939 року, коли сумніву в початку Другої світової війни вже не було, відбулося засідання Народного комітету УНДО. Після виступу Василя Мудрого було одноголосно ухвалено резолюцію, у якій стверджено: у тогочасних важких для Польської держави часах український народ виконає громадянський обов’язок “крови і майна”, який покладає на нього приналежність до держави, а не подолані досі українські справи будуть у майбутньому вирішені в інтересах народу [729, 1939, 26 серпня]. Бажання якнайкраще підготуватися до майбутніх потрясінь викликало серед української громадськості напередодні війни прагнення консолідувати свої сили. 31 серпня 1939 року в канцелярії УНДО у Львові відбулися збори керівних діячів українських партій. На розгляд присутніх було винесено проект керівництва УНДО “Про створення Українського національного проводу”. Однак війна, що розпочалася через кілька годин, перешкодила реалізації цього задуму [858, с. 202].

Отже, у діяльності УНТП-УНДО проблема ставлення до Польщі була однією з визначальних. Підкреслюючи стратегічну мету — здобуття незалежності та соборності України, партія в умовах Другої Речі Посполитої намагалася здобути максимум політичних, соціально-економічних та культурно-освітніх прав для українців краю. На відміну від інших партій національно-державницького табору Західної України, тактичний арсенал УНДО був набагато ширший: від ідеї негації Польської держави до здобуття національно-територіальної автономії в межах Польщі. Українська громадськість з огляду на гострий характер польсько-українських відносин у другій половині XIX — на початку XX ст., малоефективність польсько-української угоди 1890 року (т. зв. “нової ери”), польсько-українську війну

1918–1919 рр., польський владний режим у 1919–1923 рр. не сприймав напрям до порозуміння з польським урядом, зокрема гасла національно-територіальної автономії. Якщо УНТП й УНДО вважали реалізацію національно-територіальної автономії етапом до державності й соборності, то їх опоненти розглядали цю ідею як зраду державницько-соборницьким прагненням. Нормалізація стала індикатором політики польських владних інституцій щодо розв'язання українського питання. УНДО — усупереч негативній реакції українського суспільства — намагалося її реалізувати з українського боку, натомість польська сторона використала її, щоб нівелювати українську проблему в державі як таку, послабити впливи провідної політичної сили краю. Нерозв'язаність аграрного питання, колонізація й осадництво, відсутність українського університету, полонізація шкільництва, “пацифікація” 1930 року, стали провідними у політиці УНДО. Як найчисельніша українська партія, УНДО позиціонувало себе репрезентантом українців у Польській державі.

3.2. Антипольська спрямованість діяльності УРП-УСРП

У новій суспільно-політичній ситуації — після рішення Ради послів держав Антанти щодо Східної Галичини від 14 березня 1923 року — в умовах антиукраїнської політики Польської держави, УРП розпочала пропагувати політику “орієнтації на власні сили”. Члени партії вважали, що орієнтація на Антанту принесе “порабощення простого українського населення”, водночас орієнтація на Радянську Росію, створила б “ще більшу прірву між Галичанами, а простим українським людом Наддніпрянщини, який не думає складати зброї” [700].

Чи не вперше публічно ця думка пролунала 7 квітня 1923 року у “Громадському голосі” у статті “Хто тепер впаде духом?”. Новий політичний курс, визначальний для партії у міжвоєнний період, — означав “вперту організаційну роботу відповідно даній історичній хвилі. Це значить

відродження всіх культурних, політичних, господарських організацій” [700], що передбачало “засіяти край січами, селянськими і робітничими спілками, zorganizувати наш трудовий міщанський елемент. Для інтелігенції це значить: відкинути від серця панські привички і інтелігентську пиху, а полюбити щирим серцем простий нарід, як рівних братів” [700].

Єдиним позитивним моментом перебування Західної України у складі Польщі УСРП вважала можливість “гартувати свого духа [708]. Партія наголошувала, що не можна дипломатичними постановами закріпити національну державу. Дописувачі “Громадського голосу” саркастично відзначали: “Ми можемо тільки радісно привітати день 14 марта, бо того дня скінчився сон, а зачалася дійсність. Не був цей день днем жалоби — бо жалобу носять по небіжчиках, а ми ще жити хочемо” [700].

Один із лідерів УРП Іван Макух зауважив, що в Польщі не може бути встановлено конституційної демократії, зважаючи на український фактор: “Щоб Західну Україну й Білорусь утримати при Польщі, на це не вистачає конституційних засобів. Треба антидемократичних засобів — безправства, терору. Адміністрація на “кресах” мусить деморалізуватися і перемінятися в фашистівську. Межі між “кресами” й корінною Польщею в розумінні адміністративнім нема. Отже, в силу того вся адміністрація мусить фашизуватися. Проти того не виступить польська демократія зі страху, щоб не втратити Західної України і Білорусі” [490, с. 378].

Радикали послідовно втілювали в теорії та на практиці те, що умовно називалося “українським соціалізмом”, який члени партії розуміли як “таке громадське життя, такий суспільний порядок, в якому люде будуть з собою жити більше по людськи, як тепер, вони будуть жити по товариськи, бо тільки в рівності й спільному господарстві над усім є корінь волі” [982, с. 135]. Один із ідеологів партії Матвій Стахів, дещо гіперболізуючи ситуацію, зауважив, що “український соціалістичний рух створив з етнографічного українофільства політичну українську націю з визвольним

ідеалом[...]. Цей рух до досягнення національної і соціальної волі — це рух моральний, в інтересі цілоти трудового народу” [982, с. 134].

Проблему ставлення УРП до Польської держави обговорювали на з’їзді партії, що відбувся 1–3 квітня 1923 року. Підсумком тривалого обговорення суспільно-політичної ситуації у краю стала резолюція, у якій зазначено, що “український народ не погодиться з окупацією західноукраїнських земель, бо повне соціальне визволення неможливе без здобуття національної самостійності, яка виявляється в можливості, даній робітничим масам кожної української етнографічної території, самим вільно вирішувати свою долю” [656]. Члени УРП вважали, що український народ буде докладати всіх зусиль, щоб якнайшвидше досягнути повну незалежність на всіх своїх землях, і буде боротися проти кожного, хто розшматував “на четверо українську територію” [116, арк. 3].

УРП визнала потребу створити спільний фронт усіх українських соціалістичних партій, головною метою діяльності яких стане побудова незалежної Української республіки. Делегати з’їзду виступили проти польської колонізації Західної України та “відбирання місцевому безземельному населенню верштату праці”. Водночас радикали засуджували польську владу за політику терору: “карні експедиції, труси, тюрми, контрибуції і побої, ніже в ніякій правовій державі непрактиковані” [470, с. 56–57].

У статті “Наше становище” зазначено, що “УРП стоїть на самостійницько-соборницькій платформі і стремить до цілковитого визволення всіх українських земель”, адже “воля національна і нерозлучна із нею воля соціальна є найдорощими скарбами українського народу” [619]. 6 липня 1924 року відбулася нарада представників політичних партій Західної України: УРП, УНТП, УПНР, УПСР, ХСП та Українського Соціалістичного Об’єднання “Селянський Союз”. Її підсумком засідання стала спільна заява “Про політичне становище краю”, у якій представники партій Лев Бачинський, Сидір Голубович, Самійло Підгірський, Семен Жук, Олександр

Барвінський та Максим Чучмай констатували, що “український народ непохитно обстоює своє природне право до незалежного державного життя”, та засудили намагання польської влади односторонньо розв’язати українське питання як внутрішньодержавне. В ухваленій заяві учасники наради, засудивши силове приєднання західноукраїнських земель до Польщі, закликали “дорогою свободного плебісциту” реалізувати право на самовизначення [619].

Починаючи від 1925 року на вічах лунали “ясно зрозумілі для кожного селянина політичні гасла”: “Геть з польською колонізацією нашої землі!”, “Геть із старостинськими невідповідальними комісарами в громадах!”, “Українська школа для наших дітей!”. Цими гаслами УРП сподівалася пояснити необхідність активного протесту проти польських безчинств, намагалася активізувати “малосвідомий сільський елемент” і таким чином залучити його до загальнонаціональної боротьби. Антипольські акції УРП викликали спротив місцевих органів влади. Було заарештовано й засуджено чимало членів УРП, зокрема Остапа Павліва, Матвія Стахіва, Романа Дашкевича, Івана Копача та ін. Тактика популяризації програмних принципів радикалів шляхом скликання масових громадських акцій не мала бажаних результатів, однак загострила стосунки з місцевими інституціями влади [490, с. 367]. Суспільно-політичну ситуацію у краю обговорювали на з’їзді УРП, що відбувся 1 лютого 1925 року у Станиславові. Радикали виступили за повне соціальне та національне визволення українського народу на всіх його етнічних землях [490, с. 368].

Постулат соціального та національного визволення українського народу на всіх його етнічних землях закладено в основу ідеології УСРП, що організаційно оформилася після об’єднання УРП та волинської групи УПСР 1926 року. Напередодні скликання об’єднавчого з’їзду утворено комісію у складі Карла Коберського, Матвія Стахіва, Остапа Павліва, яка розробила нову програму партії. Після з’їзду УСРП оприлюднила текст Програми із коментарями під назвою “Чого хочуть українські соціалісти-радикали”,

щоправда, цей документ конфіскувала прокуратура [490, с. 326]. “Метою УСРП, — зауважував Матвій Стахів, — є соціальне і національне добро українського працюючого народу, цебто соціальне й національне визволення українського працюючого народу від усякого визиску, утиску, несправедливости” [671]. Основними засобами реалізації поставленої мети радикали визначили соціалізм та демократію.

Незважаючи на те, що поліція розігнала з’їзд 14 лютого 1926 року, все ж ухвалено нову програму партії. Захищаючи право народу на демократію, УСРП пропагувала: “1) утворення самостійної Української трудової республіки й перехід всієї повноти влади в ній до рук працюючого народу; 2) перехід цієї верховної влади до рад працюючого народу, вибраних загальним, рівним, безпосереднім, тайним і пропорційним голосуванням; 3) забезпечення національним меншинам заступництва у владі; 4) повну відповідальність виконавчої влади перед радами працюючого народу; 5) свободу слова, друку й віри, свободу спілок, зборів, страйків, незайманість особи й помешкання та таємність листування; 6) рівність кожного перед законом без огляду на національність, віру, стать і походження; 7) рівність перед судом, виборність суддів, скасування кари смерті й досмертної в’язниці, умовність засудів; 8) реформу всього законодавства в тім напрямі, щоб законодавство сприяло розвиткові творчих сил людини, охороняло працюючих перед визиском і гнітом та розвивало почуття громадської спільноті й солідарності” [127, арк. 2].

Об’єднання УРП із УПСР, зміни в керівному складі новоствореної УСРП не змінили політичної лінії однієї із провідних політичних сил національно-державницького табору Західної України. Партія надалі заперечувала польський владний режим на західноукраїнських землях, наголошувала на необхідності продовжувати боротьбу за реформи в національно-культурній сфері. У підсумкових резолюціях об’єднавчого з’їзду, зокрема, наголошено: “Поліція і адміністративна влада хоче загнати визвольний рух українського працюючого народу в підпілля. Але 35 літ

боролася Українська радикальна партія проти цього одверто і не дозволила загнати себе в підпілля[...]. Ми нація, а не конспірація. Нація, яка стала на шлях одвертої боротьби за свої права, і тому всякі намагання адміністративної влади даремні[...]. Ми далі одверто будемо боротися за своє право на своїй землі, за свободне виконання кожної життєвої функції української нації і за соціальне визволення українських робітничих мас — рук і ума[...]. Бо змагання наше це масове змагання, яке було б даремно приховувати[...]. Але даремно було б йому також протистояти” [490, с. 327]. Учасники з’їзду відзначали, що “український працюючий народ змагає до самостійності і соборності”, члени партії закликали українців об’єднатися на платформі народовладдя, соціалізму та соборності [490, с. 328].

Від моменту організаційного оформлення УСРП перебувала в опозиції до польських владних інституцій державного управління в центрі та на місцях та вважала приєднання Західної України до Польщі нелегітимним. Із цього приводу у зверненні Головної управи партії до керівництва УПР у зв’язку з виборами Президента Польщі 1926 року наголошено, що “Українська Парляментарна Репрезентація повинна ще раз рішуче й недвозначною відповідною заявою ствердити, що український працюючий народ без огляду на таку чи іншу внутрішню чи зовнішню ситуацію в Польщі буде вперто добиватися всіма засобами свого соціального, національного визволення з-під панування Польщі та змагати до з’єднання цілого українського народу на всіх його етнографічних землях в Соборну, Самостійну Українську Трудову Республіку”, а українські парламентарі повинні в польських законодавчих установах оголосити, що вибори Президента країни були винятково внутрішньою справою Польщі, а не Західної України, яка ніколи не визнавала й не визнає факту польського завоювання [23, арк. 4].

Першим випробуванням для новоутвореної партії стали вибори 1927 року до інституцій місцевого самоврядування Східної Галичини. УСРП була однією із партій, що критикували свавілля наказних війтів і комісарів,

які за умови тотального розпуску громадських рад, de-facto керували місцевими громадами. Упродовж 1926–1927 рр. краєм прокотилася хвиля віч, які організували соціалісти-радикали. УСРП використовувала недосконалість польського законодавства у цій галузі, щоб критикувати уряд. Особливу популярність ідеї УСРП здобули на Волині. На вічах у Костопільському, Кременецькому, Здолбунівському та інших повітах Волині активісти партії поширювали листівки, у яких засуджували діяльність повітових старост; зазначали, що більшість із них “безвідповідально керує громадським майном, накладає на громадян та громади неправомірно високі оплати та надуживає зі своєї влади” і, отже, збагачується коштом трудового народу. Листівки закликали об’єднатися “коло УСРП, яка перша підняла боротьбу на вічах з безprawствами старостинських комісарів” [87, арк. 5].

Після оголошення виборчої кампанії до інституцій самоврядування (1927 року) соціалісти-радикали розпочали активну передвиборчу діяльність. На засіданні Головної управи УСРП 7 квітня 1927 року ухвалено постанову — заклик до всіх українців взяти активну участь у виборах [734, 1927, 5 червня]. Водночас УНДО у Комунікаті закликала Головну управу УСРП створити єдиний національний фронт. Після тривалих внутрішньопартійних дискусій УСРП відмовилося від цієї пропозиції. Вибори червня-липня 1927 року засвідчили перемогу УНДО. Для прикладу, у Станиславівському воєводстві зі 151 місця до міських рад, УНДО здобуло 104 місця; УСРП — тільки 33 [729, 1930, 27 травня]. Загалом у Західній Україні УСРП здобула 12,2 % мандатів до інституцій місцевого самоврядування.

Принциповість у захисті програмних пунктів стали на заваді утворенню єдиного виборчого блоку під час парламентських виборів 1928 року до польського сейму і сенату. Іван Макух зауважив: “Головною причиною такого рішення [відмови від спільного блоку. — *I.C.*] було таке міркування: УСРП є єдиною демократичною і соціалістичною політичною партією, яка послідовно й систематично поборює комунізм і комунофільське поплентацтво. Вона єдина послідовно поборює капітулянські настрої перед

Варшавою і перед Москвою. Отож, якби УСРП пішла на виборчий блок з УНДО, то цим вона відслонила б у тій ситуації цілком фронт проти комунізму і його поплентацтва, бо всі комуністичні чи комунофільські групи (КПЗУ, Сельроб, і, в суті речі, УПП) мали б легкий і дешевий засіб боротьби проти УСРП під тою покривкою, що УСРП зрадила селян і робітників та пішла з буржуазією і з УНДО” [490, с. 361].

УСРП не переймалася поразкою у виборах до парламенту Польщі 1928 року: “Оден мандат менше або більше не грає ролі для організованого соціально-політичного руху, особливо тоді, коли воля голосуючих не має можности свобідного вислову й такого висліду, який справді відповідає силі даної організації” [639]. Відзначмо, що соціалісти-радикали раділи не стільки власній “перемозі” на виборах, скільки невдачі УНДО, яке, “розпоряджаючи силенною силою інтелігенції і фондами”, отримало близько півмільйона голосів [639].

Для УСРП парламентська діяльність не стала основним засобом політичної боротьби. Проте вона залишалася одним із напрямків праці партії щодо захисту національних інтересів українців. 30 березня 1928 року Дмитро Ладика, виступаючи в сеймі, сформував засади діяльності свого клубу: “До польських урядів, незалежно від того, хто стоятиме на їх чолі, ставимось опозиційно і кожен уряд будемо поборювати, доки він не визнає права нашого народу на самовизначення”. Виразно державницькі позиції УСРП не завадили 31 березня 1928 року голові Клубу “Сельробу” Максим Чучмай і представнику “Сельробу”-лівиці, члену КПЗУ Кирилу Вальницькому гостро розкритикувати позицію УСРП, звинувачуючи соціалістів-радикалів, як, зрештою, й ундовців, у прислугуванні таборові реакції і фашизму. Зокрема зазначено, що “соціал-угодовці” з УСРП тягнуться “у хвості УНДО” [23, арк. 17].

Опозиційність УСРП виявилася вже під час відкриття сейму 27 березня 1928 року. Під час промови Юзефа Пілсудського голова УСРП Лев Бачинський заявив: “Проч з виборчими насильствами і шахрайствами! Випустити політичних в’язнів!” [138, арк. 34]. Зважаючи на демократичний

характер політичної організації, члени УСРП підкреслювали право кожної нації на самовизначення. 30 травня 1928 року, критикуючи у виступі на засіданні сейму політику уряду, Семен Жук водночас заявив, що “український працюючий люд є готовий кожної хвилини до встановлення спокійного співжиття зі своїми сусідами, але тільки тоді, коли і народіві українському буде вповні забезпечено право на самовизначення. З того права український народ ніколи не зрезигнує”. Аналогічну думку висловив інший представник УСРП — Клим Стефанів, який, виступаючи 31 січня 1929 року на засіданні сейму, відзначив: “Ми, українські соціалісти-радикали визнаємо право кожного народу на самостійність, у тому числі і польського, але на його етнографічних землях. Будучи переконані, що повне національне і соціальне визволення досягнути зможемо тільки у своїй власній державі, не дозволимо нікому те право знищити” [490, с. 397].

УСРП, як інші українські сили у парламенті, бойкотувало урочисте засідання сейму 10 листопада 1928 року, присвячене десятиріччю відновленню Польської держави. Напередодні український і білоруський клуби надіслали маршалкові сейму лист, у якому йшлося: “У зв’язку з урочистістю десятиріччя Польської держави українські і білоруські послы і сенатори в польських Законодавчих Палатах заявляють, що гасло самовизначення націй здобуло собі під час війни право громадянства. Ми також з радістю вітали факт визволення польського народу як доказ, що ідея самовизначення здійснена на практиці, однак відроджена Польща не визнала принципів прав самовизначення націй і приєднала частину українського і білоруського народів, які також прагнули до своєї незалежності. Тому ми, представники українського і білоруського народів у польських Законодавчих Палатах, не тільки не можемо брати участі в урочистості десятиріччя існування польської держави[...], але при цій нагоді вважаємо необхідним підкреслити, що незламно стоїмо на позиції права самовизначення української і білоруської націй на всіх етнографічних землях” [138, арк. 35].

Головна мета політичної діяльності членів УСРП — соціальне та національне визволення українського народу — і надалі залишалася незмінною. Це відзначили учасники XXXI партійного з'їзду, який відбувся 2–3 лютого 1929 року у Львові. Делегати з'їзду закликали всі соціалістичні сили, які стоять на тих самих політичних позиціях, до співпраці. Стараннями членів УСРП у Станиславівському воєводстві тільки упродовж 26 травня–1 червня 1929 року відбувалися посольські віча, на яких обговорювали справи внутрішньої політики, зокрема й аграрну реформу. У вічах безпосередньо участь брав сенатор Іван Макух (Тлумацький повіт) та Петро Шекерик-Доників (Косівський повіт). На заваді довготривалим вічевим кампаніям став брак коштів у скарбниці УСРП [490, с. 401].

Соціалісти-радикали у своїх виступах у парламенті заперечували право Польщі на Західну Україну і стверджували цілісність українських земель. Зокрема 8 лютого 1930 року в дискусії над державним бюджетом посол Дмитро Ладика так схарактеризував проблему єдності українських земель: “Стверджую рішучо, що нема Українців ріжних категорій — нема Українців концепції Юзефських, нема Українців концепцій Сталінових, концепції румунської і чеської, а є Українці, як суцільний, великий, 42-мільоновий народ[...], на Волині, Холмщині, Підляшші, Поліссі є наші браття, такі самі, як ми Українці, котрі стремлять до цієї самої мети і котрі хочуть жити своїм власним життям” [127, арк. 28].

На засіданні сенату 19 лютого 1930 року Іван Макух виголосив промову, в якій зазначив, що Польща не має жодної програми стосовно вирішення українського питання, “ані свободи національно-політичного розвою, ані господарського розвою українського народу не признається, позбавлення українського населення права зборів, нищення культурно-освітніх українських організацій, розв'язання “Лугів” і “Соколів”, спинювання праці Сільського Господаря і кооператив, утиски і кари на свідомих одиниць, нищення приватного українського шкільництва по селах

(Коломийщина-Снятинщина) — отсе негативна програма супроти українського населення” [127, арк. 130–132].

Загалом упродовж парламентської діяльності 1928–1930 рр. діячі УСРП подали до Сейму 116 запитів та 19 внесень. Мета парламентських виступів соціалістів-радикалів — довести полякам та світовій громадськості стійкість і безкомпромісність українського населення в його прагненні здобути незалежну, соборну, демократичну, соціальну Українську державу з верховенством права. Проаналізувавши особливості парламентської діяльності українських послів, Іван Макух зауважив: “Все ж треба було виголошувати запити, бо заграничні кореспонденти нотували надужиття, і Польща бодай із тим мусила трохи рахуватися. Уряд, як відомо, видавав багато законів декретами президента Польщі. Ті декретові закони представляв уряд сеймові до затвердження або відхилення. Було цих законів дуже багато і часто були вони досить об’ємисті. А що сеймові сесії були короткі — звичайно від жовтня до кінця березня, то сейм не мав часу радити над об’ємистими законами, і вони даліше діяли в редакції декрету президента” [490, с. 396].

30 серпня 1930 року маршал Юзеф Пілсудський достроково розпустив сейм. Вибори до нового законодавчого органу влади проходили в умовах широкомасштабної акції “пацифікації” (умиротворення). Зважаючи на складну ситуацію, коли “польський націоналізм і шовінізм, при згідливій мовчанці так званих польських демократичних такі соціальних елементів” істотно посилив свої позиції, партійні діячі усвідомили незаперечність того, що “для оборони основного життєвого права народу не вистарчають у тих виборчих відносинах сили окремої політичної організації, але треба творити загальний український бльок” [58, арк. 45].

УСРП рішуче виступила проти арештів українських послів, проведених польською владою на початку вересня 1930 року. Значно більше обурення соціалістів-радикалів викликала “пацифікація”. 27 вересня того ж року на засіданні Головної управи УСРП ухвалено Комунікат, у якому розкритиковано антиукраїнську політику польської влади. Відзначено, що

“1) організоване в політичних партіях та громадсько-суспільних, культурних і господарських установах українське громадянство не може нести колективної відповідальності за вчинки, виконувані таємними конспірованими організаціями чи окремими особами, котрі ані не підлягають, ані не можуть підлягати ніякій громадській контролі; 2) в справі масових пожеж, які рівночасно вибухали так само і на корінно-польських етнографічних землях[...], поскільки вони справді є ділом українських рук, то вони з національного погляду безцільні, позбавлені політичного змісту та неоправдані навіть ніякими революційними мотивами” [579].

25 вересня 1930 року оприлюднено звернення Головної управи УСРП, ЦК УНДО та ЦК УСДП, в якому оголошено про створення спільного виборчого блоку. Однак спільний блок із УНДО та з іншими партіями соціалісти-радикали називали суто “технічним”, таким чином усвідомлюючи його недовговічність та вимушеність відповідно до політичної ситуації у країні [620]. УСРП наголошувала, що “тільки спільним українським бльоком можна оборонитися перед терором та досягнути виборчу ціль, яку виразно ставлять також усі польські організації — ствердити виборчою карткою, чи наші землі мають польську чи українську більшість населення” [620].

Діяльність у новообраному вищому законодавчому органі Польської держави посла та сенатор УСРП розпочали із протестів проти “пацифікації”. 1 січня 1931 року на засіданні бюджетної комісії сейму першим виступив Михайло Матчак, зазначивши, що поляки стягали масові контрибуції, нищили майно, змушували людей підписувати просьби на розв’язання українських організацій і кооперативів”. Критичні виступи на адресу польської адміністрації він продовжив на засіданні бюджетної комісії 9 січня 1931 року “Масові пожежі, що побудили уряд до пацифікаційної акції, — зауважив посол, — були не лише у Східній Галичині, але й на землях корінної Польщі. Однак урядові чинники всі ті пожежі приписали українським організаціям, до відповідальності притягнули все українське населення”. Михайло Матчак наголосив, що львівський воєвода на пресовій конференції

наполягав, що тільки за половину випадків можуть відповідати українські організації. Посол рішуче виступив проти “перекидування відповідальности за вчинки невідповідальних одиниць на цілий нарід”. 28 січня справу “пацифікації” на засіданні адміністративної комісії сенату порушив сенатор Іван Макух [58, арк. 19].

6 листопада 1931 року соціалісти-радикали взяли участь у дискусії над законопроектом ППС про надання автономії Східній Галичині. На пленарному засіданні сенату представники УСРП і УНДО заявили про необхідність боротися за виконання міжнародних зобов’язань Польщі, зокрема за надання автономії Західній Укрпаїні. Позицію УСРП Репрезентації мав розтлумачити Михайло Матчак, однак на пропозицію більшості членів ББСУ дискусію над цим законопроектом було припинено. Основні моменти невіголошеної промови опублікував “Громадський голос” [728, 1931, 9 листопада]. У ній стверджено тільки теоретичний характер дискусії над законопроектом ППС, оскільки: “Всі знаємо з гори, що це внесення буде відкинене і тому воно не має практичного значення”. Представник УСРП виклав різні міркування представників польського суспільства про український народ: “Навіть уживана назва є ріжна, в залежности від партійної приналежности. Ріжно вони говорять не тільки тому, що є ріжна ідеологія окремих польських таборів і партій. Бо в цім випадку ми є свідками того незвичного явища, що навіть ті самі представники одного й того самого політичного табору говорять ріжно, залежно від того, коли й для кого складають свої заяви про своє відношення до українського народу” [728, 1931, 9 листопада].

Щодо законопроекту ППС про надання автономії Східній Галичині соціалісти-радикали “не могли признати доброї волі” польських соціалістів. “Внесення ППС уважати тільки за демонстрацію, котра ні до чого не зобов’язує, — відзначала УСРП. — Але і при тій нагоді внескодавці не зреклися того, щоби не зманіфестувати своїх гурапатріотичних і імперіалістичних тенденцій...” [525]. УСРП наголосила, що український

народ не зрікається “засадничого права до самоозначення на всіх землях, замешканих у більшості через Українців, без огляду на те, до кого ті землі належали колись чи тепер” [525].

На початку 1930-х рр. УСРП констатувала, що український визвольний рух у Польській державі надалі залишається масовим завдяки соціалістичним та демократичним ідеям. “Звідси виросла наша сила, якої нині ніхто не ладен зламати, — йдеться у відозві “Громадського голосу”, — Мало у нас є тепер місцевостей з несвідомим і пасивним українським населенням, що не проявляє самодіяльності... У наших селах і містах маємо вже серед працюючих людей великі маси робітників, що самі є собі провідниками, які ведуть працю на освітньому полі, економічному й політичному. Українська трудова маса має своє виразне політичне обличчя: знає, куди іти і якою дорогою. Навіть найпринадніші орієнтації на чужі сили, чи найсвіжіші моди фашистівської або комуністичної диктатури не збаламутять уже української працюючої маси” [710].

На засіданні Головної управи УСРП 30 січня 1932 року члени партії засудили наростання у політичному провіді УНДО конформістських настроїв щодо польської влади. У Комунікаті наголошено: “Головна Управа пятнує спроби українських реакційно-клерикальних і буржуазних кругів у напрямі угодного союзу з польським фашистівським табором, котрого політика йде на позбавлення всякої можливості свобідного розвитку” [565]. У цьому контексті партія розкритикувала з’їзд УНДО 1932 року і автономістичну лінію керівного складу партії. У повідомленні УСРП зазначено: “Просто є дивоглядом в історії політичних організацій, щоби ані партійний з’їзд, ані ніякий його учасник не сказав ані слова про ті напрями політичної думки, що в сучасну пору вирують у цілому світі[...]. Кожен ундівець може далі “орієнтуватись” на кого схоче — раз на фашистів, раз на комуністів, раз на демократію, або на всіх разом і рівночасно” [558].

30 грудня 1932 року на XXXII партійному конгресі його делегати констатували: “Стоїмо на становищі самовизначення народів, боремося за

примінення того права до українського народу, який вже дав вислів своєї волі стреміти до Самостійної, Соборної Української Державности, висловлюємося за загальне роззброєння”, за утворення незалежної соборної України з республіканською формою правління, за перехід влади в руки трудового народу, за свободи слова, друку, віросповідання, за рівність усіх громадян перед законом, за реформу судочинства, за перехід землі в користування селян без викупу, за піднесення господарської культури населення, забезпечення культурно-освітнього розвитку українців тощо. Учасники конгресу виступили проти “ножниць цін”; несправедливої щодо селянства політики великих картелей; “упромисловлення” Західної Польщі, проти соціально-економічної політики держави та вимагали не передавати “українське господарське життя” польським владним інституціям та ін. [530]. Водночас члени партії звинуватили польський уряд у бездіяльності у період світової економічної кризи 1929 – 1933 рр. [530; 26, арк. 124].

У відповідь на численні звинувачення соціалістів-радикалів, міністр внутрішніх справ Польщі Броніслав П’єрацький заявив, що держава ніколи не буде укладати жодних договорів із жодною групою громадян, в т. ч. українськими представниками в польському парламенті, проте буде шанувати всі закони, гарантовані їм Конституцією. Незважаючи на напружений характер польсько-українських відносин, міністр ствердив, що “ні оден польський уряд не обмежував діяльності українців в господарській ділянці. Також у справі шкільній українці не мають причини жалітися” [1144, с. 148].

Промова сенатора Івана Макуха в дискусії над бюджетом Міністерства внутрішніх справ (3 березня 1932 року) викликала неабиякий резонанс. На початку доповіді голова УСРП розмірковував над системами правління у краю, які обирали польські політики після приєднання українських земель 1923 року: “Чи дозволити на дальший національний розвиток українського населення, щоби воно стало господарем на своїй рідній землі, чи цей розвиток спинити, змінити ці землі національно, насадити на них як більше польського елемента і в той спосіб панувати на цих землях при помочі польської меншости,

спомоганої через державну адміністрацію”. За словами Івана Макуха, “нищачи українську культуру й українське народне господарство польські політики мали надії захопити українські землі польською меншістю, адже меншість може панувати над більшістю тоді, “коли національна більшість є темною і зубожілою” [490, с. 405]. Усі кроки польського уряду 1920 – початку 1930 рр., вважав доповідач, вказували на те, що способи, які “мають провадити до ціли, є різні. Чи візьмемо спосіб Хієно-П’яста, чи спосіб регіоналізму, чи нову засаду теперішнього уряду, то вони не змінюють головного напрямку правління відносно нас” [490, с. 406].

24 грудня 1933 року у Львові скликано крайову конференцію УСРП, яка доручила “всім членам і симпатикам УСРП подвоїти свою працю для викликання масової організованої активності української працюючої класи на всіх полях національно-політичного і господарського та культурного життя” [587].

Обговорення нового проекту Конституції Другої Речі Посполитої в 1934–1935 рр. в парламенті дозволило заявити лідерам УСРП про ставлення до польської політичної системи. 16 січня 1935 року Іван Макух, виступаючи у дискусії над проектом Конституції, обурився способом ухвалення нового основного закону держави: “У соймі його ухвалено в таких умовах, що представники українського народу не мали змоги взяти участі в подібній дискусії та зазначити наше відношення до цілості того проекту. В сенатській конституційній комісії не маємо постійного члена. У такому положенні представники п’ятої частини мешканців держави не мали досі змоги зайняти становища щодо нової Конституції” [31, арк. 17].

Нова Конституція, за словами Івана Макуха, навіть не згадувала, що Польська держава не є національно однорідною державою, адже в її межах проживали інші народи. Сенатор наголосив, що найвизначніша зміна нової Конституції — необмежена влада Президента: “Польська держава лишається тільки на назві республікою, бо управління Президента держави складають в руки одної особи більшу владу, як мав її навіть абсолютний монарх. Постанова

про вибір Президента зібранням лекторів відбирає українському народові вплив на вибір голови держави”. Серед інших недоліків Конституції соціаліст-радикал назвав: обмеження ролі парламенту, надання урядові практично необмежених прав (ліквідовано його відповідальність перед парламентом, позбавлення парламенту реальної можливості контролювати діяльність державної адміністрації, відсутність чітко окресленої кількості послів і сенаторів, підвищення виборчого цензу (виборчими правами наділяли осіб, які на момент виборів досягли двадцяти чотирьох років, обмеження громадянських, демократичних свобод [31, арк. 19].

Сенатор Іван Макух у виступі 14 лютого 1935 року критично зауважив, що тогочасну політику щодо українців опанувала загальнопольська ідеологія, що взагалі не передбачала визнання українців як нації, а для цього вона прагнула поділити український народ на цілий ряд окремих племен, які потім мають політично й культурно “розплистися” в польському морі. Однак, на думку голови УСРП, “коли українська нація раз пробудилася до відродженого свідомого життя, то вона вже не відречеться від ідеалу кожної свідомої себе нації” [31, арк. 21–23].

Доповненням Конституції стали нові виборчі ординації, мета яких полягала в обмеженні діяльності опозиційних політичних сил. УСРП не підтримала нормалізаційну політику УНДО. Соціалісти-радикали рішуче засудили виборчий закон 1935 року й закликали не брати участі у тогорічних виборах до сейму та сенату. УСРП констатувала, що “на основі нової ординації селянські і робітничі маси (крім одиниць) позбавлені виборчого права до сенату, а при виборах до сейму маси виборців не мають практичної можливості поставити своїх незалежних кандидатів, до котрих український працюючий народ мав би повне довір’я” [728, 1935, 20 червня]. Соціалісти-радикали, як і соціал-демократи, стверджували, що можливість примирення із режимом “санації” суперечить демократичному характерові їхніх ідеологічно-програмних принципів, поступатися якими на догоду короткочасній політичній вигоді вони не будуть [490, с. 406].

Водночас члени партії розкритикували нормалізаційний курс УНДО. УСРП вважала, що українські депутати, “кандидовані виключно з ласки польського проурядового табору”, залежатимуть тільки від урядовців і “не відображатимуть інтересів народу” [728, 1935, 20 липня]. Лідерів УНДО соціалісти-радикали звинувачували в опортунізмі та корисливості, що виявлялося в небажанні розлучатися із депутатськими мандатами. Факт порозуміння із авторитарним режимом, як і можливість участі у виборах на основі антидемократичного виборчого законодавства, рішуче відкидали як несумісні із програмними засадами УСРП [728, 1935, 20 липня]. Голова партії Іван Макух зазначив, що “провід УНДО, зробивши з поляками угоду, дав у суті речі згоду на регіоналізм і тим не тільки спаралізував дотеперішню нашу боротьбу за соборництво українських земель, але й сильно ослабив наш внутрішній самостійницький фронт” [728, 1935, 20 липня].

8 і 15 вересня 1935 року відбулися вибори до сейму і сенату Польської держави. Бойкот цих парламентських виборів соціалісти-радикали пояснювали неприйнятним для них виборчим законом, який як зазначав Іван Макух, вже остаточно “заперечував таємність, рівність, загальність та безпосередність виборів, засади, передбачені Конституцією” [31, арк. 11]. 6 липня 1935 року на спільній нараді членів Головного секретаріату УСРП та УСРПР одноголосно ухвалено: “Нова виборча ординація до сойму й сенату позбавляє всіх виборців права ставити своїх зовсім незалежних кандидатів на послів чи сенаторів, котрі могли б на правду заступати правдиву волю своїх виборців”, до того ж “нова виборча ординація до сенату позбавляє широкі маси селян і робітників взагалі виборчого права, полишаючи це право тільки нечисленним одиницям”, а тому “всі члени й прихильники УСРП не мають брати участі у цих виборах до сойму й сенату” [31, арк. 12].

12 січня 1936 року у Львові відбулося чергове засідання Головного секретаріату УСРП, на якому вирішено скликати нараду усіх членів Головної управи та делегатів повітових управ для вирішення важливих питань суспільно-політичного розвитку західноукраїнських земель. Одне з

найвагоміших результатів наради (15 лютого), — постанова, у якій перед членами УСРП було поставлено вимогу “всеціло посвятити себе поширенню політичної свідомости, соціалістично-радикальної організації та розбудови належних українських установ на всіх ділянках народнього життя” [550]. Окрім цього, на засіданні Головної управи УСРП, — у якій взяли участь також делегати повітових управ, — відзначено, що політика польського урядового табору суперечить інтересам українського народу.

На нараді Головної управи УСРП 1 листопада 1936 року за участю делегатів із чотирнадцяти повітів обговорювали питання, присвячені тільки “внутрішньому українському положенню” [609]. Основне завдання партії на найближчі роки делегати вбачали у здобутті політичного рівноправ'я українського народу. Шлях досягнення цієї мети — реалізація нової земельної реформи, надання свободи господарської кооперації українському населенню, українізація шкільництва на Західній Україні [655]. “Ці життєві вимоги українського народу можна перевести в життя лише тоді, — відзначав “Громадський голос”, — коли український народ на західних землях послідовною, організованою працею буде неустанно добиватися свого права” [655]. Окрім цього, делегати з'їзду наголосили: “Український народ у своїй передовій, свідомій частині, у величезній більшості переборює під проводом УСРП комуністичну акцію і ослабив до основ вплив комуністів”. Головна управа закликала всіх членів партії “стояти вірно при тім протикомуністичнім становищі та на кожному кроці практичною працею поборювати комуністичний вплив” [236, арк. 2].

УСРП закликала українців консолідуватися, припинити міжпартійні чвари з огляду на три чинники: 1) крах політики нормалізації; 2) наступ урядових сил на національно-культурне життя українців; 3) трагічне становище наддніпрянців. Володимир Левинський у статті “Війна чи мир в українському громадянстві?” відзначав: “Взаїмна нетерпимість і зоологічна ненависть дійшли в нас до психози й до споду пережерли внутрішній організм нашого громадянства” [521]. Причина чвар між українськими

політичними силами, вважав автор статті, — це вплив диктаторських ідеологій, насамперед фашизму. Держави, у яких сформувався антинародний режим, неминуче пройшли шлях громадянської війни, що неприпустимо для українського громадянства [521]. Редакційна група “Громадського голосу” навела власні умови, виконання яких сприятиме порозумінню, серед них — припинення боротьби нечесними засобами, відкликання з українських громадсько-політичних інституцій “руїнницьких заряджень”, уникнення виступів, які провокують широку громадськість. УСРП наголошувала, що партія веде “війну оборонну” [521].

Делегати грудневого XXXIII крайового конгресу УСРП (1937), відповідаючи на запитання “За що треба змагатися?”, виокремили чотири найважливіші завдання галицьких українців: 1) посилити організаційну діяльність для якнайтіснішої консолідації населення, для зміцнення його політичного й культурного потенціалу; 2) створити “справедливе право”, щоб кожна нація отримала змогу налагодити шкільництво із власним учительством, мовою і змістом навчального процесу; 3) боротися за свободу господарських, кооперативних, культурних, професійних, політичних організацій, а також свободу слова, друку, зборів та інших громадянських прав; 4) провести земельну реформу на “користь нашого малоземельного і безземельного селянства, з виключенням колонізації, для якої абсолютно нема на цих землях місця” [644]. Соціалісти-радикали вважали, що “осягнути ці мінімальні, справедливі вимоги українського народнього життя можна лише тоді, коли побільшиться свідома, організована сила працюючого народу, його політичне освідомлення, культурний поступ та бажання солідарним змаганням вибороти незалежне право” [36, арк. 13].

Критикуючи політичну систему Другої Речі Посполитої, соціалісти-радикали не могли також погодитися із соціально-економічною політикою держави. Радикали усвідомлювали, що Західна Україна була тільки сировинним “придатком” польської промисловості. Щоб послабити економічно Польську державу на щойно офіційно приєднаних територіях,

радикали закликали втілювати у життя принцип “свій до свого по своє”, зважаючи на реальне економічне підґрунтя таких слів: “Вже тепер можемо ствердити, що маємо майже всюди своїх першорядних кравців, шевців, столярів і інших ремісників, синів нашого народу, які краще, ніж чужі, вміють виконувати замовлену роботу[...]. Маємо рівно ж свої склепи, промислові спілки, які мають найліпший товар і відступають по цінах найтонших” [636].

Непродумані, неефективні урядові законопроекти, на думку членів УРП, поставили цю верству у безвихідну ситуацію, адже “одні бажають виїхати на Радянську Україну, бо хтось поширив чутку, що там земля стоїть облогом, та що уряд дає її кожному, хто лиш приїде й забажає її обробляти. Другі раді би їхати в Америку, але виїзд туди утруднений[...]. Коли ж [селянин] продасть землю, а не дістане дозволу на виїзд, тоді тратиться взагалі все: і землю, і гроші” [728, 1937, 12 березня].

Повітові, сільські віча з новою силою розгорнулися після початку земельної колонізації Західної України. Упродовж лютого — грудня 1925 року віча УРП скликала в кожному повіті Львівського, Станіславського та Тернопільського воєводств [25, арк. 16]. Однією з першочергових проблем, котрі вимагали негайного вирішення провідними політичними силами краю, зокрема УРП, стала потреба відбудови сільського господарства — основного джерела існування дев’яноста відсотків українського населення. Упродовж 1925 року УРП розгорнула “акцію допомоги голодному селу”: у повітах створювали повітові комітети допомоги, які стежили за посівом та збором врожаю на селі, надавали матеріальну допомогу малоземельним та безземельним селянам під час неврожаю чи стихійного лиха, збирали пожертви та розподіляли їх серед потерпілих [25, арк. 18].

У липні 1925 року польський сейм розглядав законопроект про земельну колонізацію. Радикали наголошували, що “земельного голоду українського безземельного і малоземельного селянства не заспокоять паперові земельні реформи” [549]. Члени партії констатували: “Ціль

колонізація ясна. Зокрема творення граничного пояса, обсадженого через польських військових колоністів, це одна з тих спроб, що мають “поправити” процентове національне відношення на східних землях теперішньої Польської держави. Це є спроба пересунути етнографічну польсько-українську границю. Наслідком цього та колонізація мусіла стати жерелом вічної ненависти і національної боротьби на цих землях”. Матвій Стахів визначив справжню мету політики польської влади, зазначивши: “Поляки направляють своїх поселенців, щоб позбавити народ український економічної сили і натомість посилити потугу елемента польського на українських землях” [16, арк. 96].

Ще однією формою протесту членів партії проти польського законопроекту земельної реформи стали публікації на сторінках друкованих органів партії, у яких ішлося про те, що закон про парцеляцію та осадництво загрожує усьому українському селянству голодом. Карл Коберський у статті “Що робити?” закликав боротися всіма засобами проти грабунку української землі польською колонізацією [575]. Він запропонував власний шлях розв’язання земельного питання завдяки таким заходам: “конфіскація нетрудової землі (що перевищає таку кількість, яку родина може обробити своїми силами) без викупу. Давня селянська земля, коли не перевищає трудової норми, остає на старих правах. Сконфісковану землю передається місцевому потребувачому населенню в приватно-індивідуальне користування (вічно або тільки довголітнє) за оплатою державі податку” [575]. Також було передбачено забезпечити спадкове користування землею, демократизувати управління земельними справами через організацію громадських управ і тощо.

Шляхи розв’язання земельних проблем обговорено на з’їзді УСРП 26 грудня 1926 року. У політичній програмі “Чого хоче Українська Соціалістично-Радикальна партія” найважливішою справою українського народу визнано розв’язання земельного питання. У першому пункті цієї програми ішлося так: “УСРП бореться за здійснення таких засад: всі землі,

що обробляються постійним найманим трудом, мають без викупу перейти до народного земельного фонду для наділу малоземельного й безземельного селянства України” [490, с. 264]. Соціалісти-радикали вимагали повернути українському населенню всю землю, відібрану в нього під час австрійської та польської колонізацій. Програма передбачала розподіл земель відповідно до інтересів трудового народу.

Боротьба з визискуванням селян висувала потребу створити масову самостійну українську професійну організацію селян — “Селянську Спілку”. Соціалісти-радикали цілеспрямовано закладали осередки організації на території краю. “Селянські Спілки” мали стати позапартійними організаціями, однак, фактично вони перебували під впливом УСРП. На жаль, незважаючи на заходи соціалістів-радикалів, ситуація в сільському господарстві Західної України залишалася досить складною, адже фінансування польським урядом цієї галузі здійснювалося за залишковим принципом [23, арк. 6].

Першопричиною важкого соціально-економічного становища українців у Польській державі соціалісти-радикали називали нестачу землі, натомість другою — визначали польську податкову систему, в якій також чітко можна простежити впровадження політики визиску українського населення. У підсумкових резолюціях з’їзду УСРП від 26 грудня 1926 року відзначено: “Ціла польська господарська політика податкова, промислова, торговельна та кредитова не дає українському працюючому селянству можливості звільнитися з напівголодного становища. Кредити та податкові знижки дістаються тільки польській шляхті і колоністам. Про охорону праці двірських слуг і за робітників не має навіть мови. Безземельні та малоземельні селяни не дістають жодної допомоги, хоча вимушені сплачувати великі податки” [23, арк. 9].

Очільники партії вимагали скасувати ґрунтові, споживчі (податок на сіль, цукор, нафту, сірники, вугілля і та ін.) податки, що були основними джерелами надходжень до державного бюджету. УСРП переконувала, що

українці мали б сплачувати лише єдиний “постепенно-доходовий” податок, залежно від розміру отриманого прибутку. Відповідно до положень постанови Головної управи УСРП від 4 червня 1932 року, соціалісти-радикали закликали українське селянство протестувати проти обмеження цін на промислові товари і продукцію сільського господарства, вимагати введення мораторію на встановлення нових податків.

УСРП розпочала інтенсивну діяльність, спрямовану на проведення роз'яснювальної роботи серед українського населення. Організовувалися масові селянські віча, учасники яких висловлювали протест проти польської колонізаційної акції. Учасники віч ухвалювали резолюції, у яких вимагали припинити польську військову колонізацію та осадництво. 30 січня 1926 року соціалісти-радикали організували у Станиславові масове віче, на якому Іван Новодворський виступив із різкою критикою польського законопроекту земельної реформи та закликав до його бойкоту. На вічу в Стрию 1 липня 1926 року Матвій Стахів, викриваючи справжню мету польської політики, зауважив: “Поляки направляють своїх поселенців, щоб позбавити народ український економічної сили і натомість посилити потугу елемента польського на українських землях” [15, арк. 12].

Упродовж 1927 року виступи українців проти польської колонізації під проводом УСРП набули масового характеру. Зокрема 12 лютого 1927 року у Черчі пройшло віче членів та прихильників УСРП, на якому Матвій Стахів у рефераті про політичну і господарську ситуацію українського селянства вкотре зауважив: “Політика земельна спрямована не на те, щоби Польща хотіла допомогти мазурам, але Польща проводить тут на українській землі політику колонізаційну з тією метою, щоб мати тут свій елемент, Польща стоїть на тому, щоб мазури взяли український народ під свою владу”. Іван Макух на одному із віч у Тлумацькому повіті, обговорюючи польську колонізацію, зазначив, що “уряд польський спровадив і освідомив мазурів-колоністів, щоб вони сполонізували тамтешню українську місцевість, але ті

наміри, завдяки активній цілеспрямованій акції українців, урядові не вдалися, а колоністи повтікали на Захід” [14, арк. 46].

Найкращою формою організації та ведення господарства, на думку соціалістів-радикалів, мала стати кооперація. Кооперативний рух на українських землях мав глибоку історичну традицію. “Щодо Східної Галичини, то він, — як відзначав Іван Макух, — запустив свої парості вже при кінці минулого сторіччя, а його основною рушійною силою в Австрії був момент суспільної вигоди” [490, с. 232]. Керівництво партії звернулося до членів УСРП із проханням “вжити всіх своїх сил для дальшого освідомлення і організації українських працюючих мас на політичному, господарському і культурному полі” [646].

17 лютого 1932 року в сеймі відбулося обговорення проекту закону про військову колонізацію на Волині і Поліссі. Михайло Матчак виступив з різкою критикою цього законопроекту. Оприлюднивши мотиви уряду, представник УСРП заявив, що “вони стверджують без якого-небудь сумніву, що йде про нову колонізацію, про нове осадництво на східних землях, етнографічно українських та білоруських”. Михайло Матчак порівняв темпи роботи пруської колонізаційної комісії і польської військової колонізації за 32 роки її діяльності (1886–1918). Прусська комісія утворила 119 608 рентових осад, а в Польщі за вісім років утворено 7 918 військових осад. Український посол навів також інші цифри: “За 32 роки своєї діяльності пруська колонізаційна комісія спровадила до колонізаційних провінцій 21 886 родин німецьких колоністів. З того числа лише 48,5 % було колоністів, спроваджених зі західних провінцій німецької держави. З осаджених до 1929 року (бо до цього року оголошено статистичні дані) 7 918 родин польських військових осадників лише 19 % походило зі східних воєводств теперішньої польської держави, а 81% — спроваджено з корінної Польщі” [69, арк. 26].

Значну увагу УСРП звертала також на антиукраїнську політику Польської держави в культурно-освітній сфері. Загрозливий стан українського шкільництва обговорювали послы партії у парламенті Польщі. Від імені

українського народу Богдан Білинський, Михайло Вахнюк, Дмитро Ладика, Михайло Матчак подавали інтерпеляції, наводячи численні факти зловживань польської адміністрації під час проведення шкільного плебісциту. Однак, здебільшого, запити українських депутатів залишалися без належного розгляду [69, арк. 38–40].

У лютому – березні 1931 року в сеймі обговорювали проекти законів “Про шкільний устрій” і “Про приватні школи і наукові та виховні заклади”. Перший із цих проектів передбачав скасування двох перших класів гімназії і поділ середньої школи на чотирикласну гімназію і двокласний ліцей. Тільки закінчення початкової школи другого ступеня (6 класів) давало право вступу до гімназії. Такі заходи ускладнювали доступ до середньої освіти дітей українських селян. Зрештою, українці не мали жодної шестикласної державної школи, і обмежувалися тільки трьома семикласними школами у Львові, Перемишлі й Коломиї [53, арк. 80].

Упродовж 1931–1932 рр. соціалісти-радикали запропонували низку поправок до законопроекту “Про шкільний устрій”. Запропоновано при укладанні програм для шкіл узяти до уваги потребу навчання історії та географії національних меншин у Польщі; до складання програм залучати наукові установи цих меншин (для українців — Наукове товариство ім. Шевченка у Львові); утворювати ліцеї з української і білоруською мовами викладання. Однак закон “Про шкільний устрій” було ухвалено без українських поправок [53, арк. 85].

18 грудня 1931 року на пленарному засіданні сейму обговорювали українські внесення про відновлення діяльності трьох українських гімназій, закритих під час “пацифікації” — у Тернополі, Рогатині і Дрогобичі. Під час дискусії виступив міністр освіти Януш Єнджеєвич, який повідомив, що роботу гімназій у Рогатині та Дрогобичі вже відновлено. Натомість гімназія в Тернополі, за словами міністра, була “осередком антидержавної роботи”, а тому закрита остаточно. Міністр запропонував, щоб учні, які не були причетні до “антидержавних акцій”, продовжували навчання в польських гімназіях.

Зрозуміло, таке вирішення проблеми не влаштувало українців. Міністр внутрішніх справ Польщі Броніслав П'єрацький виголосив заяву, заявивши, що “деякі нечисленні українські організації зависили над головами польської групи горожан у Східній Галичині насилля і підступ”. Незважаючи на це, за словами польського міністра, уряд прагнув задовольнити потреби українського населення. Доказом цього, на його думку, був розвиток кооперативів і читалень “Просвіти”. Польський уряд обіцяв приймати на урядові посади українську інтелігенцію, не перешкоджати діяльності спортивних товариств. Водночас уряд планував запровадити у Східній Галичині територіальне самоврядування — громадське й повітове [728, 1931, 23 грудня].

Після цієї заяви міністра виступив посол Михайло Матчак. У промові він відзначив, що заява міністра про ставлення польського уряду до українців стала розчаруванням для тих, хто хотів дізнатися, які уряд вживає заходи, щоб виконати свої зобов'язання перед українцями. Соціаліст-радикал зауважив, що міністр внутрішніх справ говорив тільки про Східну Галичину, не згадуючи Волині, Полісся, Холмщини. Він розкритикував поділ українців на племінні і територіальні групи та заперечив твердження міністра про прихильність польського уряду до українських культурно-економічних установ наступним аргументом: 1930 року головний натиск був зроблений на українські кооперативи, а в Тернопільському воєводстві упродовж 9 місяців закрито 169 читалень “Просвіти”. Водночас “Громадський голос” назвав заяву міністра Броніслава П'єрацького лише теоретичною заявою і погодився із твердженням представника УНДО в сеймі Степана Барана про те, що уряд впроваджує програму польської ендеції [728, 1931, 23 грудня].

7 лютого 1934 року відбулася дискусія в бюджетній комісії сенату, у якій взяв участь представник УСРП Іван Макух. Він назвав діяльність Міністерства внутрішніх справ “фактичним диктатом цілого суспільного життя в Західній Україні”. У промові український представник зазначив, що “підвладні міністерству органи ведуть послідовно таку політику, щоби взагалі усунути всякі українські самостійні організації зі суспільного життя українського

народу, а на то місце створити польські регіональні організації, зв'язані з польським народним центром”. Водночас Іван Макух розкритикував діяльність польської влади “за сокальським кордоном”. “На Волині позбавлено українське населення власних культурно-освітніх товариств (“Просвіт”). Розв'язано їх тому, щоби промостити дорогу для регіональних “Рідних хат”. Не дозволено на Волині і Поліссі спортивних і гімназійних товариств для фізичного виховання молоді”. На переконання Івана Макуха, ця політика “не досягнула мети і не притягнула до регіональних “новотворців” навіть значної меншости українського народу” [490, с. 341].

У відповідь на критику українських послів міністр внутрішніх справ Броніслав П'єрацький навів конкретні цифри: “На 5 417 задуманих зборів відбуло 86,7%, а заборонено 4,2% у часі шкільного страйку в Галичині та подій, які мали зв'язок з ОУН. Розв'язано 282, скреслено як недільні — 1 194. Зате зареєстровано 783 нових товариств, а з відділами — 10 571. Окрім цього міністр зазначив: “Якби ми повірили в те, що він говорив, то треба би думати, що все суспільне, господарське й освітнє життя українців у Польщі не існує. А тим часом число українських кооперативів росте, а замикаються ті, що невідповідно ведуть книги, не стосуються приписів, або були надбудівкою комуністичних сільробів” [1154, s. 162].

Таким чином, після оголошення рішення Ради послів держав Антанти щодо Східної Галичини від 14 березня 1923 р., соціалісти-радикали проголосили тактику орієнтації “на власні сили”. Політичний курс, визначальний для партії у міжвоєнний період, означав “вперту організаційну роботу відповідно даній історичній хвилі”. Політика неґації визначила стратегію і тактику партії упродовж 1920 – 1930-х рр. УСРП взяла участь у парламентських виборах 1928 і 1930-х рр. до польського парламенту з метою відстоювання інтересів українців. Зокрема соціалісти-радикали нищівно критикували культурно-освітню та соціально-економічну політику держави, в інтерпеляціях наводили численні факти дискримінації українського населення регіону.

3.3. Польський владний режим в оцінці УСДП

На відміну від УНДО та УСРП, значно менший вплив на суспільно-політичні процеси в Західній Україні мала УСДП, ідеологічний догматизм якої перешкоджав стабільній співпраці з українськими національно-державницькими партіями. Один із лідерів партії — Антін Чернецький — був змушений визнати, що на початку 20-х рр. ХХ ст. існування УСДП “хіба формальне, бо політичного впливу вона не мала і видатної ролі в політичному житті більше не грала” [706]. У політичній діяльності соціал-демократи критикували політичний режим Другої Речі Посполитої, її соціально-економічну і культурно-освітню політику.

На VI з’їзді партії, що відбувся у Львові 18 березня 1923 року ухвалено “Декларацію з’їзду УСДП про Східну Галичину”, в якій соціал-демократи засудили рішення Ради послів держав Антанти від 14 березня 1923 року. У підсумковому документі зазначено: “Незважаючи на всі ухвали капіталістичного імперіалізму, український пролетаріат нашої країни вважає себе одним цілим пролетаріатом нашої матері Радянської Соціалістичної України і Союзу Радянських Соціалістичних Республік” [944, с. 116].

Перехід УСДП у ліворадикальний табір викликав занепокоєння центральних польських владних інституцій влади. Розпочався широкий наступ на її пресу. Із 52 номерів партійної газети “Земля і воля” за 1923 рік тільки два влада не конфіскувала [730, 1923, 24 жовтня]. Уночі 14–15 жовтня 1923 року поліція провела ревізії в партійному секретаріаті, у львівських редакціях і на квартирах лідерів УСДП [730, 1923, 24 жовтня]. На півмісяця було заарештовано найактивніших діячів — Антона Чернецького, Степана Рудика, Івана Галятинського і Степана Волинця [730, 1923, 16 грудня]. Репресії проти УСДП швидко поширилися краєм. Закрито культурно-освітні товариства “Воля”, що перебували під впливом партії у Львові, Перемишлі, Станиславові [730, 1923, 16 грудня]. 9 грудня 1923 року

під час проведення розширеного засідання Головної управи УСДП поліція вчинила обшук [119, арк. 23]. Переконавшись, що поодинокі репресії не дають бажаних результатів, а вплив УСДП може стати небезпечним для держави, Міністерство внутрішніх справ Польщі 9 грудня 1923 року постановило “ліквідувати УСДП на території всієї держави у зв’язку з виразно комуністичним напрямком діяльності як самої партії, так і організацій і товариств, які перебувають під її впливом” [119, арк. 38].

Ліквідаційну акцію було проведено 30 січня 1924 року: понад 10 тисяч обшуків, 2 тисячі арештів, закриття видавництва партійної преси (у Львові — газети “Вперед”, “Земля і воля”, журнал “Нова культура”, у Луцьку — газети “Селянська доля”) [729, 1924, 17 лютого]. Заарештовано відомих діячів УСДП: Антона Чернецького, Івана Калятинського, Степана Рудика і редактора “Селянської долі” Лева Степанюка [123, арк.7]. “Розлилася повинь трусів і арештів по провінції, за два дні виарештовано декілька тисяч членів УСДП”, — писав журнал КПЗУ “Наша правда” [123, арк.7].

Під приводом ліквідації УСДП польська влада проводила репресії проти українства. Газета “Діло” зазначала, що “поза тюремними ґратами опинилися вже не тільки члени і симпатички УСДП, а й громадські діячі з українського національного табору, що нічого спільного не мають з соціалізмом” [729, 1924, 15 лютого]. “Труси і арешти серед українського громадянства 30 і 31 січня, — заявив депутат польського сейму Степан Маківка, — можна рахувати за найбільші репресії, які практикувалися польським урядом до сього часу” [729, 1924, 15 лютого]. За даними уряду, під час ліквідації УСДП до кримінальної відповідальності за “державну зраду” було притягнуто 60 осіб [733, 1924, Ч. 2].

8 лютого 1924 року представники соцфракції в сеймі внесли запит до міністра внутрішніх справ Польщі з вимогою негайно скасувати розпорядження про заборону УСДП. Однак міністерство заперечило можливість відновити діяльність партії з огляду на те, що вона “виразно комуністична” і передбачала від’єднання Галичини від Польщі [729, 1924,

17 лютого]. Однак, незважаючи на заборону, УСДП деякий час продовжувала свою діяльність. Зокрема активно поширювалася преса УСДП. У травні 1924 року поліція дала вказівку про вилучення газет “Вперед” і “Земля і воля” [1127, с. 186]. Після заборони УСДП у лютому–травні 1924 року вийшли партійні одноденки “Наша мета”, “Наш шлях”, “Робітнича думка”, “Робітниче слово” і “Інший Май”. Зокрема “Наша мета” зауважила, що “репресіями не дасться спинити[...] стремління широких працюючих мас[...] до творення своєї клясової організації”. Як слушно зазначила газета “Наше життя”, “розв’язання[...] УСДП владою[...] не могло, очевидно, самої партії зліквідувати” [946, с. 23].

У зв’язку з репресіями польської влади, посилилася внутрішньополітична боротьба в соцфракції сейму Польщі. На засіданні 20 грудня 1923 року Андрій Пащук ставив питання про вихід з Українського сеймового клубу і перетворення фракції в “Соціалістичний клуб УСДП”. Натомість Павло Васильчук вніс пропозицію відмежуватися від комуністичного руху, що передбачало поступове опанування УПР. Засідання обласної ради УСДП Волині, Холмщини, Полісся і Підляшшя 26 січня 1924 року, відбулося у Луцьку, одногolosно закликала до виходу соцфракції з УПР. Яків Войтюк, зокрема, ствердив, що фракція “стала ідейно на тім ґрунті, на якому стоять комуністи. Але тактично деякі члени[...] бажають приєднати трудовиків — це тактика одтяжки, надії марні, з ними треба скінчити” [120, арк. 32]. Широка управа УСДП на засіданні 27 січня 1924 року підтримала рішення обласної партійної ради [725, 1924, 30 січня].

6 лютого 1924 року ухвала найвищих інституцій УСДП спричинила остаточний розкол соцфракції [120, арк. 39]. 22 лютого, відповідно до ухвали партії, п’ять із дев’яти членів фракції (Яків Войтюк, Андрій Пащук, Хома Приступа, Йосип Скрипа і Василь Мохнюк) вийшли з УПР і створили окремий Клуб УСДП у сеймі. У декларації з нагоди утворення Клубу відзначено, що “соціалістична фракція вважає неможливою дальшу співпрацю з Українським соймовим клубом, як некласовим представником

бідного селянства та робітництва” [945, с. 79]. Фракція УСДП послідовно захищала лінію КПЗУ на парламентській арені, зокрема через друковані органи стали — “Наш шлях”, “Наш стяг”, “Голос праці” та одноденки “Праця” в Луцьку [945, с. 79]. Однак червневий пленум ЦК КПЗУ 1924 року після обговорення питання про роботу фракції УСДП визнав ненормальним існування в сеймі двох комуністичних угруповань. Було вирішено об’єднати фракції УСДП і СПМіС.

Деякі позитивні для УСДП зрушення відбулися наприкінці 1927 року: у Львові пройшла політична конференція, на яку прибули делегати зі Львова, Перемишля, Дрогобича, Борислава, Калуша, Болехова, Станиславова, Сколе й інших міст [16, арк. 186]. Володимир Темницький у доповіді “Сучасне політичне становище і завдання українського пролетаріату” заявив, що “робітництво дезорієнтоване, позбавлене проводу” і тому “попадає в чужі табори, в яких затрачує своє клясове обличчя” [585]. Референт закликав “створити самостійну політичну партію українського пролетаріату”, платформу якої обґрунтовано у “Впереді”.

На підставі виступу Володимира Темницького делегати одностайно ухвалили резолюцію про утворення партії українського пролетаріату, що до скликання “конгресу, який вирішить справу програми, виступатиме під назвою Української соціалістичної групи (УСГ) “Вперед”. Передбачено створити на виборах до польського парламенту блок “соціалістичних партій”. Головою УСГ “Вперед” обрано Івана Жовніра, членами управи — Володимира Старосольського, Лева Ганкевича, Івана Квасницю, Порфіра Буняка, Володимира Темницького [132, арк.72]. Польські органи влади слушно вважали УСГ “Вперед” “зародком” формального відновлення УСДП [83, арк. 21].

Відновлена партія влилася в суспільно-політичне життя Другої Речі Посполитої наприкінці 1920-х років. Під час виборів 1928 року УСГ “Вперед” утворила з Української соціалістичної робітничої партії блок українських соціалістичних селянських і робітничих партій. Конференція УСРП і УСГ

“Вперед”, що відбулася у львівській редакції газети “Громадський голос” 15 січня 1928 року, обрала виборчий комітет на чолі із соціал-демократом Порфіром Буняком [946, с. 30]. На засіданні Іван Квасниця виступив проти діяльності українського робітництва в політичних партіях польського або комуністичного табору. Газета “Вперед” наголосила, що український пролетаріат теоретично мав союзника в польському робітництві, яке, однак, опинилося під впливом ППС — “ідеологічно і тактично не соціалістичною партією”. Саме тому група “Вперед” погодилася утворити виборчий блок “українського робітництва та селянства” із соціал-радикалами на платформі “За землю і волю”, але ідейно-політичні розбіжності не давали змоги говорити про “якусь тривалу політичну злуку чи союз тих двох партій” [726, 1928, 22 січня].

УСГ “Вперед” висунула кандидатами на виборах до сейму Володимира Темницького, Івана Квасницю, Теодора Солгана, І. Гонтарського, Порфіра Буняка, Романа Домбчевського та ін., а до сенату — Івана Жовніра [726, 1928, 17 лютого], та розгорнула агітаційну роботу на місцях. Зокрема 22 січня 1928 року в Калуші скликано партійну нараду українського робітництва (понад 100 робітників). Іван Квасниця зауважив, що підставою відновлення партії стали “не вибори”, як свідчила “буржуазна і ворожа нам преса”, а “домагання самого робітництва”. Нарада одностайно підтримала “відновлення самостійної політичної партії українського робітництва” і позицію УСГ “Вперед” на виборах [726, 1928, 6 лютого].

Виборчий блок УСРП–УСГ “Вперед” отримав близько 270 тис. голосів [490, с. 370], що дало змогу отримати дев’ять мандатів у сеймі й один у сенаті. Водночас відзначмо, що більшість виборців, які голосували за список блоку, були все ж таки симпатиками УСРП. Політичний вплив група “Вперед” важко визначити, оскільки, на думку дописувачів часопису “Діло”, “голоси її симпатиків потонули в морі радикальних голосів” [729, 1928, 17 вересня]. До парламенту не увійшов жоден представник групи. Тільки у

травні 1930 року, після смерті посла голови УСРП Лева Бачинського, депутатом сейму став Володимир Темницький [728, 1928, 15 березня].

Після завершення виборчої кампанії 1928 року УСГ “Вперед” визначила мету відновлення діяльності УСДП. “Головним завданням нашої партії, — заявив напередодні з’їзду Іван Квасниця, — є боротьба за незалежність українського робітничого руху[...] на основах західноєвропейського соціалізму. Стоїмо на становищі самостійної Української Соціалістичної Республіки, а засоби, що ведуть до здійснення того ідеалу, бачимо в освідомленні мас і пропаганді” [729, 1928, 27 вересня]. Партія підтримувала єдність класового професійного руху за умови забезпечення “автономічних прав українського робітника” в Польщі [943, с. 190].

Натомість Іван Квасниця визнав потребу співпрацювати з “іншими соціалістичними партіями”. У національному питанні партія соціал-демократів вимагала “заспокоєння політичних, господарських і культурних потреб[...], що випливають з боротьби за самоозначення українського народу” [943, с. 191]. Отже, політична платформа УСДП ґрунтувалася на принципах західноєвропейської соціал-демократії та поєднувала національну ідею із марксизмом. УСДП, як і УСРП, боролася за національне і соціальне визволення українського робітництва, побудову незалежної Української соціалістичної держави.

8–9 грудня 1928 року у Львові за участю 72 делегатів відбувся з’їзд УСДП (V конгрес), на якому обрано склад ЦК партії. Головою став Лев Ганкевич. До складу ЦК увійшли Володимир Старосольський, Порфір Буняк, Володимир Темницький, Іван Квасниця та ін. Порфіра Буняка обрано секретарем партії. Учасники з’їзду одногосно підтримали рішення про відновлення УСДП [128, арк. 3].

Одним із головних питань дискусії на з’їзді стало ставлення українських соціал-демократів до Польської держави та ППС. Якщо позиція

УСДП щодо польської держави залишалася незмінною, то набагато гіршою була проблема взаємин з ППС, польським соціалістичним рухом.

На Конгресі УСДП 8–9 грудня 1928 р. Лев Ганкевич у вступній доповіді нагадав події українсько-польської війни 1918 – 1919 рр. і ставлення польських соціалістів до Української держави. Він ще раз засудив слова польського соціаліста Артура Гаузнера в його брошурі “Листопад 1918 р.”, де українську націю назвав словом “дич”. Тоді українські соціал-демократи відповіли полякам краю, що в їхніх роках лежить закінчення українсько-польської боротьби в момент, коли обидва народи “скидають свої кайдани, та в своїх осередках в Варшаві і Києві кладуть підвалину під дві великі і могутні держави” [128, арк. 2].

Володимир Темницький у своєму виступі зупинився на ставленні УСДП до соціалістичних партій інших народів, зокрема ППС. Українські соціал-демократи були обурені позицією ППС, яка вважала поляків “господарями краю”, а нас [українців – *І.С.*] додатком до прикраси. І так ППС, перед війною відсилала нас на села. Це було впливом надмірного націоналізму, доказом чого хоч би участь ППС у Грюнвальдському святі і т. п. Ми тоді заняли ясне становище, що уважаємо себе рівнопокликаними до організації промислового міського пролетаріату і це був лише початок нашого самостійного робітничого руху. Як партія клясова мусимо одначе від часу до часу порозуміватися з іншими партіями пролетарськими” [128, арк. 2].

Дискусію на цю тему продовжив Порфір Буняк, який вважав, що Володимир Темницький не сказав реальної позиції ППС щодо українського питання. “Живу на терені Львова і бачу, – підкреслив він, – що нема в заводській праці злуки між українськими і польськими робітниками. Якби Гавзнер і товариші перейшли до ББС [ББСУ – *І.С.*], ми могли би порозумітися, але кажу не з ППС, але з польськими робітниками. В дану хвилю основний камінь нашої праці – самостійність українського робітничого руху” [128, арк. 3–4].

Делегат Конгресу Доротяк з Перемишля також висловився щодо співпраці з польськими соціалістами: “Відносно соц.[іалістичних] партій інших народів справа не так легка. Є між нами, а ними багато розбіжностей. Передовсім, ми ще не зажили державного життя, а це що було, то наче відблиск сонця. Поляки в одному згідні усі без різниці кляси: мають досі ще пиху польської шляхти і хочуть лише панувати над нами. Тут нема різниці між польською буржуазією, а соціалістами, хіба та, одна, що перші хочуть панувати над цілим українським народом, а другі – над українським робітником. Хіба би думки ППС основно змінилися, щоби ми могли з нею разом піти. Тяжко вірити, що ППС нам по серцю брат. Зміна на краще повинна вийти від неї. Не говорю вже про виступ Гавзнера, а хоч би згалати роль ППС в уряді донедавна” [128, арк. 4–5].

Станиславівський делегат Галат вважав, що УСДП ще недозріла до повноцінної соціалістичної праці та висловив тезу про велику цікавість українським соціалістичним рухом з боку ППС. Делегат Сулик зі Стрия вдався до екскурсу в історію: “Ми були рабами за Австрії, остали ними і тепер, були модними соціалістами, а чи не було в нас тоді людей, щоби нас вхопили в руки і відлучили від ППС. Ми бачили провідників ППС в 1919 р., від котрих ми вчилися і ми розчарувалися” [128, арк. 6].

Делегат Гонтарський від Перемишльської групи заявив категорично: “Зі слів і політиків ППС бачимо, що не визнають українцям права самовизначення. І Дашинський, і Ліберман сказали, що тут є польське право. Так буде, доки ППС торжественно і авторитетно не заявить на відповідних місцях, що визнає право самовизначення українського народу на українських землях” [128, арк. 7].

У дискусії вдруге взяв слово Доротяк, який розповів про власну історію взаємин з ППС. Він працював деякий час у нафтовій промисловості, а “при редукації 1923 р. викинено з праці тільки українців і тих поляків, що їх ППС узнала комуністами. Прийшов страйк, загально взивано до солідарности і тоді обіцьювано безробітним, що також їм після виграння страйку буде дана

праця. Але як після закінчення страку прийшло до прийняття робітників – прийнято лише тих українців, що були членами ППС. Решту, яка домогалася до прийняття до роботи – ППС здавила поліцією, боївкою. Отже лише самостійність і сила українського робітничого руху дасть нам здійснення ідеалів” [128, арк. 8].

Ще один представник Перемишльської групи Сабат вважав необхідною співпрацю з іншими національними соціалістичними партіями, водночас підкреслив, що “ППС стільки нагрішила, що загал не має довіря”. Делегат Конгресу Войтович навів факти вигнання українців з державної служби: “Посли ППС не прихильні нам навіть в чисто клясових справах. Але вони не прихильні теж і польським робітникам. А Ліберман недавно відмовив помочи українським робітникам, що приїхали до Варшави з послом Зарицьким. Тепер навіть польські робітники проти ППС. Нам нема чого лучитися з трупом, як ППС” [128, арк. 8].

Володимир Старосольський на Конгресі висловився за політичні зв’язки з ППС, заявивши, що в “професійній боротьбі всі мусимо іти разом і солідарно. Будемо старатися внести в професійні організації нашого духа” [128, арк. 11]. У доповіді Скибінського з Дрогобича про професійні організації, підкреслено необхідність участі УСДП в профспілковому русі: “Мусимо застерегтися проти поглядів, що професійна організація рівнозначна з ППС” [128, арк. 11].

УСДП критично відреагувала на проект Конституції Другої Речі Посполитої, який підготувала ББСУ. “Цей проект домагається від сойму, — констатував часопис “Вперед”, — ухвали зміни конституції в тім напрямі, щоби президент держави мав необмежену владу. Після проекту президент мав би децизію навіть у тих справах, як виповідження війни, заключування миру та міжнародніх договорів, касування постанов сейму і т. д.” [570]. Соціал-демократи підтримали польські ліві партії, УНДО та УСРП, котрі гостро критикували цей конституційний проект. “На користь працюючій клясі це не вийде, — ідеться в повідомленні, — бо кожне стремління до

абсолютизму є вороже робітничим інтересам і загрожує всім його здобуткам” [943, с. 192].

Соціал-демократів турбувало посилення авторитарних тенденцій у діяльності інституцій державного управління Польщі, зокрема послаблення впливу сейму як найвищої законодавчої інституції: “Ще перед травневим переворотом, себто за правління Владислава Грабського, варшавський сойм допустив до того, що позбавлено його найважливішої частини його суверенної влади, — підкреслював “Вперед”. — Окремою постановою сойм надавав міністерському урядові право в дуже важних господарських справах видавати закони без сойму. Таким чином сталося, що найвищої влади сойму і то найважливіша! — перейшла з сойму на уряд. І це був перший крок до позбавлення сойму атрибутів його найвищої влади!” [661].

Упродовж 1929–1930 рр. основні зусилля провід УСДП спрямував на розбудову партії. Місцеві комітети партії створено у Львові, Перемишлі, Долині, Перегінську, Бориславі, Тернополі, Дрогобичі, Калуші, Надвірній, Стрию. А діяльність виявлено в організації українського профспілкового руху, у підготовці до скликання Українського професійного конгресу, який відбувся 1 листопада 1929 року у Львові. Проти проведення конгресу виступили “Сельроб-єдність” та ППС-лівиця, які займали прокомуністичні позиції [57, арк. 34]. Ці партії виступали проти відокремлення українських профспілок, захищали інтернаціональний принцип побудови профспілкового руху в Польщі. Незважаючи на перепони влади, усе ж таки розпочав роботу. У підсумкових резолюціях делегати вимагали від влади негайно встановити допомогу безробітним, відповідні пенсії і виплати у випадку втрати працездатності. З’їзд не завершив роботи, оскільки поліція розігнала засідання [57, арк. 23, 26].

Проведення конгресу 1 листопада 1929 року стало ключовим у розвитку українського профспілкового руху. Надалі УСДП провела численні заходи щодо згуртування українського робітництва. Спільна конференція широкого ЦК УСДП і Української професійної комісії 30

березня 1930 року закликала створити автономні українські профспілки [57, арк. 16]. Однак Антін Чернецький визнав, що від угоди ЦК УСДП із Центральною комісією КПС “в практиці не вийшло[...] нічого. Серед польського робітництва[...] закорінився глибоко примат тотальності Польської держави і нечуваний шовінізм” [706]. На створення українських профспілок негативно вплинули також опір польської влади, економічне становище робітництва та деструктивна діяльність комуністів.

Особливу увагу УСДП зосередила на акції “пацифікації” 1930 року. Каральна операція влади спонукала партії національно-державницького табору до порозуміння. У вересні 1930 року ЦК УСДП і Головна управа УСРП опрацювали спільне комюніке, у якому засудили саботажні акції УВО, як “з національного погляду безцільні, позбавлені політичного змісту”. Водночас соціал-демократи виступили проти “безправних вчинків так званих пацифікаційних відділів”, застосування владою колективної відповідальності щодо невинного населення [729, 1930, 1 жовтня].

Пацифікація, арешти провідних діячів УНДО та УСРП змусили українські партії об’єднатися напередодні виборчої кампанії 1930 року до вищого законодавчого органу Польської держави. 30 вересня УНДО, УСРП і УСДП проголосили утворення “Українського і білоруського виборчого блоку”, у відозві наголосивши, що “українські національні демократичні партії, не порушуючи своїх окремих ідеологічно-програмових завдань”, об’єдналися для захисту “українців без огляду на партії, кляси і віросповідання”. Кандидатами блоку від УСДП стали: Іван Квасниця, Рудольф Скибінський, Роман Домбчевський, Остап Тимків та ін. Однак, як і 1928 року, відчутних результатів партія не здобула [946, с.13].

Критика соціально-економічної та культурно-освітньої політики Другої Речі Посполитої надалі залишалися одним із практичних напрямів діяльності партії. Зокрема 22 травня 1931 року на засіданні Широкої управи УСДП під головуванням Лева Ганкевича ухвалено резолюції, у яких розкритиковано капіталістичний лад, владу буржуазії в європейських державах, зокрема в

Польщі: “З одного боку, далекойдучі обмеження політичної свободи, давлення політичної преси, насильство моральне й фізичне, адміністративні та судові репресії, небувало розвинений поліцейний режим, з другого — спроби й заходи з метою розбиття, розложення, здеморалізування робітничого руху — отце спроби, якими буржуазія хоче досягнути свою мету: рятувати загибаючий капіталістичний лад” [566].

Незважаючи на критичні висловлювання на адресу влади, УСДП продовжувала підтримувати зв'язки з польськими соціалістами. Увійшовши до сейму у травні 1930 року, Володимир Темницький заявив, що співпрацюватиме на парламентській арені із представниками ППС, а згодом, у розмові зі співробітником газети “Robotnik”, політик зазначив, що стосунки між УСДП і ППС “стають щораз ближчими” [815, с. 86].

Водночас обурення УСДП викликали переговори представників УНДО з польською владою у 1930–1931 рр.: “З того самого намагання рятувати капіталістичний лад і в його обороні об'єднати всю буржуазію, всі антисоціалістичні сили без огляду на національну приналежність впливає також останнє змагання польських та українських буржуазних сфер до заключення т. зв. польсько-української угоди. Ця угода не може бути нічим іншим, як тільки засобом запрягти також українське дрібноміщанство до активної співпраці для рятування капіталістично-санаційного польського уряду перед загрозою з боку соціалізму і демократії. Така угода не тільки не може нічого доброго принести ані українським, ані польським робітничим масам, але противно, є поважною загрозою їх класових життєвих інтересів” [566]. УСДП заявила про боротьбу із цими проявами деяких представників УНДО й поодиноких польських політиків.

Один із лідерів УСДП Володимир Старосольський рішуче виступив проти циклу статей Івана Кедрина-Рудницького в “Ділі”, заяв єпископа Григорія Хомишина: “Перш усього “угода” в тому розумінні, як про неї часто говориться — це абсурд. Тільки повна політична неграмотність або наївність може хотіти вирішити “угодою” великий історичний процес, яким є

взаємини двох народів. В такому розумінні про “угоду” взагалі не приходиться говорити” [670]. Він закликав українців захищати свої громадянські права у Польщі, не вдаючись до жодних компромісів із владою: “Політична боротьба — це боротьба за право. Політична національна боротьба — теж боротьба за право. Також у національно чужій державі не сміє національна меншина бути безправною, бо й там прислугують їй права, які мусять бути безумовно признані та шановані[...]. Ті права — це права людини й громадянина, це публічні вольности, це права, які гарантує політична демократія також кожному членові недержавної нації. Ті права — це інтернаціональне визнане й запоручене право недержавної нації на всебічний розвій” [670].

29 січня 1933 року у Львові відбулася спільна конференція представників УСДП і ППС за участю лідерів партій — Лева Ганкевича, Володимира Темницького, Володимира Старосольського, Івана Квасниці (УСДП), Мечислава Недзялковського та Казімежа Пужака (ППС). Учасники конференції ухвалили рішення про співпрацю УСДП і ППС проти націоналізму, фашизму і комунізму; така боротьба сприяла б подоланню конфліктності у відносинах між українським і польським народами. Розбіжності проявилися передусім у національному питанні: УСДП надалі захищала ідею утворення незалежної соборної Української держави, натомість ППС виступила за територіальну автономію українських земель у складі Польщі. Урешті-решт, підсумовуючи значення конференції, Іван Квасниця наголосив, що ППС визнала таки максимальну програму УСДП: “Перший найважливіший крок зроблено, як Соціалізм звів нас до одного столу нарад, так Соціалізм доведе і до зміцнення зав’язаних контактів” [725, 1933, травень].

У другій половині 1930-х рр. у Польщі проявилися загальноєвропейські тенденції до “фашизації” країни. Польський уряд активізував наступ проти українства. Суспільно-політичні процеси негативно позначилися і на діяльності УСДП. Зростання диктатури унеможливило досягнення

політичного ідеалу партії — побудови соціалістичної, самостійної і соборної України. “Демократія — це шлях до перемоги соціалізму, — констатував “Робітничий голос”. — Як пошесть, як масове божевілля поширилася серед українського громадянства[...] ненависть до демократичної думки” [537].

Політика польсько-українського зближення (т. зв. “нормалізація”), основним виразником якої виступило УНДО, викликала осуд соціал-демократів. На засіданні 28 червня 1935 року ЦК УСДП закликав “українські працюючі маси міст і сіл” бойкотувати вибори [751, 1935, № 3–4, s. 279]. Згодом на нараді широкої управи УСДП 10 листопада 1935 року у Львові партія ухвалила резолюцію, засудивши “політику, яку проводить гурт ундівсько-клерикальних послів”. Наголошено, що вони не виражали інтересів “цілого українського народу, а тільки цих двох буржуазно-клерикальних партій: УНДО й УНО еп.[ископа] Хомишина” [728, 1935, 7 грудня].

У липні-вересні 1937 року “Діло” провело анкету-опитування провідних політичних і громадських діячів на тему політики нормалізації УНДО. Шостим у ній взяв участь Володимир Старосольський. На перше запитання: “Який Ваш погляд на саму засаду щодо зміни національно-політичної тактики, яка пройшла два роки?”, провідний діч УСДП заявив: “Не може бути сумніву, що основою тієї зміни є повний “політичний імпас”. На терені інтернаціональному він проявився формально здачею усіх супроти Ліги Націй, меншеневих міжнародних організацій тощо. На терені Польської республіки не висунено у звязку зі “зміною тактики” ні одного домагання, що мало би політичний характер. Ті домагання, які поставлено та яких майбутнє задоволення лянсовано як успіх, як зміну курсу політики уряду супроти українців, в ніякому разі не були і не могли бути визнані за дійсно політичні постулати українців. Саме зі становища реальної та “угодової” політики (тільки з такого становища можна розглядати справу) і справа термінології, і справа “Народнього Дому” не могли бути предметом політичних переговорів у звязку зі “зміною нац.[іонально]-політичної тактики. Ця розв’язка (розуміється, не така, яка дійсно мала місце) мусіла

бути кінцевим і самозрозумілим наслідком зміни взаємин помічи обома сторонами. В ніякому разі не може сама тільки розв'язка цих двох справ означати засадничої зміни відношення польської сторони до української. Видвиження цих власне справ як домагання з українського боку, зв'язаною із засадничою зміною “нац.[іонально]-політичної тактики”, це не що інше як повний політичний імпас” [729, 1937, 29 липня].

Друге питання стосувалося наслідків політики нормалізації польсько-українських взаємин. Володимир Старосольський відповів категорично: “Природним і кінцевим наслідком тієї політики імпасу було “капітис демінуціо” – обезвартіснення українського питання в Польщі, його деградація, як великої та серйозної політичної проблеми. Для польської сторони українське питання перестало існувати. Проречистим доказом цього є з формального боку ті енунації та заяви програмового порятунку, які за два останні роки мучили з уст керманічів правлячої в Польщі групи”. Крім цього лідер УСДП вважав, що до загострення ситуації спричинилася внутрішня політична боротьба серед польського громадянства. Для політичних сил, які перебували в опозиції, нормалізація стала “агітаційним засабом” у боротьбі проти польського уряду”. Одним із наслідків зміни тактики УНДО соціал-демократ назвав зміцнення “української акції” в польському громадянстві: “Польська сторона стала психічно і своїм розумінням ситуації менше схильна йти у відношення до українців на які-небудь уступки, ніж була раніше, перед зміною української політ.[ичної] тактики” [729, 1937, 29 липня].

Відповідаючи на третє запитання про наслідки нормалізаційної політики на внутрішні українські справи, Володимир Старосольський підкреслив: “Треба писати не про наслідки нормалізації у внутрішніх українських справах. Хоч яке те слово загадкове, то можна зрозуміти під нормалізацією тільки зовнішню правно-політичну ситуацію, яка склалася у зв'язку зі зміною української політ.[ичної] тактики. Вплив тієї тактики на внутрішні українські справи є тільки посередній. Безпосередній вплив на ті справи має не

“нормалізація”, тільки сама “зміна української політичної тактики”. Цей вплив є від’ємний. Шириться дефетизм, дезорієнтація, відворот від політики. Це явища очевидно переходові, але вони небезпечні, ніж повинні бути через те, що серед малого українського покоління в Польщі панує і без того аполітичний настрій” [729, 1937, 29 липня].

Четверте питання стосувалося оцінки української політики в 1935 – 1937 рр. Лідер УСДП порівняв цей період із ситуацією 1848 року: “І тоді прийшов був “політичний імпас” і тоді (як тепер) була спроба зв’язатися із світовою реакцією. Тільки я думаю, що в умовинах сучасности нам не погрожує такий довгий період “пропащого часу”, як тоді і його наслідки не будуть такі, як тоді” [729, 1937, 29 липня].

На п’яте питання про подальший розвиток подій і завдання українського політикуму, Володимир Старосольський відповів коротко: “Найближче майбутнє не буде райдужне. Завдання трудні. На порядку дня стоїть справа демократії, справа демократизації суспільства і демократизація політики[...] Не тільки як соціал-демократ із виключно партійного становища я жалую, що в нас соц.[іал]-демократична партія слаба. Хоч би тільки в ролі опозиції вона могла би у великій мірі допомогти розв’язати практично ті завдання, що їх ставить перед українським суспільством теперешня доба” [729, 1937, 29 липня].

10 листопада 1935 року на засіданні широка управа УСДП ствердила, що українські трудові маси опинилися “серед страшної нужди земельного безробіття[...] під обухом денационалізаторської політики”. Володимир Темницький з обуренням писав про “ненависну та безпощадну екстермінаційну боротьбу” польської влади “проти українського корінного на цих землях елементу” [740, 1938, травень].

Нормалізаційна політика УНДО привела до чергового зближення УСДП із ППС. Польські соціалісти виступали за демократизацію та соціалістичну перебудову суспільства, за встановлення робітничо-селянського уряду в Польщі і територіальну автономію для національних

меншин. УСДП також висувала вимогу “національно-територіальної автономії на етнографічних українських землях у Польщі” [740, 1938, травень]. Ця вимога до польського уряду прозвучала на спільних із ППС першотравневих святкуваннях у 1936 – 1938 роках. Зокрема на першотравневому мітингу 1936 року у Львові за участю близько 30 тисяч польських, українських і єврейських робітників Порфір Буняк, за словами газети “Діло”, “домагався територіальної, політичної та культурної автономії для українського народу у Польщі, закликав до утворення українських народних, середних і вищих навчальних закладів, українського університету у Львові”. Відомі дослідники соціал-демократичного руху Олег Жерноклеєв та Ігор Райківський підкреслили, що УСДП не розглядала концепції автономії на засіданнях ЦК або партійному з’їзді.

Політичний курс УСДП окреслено на VIII конгресі УСРП, який відбувся 17 жовтня 1937 року у Львові. На з’їзд прибуло 35 делегатів зі Львова, Калуша, Самбора, Долини, Стрия, Дрогобича. У вступному слові Порфір Буняк розповів про переслідування українського соціалістичного руху [34, арк. 1]. Було розпущено робітничі товариства в Долині й Тисмениці, натомість “польське організаційне життя” зміцнюється “з дня на день”, несе загрозу розвитку українського народу [32, арк. 1–2].

Політична резолюція конгресу закликала “український пролетаріят до боротьби з диктатурою, фашизмом і реакцією”. Водночас УСДП засудила шовіністичну політику польського уряду, домагалась проведення демократичних виборів до сейму і сенату та демократизації суспільства. Резолюція конгресу УСДП щодо профспілкових справ підтвердила становище “єдності і клясовости професійного руху” [34, арк. 2].

На конгресі обрано новий склад ЦК УСДП. Головою партії став Володимир Старосольський, заступником голови — Порфір Буняк і секретарем — Рудольф Скибінський. До складу управи увійшли Іван Борух, Лев Ганкевич, Іван Губицький, Іван Квасниця, Іван Кушнір, Сидір Малецький, Володимир Темницький. Делегати сформували також

управу Української професійної комісії на чолі з Порфіром Буняком. Загалом черговий партійний конгрес УСРП, за свідченням поліції, “крім згадки в українській пресі, не викликав більшого відгуку серед українського суспільства” [34, арк. 2].

Усі опозиційні партії, зокрема й УСДП, бойкотували вибори до парламенту, що відбулися в листопаді 1938 року. Вереснева конференція УСДП вимагала “зміни виборчої ординації” у демократичному напрямку [586]. Однак УСДП, а також УСРП узяли участь у виборах до органів місцевого самоврядування.

Отже, упродовж 1920–1930 рр. УСДП критикувала політику владних інституцій Другої Речі Посполитої, засудила рішення Ради держав Антанти від 14 березня 1923 року щодо Східної Галичини. Виразна прокомуністична платформа партії 1923 – 1924 рр. привела до ліквідації УСДП на території всієї держави. Натомість у парламенті Польщі продовжувала існувати фракція УСДП, яка послідовно захищала лінію КПЗУ на політичній арені. Після відновлення діяльності УСДП у другій половині 20-х рр. ХХ ст. соціал-демократи взяли участь у парламентських виборах 1928 і 1930 рр., однак не досягнули відчутних результатів, здобувши тільки один посольський мандат. Члени партії засуджували акцію “пацифікації”, репресії над провідними діячами УНДО та УСРП, виступили проти членства українського робітництва в політичних партіях польського або комуністичного табору. УСДП не поділяла нормалізаційної політики українських націонал-демократів.

Таким чином, ставлення до Польської держави було визначальним для партій національно-державницького табору Західної України. УНТП-УНДО, УРП-УСРП, УСДП солідаризувалися у невизнанні: 1) міжнародно-правових актів, що привели до приєднання Західної України до Другої Речі Посполитої; 2) методів розв’язання українського питання як внутрішньодержавного в міжвоєнній Польщі. Національно-державницькі партії нищівно критикували діяльність центральних і місцевих інституцій

державного управління в політичній, економічній та культурно-освітній сферах.

Стратегічні програмні положення партій були спільними – здобуття незалежної соборної Української держави (в різних інтерпретаціях), проте тактичні принципи досягнення цієї мети залишалися різними. Націонал-демократи двічі (1923, 1930-ті роки) висували постулат національно-територіальної автономії Західної України в межах Другої Речі Посполитої, за що були критиковані всіма українськими партіями. Соціал-демократи в другій половині 1930-х років епізодично підтримували постулат автономії, але без ухвалення відповідного рішення керівними органами партії. Тільки соціалісти-радикали послідовно критикували польський владний режим, а також автономістичну тактику УНТП-УНДО.

Ставлення до політичного курсу Другої Речі Посполитої було одним з головних факторів визначення зовнішніх орієнтацій українських партій, адже конкретні факти антиукраїнської діяльності владних інституцій міжвоєнної Польщі в політичній, економічній та культурно-освітній сферах стали основою звернень до міжнародних організацій і загалом світової спільноти.

РОЗДІЛ 4

РАДЯНСЬКА УКРАЇНА В КОНЦЕПЦІЯХ УКРАЇНСЬКИХ ПАРТІЙ

4.1. Стратегія і тактика УНТП-УНДО щодо Радянської України

Зорієнтованість політикуму Західної України на Радянську Україну виникла після поразки української революції та розриву Варшавського договору УНР і Польщі. У 1920 – 1923 роках лише окремі політики консервативного табору висловлювали прорадянські симпатії. Мотиви прихильників цієї орієнтації найчіткіше висловив Лонгин Цегельський ще 1920 року, вважаючи, що в перспективах союзу з більшовиками “зарисовується з’єдинення всіх українських земель в одну, хоч би і радянську, але все таки українську, всю Україну обіймаючи, республіку” [703].

Пересвідчившись у небажанні Заходу вирішити українське питання, Василь Панейко шукав вихід у порозумінні з некомуністичною Росією. Свою позицію він сформулював у праці “З’єдинені держави Східної Європи. Галичина й Україна супроти Польщі і Росії”. Політик вважав, що самостійність України в протиросійській концепції (Петлюра–Піلسудський–Донцов) – неможлива зважаючи на міжнародні чинники. Відкидаючи її як “безнадійну, неморальну й шкідливу”, він захищав концепцію самостійності української держави в “організаційнім зв’язку з так само самостійними державами великоруського народу й інших народів бувшої царської імперії в Європі і в Азії”. Колишній дипломат констатував, що Україна і Росія “чи їм се мило чи неміло“, повинні об’єднатися в одну імперію на основі відрубності кожного з народів [923, с. 34].

Для реалізації задуму, на думку Василя Панейка, необхідно створити психологічні передумови співробітництва українського й російського народів. Звичайно, він усвідомлював складність поставленого завдання,

оскільки в обидвох таборах було чимало “людей непримиримих”, ворожих будь-якому компромісу. Водночас, переконував колишній дипломат, великоруська сторона повинна припинити грати роль панівного народу, а промрії русифікувати Україну — забути раз і на завжди [923, с. 36].

Василь Панейко відзначав, що федеративного зв'язку з Росією та русифікації бояться тільки ті українські політики, які втратили віру в “живучість української національної стихії”. Він не вірив в утопічний комуністичний ідеал більшовицької революції, яка не створила “Царства Христового на землі” [923, с. 37].

Василь Панейко — перший західноукраїнський політик, який спрогнозував розв'язання українського питання шляхом вересневого визвольного походу Червоної армії 1939 року. “Виратувати Східну Галичину, визволити її нещасну українську людяність і її варстат праці, землю, з-під наїзду, може тільки оружна сила на Варшаву і на Збруч, — застерігав відомий громадсько-політичний діяч, — Се єдина дорога до визволення Східної Галичини й інших жертв польського паразита. Іншої дороги немає. Хто каже інакше, той свідомо або несвідомо дурить себе й інших, той говорить неправду або знімається пусканням миляних баньок” [923, с. 38–39].

Ухвала Ради послів країн Антанти 14 березня 1923 року про приєднання Східної Галичини до Польщі стала каталізатором пошуку шляхів вирішення українського питання в національно-державницькому таборі Західної України. Зі всіх європейських держав офіційно тільки уряди РРФСР і Радянської України висловили протест проти спроб країн Заходу вирішувати долю Східної Галичини без участі її населення. 13 березня 1923 року український радянський уряд звернувся з нотою протесту до урядів Франції, Великобританії та Італії, в якій виклав своє бачення вирішення долі Східної Галичини — вільним волевиявленням усього населення. “Відмова українського населення взяти участь у виборах, — ішлося в ноті, — маси українців та інших галичан, що перебувають на території сусідніх з Польщею держав, щоб не потрапити до набору в польське військо, часткові повстання,

які охопили цілі райони Східної Галичини – все це свідчить про рішучий протест Східної Галичини проти анексіоністської політики Польщі” [471, с. 578–579]. Урядам Франції, Англії та Італії заздалегідь заявлено, що уряд Радянської України “вважатиме неприпустимим встановлення будь-якого режиму у Східній Галичині без попередньої згоди населення” [471, с. 589]. Після ухвали “Про анексію Східної Галичини” уряди УСРР і РРФСР виступали за її скасування, вважаючи східногалицьке питання остаточно не вирішеним [471, с. 589].

Позицію Москви схвально сприйняв Євген Петрушевич та Закордонна група УНТП (ЗГ УНТП), члени якої у зверненні до Народного комітету УНТП від 20 квітня 1923 року визначили своєю політичною орієнтацією Схід, хоча й не відкидали “власних сил народу і чужої, західної допомоги” [276, арк. 49–50]. Історик Сидір Ярославин, проаналізувавши позицію Президента УНРади зауважив, що радянофільські погляди Євгена Петрушевича та його оточення сформувалися, передусім, через бажання за допомогою більшовиків актуалізувати українське питання на міжнародній арені. Водночас трудовики вірили у тимчасовість комуністичної влади на Великій Україні.

21 травня 1923 року у Львові відбувся з’їзд УНТП, який визначався із тактикою у нових суспільно-політичних умовах. Проголосивши тактику здобуття автономії та негативно ставлячись до радянської влади в Україні і орієнтуючись, передусім, на власні сили, УНТП наполягала: “Мусимо орієнтуватись на наш національний центр, на Київ” [729, 1923, 20 травня]. Згодом — 30 червня 1923 року Народний комітет УНТП ухвалив резолюцію, у якій ствердив: “дотеперішній галицький уряд перестав існувати з днем 15 березня 1923 р.”; діяльність ЗГ УНТП у Відні було припинено [276, арк. 75].

Рішення Народного з’їзду УНТП викликало обурення Закордонної групи партії. 15 червня 1923 року Загальна конференція ЗГ УНТП засудила ухвалу про територіальну автономію західноукраїнських земель. Водночас значна частина ЗГ УНТП увійшла до складу Комітету оборони

західноукраїнських земель (КОЗЗ), що намагався консолідувати політичний табір Західної України та еміграції [276, арк. 83].

На противагу автономістам у краї утворилася Незалежна група УНТП — союзниця ЗГ УНТП, яка активно втягнулася у дискусію з Народним Комітетом партії, виступаючи за перегляд її програми і тактики. Тиск Незалежної групи на лідерів автономістів привів до того, що в грудні 1923 року голова партії Володимир Охримович узагалі відмовився від керівництва. До управи партії увійшли незалежники о. Олександр Стефанович, Пилип Евин та Степан Біляк [729, 1923, 19 грудня]. У програмі, яка складалася із семи розділів, члени Незалежної групи наголосили, що партія “стоїть на становищі Соборної Української Самостійної держави” та визначили її основою політичного курсу партії. На відміну від ухвали травневого (1923 року) з’їзду партії, незалежники заперечили “можливість добровільно визнати панування чужої нації на українській землі навіть на перехідний період. Єдиним представником волі народу члени Незалежної групи вважали Українську Національну Раду, діяльність якої необхідно відновити і доповнити її представниками Волині, Холмщини, Полісся і Підляшшя. Для політичної роботи за кордоном (дипломатичної, пропагандистської та ін.) запропоновано утримувати закордонне представництво. Вплив процесів у Радянській Україні та ідей КОЗЗ помітний у тому пункті програми, у якому йдеться про те, що “природною базою і могутнім та рішачим чинником у якнайскоршому і повному завершенню будівлі нашої держави є сам український народ, зорганізований в національний державний організм, без огляду на форму правління” [277, арк. 17].

Досягнувши компромісу, 21 квітня 1924 року з’їзд трудовиків скасував свою автономістську резолюцію. УНТП підтримала створення політичного центру в Західній Україні — Верховної Ради — для єдиного зорганізованого керування оборонної державотворчої і визвольної акції українського народу на наших землях, та для найтіснішого об’єднання всіх українських

державницьких партій і угруповань. Щодо Радянської України, то — на відміну від радикалів, — з'їзд із задоволенням констатував “великі поступи українського народу Наддніпрянщини в напрямі розбудови свого національно-державного життя” і висловив переконання “в рішачу волю золотоверхого Києва відносно долі пошматованих кордонами українських земель” [277, арк. 19].

Позицію національних сил Західної України щодо заперечення анексії, недотримання польським урядом міжнародно-правових норм підтримували уряди СРСР і УСРР. Міністр закордонних справ СРСР Григорій Чичерін у ноті протесту 10 травня 1924 року всю провину за атмосферу взаємної ненависті у краю поклав на польську владу. Він зажадав від польського уряду виконати ст. 7 Ризького договору, за якою Польща зобов'язувалася забезпечити українцям умови для вільного розвитку культури, мови, виконання релігійних обрядів [442, с. 114].

Невизнання анексії Східної Галичини, захист права на самовизначення Західної України офіційними колами УСРР і СРСР на англо-радянській конференції в серпні 1924 року, в численних нотах протесту МЗС СРСР [446, с. 826], створювало умови для вироблення єдиної позиції у підходах до розв'язання українського питання.

На формування зовнішньополітичної стратегії УНТП вплинули суспільно-політичні події в Радянській Україні. Запровадження політики непу та українізація привертала увагу українського населення в Західній Україні. Впровадження українізації супроводжувалося боротьбою в партійному середовищі КП(б)У між московськими центристами та націонал-комуністами, котрі по-різному оцінювали цей процес. Однак запровадження української мови у школі, пресі та в інших галузях культурного життя, особливо в адміністрації, контрастувало з утисками в Західній Україні і принаймні справляло враження відродження держави, нехай і в рамках СРСР.

Водночас керівництво УСРР (насамперед голова Раднаркому Влас Чубар) намагалися перешкодити “випаровуванню” суверенітету республіки.

Про це свідчить, зокрема, лист голови РНК УСРР генеральному секретареві ЦК ВКП(б) Йосифу Сталіну про обмеження прав союзних республік у керівництві народним господарством. У листі наголошено, що “в роботі союзних наркоматів завжди проявлялись тенденції побільше забрати у виключне своє управління, урізаючи права і масштаби роботи союзних республік” [452, с. 110]. Навівши конкретні факти, Влас Чубар наполягав на утворенні спеціальної комісії ЦК РКП(б), яка б розглянула діяльність союзних наркоматів і виробила низку заходів, що б унеможливити “ненормальний” стан. Громадськість Західної України, загалом, позитивно сприймала наполегливість керівництва у захисті економічного суверенітету [452, с. 110].

Українізаційні процеси на Наддніпрянщині спричинили поширення серед значної частини західноукраїнського суспільства та української еміграції радянофільських настроїв. Велике враження справило повернення до Києва у березні 1924 року після п'ятирічного перебування в еміграції Михайла Грушевського. Учений зазначив, що українська еміграція уважно стежить за подіями в Україні, за процесами її відродженням. Особливу ж увагу емігрантів привертала політика українізації. Михайло Грушевський різко критикував колонізаційну політику польської влади на західноукраїнських землях, відзначав наростання тут національно-визвольного руху. “Власне на цьому, — уважав видатний історик і державний діяч, — виростає тяга на Схід. Селянство мріє про приєднання до великої Радянської України” [930, с. 16].

Упродовж 1923–1925 рр. у національно-державницькому таборі, передусім в УНТП, тривала дискусія щодо оцінок суспільно-політичних процесів в УСРР. Беручи участь у дискусії, Федь Федорців уважав, що на Сході існує українська держава, хоча “своїм ладом, устроєм, правовими нормами, становищем в СРСР, вона не підходить до розуміння державного твору, яке є основане нашими правно-державними поняттями” [729, 1924, 2 грудня]. Майбутній голова УНДО Дмитро Левицький у статті “Ще про

наше становище до Радянської України” на початку 1925 року стверджував: “на Радянській Україні росте, міцніє і розвивається українська національна ідея, і разом зі зростом цієї ідеї — чужі рямці фіктивної української державности наповнюються рідним змістом справжньої державности. І цей факт є рішачим для нас, як українських націоналістів, на скристалізування нашого відношення до Радянської України” [596].

У період створення УНДО радянофільські сили домоглися внесення до платформи новоствореної партії компромісної позиції щодо Радянської України: “Хоча сучасний устрій Радянської України не покривається з ідеологією УНДО, все ж уважаємо Радянську Україну етапом до Соборної Незалежної Української Держави, яка зреалізується під прапором свідомих мас усього українського народу” [323, арк. 26]. Окрім цього, у преамбулі політичної платформи ішлося про те, що всі суб’єкти об’єднання зливаються в єдину партію, визнають організаційні засади УНТП та пристосовують свої програми, тактику і організаційні статuti до тодішніх політичних умов [323, арк. 27].

Стратегічною метою УНДО проголошено національну єдність усього українського народу, який “змагає до здобуття Соборної Незалежної Української Держави на всіх українських землях”, підкреслено споконвічний український національний характер Східної Галичини, Холмщини, Підляшшя, Волині, Полісся. У зв’язку із цим УНДО ставило завдання — домогтися політичної консолідації сил і створити єдиний національний фронт.

11 липня 1925 року УНДО звернулося до української громадськості з нагоди утворення новоствореної партії і дещо ширше пояснило своє ставлення до Радянської України: “Виходячи з демократичного становища, УНДО не може дати своєї апробати на існуючий на Радянській Україні переходовий диктаторський режим і однокласовий устрій, однак признає сучасну Радянську Україну поважним і далекосяглим станом державности українського народу та вірить, що під напором свідомих українських мас та

своєрідна державна організація завершиться здійсненням універсальних змагань української нації” [469, с. 107].

Українізація збудила деякі надії частини українського політикуму на можливість сформувати українську державність на Наддніпрянщині. На сторінках партійної преси тривала дискусія навколо ставлення до Радянської України. Не вірячи в щирість намірів більшовиків, Василь Мудрий зауважив: “Теперішня українізація не доказує, що комуністам залежить дуже на українській культурі, не свідчить, що вони стали національними патріотами (що було би абсурдним зі становища комунізму), але навпаки доказує, що переводячи т. зв. формальну, зовнішню українізацію, вони тим самим вступають на єдино доцільний шлях, що веде до душі народу. І тому то тепер прив’язують на Україні таку велику вагу до знання української мови в урядах, школі, громадських установах, а навіть у партії” [513]. Водночас політик визначив принципове значення українізації для прихильників державності та соборності: “Незважаючи на тенденційність більшовиків, це явище сприятиме піднесенню культурної творчості української нації, сформує вагомі, питомі українцям цінності, що, звичайно ж, не тільки не нівелює нашої національної окремішності, а навпаки — її посилить” [513]. Саме тому українізацію в Радянській Україні лідер УНДО вважав особливим здобутком українського народу.

Федь Федорців у статті “Головою в мур” побачив на Наддніпрянщині у середині 1920-х років глибокі зміни. У боротьбі з московським центром Радянська Україна, на його думку, дедалі більше розбудовувала й утверджувала свою державність. 1924 рік позначився змаганням українських мас по той бік Збруча, а вже наступний рік “приніс з собою виразне національно-політичне оформлення тих змагань”. Аргументами Федя Федорціва стали наступні факти: 1) закладено основи українського шкільництва; 2) уже в попередній період почала розвиватися українська культура; 3) українізація перестала бути просто формальною, охопила урядову партію, яка постановила українізуватися до 1 січня 1926 року;

4) об'єднання УКП із КП(б)У та перевага українського елемента в офіційній, правлячій партії не лише зупинила штучну русифікацію, а й перетворила радянський уряд України в самостійний чинник української національної політики [513].

Федь Федорців оптимістично констатував зростання “національної України”, що не обійшлося без “впливів на відносини до московського центра”. Україна дедалі більше починала усвідомлювати інакшість своїх інтересів від інтересів Москви. Український уряд, на його переконання, з одного боку, домагався централізації, припинення й усунення бюрократичного тиску СРСР, а з іншого — більшого впливу на його закордонну політику. Він навіть навів слова голови українського уряду Власа Чубаря “Національні республіки не можуть згодитися на те, щоби централістичний натиск здержував їхню ініціативу та щоби він підтинав їхню ініціативу та щоби він підтинав їхні господарські заходи й успіхи” [692]. На останньому всесоюзному конгресі представники УСРР, за словами Федя Федорціва, безоглядно виступили проти полонофільської політики Чичеріна та домагалися “узгляднення в закордонній політиці унії українських національних інтересів” [692].

Висновок про перетворення Радянської України в об'єкт права у внутрішній політиці радянської унії і бажання досягнути цей ступінь у закордонній політиці СРСР Федь Федорців ілюстрував політикою уряду УСРР, який вимагав: “1) перевірки границь внутрі радянської унії в користь України; 2) забезпечення українським меншостям в російській федеративній республіці таких прав і таких національних установ, які Україна дає своїм нац.[іональним] меншостям” [692].

Політик і журналіст вважав помилковою позицію польських ідеологів та політиків, які не брали до уваги реальний стан на Сході Європи. Свою тезу він аргументував тим, що “польська акомодация до Москви нехтує союзними радянськими державами — Україною і Білоруссю, маючи на меті створити польсько-російський союз”. Далше цей союз мав би на меті “зліквідувати

українську націю в Польщі і в Росії та вдержати територіальне status quo на лінії Балтик-Чорне море” [692].

Василь Мудрий вважав, що Конституція СРСР чітко визначила статус УСРР у Радянському Союзі. Зокрема Україну визначено не окремою державою, а своєрідною автономною одиницею із власним державним апаратом. “Сама Конституція, як і весь державний новотвір на Сході Європи, що зветься СРСР є чимось, як сказано, зовсім новим, досі невиданим, а тому й для нас, що цілком інакше розуміємо такі поняття як суверенність, самостійність, автономія і т. п., є поки що не зовсім зрозумілим” [604].

Критичне ставлення націонал-демократів до єврейської колонізації на півдні України посилилося після заяви Власа Чубара — голови Раднаркому УСРР на з’їзді Рад 1925 року про те, що з огляду на зростання кількості єврейського сільського населення в Херсонській окрузі буде створено єврейські райони й адміністративні округи, навіть автономна єврейська територіальна дільниця. Ішлося також про можливість формування автономної єврейської республіки. Василь Мудрий був категоричним: “Проти такої поведінки українського радянського уряду, яка явно йде всупереч соціальним і національним інтересам українського народу, треба протестувати з цілою рішучістю” [729, 1925, 12 вересня].

Націонал-демократи в 20-і рр. ХХ ст. пильно стежили за діяльністю РКП(б), що безпосередньо впливала на ситуацію в УСРР. Зокрема Василь Мудрий проаналізував конфлікт, який виник у рядах партійців на XIV з’їзді, слушно вважаючи, що таке ускладнення вплине на подальший уклад господарських і соціальних відносин в СРСР. Розкриваючи суть конфлікту, він наголосив, що формально тертя виникло через різну інтерпретацію “науки Володимира Леніна”. На останньому з’їзді ленінградська група створила опозицію, до складу якої увійшло 60 членів під проводом Григорія Зінов’єва, і висунула проти політики Центрального комітету партії (радше проти її Політичного бюро в Москві) претензії: “1) надто велике протягування середняка на селі, що на думку опозиції не зближується, а

віддаляється від бідняка, з дня на день багатіє (окулачується) і замість зближуватися до бідняка, претрється до приязни з глитаєм і припинення розкулачування села і припинення панування незаможних в селі відкриває шляхи до “індивідуального капіталістичного накопичування”; 2) система “непу” — є системою державного капіталізму, а для Леніна “неп” — був відступом від комунізму на деякий час, а не на все. Ідеалізувати “непу”, як шлях до соціалізму не можна, бо це є наругою над комунізмом” [294, арк. 34].

Не загострюючи увагу на пікантних деталях дискусії на з’їзді, Василь Мудрий підсумував: “З Ленінської опозиції почався важкий затяжний конфлікт між теперішньою державною системою правління в СРСР і самим комунізмом”. Він же прогнозував подальше наростання конфлікту: “Опозиція буде зростати з дня на день пропорціональною до зросту компромісів та уступок з боку опортуністичної більшості. Ясно, що це мусить партію ослабити, але напевне її не знищить. Знищити її може конфлікт з некомуністичними масами, що використовують усі навіть найменші уступки для своєї консолідації та приневолюють своєю понурою постановою опортуністичних правителів до щораз нових уступок” [511; 294, арк. 36].

У серпні–вересні 1925 року Василь Мудрий помітив деякі зміни у ставленні РКП(б) до інтелігенції в СРСР. Визнавши становище інтелігенції як важке, майже нестерпне, залежне від правлячої партії, політик наголосив: “Нині вже чи не вся інтелігенція працює в радянських установах, але все ж таки до неї ні партійні, ні урядові чинники не мають довір’я. Вона працює під контролем партійних чинників..., позбавлена наслідком того деяких громадських прав та свобод” [294, арк. 36].

Автор статті “УСРР. Ліквідація комназемів” у часописі “Діло” проаналізував діяльність Комітетів незаможних селян. Дописувач відзначав, що ця опора більшовиків “дуже підгнила, підлягла розкладові і стала для влади не вигідною і непотрібною під оглядом політичним і незвичайно

шкідливою під оглядом економічним” [729, 1926, 24 травня]. Орган ЦК КП(б)У “Комуніст” рішуче вимагав цілковитої ліквідації комназемів. “Діло” цитувало статтю цього журналу: “Комназеми об’єднують лише невелику частину селянської бідноти, яка не користується ні політичним, ні тим більше господарським авторитетом у запопадливого селянства, що становить переважну більшість і творить центральну групу для цілої нашої праці під піднесенням продуктивності селянського господарства” [729, 1926, 24 травня].

До критики комназемів “Діло” додало, що “ці організації вирости на боротьбі з контрреволюційною господаркою заможнішого селянства, яке віддано комназемам на розграфлення чи то “розкуркулення”. Комназеми знищили куркулів, проте так і залишилися незаможниками. Застосувавши до “куркулів” терор та позбавивши їх громадянських прав, самі незаможники виявилися нездатними вести справи, як наслідок — загальний занепад сільського господарства і розлад низових органів влади, які втратили найменший авторитет у населення і стали осередками злочинів і марнотратства громадського добра. Підсумовуючи ліквідацію класової політики на селі, “Діло” запитувало: “Тільки чим вона буде замінена?” [690].

Центральний виконавчий комітет та Рада комісарів СРСР видали указ про організаційні заходи в галузі радянського і господарського будівництва. Мета постанови — посилити єдиноправність та особисту відповідальність керівників. Указ у суті своїй ліквідував, за інформацією Укбюро із Женеви, “функціональну систему” і заступав її “виробничо-територіальною”, мав розширити безпосередній зв’язок центральних господарських органів, починаючи від народних комісарів із великими підлеглими їм підприємствами; поклав, очевидно, край надмірній владі інженерів, бо доручав керманічам усіх радянських і господарських органів “особисто кермувати добром та розподілом господарських та інженерсько-технічних працівників”; ліквідував колегії в усіх галузях радянської господарської

роботи; наказував скласти списки підприємств, які мають перебувати під управлінням СРСР та його республіканських і обласних органів [715].

Як Укбюро у Женеві, редакція “Діла” вважала, що “дальше зміцнення комісародержавства та московського централізму причиниться хіба до збільшення численних конфліктів між численними “радянськими та господарськими органами”, а поза тим збільшить і їх байдужість до повені більшовицьких указів та ультимативних погроз. Дальше скасування решток декоративної самостійності окремих національних “республік” можна лише вітати, бо вони лише стоять на перешкоді загострення боротьби поневолених націй проти московського уряду” [715].

Прихильники Радянської України, незважаючи на форму державного устрою, визнавали УСРР як досягнення визвольних змагань українського народу. Здобуття соборної української державності пов’язували з розбудовою УСРР та з об’єднанням навколо неї всіх українських земель. Посилення антирадянських настроїв у керівництві УНДО спричинило виступи інших політичних сил Західної України та в середовищі націонал-демократів проти проводу партії, звинувачення в догоджанні Польщі, у відході від програмних засад. Навіть були спроби розколоти партію [469, с. 315].

У процесі підготовки програми УНДО тема ставлення до Радянської України також опинилася серед наріжних дискусійних проблем партії. Порівняно із платформою Об’єднання та із проектом програми, який обговорювали у квітні–травні 1926 року на засіданнях ЦК партії, політичний розділ програми зазнав суттєвих змін. В ухваленій на II з’їзді УНДО 19–20 листопада 1926 року, програмі вилучено пункт, у якому Радянську Україну вважали етапом на шляху до незалежної Української держави [123, арк. 28].

У дискусії на з’їзді домінувала думка, що УСРР є тільки “філією” Москви [148, арк. 16]. Дмитро Левицький, аналізуючи ситуацію за Збручем, визнав, що комуністична влада повинна зважати на думку українського національного табору. “Керівники московського уряду зрозуміли, —

стверджував голова партії, — і вирішили не ставити опору українському рухові, хотіли підійти до замкнутого в собі і вороже настроєного до більшовиків українського села та ініціювали проведення українізації всього публічного життя в Україні” [148, арк. 16]. Резолюція II Народного з’їзду щодо Радянської України звертала увагу на процеси, які рано чи пізно приведуть до реалізації суверенних прав для всього українського народу [470, с. 176].

Вороже ставлення до комуністичних урядів в Україні, що відверто проявилось під час дискусії на з’їзді, викликало відповідні антиундовські виступи комуністичних діячів. Їхні послі критикували членів УНДО за угодовість щодо післятравневого (1926 року) польського урядового табору. Комуністи розгорнули достатньо активну антиундовську кампанію в період самоврядних виборів 1927 року, а причиною цього стали компромісні угоди націонал-демократів з поляками на місцях.

Уряд УСРР та ЦК КП(б)У не залишали поза увагою політичне життя Західної України, ретельно аналізуючи головні тенденції у краї. Наприкінці 1925 року Політбюро ЦК КП(б)У визнало необхідним провести роботу серед “українських національних груп і дрібнобуржуазних партій” Західної України, орієнтуючи їх на Радянську Україну і СРСР, та ухвалило підтримувати політичні течії та групи, які “не йдуть на угоду з урядами і з активними, ворожими СРСР капіталістичними силами Західної України” [817, с. 10].

Аналіз взаємин голови екзильного уряду ЗУНР і уряду УСРР, дає всі підстави погодитися із твердженнями Олександра Павлюка і Олександра Зайцева про деяку недовіру радянського керівництва до Євгена Петрушевича. Зокрема постанова політбюро ЦК КП(б)У на інформацію Всеволода Балицького від 7 квітня 1924 року відхилила пропозицію Євгена Коновальця та Євгена Петрушевича про їх субсидіювання. Вирішено “переговори щодо цього під різними приводами відкладати, а для цього запропонувати їм надати детальну інформацію про свої потреби”. Цією ж

постановою доручено секретаріатові виділити призначити конкретну особу “для роботи в Галичині”. Основну ставку уряд УСРР, ЦК КП(б)У, виконком Комінтерну робили здебільшого на створення в Західній Україні легальної робітничо-селянської партії [817, с. 11].

Щоби розробити плани допомоги поширення радянофільства в Західній Україні, уряд УСРР залучав до цього “зміновіхівців” — галичан. Особливий інтерес із цього приводу становить записка Михайла Лозинського “УСРР і українські землі під Польщею”. Стоячи на позиціях соборної української державності та визнаючи, що якраз в УСРР українська державність таки реалізується, Михайло Лозинський вважав, що “УСРР має стати центром, який повинен будити і підпирати змагання до визволення і з’єднання на українських землях, які знаходяться поза границями УСРР”. Найбільшої уваги, за його словами, необхідно звернути на українські землі під владою Польщі — як на найбільший комплекс українських земель поза кордонами УСРР [123, арк. 21].

У записці Михайло Лозинський наголосив, що УСРР повинна утворити при одному із представництв СРСР за кордоном центральний координаційний орган “підтримки акції” на західноукраїнських землях проти Польщі і виділити на цю справу відповідні фонди. На осідок такої інституції УСРР він пропонував Прагу, а обсяг фінансування мав дорівнювати приблизно 3–5 тис. доларів щомісяця — залежно від інтенсивності акції. Через відповідних осіб за кордоном центральна інституція УСРР мала нав’язати відносини з українськими політичними організаціями Польщі та впливати на них для подальшого утворення загальнонаціональної організації, яка б охопила найширші кола громадськості всіх західноукраїнських земель та захищала б позицію “боротьби проти Польщі за якнайвидніше з’єднання з Великою Україною, себто конкретно — з УСРР” [123, арк. 22].

На думку Михайла Лозинського, передусім варто було зв’язатися з “лівою” групою УНТП, виділити їй 1000 доларів на місяць для створення щоденного часопису й організації міжпартійного чи безпартійного

об'єднання, до складу якого б увійшли українські послы польського парламенту. Це українське міжпартійне об'єднання мало утворити закордонне представництво українських земель під Польщею, а також — з аналогічним білоруським представництвом — “повинно кооперувати в акції на міжнародному полі” [123, арк. 21].

За задумом політика, центральна інституція УСРР, допомагаючи змаганням українців Польщі, мала вести свою акцію без участі Євгена Петрушевича, поки той не увійде до крайової організації. Михайло Лозинський також вважав, що поза урядом УСРР громадськість республіки мала активно допомогти західноукраїнським землям: “Вона повинна утворити або один загальний Комітет, або окремі Комітети для окремих задач, як Комітет допомоги науковим і приватним установам західноукраїнських земель (Наукове т-во ім. Шевченка, Просвіти та ін.), Комітет допомоги “Рідній школі” (себто приватним українським школам), Комітет боротьби за визволення західноукраїнських земель і т.д.” [123, арк.25]. На його переконання, ці Комітети не мали керуватися принципом партійності, вони повинні були допомагати всім групам й установам, які захищають українську землю і культуру перед польським впливом. Подальший перебіг суспільних процесів у Західній Україні засвідчив, що деякі положення цієї записки Михайла Лозинського радянське керівництво взяло до уваги [123, арк.25–27].

Радник повноважного представництва СРСР у Варшаві Михайло Лебединець конкретизував проект плану надання допомоги Західній Україні. У листі від 14 листопада 1926 року він відверто писав: “Пляни української роботи в Польщі нерозривно зв'язані з коштами, які можуть бути відпущені на їх зреалізування. І так, коли місячний наш бюджет буде і надалі виносити 1500 дол. (і то присланих нерегулярно), план весь зведеться до роботи по розвитку і зміцненню “Сельробу” (до 1200 доларів) та до підтримки “Культури” (250 доларів). Решта (50 доларів) — преса й організаційні видатки. Роботи по розкладу УНДО, еміграції, радикалів, як також підтримки

кооперації і шкільництва, робити при такому бюджеті не можна буде абсолютно — усе це буде йти самотужки” [124, арк. 23].

Політик склав, як йому здавалося, найкращий для здійснення широкомасштабної роботи щорічний бюджет: робота “Сельробу” (фінансування 2 газет, генсекретаріату, 20 місцевих секретаріатів) — 30 доларів; 2) розклад УНДО і підтримка (газета) групи “радянців” — 6000 доларів; 3) розклад інших партій та еміграції — 6000 доларів; 4) “Світло” і “Культура” — 6000 доларів; 5) допомога приватному українському шкільництву (нижчому і середньому) — 77 100 доларів; 6) допомога Науковому товариству імені Шевченка — 12 000 доларів; 7) допомога осередкам “Просвіти” — 16 500 доларів; 8) допомога кооперативам “Сельробу” й ін. — 12 000 доларів; 9) підтримки преси, друк матеріалів, організаційні видатки та представництво — 2500 доларів річно. Проектована допомога УСРР Західній Україні була, на думку Михайла Лебединця, тим “мінімумом, який справді допоможе вплинути на всі ділянки західноукраїнського життя і переконати населення Західної України, що лише від нас і у нас їхній порятунок” [124, арк. 24].

Михайло Лебединець виступав також посередником між “радянцями” УНДО та радянським урядом. Він був незадоволений поразкою групи “Рада” на II з’їзді партії. Пояснюючи її причини в листі від 29 листопада 1926 року уповноваженому НКЗС в УСРР Шліхтерові, він наголосив, а) угодовство УНДО “не прийняло ще і так швидко не прийме (принаймні) до того часу, як ундівські депутати не засядуть на посольських сеймових кріслах характеру засідання з поляками до одного столу для дружньої бесіди”; б) “радянці” не могли переломити вороже налаштованості до себе з’їзду, бо для членів УНДО [орієнтація на УСРР — *І.С.*] була чимось далеким, а тому малореальним; в) “роботою групи “Рада” керовано, як вам відомо, із-поза краю [Євгеном Петрушевичем — *І.С.*]. Кошти на неї йшли звідтіля ж. Таке далеке, позакордонне керівництво не могло не бути заслабим і все

спізнюючимся. Також одірване воно було від місцевого ґрунту, настроїв, розрахунків” [124, арк. 25].

До радянофільської групи УНДО належали, передусім, прихильники Євгена Петрушевича: Лев Петрушевич, Григорій Микитей (видавали газету “Рада”), Кость Левицький, Олександр Марітчак та ін. Орієнтація на СРСР і УСРР залишалась провідною лінією діяльності “радянців” (від назви газети “Рада”). План подальшої співпраці з “радянцями” Михайло Лебединець виклав у восьми пунктах: “1) перенести керуючу групою роботу до краю; 2) до краю також перенести і кошти на цю роботу; 3) групі “радянців” не виходити з УНДО, а залишитися в ньому; 4) зв’язатися з масами у Львові і на провінції; 5) продовжувати видання “Ради” не анонімами, а під власними підписами — це спопуляризує проводирів групи; 6) коли б ЦК УНДО наказало навіть зачинити “Раду”, із партії не виходити. “Раду” ж передати “безпартійним”, натякаючи в широких масштабах (де можна), що передача - примусова фікція; 7) узяти в “Раді” тон речової [змістовної — *I. С.*] критики; 8) нарада вважає, що коли і надалі з “радянцями зостанеться так, як було доси (Берлін) — на роботу шкода і сил, і грошей, бо толку з неї не буде” [124, арк. 26]. Однак процеси у радянофільській групі УНДО розвивалися не за сценарієм Михайла Лебединця.

Спробу петрушевичівців–“радянців” створити власну політичну організацію обґрунтовували тим, що провід УНДО відійшов від засад політичної платформи, зокрема став на антирадянські позиції. У статті “Нова стадія старих спорів”, опублікованій 1 квітня 1927 року в петрушевичівській газеті “Український прапор”, стверджено факт розколу в УНДО й обґрунтовано необхідність відновити колишню Трудову партію, організаційним центром якої виступала б “Рада”. Головною засадою політичної платформи нової партії ставала теза про об’єднання західноукраїнських земель із радянською Україною, що уявляли, як “об’єднання двох державних одиниць на засаді тих чи інших правно-державних умов, оскільки Велика об’єднана Україна з причин географічних,

історико-політичних і економічних може виникнути лише як держава федераційна в союзі з іншими державами, які повстали на руїнах царської Росії” [13, арк. 186].

Курс ундовського лівого крила на остаточне розмежування і створення нової політичної організації мав логічне продовження 15 травня 1927 року на зборах групи “Рада”, де було утворено Українську партію праці (УПП) із чітко вираженою радянофільською платформою. У політичній частині ухваленої програми йшлося про те, що “партія змагає до злуки всіх українських етнографічних земель в одній державі, без огляду на таку чи іншу розв’язку правно-державного і суспільно-політичного устрою” [13, арк. 187].

Радянську Україну УПП визнавала “здобутком визвольної боротьби українського народу і таким здійсненням його стремлінь, яке є підставою для повного завершення початкової політичної мети українського народу, що послідує через розбудову цієї держави та з’єднання з нею прочих українських земель” [13, арк. 188]. Партія вважала, що втіленню державної незалежності не можуть перешкодити жодні питання про форму державного устрою. Українським державним П’ємонтом оголошували Радянську Україну, а тому “в загальнонаціональному інтересі є пособляти її розвою, вже там вибраним шляхом”. Оформлення суспільно-політичного ладу на західноукраїнських землях після реалізації ідеї соборності мало підпорядковуватися “тим суспільно-державним формам, які будуть зреалізовані і прийняті на Великій Україні в момент з’єдинення” [13, арк. 188].

Ставлення УНДО до Радянської України широко обговорювалося націонал-демократами після виборів 1928 року до польського сейму і сенату. 30 травня 1928 року голова партії Дмитро Левицький у виступах на пленарному засіданні сейму і на засіданні сеймової комісії закордонних справ особливо виділив негативне ставлення націонал-демократів до більшовицької диктатури в Україні, звернув увагу на затягу боротьбу, яку веде народ за політичну свободу, за свою незалежність від Москви. Він

висловив упевненість у неминучому розпаді СРСР і розцінив УСРР як “останній етап остаточного розриву України з Союзом” [651]. Пояснюючи із цього приводу політичну позицію УНДО, Дмитро Левицький заявив: “Ми висунули концепцію віри у власні сили народу і ми є глибоко переконані, що сам український народ стихійним здвигом своїх могутніх внутрішніх сил доведе до розриву з Москвою, скине з себе московську супрематію, вибере собі такий державний устрій, який відповідає його суто демократичній структурі, а тоді допоможе й своїм землякам поза його державними кордонами” [651]. Водночас голова Українського клубу категорично виступив проти будь-якої політики інтервенції, яка мала би штучно прискорити здобуття державної незалежності на Наддніпрянщині. Окрім цього, голова партії зазначив, що УНДО в боротьбі за досягнення своїх державно-політичних цілей застосовуватиме лише легальні демократичні засоби, але використовуватиме будь-які можливості, аби “заявити цілому світу про слушність нашої національної панукраїнської справи, протестувати проти екстермінаційної політики, яку ведуть проти нас польські уряди” [651]. Наголошуючи на своєму негативному ставленні до політичної системи за Збручем, голова УПР проаналізував зростання комуністичного руху в українському суспільстві в Польщі та констатував: “Для більшовицької агітації на західноукраїнських землях є добрий ґрунт” [651].

Причини цього явища він шукав у змінах у Радянській Україні: український селянин там має землю і розвиває українську культуру. Виступ голови УНДО в сеймі критично оцінила комуністична преса в Польщі. Також відреагував голова Раднаркому УСРР Влас Чубар, який гостро розкритикував Дмитра Левицького за негативне ставлення до СРСР, за його діяльність “на користь міжнародного капіталу, який мріє про знищення Радянського Союзу” [651]. Це був перший офіційний виступ представників владних інституцій УСРР проти УНДО. Відреагував на виступ Дмитра Левицького Пленум ЦК КПЗУ у грудні 1928 року. У тезах Пленуму “Політична ситуація на Західній Україні” та завдання КПЗУ зазначено, що декларація голови

УНДО від 30 травня 1928 року стала ще одним доказом того, що “опозиційні фрази є потрібні проводирам УНДО для замаскування їхнього справжнього петлюрівського становища. Виступ д-ра Левицького є акцес до антирадянського блоку та формування умов явної угоди з польським фашистським урядом (“дамо рекрута і податки”, але за це “вимагаємо, щоб наша релігія, наші школи, наше господарське життя трактовано рівномірно”) [123, арк. 29].

На початку 1927 року газета “Діло” інформувала, що радянське посольство в Парижі звернулася листом до українського уряду в Харкові, повідомивши про вороже ставлення УНДО до комуністичного руху. Після аналізу цього документа в Харкові мали переказати значні кошти на комуністичну агітацію в Східній Галичині. Можливо, меморіал, який потрапив до посольства в Парижі був реакцією на розкриті таємниці розмови делегації УНДО з комуністами у Відні та Гданську, про що згадував радянський дипломат Бєсяровський. Факт проведення розмов підтвердив Дмитро Паліїв, який проводив кампанію проти Володимира Целевича [751, 1927, №1, s. 66–67].

Наступний III Народний з’їзд УНДО, що відбувся 24–25 грудня 1928 року, не змінив генеральної політичної лінії щодо Радянської України. Ухвалена 1928 року резолюція, хоча і визнала розвиток національного життя на Наддніпрянщині, наголосила на загрозі в зв’язку з “московською супремацією”. Ундовці додали, що мета народу — держава, тому, що “без власної держави народ ніколи не дійде до максимального розвитку” [149, арк. 3].

Дмитро Левицький у промові на з’їзді заявив, що 1927 і 1928 рр. “зайвий раз підтвердили, з одного боку, могутній зріст національної української течії на Радянській Україні, з іншого — внутрішній розлад у лавах більшовизму. У березні 1927 року мали ми голосну справу репресії проти тодішнього наркома освіти Шумського та його політичних однодумців. Знов же в січні і лютому 1928 р. маємо найвище загострення

опозиції Троцького, закінчується його засланням на Сибір. Знаємо, що однаково заслання Шумського і Троцького не зліквідувало ані українського національного руху, ані внутрішньо-комуністичного розколу” [149, арк. 4].

На думку голови партії, українізаційний курс більшовицької національної політики переріс голови його офіційних керманів центральних інституцій СРСР: “Так званий шумскізм і боротьба проти нього виявила яскраво два моменти: що українець, ставши навіть формальним членом комуністичної партії, не перестає бути українцем. Якщо лишень не є запродавцем та ренегатом, і ніколи не погодиться на роль мурина, котрий має тільки виконати певне завдання для цілей ворожих українству! Тоді теж виявилось, що т.[ак] зв.[аний] українізаційний курс — це лише тактика 3-го інтернаціоналу московського уряду, яка була продумана як легкий спосіб підійти за посередництвом української мови і українських діячів ближче до українських мас і заціплювати їм легше інтернаціоналістичні ідеї, та інтернаціонально-московського духа”. Уявлений крах цієї тактики спричинив низку більших і менших конфліктів поміж українським національним рухом і центристським московським більшовицьким режимом” [149, арк. 4–5].

Голова УНДО особливо наголосив на обмеженості національного руху в УСРР до культурної та економічної ділянок, оскільки не мав можливості в умовах диктатури ДПУ виявитися у формі організованої політичної боротьби. Водночас Дмитро Левицький був упевнений, що ця боротьба “швидше та пізніше мусить виявитися у загальному кривавому конфлікті, який буде рішати про кардинальну справу: а саме про повну суверенність українського народу” [149, арк. 5]. Саме ці згадані суперечки та конфлікти на культурному тлі виявили, на його переконання, свідомість наддніпрянських українців, яка “мусить щораз більше лише поглиблюватися, що свободний культурний розвиток народу можливий тільки в його самостійній державі” [149, арк. 5].

Характеризуючи економічні відносини в УСРР, голова УНДО стверджував кризу народного господарства, яка межувала з “повним крахом

практично-економічної політики по рецепті комуністичних теорій, ця гостра господарська криза ще більше підкреслила експлуатаційну господарську політику відносно України і ще дошкульніше далася у знаки українському населенню” [149, арк. 6]. Наприкінці 1928 року Дмитро Левицький вперше заявив про можливість голоду на Наддніпрянщині як результат економічної політики урядів СРСР і УСРР: “Нема вже нині двох думок, що голод на Україні, який зискує собі гейби постійне право громадянства на цій пребагатій хліборобській землі-чорноземі, є наслідком як загальної господарсько-комуністичної системи, так наслідком безпощадної експлуатаційної господарської політики московського центра, винищуючого українське населення на користь корінної московщини. Галицько-волинська вітка українського народу, сама в масі дрібно-земельна або безземельна, сама спавперизована, прибуваюча серед найгірших економічних умовин, не може приходити з допомогою своїм наддніпрянським братам. Вона може тільки висловити їм своє найглибше співчуття і запевнити, що їх мартирольогія не піде дармо, бо бодай зв’яже ще тісніше душевно всі відлами великого українського народу в одну рідню” [149, арк. 15].

Василь Мудрий на III з’їзді УНДО також проаналізував діяльність КП(б)У, яка “немає ніякого безпосереднього контакту з нашим середовищем, але яка веде свою акцію проти нас посередньо і до того акцію велику та важливу” [858, с. 92]. Визначаючи статус КП(б)У як складової ВКП(б), виконавця влади УСРР за дорученням ВКП(б), референт наголосив на першочерговій потребі реалізувати національну політику згідно з вимогами комуністичної програми та згідно з волею московського партійного центру. “Більшовицька національна політика, — вважав він, — для націонал-демократів асоціювалася передусім з т.[ак] з.[ваною] українізацією” [858, с. 93]. На думку доповідача, цей процес розпочався формально у 1923 році — саме тоді з’явився декрет про українізацію.

Василь Мудрий виокремив ще один складник більшовицької національної політики — питання підтримки національно-визвольних

змагань народу. Він вважав, що культурні процеси кожного не російського народу комуністи підтримують дуже своєрідно. Більшовики хочуть, щоби вони відповідали і були віддзеркаленням російської пореволюційної комуністичної ідеології. Водночас комуністи виступають проти того, щоби кожна з націй “проявляла свої культурні аспірації цілком свobodно, самостійно та щоби творила наскрізь питомі собі і тим самим довільні культурні цінності” [858, с. 93].

Один із чільних діячів партії був переконаний, що на Україні співіснують “давні та старі культурні традиції”. Також в національно-культурній сфері присутня природна тяглість, що “дуже болить комуністів”. Саме названі чинники, на думку Василя Мудрого, стали причиною появи серед членів КП(б)У, у складі якого міцнів український елемент (52 % українців), почали виникати дискусії навколо принципів національної політики. Свідченнями цього стали т. зв. “хвильовизм”, “шумськізм”, уповільнення темпів українізації [149, арк. 52].

Аналізуючи процеси, що розгорнулися в лавах більшовиків, референт окремо визначив наслідки цієї партійної боротьби для Академії наук, де “йшла виключно наукова академічна праця”. Виявилось, що на черзі виникло питання звести діяльність цієї інституції до рамок марксистського світогляду, змусити вчених проводити наукові дослідження тільки з позиції т. зв. “історичного матеріалізму”. Перспективи вільного творчого вияву національних цінностей, на думку Василя Мудрого, були мінімальними. Серед наочних підтверджень свого висновку – історія з академіками – Сергієм Єфремовим, Агатангелом Кримським, а також Олександром Шумським і Миколою Хвильовим [149, арк. 72].

Звичайно, УНДО не могло залишитися байдужим та не зреагувати на прагнення КП(б)У очолити українське національне життя українців світу. Члени партії вважали, що комуністи передусім прагнуть стати гегемоном політичної думки українців у Польщі, Румунії та Чехословаччині. Це завдання продиктовано радянською дипломатією, яка знає, “що це було б для

комунізму великанським політичним статутом” [126, арк. 29]. Однак, навіть незважаючи на діяльність філій комуністичних партій в названих днржав, заспокоювало УНДО, більшовикам не під силу насадити населенню краю радянські цінності, оскільки на Радянській Україні партія проводить антиукраїнську національно-культурну політику.

Визначаючи ставлення некомуністів, зокрема УНДО, до КП(б)У й до суспільно-політичних процесів у Радянській Україні, Василь Мудрий наголосив, що партія ставиться критично до національної політики комуністів тому, що вона обмежує національно-культурні процеси в середовищі української нації. Більше того, політична платформа комуністів суперечить програмі УНДО, яка базується на понадкласових та демократичних цінностях. З цих причин, націонал-демократи виступають проти диктатури партії, яка тримає у покорі тридцять мільйонів українців. Україна – селянська, хліборобська країна, відзначав майбутній голова УНДО, а до партії ввійшло тільки близько 10 % селян” [858, с. 95]. Водночас політик зазначив, що націонал-демократи прихильно поставилися до ідеї “відмосковлювання” України.

Абстрагуючись від негативних і позитивних процесів в СРСР, Василь Мудрий виступив рішуче проти чужої інтервенції, яка планується під гаслами визволення Радянської України, фактично ж тільки для того, щоби згодом сильніше придушити національно-культурне життя українського населення в Західній Україні, зокрема у Польщі та Румунії. Референт виділив три фактори, які зумовлюють негативне відношення комуністів до УНДО: 1) націонал-демократи успішно поборюють комуністичний демагогізм, борються із засиллям комуністичної ідеології у Західній Україні; 2) партія не тільки перебуває у перманентній ідейній боротьбі із комунізмом, але й репрезентує українське населення на міжнародній арені; 3) УНДО фіксує недоліки національно-культурної, соціально-економічної політики ВКП(б), викриває її справжню мету і завдання на Великій Україні [149, арк. 75].

Василь Мудрий зауважив, що важливе історичне значення УНДО полягає не тільки у критиці національно-культурної політики комуністів, але й загалом у боротьбі із комуністичною ідеологією – ворожою для українського народу. Доповідач визначив завданням партії у цей історичний момент стояти на сторожі “святая святых” українського народу, захищати ті основоположні принципи (передусім духовну та матеріальну культуру), які роблять його нацією. “Нашим великим історичним завданням є стати тією зницею[...], через яку мусять проходити та на якій мусять увіковічнити свій образ всі процеси й форми індивідуального самовияву нації, та з якої мусять вони вернути в світ вишліфованими, загартованими і боєздатними”, – констатував політик [149, арк. 78].

Не оминув увагою Василь Мудрий проблему розколу КПЗУ та його причини. Референт наголосив, що конфлікт в середині партії відбувся зважаючи на боротьбу між представниками двох відмінних напрямів національної політики в УСРР. Шукаючи його джерела в літературі, зокрема у висловлюваннях Миколи Хвильового, аналізуючи його підтримку і захист з боку наркома освіти Олександра Шумського, доповідач виявив, що навіть у середовищі КП(б)У існувала українська національна група, яка боролася з російським домінуванням в партії, та, загалом, в Україні. У партійному і державному апараті вона вела боротьбу проти централізованої політики Москви, що намагалася експлуатувати природні та людські багатства України не менше, ніж за царських часів. До складу української групи у КП(б)У увійшли, передусім, окремі колишні члени УКП, які після її ліквідації перейшли в КП(б)У та “почували себе тут, як сказав Олександр Шумський, “пасинками” тому, що були саме українцями” [467, с. 37].

Охарактеризувавши висловлювання Михайла Волубуєва щодо економічної політики більшовиків та реакцію у ВКП(б) і КП(б)У, Василь Мудрий проаналізував позицію ЦК КПЗУ, який підтримав Олександра Шумського, Миколу Хвильового і Михайла Волубуєва та розпочав критикувати політичну лінію КП(б)У. Майбутній голова партії

іронічно зауважив, що опозиційна КПЗУ відійшла від комунізму, стала на платформу УНДО та “пішла на службу до польського фашизму” [149, арк. 75].

Певні співпадіння позицій УНДО і КПЗУ у ставленні до УСРР в 1926–1927 рр., Комінтерн, ВКП(б) і КП(б)У використали для розгрому партії. Зокрема 21 червня 1928 року Г. Бріль (публіцист харківського “Комуніста”), порівняв цитати Василя Мудрого (зі статті “Наше відношення до Радянської України”) і Йосипа Крілика-Васильківа. На думку Василя Мудрого, вийшов своєрідний заочний “діалог”, побудований так, ніби Йосип Крілик-Васильків запозичив у нього свої аргументи проти політики КП(б)У [149, арк. 72].

Не оминув своєю увагою Василь Мудрий процесів у Сельробі, який також переживав ідеологічну кризу. Доповідач зауважив, що розколи в комуністичних організаціях відбуваються через різне ставлення до національної політики більшовиків в УСРР: “Цю будь-що-будь затягну боротьбу в рядах комуністів та сельробів слід нам вміло та належно використати для себе, як політично так і організаційно”, — підсумував політик [467, с. 45].

У резолюціях III Народного з’їзду в політичних справах визначено офіційну позицію партії щодо процесів, які відбувалися в Радянській Україні. Народний з’їзд констатував, що за Ризьким кордоном на українських землях в межах УСРР “відбуваються національні процеси далекосяжної історичної ваги. Там ростуть і розвиваються українські національно-культурні цінності і рівнорядно і в парі з ним назрівають українські національні сили, що скорше чи пізніше віддадуть на всіх українських землях суверенні права українському народові. Західна вітка українського народу під Польщею орієнтується на ті сили і дорожить як цінностями усі їх дотеперішніми досягненнями на всіх ділянках національного життя, зокрема з подивом слідкує за невплинною боротьбою своїх східних братів з московською політичною, культурною та економічною супремацією” [467, с. 110].

Народний з'їзд засудив позицію українських емігрантських організацій, які на міжнародній арені, зокрема в Польщі, “були зняряддям у руках політичних ворогів українського народу та його незалежницьких змагань і які спільно із антиукраїнськими силами готують військову інтервенцію на Україну. Ця інтервенція, на думку націонал-демократів, хоче закріпити іноземне панування на західноукраїнських землях та привести до повної руїни цілу Україну” [467, с. 111]. Таким чином, Народний з'їзд протестував проти будь-якої інтервенційної політики “чужих, непокликаних чинників” та пропонував вести із ними рішучу боротьбу [467, с. 111].

Якщо на III з'їзді УНДО 24–25 грудня 1928 року ставлення до Радянської України не зазнало принципових змін у порівнянні з резолюціями II з'їзду, на засіданні НК УНДО 29 листопада 1929 року вперше офіційно оголошено антирадянську позицію партії. Така різка зміна курсу пов'язана з тим, що репресивні органи в листопаді 1929 року розпочали арешти української інтелігенції та організували показовий судовий процес над членами “Спілки визволення України”. Політичні репресії в Радянській Україні викликали бурхливу реакцію українців у Польщі та світі. 14 листопада 1929 року УПР у спеціальній заяві засудила більшовицький терор над українцями [729, 1929, 18 листопада].

На засіданні Народного комітету УНДО 29 листопада 1929 року основною темою дискусії стали події в Радянській Україні. Три з восьми резолюцій були присвячені масовим політичними репресіям на Наддніпрянщині. Засудивши комуністичний режим, Народний комітет висловив протест проти наступу комуністів на український національний рух, переслідувань українських учених і діячів культури, арештів українських селян і робітників, а також проти грабіжницької політики і руйнівного експерименту в сільському господарстві, який цілковито руйнує добробут українського села, а “тим самим підриває існування всієї української селянської верстви, яка є фундаментом українського народу” [750, 1930, s. 46].

Народний комітет партії різко засудив діяльність західноукраїнських радянофілів, які, прикриваючись ідеями українського патріотизму, намагалися “усправедливити московсько-більшовицькі репресії українських національних діячів на Великій Україні і беруть в оборону всю комуністичну колоніальну політику на Україні” [750, 1930, с. 46].

Наприкінці 20-х рр. ХХ ст. радянське консульство у Львові на чолі з Юрієм Лапчинським провело широку пропагандистську акцію. Консулу вдалося домовитися про співпрацю з кількома поважними представниками української культури. Водночас консул сприяв налагодженню контактів між представниками господарських установ Галичини і УСРР, адже становище економічних інституцій краю погіршувалося, а від цього залежала і політична активність.

У такій ситуації проводити політичну діяльність на міжнародній арені без фінансової підтримки було неможливо. Власні прибутки від видавництва, членські внески, посольські дотації були недостатніми. Частково допомагала українська еміграція на Заході, зокрема американське Об'єднання українців, яке переказувало гроші “на потреби старого краю”. Провідні господарські діячі УНДО, пов'язані з РСУК і Центробанком – Юліан Павликовський, Остап Луцький та директор Центросоюзу Сильвестр Герасимович, порозумілися із представниками торговельної місії УСРР в Берліні Українського КООПУ, в якого намагалися взяти кредит. 19 жовтня 1928 року підписано угоду — Центробанк у Львові отримав безвідсотковий кредит у розмірі 50000 доларів [415, 1. 73].

Те, що Центробанк отримав кредит, у другій половині 1931 року стало відомо широкому загалу і викликало гостру критику на сторінках української та польської преси на адресу УНДО. Преса звинуватила ундовських політиків у нещирості, вбачаючи у кредитах дисонанс між ідеологією (ворожою до комунізму) і практикою. Наприкінці 1929 року до Києва і Харкова виїхала делегація галицьких кооперативних діячів на чолі з Остапом Луцьким і Юліаном Павликовським. Члени делегації могли

безпосередньо ознайомитися з реаліями побутового життя населення Наддніпрянщини.

Після повернення ундовці розкритикували суспільно-політичні процеси в Радянській Україні. “Новий час” детально описав умови життя українського населення. Часопис повідомляв, що політична система привчила людей до мовчання, а товари першої необхідності можна отримати тільки за картками або ж придбати за високими цінам [751, 1929, № 3, s. 480]. “Замість суверенної національної держави маємо тільки федерацію з безоглядною супремацією Москви”, – із сумом констатував Дмитро Паліїв [150, арк. 1–2].

Наступним об’єктом критики націонал-демократів стали репресії та терор на Радянській Україні. Зокрема перед оголошенням вироку на процесі СВУ Генеральний секретаріат УНДО розіслав до повітових комітетів обіжник у справі процесу СВУ. Повідомлялося, що судовий процес ніщо інше, як знущання окупаційної влади не тільки над звинувачуваними, але й над самою ідеєю національної незалежності. Зважаючи на цей чинник, націонал-демократи пропонували назвати день оголошення судом вироку днем пам’яті жертв харківського процесу і національної пам’яті мучеників [751, 1930, № 3–4, s. 378]. Питання масових арештів на Наддніпрянщині обговорено також 14 листопада 1929 року на засіданні УПР [743, 1929, 24 листопада].

ЦК УНДО і УПР ухвалили рішення провести антирадянські вічеві акції. На одному з віч у Львові 30 березня 1930 року, проведення якого ініціювала НОУЛ, доповідачі висловлювалися надзвичайно гостро на адресу радянської влади, через що представники влади розпустили віче. Проведення в Радянській Україні політики колективізації селянських господарств активно критикувала преса націонал-демократів. Зокрема повідомлялося, що з ліквідацією індивідуальної власності селян пов’язані втечі селян із УРСР до Польщі. Однак у 1932 року польська сторона припинила приймати втікачів з СРСР.

Українське громадянство в Польщі уважно стежило за подіями в Радянській Україні, зокрема за зв'язками галичан із комуністичною владою. Яскравий приклад – випадок із головою НТШ Кирилом Студинським, який шукав фотографії особи, яка підписувалася псевдонімом Юрченко і була автором трилогії про особисті переживання в СРСР. Українська преса гостро критикувала відомого науковця за можливу співпрацю з відповідними радянськими органами. Під тиском української громадськості він був змушений піти з посади. Більшість тих, хто співпрацював із консулом Юрієм Лапчинським, наслідували директора Українського національного музею Іларіона Свенціцького і вміщували у пресі критичні статті про комуністичний терор в УСРР [1164, s. 112].

Ситуація в Радянській Україні в першій половині 30-х рр. ХХ ст. викликала негативне ставлення УНДО. Ілюстрацією цього стала дискусія на IV Народному з'їзді в березні 1932 року. В одній із резолюцій з'їзду наголошено, що на Наддніпрянщині проведено ліквідацію всіх творчих національних сил, обмежено права УСРР на користь “московського червоного централізму[...]” [322, арк. 86]. Окрім цього, комуністична диктатура довела своїми експериментами все українське населення до повної господарської руїни, зокрема знищила українське село – природну основу української нації. Народний з'їзд рішуче засудив усі засоби комуністичної диктатури спрямовані проти природнього розвитку української нації та її національно-державницьких змагань [322, арк. 86].

В іншій частині резолюції УНДО висловило чітку позицію щодо “експорту” комуністичної ідеології до Польщі: “Воюючий комунізм, що змагає до опанування цілого світа при допомозі своїх агентур намагаються розломити все українське національне життя та зруйнувати набуті цілими поколіннями національні цінності. Таку свою руйнуючу роботу він намагається часто прикривати навіть гучними гура-націоналістичними фразами, керуючись при цьому з правила гаслом, що “чим гірше” у національному українському світі, тим краще це для комунізму та його

завдань” [611]. Народний з’їзд закликав українську громадськість, зокрема партійні органи та національну пресу, до боротьби з комунізмом у всіх його інших замаскованих виглядах. Під час дискусії також частково вирішено проблему прорадянських симпатиків у керівних органах УНДО, скажімо, Михайло Струтинський, як репрезентант цієї групи, не увійшов до новообраного Центрального комітету [322, арк. 87].

Під впливом антирадянської кампанії УНДО у західноукраїнському суспільстві утверджувалась думка, що московська політика в УРСР призвела до централізації монополії комуністів у республіканських інституціях влади, несла за собою терор — масові арешти, депортації, розстріли; колективізація сільського господарства, голодомор 1932–1933 рр. стали засобом винищення потенційної опозиції. Поступово такий погляд на радянську дійсність ставав панівним не тільки в рядах УНДО.

З’явилися ті, хто закликав до організації т. зв. “рятункової акції” для голодуючих та спільного протесту проти комуністичного терору в Україні. На засіданні ЦК УНДО 24 червня 1933 року розглядаючи ситуацію в Радянській Україні, гостро критиковано центральний уряд у Москві за політику фізичного і морального винищення українського народу [751, 1933, № 4, s. 390]. Водночас греко-католицький єпископат видав відозву “Україна в передсмертних конвульсіях” надруковану 28 серпня того ж року, в якій описував події на Великій Україні. Відозва єпископату започаткувала загальнонаціональну протестну акцію [751, 1933, № 4, s. 390].

На українських землях в Польщі акцією керувало УНДО. 25 липня 1933 року на наради УПР прибуло 48 представників львівсько-українських центральних організацій та інституцій. У нараді взяли участь представники еміграції. Утворено Український комітет рятування України на чолі з Дмитром Левицьким та обрано виконавчий комітет під керівництвом заступника голови партії Василя Мудрого. В оголошеній відозві, підписаній представниками 35 українських організацій та інституцій, закликано

українців усього світу спільними зусиллями покращити становище в Наддніпрянщині [751, 1933, № 4, s. 390].

Акції протесту охопили Львівське, Тернопільське, Станиславівське і Волинське воєводства. Українські політичні угруповання – УНДО, УСРП і група Паліїва, незважаючи на брак міжпартійного порозуміння, розпочали проводити спільну вічеву акцію. Упродовж 1 серпня – 20 жовтня 1933 року віча та збори антирадянського і антикомуністичного змісту пройшли в 68 населених пунктах (Львівське воєводство — 31, Станиславівське — 24, Тернопільське — 8, Волинське — 5). Комітети порятунку України утворились також у Європі [53, арк. 79].

Розпочалася активна антирадянська пресова кампанія. На знак протесту проти політики в Радянській Україні перестала виходити комуністична газета “Українська думка”. У пресі з’явилися відверті листи діячів Сельробу, в яких розкритиковано методи діяльності комуністів в УСРР. Василь Мудрий опублікував брошуру, в якій, описавши голод на Наддніпрянщині, розкритикував діяльність українського уряду і комуністичну доктрину загалом [858, с. 127].

29 жовтня 1933 року греко-католицький єпископат оголосив Днем жалоби і протесту. Цього дня представники УПР, які підпорядковувалися розпорядженням Львівського комітету рятунку України, взяли активну участь у запланованих заходах. Однак з огляду на вбивство секретаря радянського консульства Олексія Майлова у Львові 21 жовтня 1933 року, начальник відділу безпеки воєводського уряду, побоюючись порушення порядку, не дозволив представникам комітету провести заплановані в День жалоби заходи – організатори були змушені обмежитися тільки поминальними Богослужіннями [929, с. 126].

Трагічну ситуацію в Радянській Україні неодноразово обговорювали на засіданнях польського парламенту. Зокрема 3 листопада 1933 року під час дискусії над бюджетом лідер УНДО і УПР Дмитро Левицький розкритикував польську владу за гальмування протестних акцій. Він спростував твердження

польської преси та низки політиків про інспірації Берліну при організаціях жалобних заходів у краї. Голова УНДО розкритикував політику Польщі, спрямовану на покращення взаємин із СРСР, зокрема за підписання договору про ненапад 1932 року [580].

Емоційні виступи і солідарність з українцями Наддніпрянщини викликали критичні виступи на адресу польської влади за підтримку східного сусіда. Дмитро Левицький запевнив, що й надалі українські діячі в Польщі будуть організовувати український народ на боротьбу з більшовизмом. У цей період навіть помірковані українські політики не хотіли погодитись з фактом, що польська держава мала охороняти представників радянської влади, а польські національні інтереси вимагали дружніх взаємин із СРСР. Керований ундовцями Комітет рятунку України закликав Захід допомогти українському населенню Наддніпрянщини.

Негативне ставлення УНДО до радянської держави особливо виразно проявилось під час прийому СРСР до Ліги Націй. Ундовці вбачали в цій події загрозу заборони української пропаганди за кордоном. На Конгресі національних меншин Мілена Рудницька і Дмитро Левицький спробували провести акції протесту в Женеві. 9 липня 1934 року ЦК УНДО утворив комісію, яка отримала завдання підготувати ідентичну акцію в Польщі. Позицію ЦК УНДО підтримала УПР 2 серпня 1934 року, однак, на жаль, акція не мала резонансу в українському суспільстві [154, арк.2].

2 вересня 1934 року Львівський комітет рятунку України скерував лист до голови Ради Ліги Націй, вимагаючи поставити перед СРСР вимогу змінити політичний курс Москви щодо України. Ще одна умова — висловлення згоди радянського уряду на міжнародну допомогу голодуючим. Негативне ставлення до комуністичного уряду в Україні висловлено на черговому засіданні президії УНДО і УПР 20 грудня 1934 року. В ухвалах критиковано нищення в Радянській Україні автономних прав, колективізацію, голодомор, заслання в Сибір, репресії інтелігенції.

В одній з ухвал спільного засідання наголошено, що “президія УНДО і УІР з найвищим обуренням протестують проти політики червоного терору московських окупантів в Україні” [929, с. 167]. Ситуація в Радянській Україні значною мірою зменшувала надії УНДО й, зрештою, української громади в Польщі на те, що найближчим часом на Наддніпрянщині буде створено незалежну державу. Звичайно ж, це вплинуло на подальшу політичну тактику партії.

Водночас негативну реакцію щодо УНДО в Радянській Україні викликала політика нормалізації польсько-українських відносин. Особливо гостру атаку на адресу “угодово-ундовсько-клерикального табору” спрямувала газета “Комуніст” — друкований орган ЦК КП(б)У. Зокрема у статті “Дві України” протиставлено “добробут” Радянської України господарському і культурному занепадові Західної України, а також зазначено, що угодові заяви польського прем’єра виявилися черговим заходом варшавських політиків, які виступають за досягнення порозуміння між польським і українським “фашизмом”. У наступних статтях політику УНДО названо зрадою потреб українських робітників і зауважено формальну капітуляцію перед польським урядом, який у відповідь надав 14 мандатів до сейму і 5 до сенату [1164, с. 129].

Одним із найважливіших акцентів в антинормалізаційній акції став виступ одного з лідерів КП(б)У Павла Постишева 26 листопада 1935 року на ІІІ зльоті колгоспників Київського округу. Виступаючий наголосив, що робітничий клас і селянство Західної України перебувають під ярмом панів, капіталістів і політичного ладу. Павло Постишев назвав Євгена Коновальця, Дмитра Левицького, Андрея Шептицького “зрадниками українського народу, агентами німецького і польського фашизму”, які чимало зробили для того, щоб перетворити Західну Україну у колонію польського фашизму [729, 1935, 29 листопада]. На тлі критики нормалізаційної політики УНДО, проводилася активна пропаганда інтенсивного будівництва української соціалістичної культури. ЦК КП(б)У видав обіжник до всіх партійних організацій, який

вимагав відновити діяльність осередків українізації, подолати перешкоди на шляху українізації в партії, у суспільних і державних інституціях. Обіжник закликав утворити спеціальні школи для тих членів партії, які не володіли українською мовою. Передбачалося, що навесні 1936 року у всіх державних інституціях відбудуться екзамени із знання української мови серед державних службовців [729, 1935, 29 листопада].

Слідкуючи за розвитком подій в Радянській Україні, члени УНДО висували припущення щодо можливого проукраїнського курсу на Наддніпрянщині [658]. Однак 1936 року у партії так і не побачили реальних змін. 10 жовтня того ж року на засіданні ЦК УНДО проаналізовано ситуацію в Радянській Україні. В ухвалених резолюціях ішлося про те, що “політика червоної Москви на радянській Україні від часів військової окупації по цей день веде до політичного, господарського і культурного панування над народом українським” [751, 1936, № 6, s. 610]. Натомість висловлені надії на зростання українських сил мали, на жаль, пропагандистський характер і не передбачали в майбутньому виступив українського народу проти більшовицьких методів.

На засіданні ЦК УНДО чимало уваги надано проблемі розростання комуністичного руху на українських землях у Польщі. Реакцією партії на доповіді Василя Мудрого та Володимира Целевича про напрями комуністичної пропаганди серед українських селян, стали постанови ЦК УНДО про посилення антикомуністичних акцій. Додаймо, що сигнал до боротьби із проявами комуністичної агітації дав митрополит Андрей Шептицький у пастирському листі від 3 серпня 1936 р.

ЦК УНДО вбачав причини активності комуністичного руху у діяльності Комінтерну і в утворенні народних фронтів, що відбувалося саме в цей період. 10 жовтня 1936 року ЦК партії ухвалив резолюцію, в якій повідомлялося, що VII Конгрес Комінтерну (липень-серпень 1935 року) опрацював нову тактику для комуністів, яка полягала в утворенні народних фронтів за прикладом Іспанії та Франції. Після Конгресу на українських

землях розпочалася нова фаза більшовицької агітації, спрямована на розклад українського національно-державницького табору” [751, 1936, № 6, s. 610].

Передвоєнні роки не змінили ворожого ставлення УНДО до комуністичної ідеології, влади в Москві та Києві, методів діяльності більшовицьких урядів. На початку січня 1938 року V Народний з’їзд партії обговорюючи становище українського народу в Чехословаччині, Польщі, Румунії та СРСР, схарактеризував усю складність ситуації за Збручем. З’їзд вкотре розкритикував політику комуністів і підтримав позицію партії щодо боротьби з комуністичною ідеологією. В ухвалі також розкрито плани російського імперіалізму щодо нищення українців [470, с. 392]. Націонал-демократи навіть не згадали назви УРСР, однак наголосили, що в СРСР український народ переживає жахливі переслідування в національній, релігійній, соціальній, культурній і господарській сфері [893, с. 11–12].

В антибільшовицькій риториці націонал-демократів найчастіше лунали порівняння з імперською російською політикою другої половини XIX – початку XX ст. Павло Лисяк, оцінюючи суспільно-політичну ситуацію на Наддніпрянщині, вважав, що більшовики були змушені централізувати владу та будь-якою ціною прагнули одержавити господарське життя. Такі заходи, на його думку, дозволяли перетворити громадян держави у рабів, які приковані до фабричного станка, заводу або ж землі. Лідер УНДО констатував, що Україна – перша жертва приходу російського імперіалізму в глобальних розмірах [893, с. 14]. Характеризуючи політичну дійсність в УРСР як “темну, дику, азійську й кровожадну”, політик все ж відзначив, що український народ демонструє свою невмирущу живучість, адже “навіть Йосиф Сталін не наважився змінити зовнішніх форм українізації публічного й громадського життя” [893, с. 15]. Автор довів, що український державницький шлях неодмінно проходить через Київ.

Проти політики СРСР у дискусії під час засідання комісії закордонних справ у сеймі 12 січня 1938 року виступив також Василь Мудрий. Він наголосив, що т. зв. українська радянська держава – фікція, оскільки уряди

підпорядковані неподільній російській комуністичній партії. Виступаючий наголосив, що примусова колективізація привела до величезної матеріальної руїни, а комуністична диктатура надалі експериментує на українському народі [654].

Отже, у ставленні УНТП-УНДО до Радянської України хронологічно виділимо два етапи: перший (1923–1928) і другий (1929–1939). На першому етапі проблема орієнтації на радянську Україну стала однією з головних у політичному житті Західної України. Вона була викликана передусім: 1) ухвалою рішення Ради послів держав Антанти про приєднання Східної Галичини до Польщі та критикою цього рішення в урядах СРСР і УРСР; 2) радянофільською позицією Євгена Петрушевича та його оточення; 3) частковою лібералізацією курсу в економічній та культурній сфері в УРСР (неп), українізація; 4) поверненням деяких політичних, наукових і культурних діячів в УРСР з еміграції (зміновіховство). У цей період в УНДО розгорнулася дискусія — від визнання УСРР етапом до незалежної соборної держави до означення радянської України як колонії Москви. Тенденції до згортання непу, українізації в УСРР дедалі більше посилювали критичне ставлення до процесів на Наддніпрянщині. Другий етап визначився рішучим засудженням політики комуністичного режиму в УСРР у політичній, економічній і культурно-освітній сферах. Особливу увагу націонал-демократів привертала голодомор 1932–1933 рр., політичні репресії та судові процеси, а серед іншого — зовнішня політика СРСР наприкінці 1930-х рр.

4.2. Критика УСРР суспільно-політичних процесів в УРСР і радянофільських тенденцій в українському політикумі

Після ухвали Ради послів держав Антанти 14 березня 1923 року УРП була змушена визначитися із тактикою та стратегією діяльності у нових суспільно-політичних умовах. Радикали одні з перших відкинули тактику єдиного національного фронту, яку активно підтримували упродовж 1920–

1923 рр., співпрацюючи із провідною політичною силою краю — УНТП, а також наголосили на неприпустимості орієнтації на Радянську Україну. УРП звернула увагу на те, що ставлення партії до СРСР зміниться лише тоді, коли Велика Україна стане “справді власновільною соціалістичною республікою зі своїм військом, своїми фінансами, своїм правительством і владою на місцях” [583].

УРП продовжувала пропагувати серед української громадськості соборницькі настрої. Друкований орган УРП “Громадський голос” оптимістично відзначав: “Незважаючи на крики, наклепи та лайки справа і зліва, мусимо далі йти до своєї цілі. Ціль наша ясна: увесь наш народ на своїй землі має жити по своїй волі, не оглядаючися на те, чи кому це буде в лад, чи ні” [490, с. 257]. Зважаючи на прагнення українців “жити по своїй волі на своїй землі”, радикали вважали за необхідне “боротися проти національного утиску на всіх українських землях”, що у перспективі дало би змогу створити соборну, самостійну українську державу [912, с. 85].

Радянський режим, який існував на Наддніпрянщині, УРП вважала антиморальним, антинародним та антисоціальним [538]. УСРР оцінювано як “форму московської окупації України”. Саме тому упродовж 1923—1925 рр. одним із провідних напрямів роботи партії серед українського населення Західної України в умовах польського владного режиму стала боротьба із “більшевиколубством”. Такий зовнішньополітичний курс партії суперечив орієнтаціям інших українських партій. Соціалісти-радикали наголошували, що в цей період “вироблено в тім напрямі [радянофільстві. — *І.С.*] так сильний настрій, що треба було просто нелюдських зусиль[...], щоб не допустити до комуністичного заліву і руїни цілого національного життя” [642; 25, арк. 39]. Комуністичний рух радикали вважали не “відламком” соціалістичного табору, а окремою течією [861, с.18].

На тлі утрати надій на країни Антанти після сумнозвісного рішення 14 березня 1923 року партія опинилася між “двох вогнів”: частина інтелігенції закликала переорієнтуватися на СРСР, інші пропонували шукати

діалогу з Польщею. У таких умовах, за словами Матвія Стахіва, партія усунула зі своїх лав тих, хто був зорієнтований на Москву або ж на Варшаву. Жодний “видніший” член УСРП не перейшов у т. зв. “комуністичний табір”. Закономірність такої ситуації, з одного боку, полягала у тому, що комуністичний рух перебував під впливом єврейського та польського населення, що відштовхувало українців, а з іншого – радикали розглядали комунізм як “щось окреме від українського соціалістичного руху” [982, с. 122].

Позиція партії щодо комуністичного режиму залишалася незмінною упродовж міжвоєнного двадцятиліття: матеріальний соціалізм (комунізм) повинен зійти з політичної арени. Загалом “орієнтації” як такі УСРП називала “боротьбою за кращого пана” [533]. УРП наголошувала, що поширення комуністичного руху у краю відбувалося не без допомоги УНТП, адже анархія, розбрат, розлад у лавах трудовиків спричинили орієнтацію “на всі чотири вітри” [697]. “Всяка народна праця в тих околицях, де мала вплив ця бундівська інтелігенція, зовсім занепала. Селянство й робітництво, що з причин малої політичної свідомости йшло дотепер за проводом цієї інтелігенції, втратило всяку опору й тому легко підпало під вплив комуністичних агітаторів. Тим робом комуністична пропаганда знайшла пригожий ґрунт для себе” [697].

Після ухвали Ради послів держав Антанти від 14 березня 1923 року особлива критика УРП звучала на адресу Євгена Петрушевича, який виступив активним радянофілом. Соціалісти-радикали наполягали, що така орієнтація “не виходила з інтересів народу, а виключно з того міркування, що ця більшовицька Росія поробить ундівських проводирів своїми губернаторами в Галичині[...] вони заховали своє губернаторське москвофільство тим, що підносили під небеса большевицьку московську диктатуру над Україною, називаючи цю московську диктатуру українською державою” [126, арк. 14]. Натомість УРП вважала: “Панове Палієви, Целевичі, Луцькі і всі їх каноніки власними руками помагали зростові

комуністичної сили і деморалізації мас. Так говорять історичні факти” [126, арк. 15]. Свою історичну заслугу УРП вбачала в тому, що “своєю кількалітньою масовою працею не допустила до повної деморалізації народних мас цею комуністичною орієнтацією УНДА і шовіністів” [126, арк. 15].

Ідеологічну основу політичної програми УРП-УСРП становили праці Михайла Драгоманова, який передбачив прихід більшовизму як оновленого яacobінства (“соціалістичної шляхетчини”) та виступив із різкою критикою класової, історично-матеріалістичної теорії марксизму [576]. Програма партії ґрунтувалася, передусім, на світогляді есерів, адже, як визнавав Матвій Стахів, “УПСР, будучи українською народницькою, опиралася по суті лише на ідеологію і господарську програму російських есерів. В суцільній формі партія не мала виложеної, ні своєї власної ідеології, ні своєї програми. Різниця від російських есерів полягала лише в питанні державної самостійності, яку партія визнавала разом з іншими українськими партіями від кінця 1917 року” [671]. Радикали виступаючи за повне соціальне та національне визволення українського народу на всіх його етнічних землях, дотримання тактики “орієнтації на власні сили”, помилково вважали, що комуністичний рух приречений на забуття уже після перших років свого існування.

Антирадянські настрої, які панували серед більшості членів УРП, домінували на квітневому (1924 року) з’їзді партії. Делегати наголошували, що “український народ не погодиться з окупацією західноукраїнських земель, бо повне соціальне визволення неможливе без здобуття національної самостійності, яка виявляється в можливості, даній робітничим масам кожної української етнографічної території, самим вільно вирішувати свою долю” [58, арк. 9].

Зважаючи на те, що утворення УСРР радикали розцінювали як одну з форм московської окупації, у підсумкових резолюціях XXVII з’їзду (1 лютого 1925 року) зазначено: “Формальну самостійність укр.[аїнської]

республіки скасовано у 1922 року[...] В цій державно-правно обкросній укр.[аїнській] республіці не мають власти укр.[аїнські] селяни і робітники, а панує там всевладно й неподільно при помочі терору моск.[овська] большевицька партія, котра насильством і корупцією переводить явні вибори до фіктивних рад, відобравши вже в конституції укр.[аїнському] селянству належний йому вплив на державу, рахуючи 5 голосів селянських на 1 робітничий; немає ні свободи слова, ні преси, ні свободи політичних, професійних, ні культурних організацій” [470, с. 353].

УРП засуджувала російські політичні партії, передусім РКП(б) [541], здебільшого за те, що за весь час визвольних змагань 1917 – 1923 рр. серед російського політикуму не знайшлося жодної політичної групи, яка признала би Україні право на самостійність [630]. Радикали переконували, що комуністи не зацікавленні в існуванні соборної української держави. “Не треба себе обманювати думкою, що збудують нам нашу державу російські більшовики та віддадуть її нам, кажучи: “Ось маєш це від мене, український селянсько-робітничий народє!”, — констатував “Громадський голос”, — Не робили вони нашому народові подарунків досі, не будуть їх робити і пізніше. І не маємо ми права домагатися цього від них. Кожна рука собі крива. І коли вони будуть мати силу, то не ми будемо порядкувати на своїй землі, але вони саме так, як порядкували вони досі через 4 роки” [490, с. 332].

Члени партії розкритикували соціально-економічну й національно-культурну політику більшовиків: “Ми мусимо одверто й рішуче заявити: під більшовицькою жорстокою окупацією страждає 30 мільйонів селян, робітників і інтелігенції. Нема слів для опису кривавих страждань народу нашого. І хоча хто в Галичині чи на Волині лає Петлюру і його прихильників за спілку з поляками, коли хто ремствує на них за спілку з тими, що гноблять нас на західних землях, то як назвати тих галицьких і волинських панів, що вихваляють московську окупацію у Великій Україні, що вихваляють проклятий режим на українській землі?” [490, с. 334]. УРП наголошувала, що більшовики уже на початку 20-х рр. ХХ ст. почали “дедалі більше

віддалятися” від свого ідеалу — побудови комуністичної держави. Радикали вважали, що більшовики “тримаються” влади тільки тому, що “не забирають землю у селян”, але знають, що село готове піти й за кимось, хто так само залишить землю селянам, а окрім цього, надасть політичних прав” [606].

21 січня 1924 року помер Володимир Ленін, що спровокувало появу низки публікацій “Громадського голосу”. Загалом УРП надзвичайно критично оцінила його досягнення, відзначивши: “Ні одна людина не заважила так на судьбі людства, як власне Ленін. Нічия помилка не коштувала людству тільки крові і мабуть не оден сучасний державний муж не зумів порвати такі маси людства до боротьби за вимріяний собою ідеал держави, і можна сказати, що тільки жертв пішло на марне, скільки не сповнилось надій і мрій” [660]. Смерть вождя комуністів, — прогнозували радикали, — негативно позначиться на розбудові комуністичної партії, адже Володимир Ленін був “душею комуністичної революції, якій сліпо довіряли захоплені нею маси”. Цю постать соціалісти-радикали вважали “найсильнішою колумною в собою створеній будівлі” [660].

Незважаючи на нищівну критику комуністичних догм, УРП визнала деякі досягнення Володимира Леніна: “Можна не погоджуватися з його способами боротьби, можна осуджувати терор, яким він і його партія послуговувалася, деколи зовсім без потрібно, можна не вірити в остаточний успіх збудування соціалістичної держави дорогою поневолення людської одиниці і народів, але треба визнати, що це була величезна спроба доказати, що будова соціалістичної держави є можлива” [660]. Водночас радикали зауважили, що в партії перебувало не більш ніж 17 % робітників, а тому не можна вважати її робітничо-селянською. “Ми дуже тішилися б цим, — зауважив політичний оглядач “Громадського голосу”, — коли би на Великій Україні мали б владу в своїх руках селяне й робітники, бо тоді та влада була б в руках українського народу. Наша мета є якраз боротися на всіх укр.[аїнських] землях за такий лад, де влада належала би селянам і

робітникам, щоби таким чином скасувати всяке поневолення й визиск працюючих людей” [507; 57, арк. 2].

Акценти в зовнішньополітичних орієнтирах УРП розставив ХХVІІІ (1926 року) крайовий з’їзд партії у Станиславові. Із доповіддю про сучасну міжнародну ситуацію виступив Матвій Стахів. Окрім доповіді Лева Бачинського “Про політичне становище українського народу”, реферати виголосили також Остап Павлів (“Становище українського селянства в Західній Україні і його професійна організація”), Михайло Вахнюк (“Методи внутрішньої партійної праці”), Михайло Федорів (“Боротьба за українську школу”) та ін. З’їзд обрав головою партії Лева Бачинського. Ухвалено низку резолюцій, у яких відображено негативне ставлення партії до СРСР [127, арк. 13].

Соціалісти-радикали вважали, що в СРСР повинна бути єдина для всіх союзних республік Конституція, а “на таку конституцію, яку має тепер, напр.[иклад], Україна, не погодиться і не може погодитися жоден європейський народ, який не мав щастя бути поневоленим в російській тюрмі народів. Тоді прийдеться Росії або взагалі відмовитися від творення Спільки, або треба буде змінити Конституцію” [583]. Однак тоталітарний устрій СРСР не залишав вибору для союзних республік.

УРП — одна з небагатьох тогочасних партій Західної України, яка нищівно критикувала політику українізації в УСРР, що, на думку членів партії, свідчить про політичне панування чужого українцям народу. Чи потрібно українізувати українського селянина і робітника? Так сформулювали проблему соціалісти-радикали державно-партійних органів СРСР. Українізацію потрібно було розпочати, оскільки навіть у Москві помітили, до чого може призвести подальше нехтування мовно-національними проблемами українців. “Треба було конче розвести агітацію за українізацію, щоби обдурити і себе, і світ, — ідеться в повідомленні “Громадського голосу”, — а що найважливіше обдурити українського селянина, який день за днем переконується, що найкраще улаштує свою долю

тоді лишень, коли справді матиме свою незалежну ні від кого державу” [682]. УСРП була переконана, що більшовики розпочали українізацію щоби “вбити українську державну думку в себе, а закріпити до себе довір’я працюючих мас за границею[...]”[682].

УСРП наголошувала, що для запровадження справедливого соціалістичного ладу не потрібно вдаватися до терористичних методів управління. Зміна суспільного ладу мала відбуватися еволюційним шляхом через поступові реформи: “Ця переміна може бути одначе тільки вислідом довгої підготовчої праці трудового народу, яка дасть йому змогу без потрясіння переняти верстати праці. Наш шлях може бути лише один: через соціалістичну демократію до зміни господарського життя в інтересі трудового народу”. Соціалісти-радикали констатували, що радянська влада “тримається” на терорі та “круговій поруці чекістів, які бояться народного ніву на випадок коли б їм влада виховзалася з рук. Вони ціпко зі собою зв’язані, але їх становище подібне в народній масі до довкруги обложеної ворожим військом твердині” [616].

На партійному з’їзді 26 грудня 1926 року вкотре наголошено, що партія “є нині єдиною українською соціалістичною партією, яка іде нестримно до мети українського народу — до Соборної, Самостійної від нікого Незалежної Української Соціалістичної Державности”. На цьому ж з’їзді делегати висловили своє негативне відношення до КПЗУ, Сельробу та інших комуністичних сил. Більшовицьку владу в УСРР (УРСР) соціалісти-радикали називали “світським тоталітаризмом”, якому були притаманні такі ознаки: “азійський деспотизм та сваволя, рабська покора, фізичне і моральне винищення інакомислячих, провокації, дія принципу “мета виправдовує засоби” [728, 1935, 7 грудня]. УСРП наголошувала на тому, що московський більшовизм не має нічого спільного з соціалізмом. Для здобуття симпатій з боку поневолених народів, у тому числі й українського, більшовики поширили демократичне гасло “самовизначення аж до відділення”. Однак воно було, на думку соціалістів-радикалів, тільки демагогічним засобом

здобуття влади, адже для комуністів, як і для інших російських партій, ідеалом продовжувала залишатись “єдина, неділима Росія” [728, 1938, 16 квітня].

УСРП відзначила, що, починаючи із 1928 р., комуністичний рух “не міг більше зростати”. Соціалісти-радикали виокремили низку причини, які привели до занепаду радянофільства у Західній Україні: 1) антикомуністична праця УСРП, яка “спинила зріст комунізму, а потім на кожному кроці його розбивала”; 2) інформування населення про події на Наддніпрянщині, що, з одного боку, стало можливим завдяки виданням соціалістів-радикалів, а з іншого – завдяки “бігцям з Великої України, котрі розповідали як наочні свідки про страшний терор, безправства і голод, що їх ширила комуністична диктатура серед українського населення”; 3) недостатнє фінансування Москви радянофільського руху, що в результаті привело до того, що “КПП і її фільварки не могли удержувати платних агентів, їх робота стала...”. Соціалісти-радикали небезпідставно вважали, що комуністичний рух у 1936 року не складав навіть 10 % того, “що мав прихильників у 1928 року” [696].

В інформації Лебединця уповноваженому НКЗС в УСРР Шліхтеру 29 листопада 1926 року йшлося про нараду, на якій були присутні “Ярема (ЦК КПЗУ), Герасим (секретар Сельробу), Хведь, Яків і я [Лебединець – І.С.]”. Крім справ Сельробу, обговорювали діяльність соціалістів-радикалів. “Найміцніше, як вичвилося з обміну думок, підтримує існування соціалістів-радикалів глибока традиція і пам’ять по славну колись партію радикалів з їхнім антикомунізмом і січовим рухом”. Саме на тлі ставлення до УСРП “в першу чергу зарисовуються заломы і тріщини в партії соціалістів-радикалів. Об’єднання з шаповалівськими есерами цих тріщинок не тільки не замазало, а розколупало ще в більшій мірі”. Лебединець розповів про зв’язок ЦК КПЗУ “з лівою опозиційною групою соціалістів-радикалів серед гуцулів” влітку 1926 року. Група була пізніше арештована і зв’язки перервалися. Водночас повідомлялося про поновлення зв’язків з лівим угрупуванням УСРП на Рогатинщині, Коломийщині, Рудеччині та Стрийщині. Зокрема у повіті Рудки

“дійшло навіть до того, що поводитир опозиційної групи соц.[іалістично]-радикальної групи т. Ругуцький хотів разом з нею відколотись від партії та прилучитися до Сельробу”. Проте за порадою комуністів цього не зробив. Підкреслюючи формування опозиції в соціалістично-радикальній партії “знизу від мас”, а не згори, як це було у групи “Рада” [в УНДО – *I.C.*], Лебединець побачив існування в Головній управі чотирьох течій: 1) співпраця партії з УНДО; 2) лише кооперування партії з УНДО; 3) тільки власне партія і власні сили; 4) бльок з ліво-соціалістичними угруповуваннями (Сельробом). Проте влада залишалася у групи, що сповідувала напрямом “на власну партію і національні сили”. Лебединець прогнозував занепад діяльності УСРП в наступні роки: “Та те, що вже нині у соціалістів-радикалів зарисувалося свідчить, що рано, чи пізно партія розсиплеться: правиця одійде до УНДО, лівиця – до Сельробу, а “власні сили” покажуться такими малими, що взагалі зникнуть з кону політичного життя, бо в ньому місця на партію соціалістичну радикальну немає” [127, арк. 33].

Такі бажані перспективи “без сумніву залежали в певній роботі”, за висловлюванням Лебединця, і від “нашої роботи серед лівих соціалістів-радикалів”. Напрями зміцнення опозиційної групи та розкладу провідної течії УСРП визначено детально: “Роботу цю треба підсилити, стежити за нею бачніше і, головне, підпомагати групі матеріально, бо в перспективі у неї є й газета. Лінію взяти на сидіння опозиції у лоні партії і провадження роботи по її розкладу з середини. Серед членів ЦК є Курах, що ніби то міг би обняти духовий провід над групою. Проти нього маються у нас досить поважні застереження, але не виключено, що доведеться його марку використати. Заявляється також симпатиком лівої групи і письменник Стефанік – це було б для групи дуже важно. До з’їзду УСРП у грудні 1926 року опозиційна група не могла організуватись і консолідуватись, хоча окремі виступи не виключались Лебединцем. Роботу над “сконсолідуванням” опозиційної групи вів з доручення ЦК КПЗУ Герасим. Лебединець наголошував, що коли “він у керовниках буде певний, скомунікує їх зі мною, а мені вже до таких

зустрічів, як Ви знаєте, треба відповідно бути приготованим. Отже, щоб з Вашого боку затримки не знайшло тоді, а то робота (особливо газета) піде шкереберть” [127, арк.34].

На основі ставлення до СРСР в УСРП поглибився розкол, який ініціювала радянофільська група Кирила Трильовського. Під його безпосереднім впливом на початку 1928 року на терені Коломийського повіту було започатковано акцію, основна мета якої полягала у створенні нової партії – УСРП-лівиці. Уже 1 січня 1928 року у Львові відбулося засідання організаційного комітету, учасники якого виступили з різкою критикою рішень з’їзду УСРП від 26 грудня 1926 року, закликали до об’єднання з Радянською Україною та засудили зближення Лева Бачинського з УНДО.

3 січня 1928 року Кирило Трильовський провів нараду в Коломиї, а вже 9 січня — в Станиславові Іваном Голубом була скликана таємна партійна конференція УСРП-лівиці Станиславівського повіту, на якій обрано Центральний Комітет партії. Програма партії базувалася на засадах наукового соціалізму, передбачала господарське та культурне визволення українського народу. Однак вплив групи Голуба-Трильовського, що діяла під контролем КПЗУ та радянського посольства у Варшаві, на населення краю був незначним [127, арк. 34].

Виступаючи проти основоположних доктрин марксизму, соціалісти-радикали надалі визнавали потребу заміни існуючого капіталістичного ладу соціалістичним із збереженням товарно-грошових відносин. Відкидаючи ідеї комуністів про повну націоналізацію господарства, соціалісти-радикали, за твердженням Матвія Стахіва, у своїй програмі висували засаду господарської демократії. Господарським життям у незалежній Українській державі, на їх думку, повинна була керувати окрема рада, що мала складатися із представників усіх виробничих груп суспільства та споживачів [697].

УСРП вважала, що реалізація марксистського варіанту соціалізму в СРСР та УРСР здійснювалася через масове соціальне насильство, за

допомогою якого більшовики намагалися запровадити комунізм “для вдержання в своїх руках диктаторської влади та панування над поневоленим народом” [728, 1936, 10 жовтня]. Головною умовою перемоги революції та переходу до соціалізму, відповідно до вчення Карла Маркса, мала стати виключно диктатура пролетаріату. Поява будь-якої диктатури, на думку соціалістів-радикалів, сигналізувала про хворобу суспільства.

Наприкінці 1920-х рр. УСРП помилково пророкувала швидкий занепад комуністичного руху не тільки в Європі, але й, передусім – у СРСР: “Великі невдачі на свій рахунок за минулий рік [1927 — *I.C.*] мусить вписати большевицький уряд Радянського союзу. Зірвання дипломатичних і торгівельних відносин з Англією, невдачі переговорів із Францією в справі передвоєнних боргів і позички..., і цілковите заломання большевицьких впливів в Китаю. Та чи найважливішим ударом для большевицької закордонної політики за минулий рік була певна деморалізація та розвал комуністичних партій в усіх майже краях Європи[...]" [127, арк. 43].

Незважаючи на репресії польської влади під час виборчих кампаній 1928 і 1930-х рр., “пацифікацію” 1930 року, утиски українського населення у національно-культурній сфері, соціалісти-радикали продовжували масову агітаційну роботу, основна мета якої полягала у розвінчанні “комуністичного міфу” та окремих складових політики СРСР. Соціалісти-радикали намагалися донести до громадськості той факт, що “московська совітська державність на Україні” перетворила “Україну в колонію, український народ повертає у невільника, якому відбирає усі здобутки його праці, а для повного його згноблення залякує його засланням, масовим виселенням, тюрмами, карними експедиціями, побоями, розстрілами та винищує його пляново zorganizованим голодом” [617].

Активну боротьбу з “комуністичним баламутством” продовжував вести “Громадський голос”. Упродовж 1920 — 1930-х рр. в часописі поміщено низку статей антикомуністичного спрямування [490, с. 445–446]. Зокрема у статті “Сумерк комунізму” соціалісти-радикали наводили численні факти,

які, на думку автора статті, свідчили про “розвал большевизму”. Видаючи бажане за дійсне, члени партії наголошували, що “всякі невдачі большевизму не є переходовими явищами (як це вони виправдовуються), але що це є банкрутством большевицької системи – тої диктаторської системи, яка терором нищить усяку вольну думку, яка почавши від своєї філософської основи, а кінчивши на практичних справах щоденної праці — вся і всюди накидає згори свою волю, свої правди, яких усі мусять приймати як найсвятішу папську непомильність без жадного слова критики” [676]. Основною причиною розвалу СРСР соціалісти-радикали вбачали у деспотичному суспільно-політичному устрої країни: “Усяка тиранія згори засуджена на смерть” [676].

Занепокоєння УСРП викликав відхід радянського керівництва від соціалістичних ідей, адже “соціалізм російських самодержавців то тільки святочна вівіска і всяка їх революційно-пролетарська фразеологія – це вже спомини старого дідуся про буйну молодість” [676]. Не менш важливим чинником занепаду більшовизму соціалісти-радикали вважали репресії над національно-свідомими комуністами. “Хто тільки писне проти буржуазних комуністів, – йдеться у “Громадському голосі”, — то вони вже його охрестять і “контр-революціонером”, і “фашистом”, і чим хочете[...]” [676].

Колективізація та індустріалізація переконали УСРП у тому, що “український робітник і селянин на Великій Україні побачив тепер наглядно й переконався на власнім досвіді, як здорово обманули його большевики[...]” [123, арк. 31]. Соціалісти-радикали наголошували, що основоположним принципом створення СРСР було право республік добровільно вийти із складу держави, що не реалізовано на практиці. Більше того, жодного з інших кличів (“Вся влада робітничим і селянським радам”, “Проч з війною” та ін.) більшовики не дотримали [123, арк. 31].

Члени партії були переконані, що в Радянській Україні не існує реального народовладдя, адже владу “затримала у руках жмінка комуністів, а про владу і порядок на Україні рішає не український селянин і робітник через

свої ради, а московський диктатор Сталін[...]”. Щодо виходу України із складу союзної держави “про це нема і мови”: “Большевики загарантували українським селянам і робітникам у конституції право вповні відділитися від союзу з Росією. Але хто тільки з українських людей про це думає, тому російські ступайки на Україні відбирають хліб і волю і навіть життя” [652].

Споглядаючи будівництво комунізму в УРСР, проаналізувавши розподіл коштів між союзними республіками, відповідаючи на запитання: “Куди мандрують грошики — плід праці українського селянина й робітника?”, соціалісти-радикали саркастично відзначали: “Мандрують до кишень большевицьких старшин і комісарів, що хмарою бюрократії нависли над цілим союзом Радянських Республік, щоби “тримать за морду” українського “підкуркульника”” [590].

УСРП закликала наддніпрянських українців організувати протестні віча, саботажні акції, які б підривали суспільно-політичний устрій на Наддніпрянщині. Причини для оптимізму членам партії додавала радянська періодична преса. “Нема ні дня, — зауважував автор статті “Протестуємо проти насильства”, — в якій большевицька преса не писала би, що в тому селі вбито комуніста, а там знов у суді судять селян за те, що виступили проти влади. По всій Україні тільки й чути про те, що селянство кинулося в саботажну боротьбу з комуністичною владою[...]” [652].

Після детальної перевірки “на правдивість інформації”, УСРП повідомляла про масові втечі селян із радянської України. Відповідаючи на запитання: “Чому із держави, в якій влада належить робітникам і селянам, останні масово покидають країну?”, соціалісти-радикали наголошували, що “селянська еміграція — нове явище в історії комуністичної держави” [691]. “Коли з меж Росії та України втікали поміщики, капіталісти, то це для всіх зрозуміло, — йдеться у статті “Утеча з “комуністичного раю”, — Це був наслідок соціальної революції, котра валила цілий суспільний лад, опертий на верховенстві буржуазії[...] але українські чи російські селяне — куди вони

могли б емігрувати? До Польщі? До Америки — так, але туди їх не пускають ні Американці, ні комуністи[...]"[691].

УСРП розкритикувала аграрну політику комуністичної партії. Ця політика, на думку соціалістів-радикалів “відзначалася великим нерозумінням інтересів мільйонів селянських мас. Такі засоби як хлібозаготівка, тобто насильний грабіж сільських продуктів органами комуністичної адміністрації, примусова колективізація сільського господарства, податкова система, позбавлення селянства свободного впливу на діяльність державної влади, знищення автономного самоврядування — всі ці засоби викликають не годування в селянстві і є властивою причиною селянської еміграції” [691]. Колективізація, констатували соціалісти-радикали, привела до значних матеріальних втрат українського селянства, яке відмовлялося вступати у колгоспи. Проаналізувавши ситуацію у радянському селі, члени партії виділили три основоположні причини, які стримували колективізацію, відштовхували селян від колгоспів: 1) несправедливі щодо селянства закупівельні ціни на збіжжя і худобу, встановлені державою. “Коли влада бере заповідаремно третину загального збору, то з решти вже нічого не лишається на продаж, — відзначали соціалісти-радикали, — Бо йде на прокормлення членів господарства, на прокормлення худоби і на засів” [577]; 2) селянин позбавлений права вільно розпоряджатися своїм майном, “немав ніякого інтересу приводити з собою до колгоспу своєї худоби, коли він з неї не мав мати ніякої користі” [577]; 3) призначення керівництва колгоспу, а не його добровільне обрання. “Тай загалом, — підсумовував “Громадський голос”, — ціла організація цих колгоспів є згори зложена так, щоби в цих господарствах не було згоди і щоби не могли вони протиставитися однозгідно комуністичній владі” [577]. З цих причин “комуністи пішли на поліційний, насильний примус, щоби загнати село до колгоспів. Розходилося їм про те, щоби мати ціле село під одної господарською управою своїх посіпаків і в той спосіб держати його більше цупко” [31, арк. 17].

Масові селянські виступи на Наддніпрянщині змусили більшовицьке керівництво відмовитися від швидких темпів “запаморочливої” колективізації. УСРП наголошувала: “На ділі комуністична диктатура зовсім не думала й не думає відступати від примусової колективізації[...] Для селян дано публичну обіцянку, що примусу далі не буде, щоби тільки село успокоїлося” [542]. Надалі з тими селянами, які вийшли із колгоспів “примінуються всякого рода переслідування, щоби тільки їх відстрашити від виступу з колгоспа” [542]. “Так виглядає дотеперішня “добровільна” колективізація, під комуністичною владою про котру стільки виписують сельробмосквофіли та їх прислужники, – підсумовували соціалісти-радикали, – Ті їх славословіє комуністичної політики є злиті кров’ю українського села та є заплачені колоніальним визиском його праці” [542].

УСРП вважала, що, починаючи із 30-х років ХХ ст., Комінтерн посилив свою діяльність у Західній Україні «для розбиття українського організованого життя». “Громадський голос” із обуренням відзначав: “З одної сторони до українського селянина підходять платні агенти і намовляють його, щоби він став до “єдиного фронту” (таких гонять наші селяни зі села буком), а з другої сторони подібні агенти[...] вдають зі себе опозицію до УСРП і в той спосіб стараються вкратися в довіря селян” [563].

Соціалісти-радикали небезпідставно вважали, що зростання прокомуністичних настроїв серед галицького суспільства відбулося передусім через “акцію московського Комінтерну”: “Комінтерн удержував для своєї пропаганди сотні своїх агентів, оплачував і розкидав у маси багато газет, переважно зовсім безплатно, поширював свою агітаційну літературу та удержував своїми грішми цілі партії” [698]. Серед причин, які сприяли поширенню комуністичних ідей у Західній Україні упродовж 1920-х рр., соціалісти-радикали виділили: 1) низький рівень політичної свідомості населення; 2) поразка у національно-визвольних змаганнях 1918 — 1923 років; 3) орієнтація на більшовицьку Росію низки політичних партій, передусім УСДП упродовж 1923 — 1924 рр. [698].

Численні випадки УСРП проти комуністів не залишилися не поміченими останніми. Більшість таких “неправдивих вісток” були спростовані на сторінках “Громадського голосу”, окремих брошурах та виступах на вічах провідних діячів партії. Для того щоб зупинити поширення комуністичного руху, соціалісти-радикали критикували три основоположні принципи їх агітаційної роботи: 1. Комуністи — захисники інтересів селянства та робітництва. “Це свідомий обман, — наголошували соціалісти-радикали, — бо комуністи проповідують диктатуру пролетаріату (на практиці диктатуру комуністичної партії), а селян уважають за куркульство й дрібну буржуазію, котру треба буде дусити за горло, як є власть у руках”; 2. Комуністи – вороги буржуазії і фашизму. Однак насправді, за словами членів УСРП, СРСР утримує тісні дипломатичні відносини із тоталітарними режимами, зокрема з Німеччиною та Італією. Водночас комуністи “держать в крипах робітництво і селянство так само, як фашисти”; 3. Комуністи — оборонці національної справи. УСРП відзначала, що комуністичні сили, які діяли в Західній Україні, називали соціалістів-радикалів “петлюрівцями, котрі злигалися з польськими шовіністами”, однак Ризький мир, у якому навіть немає згадки про термін “національна меншина” і який “устійнне теперішні границі”, підписали саме вони [982, с. 51].

Починаючи із 1930-х рр. соціалісти-радикали, проаналізувавши політику більшовицької партії, констатували, що вона “тірша від царського режиму” [685]. Передусім члени партії наголошували на репресіях серед української інтелігенції: “Московські наказні уряди на Великій Україні стараються знищити навіть тих українських діячів і вчених, котрі перейшли на їх віру, або ще за кордоном рішили піти на їх службу” [685]. Така влада тероризує подвійно: “тюрмами, арештами й розстрілами й відбиранням хліба й засобів до життя”. Маріонетковими залишалися також органи державної влади. “Большевицькі й фашистівські парламенти це тільки тіні справжніх парламентів, — зауважував “Громадський голос”, — Ті парламенти вибирають для себе диктатори або підлим шахрайством або звичайним

бандитизмом, розбоєм і насильством. Перед так вибраним парламентом диктатура не потребує здавати точних рахунків, вона взагалі з ним не рахується” [714].

УСРП не вірила в пацифістські заклики СРСР, запевнення чільних діячів країни у миролюбності. “Большевики потайки і явно тримають руку з тими, що прямують до війни. Тому вони в Німеччині пішли разом з фашистами. Тому заключили договори з фашистівською Італією. Тепер большевицько-фашистські любові в дечім припинилися, бо Мусоліні, вождь італійських фашистів[...] став чомусь м’якшим” [23, арк. 29; 539].

4 червня 1932 року на засіданні Головної Управи УСРП прийнято низку резолюцій, які стосувалися Радянської України. Передусім доручено УСРП і Секретаріатові УСРП продовжувати “поборювати деморалізаційну шкідливу роботу комуністів і сельробмосквофілів, фашистів та клерикальних і буржуазних угодовців” [646; 45, арк. 22]. На XXXII з’їзді УСРП, який відбувся 30 грудня 1932 року у Львові, його учасники були поінформовані про складну суспільну ситуацію на Наддніпрянщині. Делегати закликали “всюди при любій можливості наступати на комуністичну або сельробмосквофільську пропаганду” з метою “збереження самостійності українського організованого життя на західно-українських землях на всіх ділянках і у всіх його проявах” [45, арк. 24]. Члени УСРП рішуче виступала проти терору в УСРР.

Чільні діячі партії — Іван Макух, Матвій Стахів спільно з представниками Української соціал-демократичної партії (УСДП) — Левом Ганкевичем, Іваном Квасницею та Закордонної Делегації УСДРП — Ісааком Мазепою, Панасом Феденком підписали відозву до міжнародних соціалістичних організацій, у якій звинуватили радянське керівництво в його прагненні знищити український народ, адже “одинокую й очевидною причиною голоду на Радянській Україні є безоглядний економічний визиск українського народу большевицькою диктатурою, яка вважає Україну за свою колонію[...] Навіть ілюзорична самостійність України сьогодні не

існує”. Також у ній відзначено: “Ми, українські соціалісти, протестуємо перед цілим культурним світом проти варварського винищення українського трудового народу большевицькою диктатурою, проти топтання тих прав, які цей народ шляхом довгої революційної боротьби собі виборов, протестуємо проти розстрілів, протестуємо проти арештовань і знущань, жадаємо негайної амністії для політичних в’язнів” [470, с. 354].

Водночас на сторінках “Громадського голосу” соціалісти-радикали опублікували низку статей, які присвячувалися проблемі розгортання колективізації. На думку дописувачів часопису, в проведенні примусової колективізації “московська диктатура” керувалася не бажанням покращення стану сільського господарства, а прагненням “цупкіше взяти працюючі маси села в свої руки і поробити з них обезправнених, панщизняних рабів у комуністичних фільварках” [551]. Члени партії заперечували можливість утворення будь-якого “спільного фронту” з більшовиками та закликали до безкомпромісної боротьби з ними. Соціалісти-радикали заявляли про співпрацю виключно з тими політичними силами світу, які визнаватимуть право на самостійне державне життя України. Вони були переконані в тому, що “не війна, а порозуміння народів повинно рішати всі справи” [551].

Напередодні 1933 року УСРП небезпідставно найбільше “турбувало положення на Великій Україні і в Росії”. Вкотре наголосивши, що комуністи “підступними кличами усю Велику Україну з незалежної держави повернули її знов у московську колонію”, соціалісти-радикали прогнозували неминучу кризу на селі, викликану незадоволенням політики колективізації серед селянства. Звичайно, спрогнозувати голодомор 1933 року навіть найпесимістичніші діячі партії не могли, проте тенденції суспільно-політичного життя на Наддніпрянщині вимальовувалися не надто оптимістичні: “Поки що вдалося большевикам примусити селянство жити в своїх новозаложених фільварках і віддавати владі всю свою працю. Якийсь час селянство боронилося, але большевики здушили всякий спротив і на селі стало ніби тихо. Всіх хто кричав і терпів – заглушено. Але користи

більшовикам все одно з того не вийшло. Селянин перестає працювати в ярмі, так як тоді, коли працював би тоді, коли б був повноправним громадянином і паном і господарем своїх піль” [601].

Голодомор у Радянській Україні викликав шквал критики партій національно-державницького табору Західної України. У краї посилювалися антирадянські виступи. Поряд із Українським громадським комітетом рятунку України (УГКРУ), утвореного з ініціативи УНДО, УСРП розгорнула власну антирадянську кампанію спрямована на допомогу голодуючому населенню УСРР. “Обов’язком кожного українського свідомого селянина і робітника є підняти вперту і неупинну боротьбу з московським більшовицьким баламутством, котре старається прикрити своєю пропагандою кроваву диктатуру большевицької Москви над українським народом” [649]. 13 липня 1933 року відбулася спільна конференція УСРП і УСДП, на якій розглядалося питання допомоги наддніпрянським українцям. Вирішено спільно з емігрантськими соціалістичними партіями Наддніпрянщини звернутися до світової громадськості з протестом “проти тих страшних знущань московської ком.[уністичної] диктатури над українським народом”, зміцнити спільну акцію проти пропаганди Москви на західноукраїнських землях [510]. Керівники соціалістичного руху Західної України засудили політику Москви, що призвела до голодомору, але не приєдналися до акції протесту, в якій брало участь духовенство та націонал-демократи.

Однак виступи, підготовлені УСРП та УСДП, мали значно менший суспільний резонанс, ніж ініційовані акції УГКРУ. Антирадянській діяльності соціалістичних партій також перешкодила позиція державних органів Польщі, які обмежили заходи мешканців Галичини і Волині, спрямовані на підтримку голодуючих. УСРП провела значну кількість антирадянських заходів у 1933 році. Вони тривали впродовж другої половини 1933 року і набрали в окремих випадках масового характеру. Маючи велику підтримку серед волинян, УСРП на цих теренах змогла організувати більше

заходів, ніж УГКРУ. Багато виступів партія підготувала також на території Станиславівського воєводства, значно менше — у Львівському і Тернопільському. Загалом упродовж 1933 року прихильники УСРП і УСДП провели близько 80 протестних акцій у перший період акції протесту і 62 — у другий. Ініціативу соціалістичних партій підтримали здебільшого мешканці Волинського і Станиславівського воєводств [912, с. 123].

УСРП нищівно критикувала радянську владу за голодомор, закликала міжнародні організації належно відреагувати на антиукраїнську політику більшовиків. Соціалісти-радикали констатували: “Через постійне жорстоке гноблення українського населення доведено український народ до безприкладного в історії людства постійного голоду. З голоду вимирають цілі села. На Україні, як подають чужі кореспонденти, за останні кілька місяців вимерло з голоду кілька мільонів людей” [649]. Члени партії небезпідставно вважали, що “Москва хоче фізично знищити український народ” [649]. На такі думки соціалістів-радикалів наштовхували заперечення СРСР наявності голоду в Радянській Україні та відмова від іноземної допомоги. УСРП пропонувала передусім звернутися за допомогою до міжнародних організацій.

Члени партії наголошували, що комуністична ідеологія здобула прихильників, передусім, серед студентства та інтелігенції, які однак “якоїсь комуністичної роботи не вели, але зате при кожній нагоді вдавали великих комуністичних революціонерів, а при зустрічі з селянством і робітництвом ширили політичну деморалізацію[...] Це большевиколубство впливало в тих кругах не з якогось переконання, не зі знання большевицької програми й тактики, а з наслідування настроїв у поляків” [693]. Надалі соціалісти-радикали продовжували вважати більшовиків основним ворогом українського народу: “Найчорніші дні московського царського самодержавця є нічим супроти звірств теперішньої большевицької диктатури, що в боротьбі з українським народом не рахується з жадними засадами людської моралі [557].

У таких умовах першочерговим завданням УСРП стала пропагандистська робота, спрямована на повну ліквідацію “орієнтації на більшовиків” серед українського населення Західної України. “При тому слід звернути увагу на те, що ця сама частина української безхребетної інтелігенції, яка досі поширювала большевицьке орієнтацію, — йдеться у “Громадському голосі”, — тепер знову стратить рівновагу та почне поширювати нові орієнтації на Берлін або Варшаву чи на фашистів взагалі” [621]. Соціалісти-радикали організували вічеву кампанію, основне вістря якої спрямовано на інформування населення про справжню ситуацію в Наддніпрянському селі. Зокрема на вічу 10 вересня 1933 року на Рогатинщині за участь близько 1500 селян повідомлялося про “положення на Великій Україні та оцінку його зі становища УСРП” [653]. Такі ж віча у цей період відбулися в інших повітах краю.

Краєва конференція УСРП, скликана у грудні 1933 року, наголосила на небезпеці поширення комуністичного і фашистського руху у Західній Україні, однак не прийняла окремої ухвали про ситуацію на Наддніпрянщині. “Капіталістична реакція і фашизм в обіймах з большевизмом, пробують остаточно зломити всяку думку народоправства та свободи, — зазначалося у підсумкових резолюціях конференції. Конференція закликала до “поборювання фашистівської, большевицької і клерикальної демагогії, яка наносить в сучасних умовах важку моральну шкоду народові та руйнує його суспільну силу” [588].

Наступна конференція УСРП, яка відбулася 26 серпня 1934 року, констатувала послаблення впливу партії на суспільно-політичне життя Західної України. Однак делегати основну увагу знову звернули на події в Радянській Україні. У підсумкових резолюціях розкритиковано “ганебний урядовий терор комуністичної Москви, котра особливо на Україні винищує українських культурних робітників та свідомих селян і робітників[...] Цей ганебний терор нищить навіть комуністів, коли вони є з українського роду[...] Хоч розстріляні були нашими політичними противниками, а

прихильниками Москви, то ми п'ятнуємо цю ганебну катівську розправу Москви над очевидно невинними людьми” [25, арк. 6].

На початку січня 1935 р. ситуація значно ускладнилася розколом партії на дві групи: УСРП-правицю і УСРП-опозицію на чолі з Іваном Голубом, що гуртувалася навколо пресового органу “Голос Покуття”. Переважна більшість членів УСРП, які перебували в опозиції, були прихильниками комуністичної ідеології. Розкольницьку акцію Івана Голуба, соціалісти-радикали ототожнювали із диверсійною акцією комуністів та “провокаційною методою комуністичної тактики московського центру”. Лави партії також покинув Кирило Трильовський.

Після голодомору, а також зближення СРСР із Румунією, Польщею, Францією та іншими європейськими державами, УСРП констатувала занепад радянськості серед більшості українців, а також провідних політичних партій. “Таким способом дістала у нас остаточно в лоб орієнтація на Москву, проти якої стільки літ боролися соціалісти-радикали, — підкреслював “Громадський голос”, — Ще недавно большевики демагогічним криком взяли в полон майже всі політичні партії на західноукраїнських землях[...] Та орієнтація коштувала нас і далше коштує нас багато непотрібних жертв, багато нашої народної енергії, яку можна було вжити для змагання за народну справу” [649]. УСРП відзначала, що “упав не тільки вплив серед українських мас, але навіть зі самих рядів КПЗУ почали втікати українці-комуністи так, що нині членами КПЗУ є майже виключно поляки і жиди, котрі для агітації успіли собі завербувати лише кілька продажних одиниць як агентів, що підшиваються провокаторськи під чужі організації” [672].

У такій ситуації соціалісти-радикали пророкували занепад низки європейських держав, насамперед СРСР і Німеччини. Члени партії вважали, що населення цих держав “перестає вірити диктаторам на слово і вимагає від них дійсної поправки своїх життєвих умов, вимагають здійснення даваних їм передше обіцянок[...] Ніде диктатори не могли цього зробити. І ось наступає

криза диктатур. Вони тратять довіря збаламучених своєю демагогією і обіцянками людей і самі тратять віру в себе” [589]. УСРП наголошувала на “розкладі” СРСР: “Сталінська диктатура чується так слабою, що уступає перед кожним міжнародним спором, відмовляється від усіх комуністичних засад і зливається з найбільш буржуазними державами. Але від того не міцніє сила тої влади в своїй державі, навпаки все вказує на те, що незадоволення мас зростає” [589].

Партія розкритикувала нову Конституцію СРСР 1936 року. Політичні оглядачі “Громадського голосу” відзначили, що “розвиток СРСР прямує від диктатури комуністичної бюрократії до самовлади Сталіна[...] Нова конституція лише формально закріплює існуючу фактичну диктатуру Сталіна й централізує большевицьку владу, позбавляючи “союзні республіки” як напр.[иклад] Україну і тої дрібки автономних прав, які забезпечувала їм, хоч і лише на папері, стара конституція” [554].

Делегати грудневого XXXIII крайового конгресу УСРП (1937 рік) не змінили ставлення до радянської влади на Наддніпрянщині. У підсумкових резолюціях конгресу (ухвалені одногolosно) відзначено: “Московська націоналістична диктатура під проводом Сталіна нищить безсоромно дотеперішні державні права України, які остали ще були формально на папері; фізично винищує або ломить морально передових людей з поміж українського селянства, робітництва та інтелігенції, котрих хоч би в найменшій мірі підозріває, що вони бодай лише в глибині своєї душі боліють над долею України та її народу” [36, арк. 12]. Підсумовуючи наголошено, що “краєвий Конгрес У.С.Р.П. заявляє свою солідарність зі змаганням українського працюючого народу проти московської окупаційної диктатури та висловлює глибоке переконання, що цей насильний режим під напором визвольного змагання працюючих мас мусить завалитися., а на руїнах деспотії мусить відновитися Українська Народна Республіка” [645; 36, арк. 12].

Оскільки УСРП пропагувала демократичні цінності, партія нищівно критикувала будь-які тоталітарні режими – фашистські або ж комуністичні. Соціалісти-радикали констатували, що тоталітарні рухи ослаблюють духовні сили нації. Тоталітаризм “легковажить людьми і не вірить в силу їхнього морально-умового розвитку. Ціле суспільне життя хотів би тоталітаризм тільки на необмеженій владі демократії, керованою одною особою, котра в свою чергу здобуває авторитет не силою духа, не правдою аргументів, а сліпим послухом” [523].

Увійшовши у 1938 рік УСРП оптимістично відзначала остаточний занепад радянофільства у Західній Україні: “Видихається сліпа романтика надій на “червоний” Схід та “білий” Захід. Люди тратять віру в комунізм, капіталізм, диктатуру, фашизм” [533]. Водночас Головна Управа 5 грудня 1938 року “остерігала українських працюючих людей перед покладанням особливих надій на піддержку україн.[ських] національних змагань чужими силами, які реалізують виключно свої власні цілі” [531].

Надалі соціалісти-радикали здебільшого спостерігали за розвитком взаємин європейських країн із СРСР. Вважаючи СРСР “опорою всесвітнього революційного руху пролетаріату”, УСРП вважала ідею всесвітньої революції утопічною: “Совіти нині самі готові причинитися до здавлення всяких революційних або національно-визвольницьких рухів в Європі, бо вони порушили б мир в Європі — а війна в Європі це загроза з невідомим вислідом для совітів” [717]. Однак соціалісти-радикали передбачливо вбачали для Європи небезпеки союзу СРСР і Німеччини: “Вся нерішучість політики демократичних держав супроти фашистських диктатур обумовлюється теж наявністю такого теж непевного чинника як совіти. Совіти можуть кожної хвилини піти з фашистами проти демократії, якщо отримають запоруку непорушимості власної території” [717].

“Громадський голос” критикував СРСР за допомогу Іспанії. Міжнародний оглядач часопису констатував, що “Московський комуністичний уряд публично робить міну, що він дуже багато помагає

мадридському уряду і в тім дусі пише совітська преса. Тим часом уся ця допомога зводилась до тепер до продажі за дорогі гроші матеріалів і посилки групи “добровольців”, які фактично деморалізували відносини в Іспанії[...] Одним словом: усяка комуністична допомога мусить вилізти боком усім, хто її приймає” [615].

У березні 1938 року у Москві відбувся судовий процес на 21 особою, яких звинувачено в державній зраді. УСРП наголошувала, що судовий процес переслідував дві мети: 1) знищити рештки засновників радянської держави; 2) скомпроментувати антибільшовицькі рухи. “Процес показує повне ослаблення, компрометацію совітської влади, — констатував політичний оглядач “Громадського голосу”, — Адже ж небувала річ, щоб усі найвищі достойники були саботажистами. Хто захоче мати справдішнє діло з урядом, в яким є можливе, що його перші достойники є завтра ворожими шпіонами?” [675].

Соціалісти-радикали не помилилися в оцінці радянського владного режиму вже після початку Другої світової війни, коли радянські війська у вересні 1939 р. вступили на західноукраїнські землі. Очевидець політики радянської заходних областей, довголітній голова УСРП Іван Макух згадував: “Та як тільки совітська влада в Західній Україні всадовилася, то зараз по трьох-чотирьох днях перебування, почала арештувати діячів усіх українських політичних партій. Арештовано згідно з привезеним списком, а решту імен доповнили на підставі доносів місцевих комуністів і їх прислужників. Хто зараз у перших днях не сховався або не знайшов протекції у нових місцевих достойників, той мандрував до тюрми. На самім початку НКВДисти почали арештувати українських соціалістів-радикалів. Заарештували в Коломиї, Косові, Станіславі, Рогатині та інших містах і селах увесь радикальний провід. По задержанні в тюрмі та по переведенні ніби судової справи, повивожувано майже всіх на довгі літа на Сибір” [490, с. 515].

Таким чином, серед партій національно-державницького табору УСРП єдина послідовно упродовж міжвоєнного періоду виступала проти УРСР, як

форми окупації більшовицькою Москвою. Партія, на відміну від націонал- і соціал-демократів, не мала ілюзії щодо політики українізації в УСРР, не бачила нічого спільного між соціалізмом і московським більшовизмом. Соціалісти-радикали першими вдалися до пошуку спільних рис між фашизмом і комунізмом. Проте партія, незважаючи на послідовно негативну позицію її Головної управи щодо радянської України, не уникла впливів комуністичних сил, створення радянофільської групи, яка, загалом, не змогла змінити програму щодо ставлення до УСРР і непомітно зійшла з політичної арени. У 1930-х рр. антирадянські позиції УСРП, в основному, співпадали з УНДО і УСДП.

4.3. УСДП: від радянофільства до критики комуністичного режиму

Українська державність у формі УСРР, часткова лібералізація тоталітарної системи й українізація, які проводили у 20-х рр. ХХ ст. для зміцнення радянської влади, змусили частину західноукраїнського суспільства сподіватися, на відновлення самостійної, демократичної української держави. За словами політичного оглядача “Землі і волі” — друкованого органу УСДП, одним із головних чинників, що “звернули орієнтацію на Радянську Україну — це, безперечно, українізація[...]. Вона сильно захитала позиції націоналістів[...], що, мовляв Україною правлять московські комуністи” [624].

Симпатки Радянської України масово вступали до УСДП, лідери якої на відміну від інших українських партій підтримували починання радянського керівництва. Радикал Матвій Стахів зауважив, що “зневірення в політиці Євгена Петрушевича спричинили надії на більшовицьку Москву, і ці сподівання ширювалися серед націоналістичної інтелігенції і студентів. Вони почали вступати до УСДП, яка не настільки міцно стояла на ногах, здобули в ній більшість” [982, с. 121].

Початково УСДП вбачала у Радянській Україні тільки українську державу як таку, що мала остаточно невирішену форму суспільного ладу. Зважаючи на цей чинник, соціал-демократи вітали підписання Ризького миру 1921 року і визнання Польщею УСРР. Однак зауважмо, що партія назвала цей мир “некорисним” [726, 1921, 19 березня]. За висловом оглядачів газети “Вперед”, в Україні йшла “боротьба вже тільки за форму держави, а не за саму державу”. Газета все-таки надала перевагу прихильникам “радянської форми, бо вони самотні знаходяться на українській території” [726, 1921, 19 березня]. Як бачимо, орієнтація на Радянську Україну була спочатку виявом національної політики УСДП.

Однак УСДП надалі захищала прагнення українського народу об’єднатися в єдиній державі. В умовах нищення національної культури на західноукраїнських землях курс на українізацію в УСРР спричинив зростання в партії прорадянських настроїв: “Ніхто не зробив так багато і так ґрунтовно для так званої українізації, як радянська влада[...].” [726, 1921, 2 листопада]. Поступово УСДП також почала підтримувати “совітський уряд” України, що “проявляє здібність примінення до змінених обставин. Радянську владу названо “самотно можливою формою державного ладу на українських землях під сучасний момент” [944, с. 116].

УСДП заявила, що “для кожного соціаліста[...] сучасна Україна мусить бути тим краеугольним каменем, на якому він повинен ґрунтувати програму державного будівництва України. Це наше становище[...] ні трохи не перечить самотійности, ні соборности”. Утворення федерації радянських республік партія пояснювала з позиції “співділення пролетарських мас України і Росії”, єдності світового соціалістичного пролетаріату [726, 1921, 15 жовтня]. Висловлено глибоку переконаність у тому, що “Радянська влада на Сході Європи — це єдина в тогочасних умовах форма влади, що може задовольнити потреби народу”. Отже, в орієнтації на Радянську Україну УСДП перейшла до підтримки радянської влади. Ні в диктатурі пролетаріату, ні в союзному договорі УСДП не розпізнала загрозу самотійности,

народовладдю і демократичному ладу. Відзначмо, що партія підтримувала не всі сторони суспільно-політичного життя в УСРР. “Вперед” подекуди виступав проти “експлуатації України на користь союзної Росії” [726, 1921, 27 березня]. Газета засудила прояви російського шовінізму “під радянською покришкою” [726, 1921, 17 березня].

Загалом УСДП визнавала Радянську Україну за основу для здійснення своєї мети — побудови незалежної та соборної Української соціалістичної держави. Партія проводила політику орієнтації на більшовиків у розв’язанні українського питання. Вважаючи, що більшовики в Україні не могли далі “удержатися без порозуміння з українським народом”, а продовження громадянської війни становило загрозу “цілковитой руїни краю і народу, часопис “Вперед” закликав до примирення з радянською Росією” [726, 1921, 6 жовтня]. За словами Антіна Чернецького, соціал-демократи виходили з того, що “здана на свої власні сили, забута світом” Україна не могла далі себе винищувати повстаннями, збройною боротьбою і тому мусіла шукати “модус вівенді” з большевиками, щоб могли далі існувати” [495, с. 63]. “Члени нашої партії вірили, — згадував Антін Чернецький, — що нам, соціалістам, можна буде домовитися з московськими большевиками, коли не пощастило домовитися з польськими соціалістами” [495, с. 62]. Витоки прорадянської орієнтації УСДП він слушно вбачав у тому, що галицькі соціал-демократи не розуміли психології російських більшовиків. Вивчивши ідеї соціалізму із західноєвропейських джерел, зростаючи в демократичних соціалістичних партіях Заходу, вони не знали, що московський большевизм ширить однопартійну диктатуру і “старий месіянізм московського імперіалізму” [495, с. 63].

Після усталення польського окупаційного режиму УСДП продовжувала орієнтуватись на Радянську Україну. Переломним моментом політичної еволюції УСДП стала партійна нарада 14–15 січня 1922 року, на якій уперше офіційно поставлено вимогу єднання всіх західноукраїнських земель з УСРР. Виступаючи на ній один із лідерів партії Іван Квасниця вважав, що, з одного боку,

капіталістичні держави Заходу вступили в період стабілізації капіталізму, а з іншого — на Сході Європи утвердилася встановлена більшовиками влада пролетаріату [574]. Зважаючи на цей факт, було поставлено вимогу утворити “одноцілий пролетарський фронт для боротьби з власною буржуазією і для оборони радянських республік Сходу, підтримування їх морально і матеріально” [574].

Іван Квасниця вважав, що Радянська Україна, незважаючи на недоліки радянського режиму, стала основою, наріжним каменем, “підбудовою” створення самостійної Української соціалістичної держави. Пояснивши, що “центром української державности може бути тільки Київ”, доповідач виступив за “з’єдинення з Радянською Україною всіх прочих етнографічно-українських земель”. З огляду на неможливість “кооперації з буржуазними партіями” він закликав УСДП до ведення “пролетарської тактики” [574].

Обговоривши доповідь Івана Квасниці, нарада одноголосно ухвалила політичну резолюцію із трьох частин [944, с. 118]. У першій УСДП підтримала соціалістичні республіки Сходу: “В обороні існуючого ладу на землях бувшого царату повинен стати цілий пролетаріат світу, об’єднаний одноцільним революційним фронтом” [635]. У другій частині резолюції наголошено, що “одинокую реальною формою української державности під сучасний момент являється Українська Соціалістична Радянська Республіка[...], яка може сповнити всі національні і соціальні постуляти українських трудових мас” [635]. Водночас партія заявляла, що тогочасна Радянська Україна не була “повним завершенням наших змагань і кличів” [635]. Третя частина резолюції, текст якої нарада вирішила з цензурних причин не подавати у легальній пресі, зазначала, що визволення західноукраїнських земель нерозривно пов’язане з долею УСРР і з утворенням “об’єднаної суверенної робітничо-селянської України” [945, с. 77]. Отже, УСДП уперше офіційно поставила вимогу возз’єднати всі західноукраїнські землі з Радянською Україною.

Отже, на січневій нараді 1922 року УСДП уперше чітко виступила за злуку всіх західноукраїнських земель з УСРР. Де-факто, партія стала на

платформу Комінтерну, КПСГ у вирішенні національного питання. Дедалі більше виявлялося зближення УСДП із комуністичними ідеями. Відзначимо, що 1921 року УСДП розпочала переговори з Виконкомом III Інтернаціоналу про вступ до його лав [45, арк. 23]. На засіданні президії Виконкому цієї організації 19 листопада 1923 року розглянуто клопотання УСДП. На засіданні ухвалено резолюцію про те, що соціал-демократи повинні широко обговорити двадцять одну умову вступу до Комінтерну, а для цього слід скликати конгрес та відрахувати з партії націоналістичні й опортуністичні елементи [944, с. 39].

Згодом спільна нарада діячів КП(б)У, Комуністичної робітничої партії Польщі (КРПП), Секретаріату Виконкому Комінтерну за участю члена УСДП І. Вишенського рекомендувала УСДП негайно розпочати переговори про вступ до КПСГ [944, с. 40]. Оскільки УСДП не була представлена на нараді відомим громадсько-політичним діячем, за словами відомого дослідника Ігоря Райківського, ініціатива зближення з Комінтерном “ішла знизу”. 1921 року Закордонний відділ ЦК КП(б)У доповідав, що галицькі соціал-демократи “зупинилися на півдорозі до Комінтерну” [45, арк. 34]. Відомий радикал Іван Макух писав, що радянофільство УСДП спочатку “мало форму звичайної політичної орієнтації. Але згодом ця орієнтація перемінялася з кожним днем таки на комунофільство” [490, с. 390].

Нелегальна Комуністична партія Східної Галичини вирішила скористатися орієнтацією УСДП на Радянську Україну. КПСГ (особливо її опозиційна частина членів на чолі з Йопипом Кріликом (Васильківим) вважала, що “біля клича боротьби за Радянську Польщу, як основного, на західноукраїнській[...] території необхідно ще видвинути клич приєднання[...] до Радянської України” [780, с. 93–94]. Комуністи-“васильківці”, переважно молодь, для ведення легальної діяльності почали проникати в організації УСДП й захоплювали її керівні структури [45, арк. 42]. Як слушно зауважив радикал Матвій Стахів, “провід УСДП не розумів комуністичної небезпеки, а мабуть, був вдоволений, що партія

збільшується новим ніби активним “нарібком”, не дивлячись на те, що той “нарібок” був комуністичний, а не соціал-демократичний” [697].

Становище в УСДП обговорювалися на засіданнях Закордонного бюро допомоги (ЗБД) КПСГ при ЦК КП(б)У. Нарада ЗБД 7 листопада 1922 року у Празі підтримала ідею опанування УСДП. Відзначено, що комуністи повинні “зібрати по своїм боці весь революційний промисловий пролетаріат, який в більшості є під впливом соціал-демократів” [123, арк. 26]. На нараді зазначено, що КПСГ зацікавлена у видавництві органу УСДП “Земля і воля”, що “висвітлює позитивні сторони радянського життя і популяризує в масах радянську владу”. Учасники наради ухвалили, “аби на конференції УСДП перевести приступлення лівої течії УСДП до III Інтернаціоналу” [123, арк. 27].

Ліворадикальна еволюція УСДП інспірувалася також в урядових колах Радянської України. Голова уряду УСРР Християн Раковський, за спогадами Антіна Чернецького, надав УСДП “дещо підмоги” [495, с. 60]. Водночас Іван Макух ствердив, що низка діячів львівського проводу УСДП отримали від УСРР “великі суми грошей” [490, с. 301]. Як відомо, 14 липня 1922 року член управи УСДП Іван Кушнір взяв участь у нараді із працівниками дипломатичної місії УСРР у Варшаві — секретарем І. Сіяком, П. Дегтяренком та ін. Члени наради констатували, що розкол в управі УСДП був зумовлений утратою авторитету ЦК партії серед рядових членів, які обрали “лівий” курс. Головним питанням наради стала підтримка соціал-демократичної преси. Іван Кушнір, давши згоду на залучення представника КПСГ до редакційної колегії газети УСДП, звернувся із проханням надати матеріальну допомогу у розмірі 3 мільйонів 500 тисяч польських марок [946, с. 46].

Відомий діяч КПСГ-опозиційної Михайло Теслюк згадував, що “в агітаційно-пропагандистській роботі комуністи використовували здебільшого новостворені робітничі та селянські ради УСДП [493, с. 78]. З огляду на зближення з комуністичним рухом поліція розгорнула проти

УСДП масові репресії. У листопаді 1922 року у Дрогобицькому повіті заарештовано біля 500 соціал-демократів. Однак, як визнав Матвій Стахів, КПСГ змогла “до кінця 1922 року здобути настрої більшості членів УСДП у користь комунізму” [696].

На засіданні ЦК КПСГ у січні 1923 року вирішено на наступному соціал-демократичному з’їзді “забезпечити свою більшість у Головній управі та через легальні організації УСДП посилити вплив компартії на робітників у містах та селах краю. УСДП очолили комуністи Іван Хлонь та Роман Кузьма [493, с. 76].

На політичну ситуацію у Східній Галичині істотно вплинуло рішення Ради послів країн Антанти від 14 березня 1923 року, яким, усупереч волі українського народу, санкціоновано анексію. Відверто пропольська політика Антанти у східногалицькому питанні стала причиною ідейної кризи в середовищі українських політичних партій. “Земля і воля” констатувала, що “всі українські націоналістичні групи змінили всі дотеперішні орієнтації” [730, 1924, 20 січня]. УСДП бачила вихід тільки у воз’єднанні західноукраїнських земель із Радянською Україною.

Важливе значення у політиці УСДП мав VI з’їзд партії, який відбувся у Львові 18 березня 1923 року [120, арк. 45]. Стефан Круліковський привітав з’їзд від імені сеймової комуністичної фракції. На початку засідання з ініціативи Антіна Чернецького було ухвалено “Декларацію з’їзду УСДП про Східну Галичину”, в якій соціал-демократи засудили рішення від 14 березня 1923 року: “Незважаючи на всі ухвали капіталістичного імперіалізму, український пролетаріат нашої країни вважає себе одним цілим пролетаріатом нашої матері Радянської Соціалістичної України і Союзу Радянських Соціалістичних Республік” [946, с. 11].

У виступі “Міжнародне політичне становище і УСДП” Микола Парфанович підкреслив, що у змаганнях капіталістичного Заходу і соціалістичного Сходу останнє слово — за пролетаріатом, а тому УСДП “мусить стати на шлях чисто класових інтересів і всі питання розв’язувати

тільки з цієї точки зору” [944, с. 12]. На підставі виступу Миколи Парфановича з’їзд прийняв “Резолюцію в справі сучасного політичного становища”, у якій УСДП проголосила, що “визволення пролетаріату як із соціальної, так і національної неволі є немислимим в рамках капіталістичного устрою і [...] об’єднання всіх українських земель в одну соціалістичну радянську республіку в союзі з існуючими вже соціалістичними радянськими республіками може наступити тільки після перемоги пролетаріату над буржуазією” [123, арк. 125].

Головою УСДП обрано Олександра Панаса, а до складу управи увійшли діячі лівого крила – Антін Чернецький, Микола Парфанович, Михайло Гарасимець, Микола Матвіїв, Степан Волинець, Іван Калятинський, Андрій Віхар, а також комуністи Володимир Попель і Роман Кузьма. Після виборів розгорнулася дискусія, у якій делегати одностайно підтримали концепцію Марка Луцкевича в якій йшлося про те, що крах міжнародно-правового змісту східногалицького питання є наслідком політики буржуазних партій. Думку політика розвинув Стефан Круліковський: “Вирішувати національне питання можна тільки шляхом класової боротьби” [123, арк. 123]. Організаційне повідомлення Антіна Чернецького містило заяву: незважаючи на складні політичні умови, перед УСДП “відкриваються світлі горизонти для роботи і на селі”, адже “село пролетаризується на очах”. Було вказано на доцільність активізації діяльності УСДП серед сільськогосподарського пролетаріату.

Партія заявила, що виступає захисником інтересів “українських трудящих мас” не тільки Галичини, а й Волині, Холмщини, Полісся і Підляшшя, тобто поширювала свою діяльність на всі західноукраїнські землі. У статуті йшлося про те, що УСДП була “класовою організацією українського пролетаріату[...], виразником волі класово свідомого робітництва і селянства, якого змаганням є дорогою класової боротьби[...] побудувати соціалістичний суспільний лад” [944, арк. 121]. Статут передбачав більшу централізацію діяльності УСДП.

Спеціальна комісія, створена ще в липні 1922 року, виробила проект Програми партії, яку, однак, не було ухвалено. УСДП чітко визначала головну мету — “усунути капіталістичний лад на західноукраїнських землях, щоб повернути “всі свої зусилля до заведення пролетарської влади” [123, арк. 3]. Партія вимагала націоналізації промислу, банків, усупільнення землі, оподаткування заможних верств населення, поступового “скасування грошей” і введення суспільного розподілу виробленої продукції між містом і селом, поширення загальної світської освіти та ін. Вона прагнула возз’єднати західноукраїнські землі з УСРР у складі “федеративної Спільки зі всіма східними радянськими республіками” [944, с. 122].

Програма-мінімум УСДП передбачала встановлення демократичних свобод, соціально-економічні вимоги, зокрема 8-годинний робочий день для “фізичних” і 6-годинний — для “розумових працівників”, заборони дітям віком до 14 років працювати. Статут і проект програми УСДП мали виразно комуністичний зміст. УСДП захищала вирішення національного і соціального питання шляхом соціалістичної революції, пролетарського інтернаціоналізму, злуки з УСРР. Учасники з’їзду ухвалили низку спеціальних резолюцій і “Привіт українській секції Робітничої партії Америки і Канади”. Засідання завершило свою роботу співом “Інтернаціоналу” [120, арк. 17].

VI з’їзд остаточно ствердив перехід УСДП у комуністичний табір, на позиції пріоритету інтернаціонального і соціально-класового. Водночас нова управа виступила проти керівництва КПСГ діяльністю УСДП. Зокрема Михайло Теслюк згадував, що “голова управи УСДП Олександр Панас і його заступники та інші її члени фактично були проти того, щоб компартія здійснювала контроль[...] за діями УСДП. На комуністів Володимира Попеля і Романа Кузьму, обраних з’їздом до Головної управи, а тим більше на мене, низового співробітника “Землі і волі”, вони дивилися як на чужих”. Тільки деякі з лідерів, зокрема Ілля Калятинський і Стефан Рудик “свідомо йшли під керівництво компартії” [493, с. 98]. На думку Матвія Стахіва, представники

проводу УСДП “були противні комуністам”, але “все таки дали себе вибрати до нового ЦК партії” [698]. Отже, можна зробити висновок, що діячі лівого крила УСДП увійшли до Головної управи під тиском делегатів на з’їзді, хоча й не підтримували до кінця комуністичної ідеології.

Ухвали VI з’їзду УСДП викликали широкий резонанс у суспільно-політичному житті Західної України. Українські політичні партії УНТП і УРП рішуче засудили УСДП за знищення єдиного національного фронту. Газета УНТП “Громадський вістник” указала на помилковість тези “про розв’язку національного питання в соціальній революції, про створення одноцільного світового пролетарського фронту і др. [...] Ухвали останнього з’їзду УСДП є грубо реакційні, хоча виступають буцім в дуже лівій формі” [730, 1923, 29 березня].

Діючи в руслі рішень з’їзду УСДП, Головна управа посилила боротьбу з УНТП, УРП та іншими політичними партіями. 21 травня 1923 року у відозві “До українського робітництва і селянства” Ширша управа УСДП гостро засудила діяльність УНТП. “Земля і воля” назвала трудовиків “політичним трупом, якого розпад наближається великими кроками” [4, арк. 69]. Щодо УРП, то часопис “Вперед” писав, що вона “дала з своїх рядів найбільше число народних зрадників” [725, 1924, 6 січня].

Преса УСДП послідовно захищала програмні положення III Комуністичного Інтернаціоналу, рішуче виступала за возз’єднання Західної України з Радянською Україною у складі Союзу РСР. Активно діяв тижневик “Земля і воля”, головним редактором якого замість Івана Кушніра від березня 1923 року призначено Івана Калятинського. Щомісячний журнал “Нова культура” розпочав виходити у травні 1923 року за редакцією Степана Рудика. 1922 року ліквідовано центральний орган партії — газету “Вперед”, яку відновлено щойно 1 січня 1924 року (редактор Ілля Калятинський) [725, 1924, 1 січня].

У першому номері “Вперед” обґрунтовано “новий, виключно пролетарський шлях” УСДП. “Земля і воля” пояснювала, що “українські

робітники мусять боротися проти української буржуазії так само як і проти польської” [730, 1923, 12 серпня]. Підтримуючи утворення СРСР, “Нова культура” відверто писала: “Робітничо-селянська влада є рідною для робітника й селянина кожної нації” [944, с. 115]. На Волині під впливом УСДП наприкінці 1923 року з’явився тижневик “Селянська доля” (накладом 800 прим.) [120, арк. 10].

Аналіз практичної діяльності й ідеологічних засад УСДП, партійної преси дає підстави зробити висновок, що УСДП фактично перетворилася в легальну прибудову КПСГ (від жовтня 1923 року — Комуністична партія Західної України (КПЗУ), яка використовувала її легальні можливості для поширення комуністичних ідей. Червневий (1924 року) пленум ЦК КПЗУ, обговоривши питання про роботу фракції УСДП, визнав ненормальним існування в сеймі двох комуністичних угруповань. Вирішено здійснити об’єднання фракцій УСДП і СПМіС, що відбулося 7 листопада 1924 року [462, с. 97].

Ліворадикальне крило УСДП після розгрому партії увійшло до складу нелегальної КПЗУ. За свідченням Михайла Теслюка, понад 600 членів УСДП поповнили ряди комуністів, серед яких — письменник Степан Тудор, Степан Бойко, Олександр Ясинський, Петро Стасюк (брат) та ін. До КПЗУ вступили відомі діячі Головної управи УСДП Іван Калятинський і Степан Рудик [462, с. 97]. Десять із тридцятьох чотирьох делегатів II з’їзду КПЗУ (жовтень 1925 року) становили колишні члени УСДП. Перехід більшості УСДП на комуністичну платформу став серйозним успіхом КПЗУ. У промові на IV конференції Комуністичної партії Польщі (КРПП від 1925 року — КПП) у грудні 1925 року секретар ЦК КПЗУ Йосип Крілик відзначив: “У 1923 р. провели ми свої резолюції і опанували партію[...]. Товариші, я хотів би цей факт висвітлити тому, що не знаю, чи в історії робітничого руху останніх часів має місце подібний випадок” [945, с. 78].

Першу спробу відновити УСДП здійснено 1925 року. Низка діячів УСДП у Львові на чолі з Антіном Чернецьким у першій половині січня утворила комітет для

організації Української соціалістичної партії (УСП). Членами комітету стали Іван Кушнір, Олександр Панас та ін. [128, арк. 1]. Серед ініціаторів заснування УСП були лідери УСДП, обрані на VI з'їзді: голова — Олександр Панас, перший секретар — Антін Чернецький. Ініціативний комітет констатував, що підпорядкування політики УСДП Центральному комітетові КПЗУ завдало шкоди соціалістичному руху. У відозві йшлося, що УСП стоятиме на платформі II Соціалістичного трудового інтернаціоналу [128, арк. 7].

Перший номер двотижневика “Робітник”, який вийшов друком 1 лютого 1925 року у Львові, назвав себе органом “української соціалістичної думки”. Редакційна стаття “По році” визначила ідейні засади УСП: партія закликала українських робітників і селян “до здійснення соціалістичного ідеалу”. Редакція часопису зазначила, що боротиметься в єдиному таборі “з клясово свідомим соціалістичним пролетаріатом[...] без огляду на [...]народність чи віру” [725, 1925, 1 лютого]. Позиція УСП була ідейно близькою до ППС.

Польські соціалісти вітали утворення УСП. Водночас КПЗУ розкритикувала ініціативу соціал-демократів щодо відновлення діяльності партії, вважаючи, що вона вела до ліквідації єдиного робітничого фронту. У лютому 1925 року КПЗУ видала відозву “Правда про УСП”, у якій зазначено, що УСП утворено “з метою задоволення своїх особистих, шкурних інтересів” [57, арк. 14].

Однак УСП, незважаючи на вжиті заходи керівництва, практично не активізувала організаційної діяльності. “З'їзду УСП не було, — констатував “Робітник”, — а тільки він міг би оснувати партію” [665]. Згодом “Робітник” перестав існувати. Антін Чернецький у спогадах взагалі нічого не писав про заснування УСП. Відновлення діяльності партії не відбулося передусім через глибоку кризу української соціал-демократичної ідеології. Відомі суспільно-політичні процеси в Радянській Україні викликали зміцнення комуністично-радянськості табору. Водночас на процес відбудови УСДП негативно вплинула політична пасивність її керівництва.

Подальші заходи щодо відбудови УСДП було спрямовано здебільшого у культурно-освітню галузь. 11 червня 1925 року у Львові вийшов перший номер щомісячної газети “Вперед” — друкованого органу “українського соціалістичного пролетаріату” [16, арк. 100]. Позиція газети ґрунтувалася на виразно класовому підході. “Вперед” займала критичну позицію щодо ідеологічної лінії ППС — часопис називав її “соціал-патріотичною і соціал-угодовою”, що виступала за “польонізацію українського робітництва та верховодство польського робітника над робітником українським”. КПЗУ порівнювало видання “Вперед” з “націоналістичним шовінізмом” [16, арк. 101].

У вирішенні національного питання часопис обрав прокомуністичну позицію. Радянська Україна — основа “будування української державности”. Убачаючи в Союзі РСР зразок утвердження соціалізму, “Вперед” писав, що на захист Радянського Союзу повинен стати “увесь свідомий соціалістичний пролетаріат” [726, 1926, 1 вересня]. Газета “Вперед” обґрунтовувала утвердження соціалістичного ідеалу, вузькокласовий підхід до будівництва української держави та орієнтацію на УРСР. Позиція редакції була близькою до платформи, визначеної на січневій нараді 1922 року — напередодні переходу УСДП до ліворадикального табору.

Діяльність культурно-освітнього товариства “Робітнича громада” і видавництво газети “Вперед” сприяли розширенню соціальної бази соціал-демократичного руху. На процес відбудови партії вплинули також взаємини галицьких соціал-демократів з лідерами УСДРП на еміграції — Панасом Феденком та Ісааком Мазепою [1166, s. 235]. Політичний вплив УСГ “Вперід” важко визначити, оскільки, за словами дописувачів “Діла”, “голоси її симпатиків потонули в морі радикальних голосів”. До парламенту не увійшов жоден діяч групи. Тільки у травні 1930 року після смерті голови УСРП Лева Бачинського депутатом сейму став Володимир Темницький [728, 1928, 15 березня].

УСГ “Вперед” вела підготовку до скликання з’їзду. Як визнав Лев Ганкевич, з ініціативою його проведення виступили соціал-демократи у Дрогобичі, Стрию, Долині, Калуші та Перемишлі. Відозва групи “До українського пролетаріату!”, опублікована у часописі, закликала робітництво підтримати відновлення УСДП [726, 1928, 18 листопада]. Партійні наради наприкінці 1928 року обрали делегатів на з’їзд. Платформу УСДП у загальних рисах з’ясував ще до з’їзду Іван Квасниця. “Головним завданням нашої партії є боротьба за незалежність українського робітничого руху[...] на основах західноєвропейського соціалізму. Стоїмо на становищі самостійної Української Соціалістичної Республіки, а засоби, що ведуть до здійснення того ідеалу, бачимо в освідженні мас і пропаганді” [729, 1928, 27 вересня].

Загалом, аналізуючи заходи відбудови УСДП, потрібно визнати, що українська соціал-демократія на той час не мала помітного впливу на суспільно-політичне життя. Відомий радикал Іван Макух вважав, що “не комуністичний провід УСДП[...] залишався цілком нечинним аж до 1928 року” [490, с. 363]. На думку громадсько-політичного діяча і письменника Антона Крушельницького, лідери УСДП діяли “цілий ряд літ без низових членів”. Газета “Діло” слушно зробила висновок, що підготовка УСГ “Вперед” “до віднови українського соціалістичного руху була дуже слаба” [729, 1928, 27 вересня].

З’їзд УСДП відбувся у Львові 8–9 грудня 1928 року. Головою з’їзду обрано Андрія Кусика, заступниками голови — Теодора Солгана і Василя Смиколіса, секретарями — Володимира Старосольського й Романа Домбчевського. У доповіді “Проект програми і організаційного статуту” Володимир Темницький рішуче засудив політику більшовиків: “В першій хвилі виглядало, що там справді будують новий лад, опертий на нових основах. Минуло десять літ того будівництва соціалізму на Сході. Нині наші надії скінчилися розчаруванням. До соціалізму не можна прискочити в один момент від федералізму. Ані силою багнетів, ані револьверів не можна насадити нового ладу. Сьогодні на Радянщині до

справжнього соціалізму дуже далеко. Там тільки капіталістичний лад в своїх початках” [128, арк. 2]. Аналізуючи політику СРСР, зокрема щодо Галичини, лідер соціал-демократів запитував: “Чи так роблять соціалісти? Всюди де приложили свою руку, руйнували тільки те, що поставили соціалісти. У нас не створили нової масової партії, тільки розбили нашу, самі створили чотири малі табори, що взаємно себе поборюють усіма засобами. Це не є робота до соціалізму. В заграничній політиці Совітів не проводиться соціалістичних думок і ідей, а підпирається як в Туреччині і Китаю націоналістичний рух” [128, арк. 3].

Володимир Темницький висловився проти будь-якої інтервенції на Радянську Україну, в якій, на його переконання, “є деякі можності життя і розвитку для багатьох працювати, а теж основи під будову української державности” [128, арк. 3]. Дискусію навколо проблеми Радянської України продовжив Порфір Буняк, який розкритикував позицію Володимира Темницького: “Я не комуніст, а якби ним був, я тут не сидів би. Належу до старої гвардії партійної. Але життя розвивається і т. Темницький цього не бачить, а займає в тій справі становище таке, як “Дзєнік Людови”, а навіть “Діло” чи “Слово Польське”. Я не вчений, адвокат, але мені любійше Радянська Україна, як царська Росія” [128, арк. 10].

Лев Ганкевич став на захист Володимира Темницького, який, за словами першого, “говорив одверто про усе що діється коло нас, а передовсім про Радянську Україну[...] Про Радянську Україну ми мусимо говорити чи хочемо того чи ні, це наша держава, знов таки чи хочемо уважати її такою чи ні. Темницький говорив як соціаліст, а ні разу не вжив слів ані понять, яких вживають “Діло”, “Слово Польське” і т. п. Голос укр.[аїнського] робітника піднесений тут мусять вислухати українські робітники на Радянщині” [128, арк. 3].

Лев Ганкевич теж вдався до порівняння з царською Росією: “Це, що діється тепер на Радянщині, переходить своєю грозою в часи Івана Грозного в Росії. Люде відмовляються від власного сумління і навіть закликають, що

не будуть в будучому думати інакше, як приказує уряд згори, хоч би згадати Хвильового, а таких випадків там багато. Ми не любили царської Росії і боролися з нею, але чи ми як-небудь поборювали Рад.[янську] Україну? Чи є докази якої-небудь боротьби?” [944, с. 121].

Делегат з'їзду з Перемишля Доротяк, виступаючи у дискусії, назвав Радянську Україну П'ємонтом: “Там є пень і колиска нашого народу. Може не такі там ще відносини, якби ми собі бажали, там ще не можна свobodно висказатися, але ми укр.[аїнські] соціалісти мусимо дорожити словом Україна, і не сміємо дозволити змазати це слово з карти Європи. Мусимо бути душею і серцем при них і висказувати одверто наші спостереження” [128, арк. 5]. Згадуючи революційні події 1917 – 1921 років на Наддніпрянщині, характеризуючи політику польського уряду, перемишльський делегат зауважив: “Ми мали часть нації і мусимо опертися до стіни, щоб себе оборонити. До чужої не оперемося, тільки до своєї, а ще як там твориться яке життя. Мусимо узнати і боронити Вел.[ику] Україну проти всяких інтервенцій, а здобутки особливо культурні, мусять бути удержані” [128, арк. 12].

Володимир Старосольський висловив застереження щодо критики СРСР Володимиром Темницьким. Акцентуючи на негативних аспектах розвитку побудови комунізму в СРСР, він визнав: “Основні погляди комунізму хибні і небезпечні для соціалізму[...]. Ми все і всюди мусимо виявляти всяке застереження до комунізму” [128, арк. 12]. Підтверджуючи мету соціал-демократів – здобуття самостійності України на українських землях, він висловив своє ставлення до суспільно-політичних процесів на Наддніпрянщині: “Хто погоджується з існуючим станом річей Рад.[янської] Укр.[аїни] поступає так, як той, хто тішиться, що грабіжники, напавши його на дорозі не ограбили зовсім, а лишили дещо. Але грабіж остане таким, не дивлячись чи ограблено все, чи оствлено трохи. Боремося за самостійність укр.[аїнської] держ.[ави], та щоби ми були ми були в ній господарями. Це що тепер на Рад.[янській] Україні можна назвати культурною автономією, а

маємо її тому, що маси домагаються цього, маємо там назву і здобутки в культурній ділянці і більше нічого” [128, арк. 14].

На другий день, 9 грудня 1928 року, Володимир Темницький підсумував дискусію щодо ставлення до Радянської України. Він дав відповіді та коментарі кожному дискутанту, водночас уточнив деякі свої думки: “Сабат сказав, що я висловився, що нема на Україні соціалізму. Це не точне розуміння моїх слів. Основним каменем соціалізму – це скасування приватної власності і усупільнення промислу. Тим часом сьогодні на Україні дають концесії власникам заграничного капіталу, а це все різко відступає від соціалізму. Свободи слова, преси, зборів на Україні нема, а панує там диктатура. А це теж підстави соціалізму? Самовизначення народів там теж не уведено в життя, а те, що там є, не вели большевики самі, а під напором народньої стихії[...]” [128, арк. 15]. Пояснюючи свою позицію щодо Радянської України, лідер соціал-демократів зазначив: “Укладаючи програму, ми не хотіли поборювати, але критикою оправити соціалістичне будівництво на Україні. Нас усе це болить” [128, арк. 15].

Отже, грудневий з’їзд 1928 року завершив відбудову УСДП. Цей з’їзд було названо VI конгресом, очевидно, для того, щоб “підкреслити яскравий ідеологічний зв’язок теперішньої партії з давньою” [518]. Порядковий номер конгресу чітко засвідчив критичне ставлення УСДП до комуністичного табору. Відомо, що попередній, VI з’їзд 18 березня 1923 року, ухвалив перехід УСДП на позиції Комінтерну. Лідери УСДП відновили партію “на демократичних і протикомуністичних позиціях” [490, с. 363]. Голова УСДП Лев Ганкевич зауважив, що делегати з’їзду робили застереження щодо вступу до II Інтернаціоналу, однак жоден із них не підтримав вступу до III Комуністичного Інтернаціоналу [729, 1929, 13 січня].

“Пацифікація” створила ґрунт для порозуміння УСДП з іншими українськими партіями. Незважаючи на цільовий і тимчасовий характер зближення, угода між УНДО, УСРП і УСДП виявила прагнення українських політичних сил до консолідації. Політика УСДП зазнала критики як

комуністичного, так і національно-державницького табору Західної України [1015, с. 128]. Іван Квасниця зауважив: “Поборюють нас з усіх боків”. “З одного боку, “б’ють” нас націоналісти, – визнав Порфір Буняк, – бо не хочемо (й не будемо!) розбивати одноцілого професійного руху, а з другого боку, “б’ють... ліві, бо видвигаємо кличі націоналістичні, а через це ніби то спинюємо революційний підйом мас” [1015, с. 129].

На початку 30-х років ХХ ст. ставлення партії до Радянської України ґрунтувалося на платформі грудневого з’їзду УСДП 1928 року. Лінію партії окреслив Володимир Темницький. Він визнав, що “український пролетаріят з жахом і болем глядить на те все, що в сектантським засліпленню твориться по тім боці Збруча”, і політика більшовиків не має “нічого спільного з соціалізмом, але є його ярким запереченням та профанацією”. Водночас діяч УСДП зауважив, що робітництво повинно засудити капіталістичний лад, який готував “інтервенційний похід проти Радянського Союзу в інтересі міжнароднього капіталізму” [815, с. 72].

4 березня 1934 року у Львові відбувся VII конгрес УСДП, делегати якого висловили протест “проти нечуваного терору більшовицької Москви на Великій Україні” та “пошану і привіт усім його жертвам” [728, 1934, 17 березня]. Лідери УСДП виразно відмежувалися від комуністичного табору. 10 листопада 1935 року резолюції Ширшої управи УСДП визнали, що “під протекторатом Комінтерну[...] гасла “об’єднаного фронту[...] по суті є нічим іншим, як політичною авангардою большевицько-московського імперіалізму” [610]. Стверджено, що більшовицька система стала “ярким запереченням[...] соціалістичних і демократичних засад і йшла з цілим розмахом на знищення України”. Члени наради виступили за утворення “одноцілого українського соціалістичного та поступово демократичного фронту” проти фашизму і “большевицької Росії” [610]. Володимир Темницький уважав трагедією “для цілого людства” те, що комуністи “дістали змогу будувати соціалістичну суспільність[...] методами та засобами московського царизму” [740, 1938, травень].

Засідання комітету УСДП на Підкарпатті за участю членів ЦК і ширшої управи, яке відбулося 9 серпня 1936 року у Стрию, назвало провокацією звинувачення “націоналістично-фашистської преси” у прокомуністичній зорієнтованості партії. Комітет відверто заявив, що “жодна організація УСДП в краї не входила, не входить і не може увійти до ніякого т. зв. людowego чи народного фронту разом з комуністами” [57, арк. 20]. На думку дослідника соціал-демократичного руху Ігоря Райківського, КПЗУ все ж мала певний вплив на членів УСДП на низовому рівні.

Делегати VIII конгресу УСРП, що відбувся 17 жовтня 1937 року у Львові, проаналізували суспільно-політичну ситуацію у країнах із диктаторськими режимами. Володимир Старосольський зауважив, що тільки повалення капіталізму може розв'язати міждержавні конфлікти. На думку доповідча, фашизм був утворений “людьми zdegradovanymi і без праці”. СРСР він називав “російською сталінською імперією”. Політик закликав відірвати український робітничий рух від впливу клерикалізму й націоналізму. Політична резолюція конгресу закликала “український пролетаріят до боротьби з диктатурою, фашизмом і реакцією” [34, арк. 4, 4зв.]. Делегати висловили протест “проти московської націоналістичної диктатури”, “нищення всіх проявів українського національного життя в УССР” [34, арк. 4].

Отже, на відміну від УНДО і УСРП, УСДП стала єдиною партією національно-державницького табору, що у 1923–1924 років перейшла на комуністичну платформу, прихильно поставившись до суспільно-політичних процесів в УСРР, у якій вбачала єдиний можливий варіант розв'язання українського питання. Після розгрому партії польською владою 1924 року, партія відновила діяльність лише 1928 року на політичній платформі, яка не мала нічого спільного з попередньою програмою 1923 року. Згортання непу, українізації, початок репресій, колективізація, голодомор 1932–1933 років викликали антирадянські настрої в УСДП, програма якої наприкінці 1920 – в 1930-х рр. у ставленні до Радянської України наблизилася до позиції УСРП.

Таким чином, Радянська Україна займала провідне місце серед зовнішніх орієнтацій національно-державницьких партій Західної України. Без Наддніпрянщини жодна з політичних партій не уявляла реалізації ідей державності та незалежності України. Ставлення УНТП-УНДО, УРП-УСРП, УСДП до владного режиму в УСРР (УРСР) на різних етапах міжвоєнного періоду ХХ ст. було відмінним. Послідовно негативну позицію до інституцій влади в УСРР, їх підпорядкування РКП(б), ВКП(б) займали соціалісти-радикали. Соціал-демократи в 1923 – 1924 рр. ухваливши комуністичну платформу, бачили розв'язання українського питання у возз'єднанні з УСРР (УРСР). Подібну платформу займали Незалежна і Закордонна групи УНТП, група «Рада» в УНДО. Націонал-демократи в 1925 – 1926 рр. визнавали Радянську Україну етапом до державності та соборності Української держави. Проте під впливом згортання українцізації, непу, масових політичних репресій, а особливо – посилення темпів колективізації, політики голодомору, УНДО перейшло на виразну антирадянську платформу у своїй діяльності наприкінці 1920 – 1930-х рр. Надіючись на зростання національних сил на Наддніпрянщині націонал-демократи нищівно критикували національну політику більшовицької партії. Посилення антиукраїнського наступу на Наддніпрянщині (репресії щодо інтелігенції, голодомор 1932 – 1933 рр.) УНДО використовувало на міжнародній арені, висловлюючи заяви протесту перед міжнародним співтовариством, привертаючи увагу світової громадськості до необхідності розв'язання українського питання.

РОЗДІЛ 5

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ВЕКТОР УКРАЇНСЬКИХ ІНТЕРЕСІВ

5.1. Тенденції міжнародних відносин та зовнішня політика провідних європейських держав у візії УНТП-УНДО

Світові події та загострення міжнародної ситуації постійно перебували в центрі політичних інтересів націонал-демократів. Французько-німецька напруга 1920-х років, Ліга Націй, Локарнська конференція, перші проекти європейського союзу, пакт Бріана-Келлога, приход гітлерівців до влади в Німеччині, загроза розв'язання війни у другій половині 30-х років ХХ ст. залишалися провідними темами обговорень Народних з'їздів, Народних Комітетів УНТП-УНДО, не сходили зі сторінок партійних часописів. Не оминали увагою націонал-демократи також політику держав, під владою яких перебували українські землі — Румунії, Чехословаччини, СРСР.

Джерелами міжнародної інформації виступили європейські, зокрема польські телеграфні агентства, зарубіжні та українські часописи, передусім “Діло”, кореспонденти якого працювали в Парижі, Римі, Берліні, Римі, українські бюро у Швейцарії, Англії, Німеччині, Італії, Франції. З'явилися аналітичні матеріали на міжнародну тематику Івана Кедрина-Рудницького, Михайла Данька, Миколи Нестеровича, закордонних кореспондентів у Парижі й Лондоні (Василь Панейко, Юрій Студинський), Берліні (Зенон Пеленський), Римі (Євген Онацький). Однак зауважимо, що жодний український політичний партійний часопис не міг зрівнятися із “Ділом”. Діячі УНДО, члени різних міжнародних організацій, беручи участь в їхніх конгресах, часто безпосередньо інформували громадськість Західної України про актуальні європейські події.

Пануючим терміном в міжвоєнний період ХХ ст. у європейських відносинах був ревізіонізм. Держави Європи поділялися на чотири групи:

1) ті, що захищають існуючі мирні договори; 2) ті, що ці договори поборюють: Італія, Німеччина, Угорщина, Болгарія; 3) ті, що виступають посередниками у боротьбі цих двох груп (Англія та її домініони); 4) нейтральні. В СРСР “Діло” виділяло два табори: “москалі – за знищення всіх інших» та «ці всі інші за знищення єдності держави і поділ СРСР” [729, 1934, 17 січня].

Ревізіонізм на Заході розвивався у плані зміцнення становища держав другої групи, а на Сході – в напрямі зміцнення національної свідомості немосковських народів. Становище держав першої групи цілком зрозуміле: за всіляку ціну зберегти пануючий стан. Становище суперників – порушити основи існуючого стану. “Все ж ревізіоністичні держави зацікавленні в якихось змінах”, – резюмували журналісти “Діла” [729, 1934, 17 січня].

У розвитку міжнародних відносин міжвоєнного періоду ХХ ст. виділяють два етапи: 1919–1933 та 1933–1939. На першому етапі націонал-демократи часто обговорювали наслідки Першої світової війни щодо розв’язання українського питання, оцінювала укладені міжнародні договори після неї, рішення Ради послів держав Антанти, діяльність новоствореної Ліги Націй.

Вимагаючи дотримання права на самовизначення трудовики вважали, що рішення Найвищої Ради Паризької мирної конференції від 25 червня 1919 року про окупацію Східної Галичини Польщею, пункт Сен-Жерменського мирного договору від 10 вересня 1919 року “Про передачу державам Антанти суверенних прав Східної Галичини, відмежування Східної Галичини від Польщі “лінією Керзона”, були тимчасовими заходами міжнародного характеру, після чого населення Східної Галичини мало б скористатися правом на самовизначення. УНТП апелювала до держав Антанти із закидами про ігнорування прав українців краю: “Спираючись на право самовизначення народів, вірячи в слова світових можновладців, український народ Сх.[ідної] Галичини на протязі чотирьох років всіма силами обстоював те запоручне право. І хоч Польща не тільки завела свою адміністрацію формально

цивільного характеру без признання автономії, хоч не заперечила ні політичних, релігійних, ні особистих прав українському населенню, то держави Антанти–суверени, ані разу не інтегрували в напрямі додержання польським урядом прийнятих зобов'язань” [729, 1923, 11 травня].

Вимагаючи від держав Антанти дотримання права на самовизначення, “Діло” нагадало події 100-річної давності, пов'язані з рішенням Віденського конгресу 1815 року. Проводячи паралелі щодо поділу польських земель 1815 р. й українських земель 1919 р., часопис констатував: “Чорна реакція 1815 р. забезпечила була польським землям різні управління, а велика демократія років 1919–1923 після проголошення права про самовизначення народів розпорядилися українськими землями і її населенням як німими, мертвими річками” [729, 1923, 5 червня].

Представники УНТП розуміли складність цього питання в тогочасних політичних умовах: “Не треба думати, що це теперішнє перетворення проблеми національних меншостей в проблему інтернаціональну стоїть в зв'язку з перемогою гасел про права народів та самовизначення, на національний розвиток й культуру. Ці ідеалістичні абстракти, гасла на хід й розвиток світових подій мають аж надто малий вплив. Інтернаціоналізація проблеми національних меншостей стоїть в зв'язку з тією кон'юктурою, яка утворилась після війни” [666]. Часопис “Діло” констатував, що “Союз Народів, утворений версальським трактатом, фактично явився функціональним органом держав Антанти. А оскільки Антанта в Східній і Центральній Європі утворила ряд держав з дуже фантастичними кордонами, творчо-державним здібностям яких вона довіряла дуже слабо, оскільки вона хотіла заховати вплив на ті держави, оскільки висунення проблеми національних меншостей як міжнародної, давало можливість реалізації цих змагань держав Антанти. І тому проблема національних меншостей й була зроблена проблемою інтернаціональною” [666].

Держави Заходу, підписавши 14 березня 1923 року рішення про анексію Східної Галичини Польщею, погодилися заперечити проголошене

право на самовизначення кожного народу. Твердження в ухвалі, що Польща дала гарантію автономії Східної Галичини і підписала договір про забезпечення прав національних меншин, а також взяла на себе зобов'язання, котрі випливали із Сен-Жерменського договору про погашення частини боргу Австро-Угорської імперії, було своєрідним прикриттям брутального акту поневолення українців Східної Галичини [780, с. 78].

Українське населення, усі українські політичні сили Західної України виступили проти ухвали послів країн Антанти. Проявом непримиренності українців стала 20-тисячна демонстрація у Львові, під час якої Юліан Романчук виголосив присягу: “Ми, український нарід, клянемося, що ніколи не погодимося на панованне Польщі над нами й кожду нагоду використаємо, щоб ненависне нам ярмо неволі зі себе скинути, та злучитися з цілим українським народом в одній, незалежній, соборній державі” [470, с. 52]. Із заявами протесту проти приєднання Східної Галичини до Польщі виступили Президент УНРади Східної Галичини Євген Петрушевич (15 березня 1923 року) [470, с. 50–51], УПР у польському сеймі та сенаті (17 березня 1923 року) [470, с. 51–52], УНРада на засіданні у Львові 21 березня 1923 року [281, арк. 1], політичні партії, товариства тощо.

Відомі українські політики Степан Баран і Степан Витвицький (діячі УНТП-УНДО) так пояснювали причини ухвали Ради послів Антанти: “Ризький договір, ріст впливів полонофільської Франції у Чехословаччині, Румунії, Югославії, Польщі, консолідація внутрішніх відносин у Польщі, зміна уряду в Англії з приходом консервативного кабінету Бонара Лоу, стабілізація совєтського режиму, проти якого тодішня західноєвропейська Антанта намагалася виставити одностайний, так званий санітарний кордон, раз у раз повторювані перед авторитетними міжнародними чинниками польські аргументи, що українці, мовляв, нічого не мають проти приєднання Галичини до Польщі” [488, с. 100].

21 травня 1923 року на з’їзді УНТП Володимир Охримович у доповіді “Сучасне політичне положення й наша тактика” заявив: “Та замість дістати

можливість піднесення після воєн, ми втратили всі й тогочасні здобутки, програвши війну на всіх фронтах. Соборна Україна пошматована на кусні. Державність втрачена на користь національних ворогів” [729, 1923, 24 травня]. Основною вадою екзильного уряду ЗУНР, політичних партій, що його підтримували, Володимир Охримович назвав сподівання виключно на чужу допомогу: “Ми очікували її з різних сторін. Рахуватися з чужою поміччю і шукати її треба, але не покладатися на неї цілком з повною вірою і без застереження” [123, арк. 17]. Резолюції Народного з’їзду ствердили, що паризька постанова Ради амбасадорів від 14 березня 1923 року була винесена без згоди українського народу: “Народний з’їзд уважає всі міжнародні акти і трактати, які порушують право українського народу до самостійного, незалежного державного життя на всіх українських землях актами насильства, виданими проти волі українського народу і заявляє, що актів тих український народ не признає легальними” [123, арк. 17]. Водночас Євген Петрушевич у вказівках “Для краю і Америки” пропонував управам політичних партій, послам сейму і сенату висилати до Союзу Націй меморіал, у якому вказати на те, що Польща не виконує рішення Ради Амбасадорів. “Чи ставити на часі до Польщі кінцевого домагання міжнародного загарантування територіальної автономії як мінімальної [вимоги] треба застановитися, – відзначав політик, – До міжнародних чинників се промовляло би, зате в краю [може] зашкодити” [123, арк. 22].

Цілком логічною і адекватною міжнародній ситуації після березня 1923 року була позиція трудовиків. Вони поставили на першому місці питання організації й нагромадження власних національних сил, зазначивши, що ніяка чужа допомога не зможе замінити такої потрібної для реалізації національних домагань власної національної сили та організації. “Коли в результаті чужої навали й поразки, завданої нам, організація наших власних сил перебуває в оплакованому стані, коли в сій області лежить перед нами необмежене поле для роботи, розмови про орієнтації являються цілком непотрібними й зайвими. Тим паче зайвими й непотрібними являється

методи будування національної роботи й тактики виходячи з певної орієнтації” [605]. “Діло” з роздратуванням констатувало: “Для широкого загалу нашого громадянства питання про лінію нашої роботи розв’язується не в тому напрямі, як власними силами дійти до здійснення національного ідеалу, а в напрямі розв’язання питання, за чією допомогою ми досягнемо це здійснення наших завдань [605]. Часопис вважав, що питання орієнтації належить до другорядних питань [605].

Упродовж першого періоду (1919–1933) однією з провідних тем обговорень української громадськості стала окупації Порур’я Францією. З’ясувавши підходи до розв’язання проблеми Порур’я, “Діло” описувало настрої компромісу в обох ворожих таборах, проте його реалізацію вважала довготривалою. У статті “Перед капітуляцією Німеччини” часопис прогнозував швидке вирішення німецько-французького конфлікту та його наслідки: “Компроміс, яким кінчиться рурський конфлікт, буде більш корисним Франції, ніж Німеччині. Означати це буде зріст впливів й значіння Франції на міжнародній арені. Франція не лише захоче свій престиж, але й збільшує його. З цим фактом нам доведеться рахуватися, з нього треба буде зробити відповідні висновки, зважаючи на те значіння й на ту роль, яку відіграє Франція в політиці Польщі, на те заінтересування, яке вона має й виявляє до розв’язання проблеми Сходу Європи. Теперішня перемога Франції в рурському конфлікті означає не тільки поразку для Німеччини, а й поразку для большевиків, які об’являються спільниками Німеччини” [667]. Партія виявила готовність врахувати контури нової міжнародної ситуації.

Симпатії націонал-демократів у франко-німецькому конфлікті були на боці Німеччини. У статті “Німецький меморіал” редакція “Діла” констатувала несправедливість Версальського договору щодо Німеччини: “Вже четвертий рік вгинається німецький народ під непомірно важким тягарем версальського диктату, що став вихідною точкою для французького терору на європейському континенті. Репараційні постанови версальського трактату і її безпощадна екзекуція з боку Франції довели до повного розвалу

німецького господарства, а тим самим підважили економічну рівновагу більшої половини Європи. До цього в першій мірі причинилася французька окупація Порур'я, сепарація його від решти Німеччини та примушення продукувати виключно для французько-німецьких потреб” [628]. Оцінюючи перспективи розв'язання українського питання, “Діло” підкреслювало: “Переживаємо момент антракту. Головним нашим завданням може бути єдино нагромадження сил назустріч хвилі, коли український народ зможе виступити активним учасником в грі сил на Сході. Ця хвиля мусить застати нас підготованим як слід, а програма нашого виступу мусить бути висхідною солідної підготовки в теперішньому антракті” [634].

На початку 1920-х рр. започатковано англо-американський конфлікт. Він, за словами Дмитра Левицького, полягав у суперництві двох найсильніших морських держав щодо гегемонії на водах світового торговельного значення і в зв'язку з цим на суперництві найбільших світових економічних трестів. Англо-американський конфлікт Дмитро Левицький назвав однією із найважливіших світових подій 1920-х рр. [467, с. 34].

Однак одним із вирішальних в 1920-х рр. для європейської безпеки став саме 1925 рік. Після внутрішньої стабілізації Німеччини на основі плану Дауеса, увесь рік країна переживала соціально-економічну кризу. Американські кредити, що їх поділено між окремими галузями промисловості та містами, суттєво не допомагали. Торгівельний баланс Німеччини ставав пасивним. Її вступ до Ліги Націй у 1925 році мав стати подальшим етапом на шляху “відзискання великодержавного становища втраченого наслідком світової війни” [602].

У такій ситуації 9 лютого 1925 року Густав Штресман від імені Німеччини запропонував гарантійний пакет над Рейном, домагаючись одночасно “вільної руки” у справі ревізії спільних кордонів Німеччини. Наприкінці серпня 1925 року в Лондоні організовано конференцію експертів-правників за участю представників Німеччини, на якій вироблено проект Рейнського пакту й додаткових умов. Нарада міністрів закордонних справ

Англії, Франції, Бельгії, Італії, Німеччини, Польщі та Чехословаччини в Локарно 16 жовтня 1925 року доповнила Рейнський пакт із французько-німецькими та бельгійсько-німецькими арбітражними умовами, а також арбітражні трактати між Німеччиною, Польщею і Чехословаччиною. Одночасно союзні держави підписали зобов'язання порушити в Лізі Націй справу звільнення Німеччини від репараційних обов'язків. УНДО відзначало, що питання Західної Європи розв'язано позитивно, однак великий знак питання залишився у розв'язанні проблем Східної Європи, зокрема східних кордонів Польщі.

У цьому контексті УНДО з жалем констатувала незацікавленість українською проблемою європейськими політиками: “Коли кинути оком на ширше поле міжнародної політики, то прийдеться ствердити, що в минулому році наша справа в нього навіть не зачепила. Навпаки, вся велика політика, що увінчалась на заході Льокарном, доказала, що нами ніхто не інтересувався. А з нашого боку – для розбудження такого заінтересування майже нічого. Безперечно, що це факт сумний і невідомий і то тим більше, що навіть Чічеріна в Варшаві та спроби для німецько-польського зближення відчувалися на рахунок життєвих інтересів українського народу. Всі ці факти вказують нам виразний шлях політичної орієнтації перш за все на власні сили, на життєві сили нашого народу” [561]. Водночас результати 1925 року на міжнародній арені для Польщі не були позитивними: “Напір німців на західній границі зріс, підтвердженням чого стали статті Локарнського трактату. Однак декларовано дружбу з Чехословаччиною і налагоджено взаємини з СРСР [561].

УНДО пропонувало власне бачення вирішення проблеми поневолених народів. У проекті програми партії, схваленій на засіданні 24 квітня 1926 року наголошено, що Союз Народів зможе “відіграти свою місію замирення Європи тільки тоді, коли в його основу буде поставлений національний принцип. Тому УНДО заявляється за створенням організації поневолених народів на міжнародному терені, яка пропагувала би цей клич перебудови

Союзу Народів, а одночасно виказувала би жахіття наслідків поділу народів на пануючі і поневолені” [123, арк. 25].

13 травня 1926 року на засіданні НК УНДО Дмитро Левицький вкотре заявив: “Немає і скоро не буде спокою в Європі тому, що в основу теперішнього стану Європи поставлено поділ на гнобителів і гноблених. Покраяно живі організми народів у Версалю і Ризі[...] Захід санкціонував розрив нашого живого національного тіла між Польщею, Чехословаччиною і Румунією[...]”[123, арк. 30].

Тенденції міжнародних відносин 1920-х років обговорювалися на III з’їзді партії. “10 літ минуло від закінчення світової війни, але не усунена ще в світі нервозна післявоєнна катастрофа, в якій дрімають зародки нових можливих конфліктів, – відзначав голова УНДО. – Не усунена тому, бо створив цю непевну атмосферу несправедливий мир, заключений по рецепті поділу держав на побіджених та побідників та нехтуючий цілком правами одних народів, в односторонню користь народів інших. І останні 2 роки були передовсім продовженням тихої, але впертої борні двох міжнародних течій: ревізійністичної та протиревізійністичної. Побіджені та поневолені далі змагаються до порушення тієї версальської будівлі, яка здвигнена на їхній кривді – побідники й упривілейовані конвульсійно стараються цю будівлю зберегти ненарушеною. Одні і другі роблять це в ім’я миру. Одні твердять, що мир має тільки тоді благодатну вартість, коли виключає можливість нових воєн, а односторонній версальський мир таким не є. Інші знову признають рівність тільки того нинішнього мира, який оберігається їхніми дужими арміями. І так у супроводі мирової фразеології в останніх двох роках продовжувалась та навіть зростає шалена дурійка явного і скритого озброєння” [149, арк. 4].

Голова УНДО навів факти, які аж ніяк не сприяли стабілізації відносин у Центральній Європі: 1) маніфестації австрійців за злуку з Німеччиною; 2) ревізійністична акція лорда Ротерміра на користь Угорщини; 3) напружені відносини між Італією та Югославією на ґрунті балканської та

політики Муссоліні; 4) “македонська рана”, все ще неналагоджені післявоєнні суперечки між Румунією та Угорщиною; 5) напруга між Німеччиною та Польщею [149, арк. 22–34].

Проте найбільшим осередком майбутніх міжнародних конфліктів Дмитро Левицький назвав саме Східну Європу – “Відношення великодержав Європи, Сполучених Штатів Північної Америки та могутньої великодержави Азії — Японії — Союзу Радянських Республік, або вірніше до цілого комплексу східно-європейських справ”. Він констатував зміцнення антирадянських настроїв у світі, незважаючи на “примирюючі спроби Радянського Союзу, як участь в міжнародній конференції роззброєння чи підписання пакту Келльога”. У цьому контексті голова УНДО підкреслив: 1) загострення взаємин Великої Британії і СРСР; 2) невдачу Радянського Союзу в Китаї; 3) відсутність порозуміння з Францією; 4) затягування вступу до Ліги Націй; 5) зменшення впливів III Комуністичного Інтернаціоналу в світі. “Навіть при найбільше побіжному балансі міжнародних подій, — підкреслював Дмитро Левицький, — за останні два роки не можна промовчати факту, що напруження поміж Заходом і Сходом Європи, вірніше поміж Англією та СРСР, дійшло було в деяких моментах до того ступеня, що цілий світ був алярмований голосними воєнними поголосками” [149, арк. 37; 467, с.23].

Щодо Польщі та її впливу на міжнародні події, Дмитро Левицький скептично відзначив: “Та роль підрядна, бо Польща не виступає в ній як предмет, як рівнорядний чинник, але як предмет, як знаряддя англо-французьких протирадянських комбінацій. На пограниччі між Польщею та СРСР роль балканської Македонії грає Литва. Польща не може ніяк упоратись з нею ні сама, ні при допомозі Ліги Націй, ні при допомозі європейських великодержав. Це знак, що й великодержавам Західної Європи не залежить на тому, щоби між Польщею та Литвою наступила стадія нормальних мирових відносин. Навпаки! Великодержавам залежить радше не тому, щоби литовсько-польський боляк на Сході Європи далі материзував і

щоби в вигідний для тих великодержав момент лопнув та започаткував воєнну завірюху на Сході Європи” [467, с. 15–19].

Голова партії відкинув думку про те, що всі проблеми міжнародних відносин далекі від українців і можуть їх цікавити тільки у теоретичній площині — “цікавістю культурних народів”. “Так лише здавалось би, – впевнено констатував Дмитро Левицький, – однак на ділі є цілком інакше. Річ у тім, що дожили ми часів, коли треба ясно усвідомити собі, що не існують питання великої міжнародної ваги, які ближче або далше не торкались би нашої власної української справи. І тут мусимо порушити найважливіше, що сталося від останнього Народного З’їзду, а що нас найбільше радує та болить, що нас найбільше цікавить: це є зріст актуальності українського питання в державному значенні, зріст подвійний — всередині краю і за кордоном” [149, арк. 41].

Зростання “української національної стихії” на Надніпрянщині, розкладові тенденції в РКП(б), господарські труднощі СРСР, внутрішньополітичні та господарські труднощі Польщі, за словами Дмитра Левицького, посилили зацікавлення українською справою на міжнародній арені. “Одні й другі складаються на творення сприяючої бази для праці над відновленням українського державного самостійництва. Є річчю цілком неможливою, щоби держави, які найбільше заінтересовані Сходом Європи, не брали під увагу вище описаного” [467, с. 22].

Завершуючи виступ на III з’їзді УНДО, Дмитро Левицький відзначив важливість та неоднозначність міжнародної ситуації. Він зауважив: “Для народу, розділеного історично на четверо, існує дві можливості розвитку подій. Перша передбачає “ще довге-довге тривання нинішнього стану”. Тоді ми повинні підготуватися до тривалої боротьби за існування. Виграє наполегливий, упертий. Прогнозую, що несподівано швидко найдуть випадки, які будуть безпосередньо нас торкатися і які будуть вимагати від нас ясного і недвозначного становища. В якому напрямку ці випадки розв’яжуться, в яку форму вони виллюються, про це сьогодні важко говорити. І

саме вся трудність нашої ситуації в тому, що ми мусимо якнайскоріше слідкувати за розвитком подій, і мусимо бути вічно приготованими на всякий випадок, мусимо завше знати, чого ми хочемо і чого ми будемо хотіти, коли вийде це або те. Ми не можемо дозволити собі на люксу, щоби знову історичні події заскочили нас не приготовленими, розсіяними, збитими з пантелику, якими доля грається як безвольною забавкою” [149, арк. 42–44].

Під впливом промови голови партії III Народний з’їзд УНДО виділив провідну тенденцію в тогочасних міжнародних відносинах: “В сучасному історичному моменті, коли на обрію світової політики зарисовується тенденція творити політичні блоки глобального характеру, якої реалізація може спричинити основні зміни в політичній констеляції Європи, обов’язком українських політичних чинників на всіх українських землях і на еміграції є: довести до внутрішнього порозуміння і координації своїх змагань для здійснення головної мети української нації” [149, арк. 72].

Починаючи із другої половини 1920-х рр. серед провідних європейських політиків поступово зростало незадоволення Лігою Націй, яка перетворювалася в організацію “франко-бритійського європейського замирення з виразними протиамериканськими і протирадянськими тенденціями”. “Діло”, аналізуючи діяльність Ліги Націй відзначав: “Рік 1928 залишає Лігу Націй ще в цілості і при житті. Пленуми і Рада Ліги відбули свої програмові з’їзди і робота цілої інституції розвивалась аж надто уже рутинованим ритмом. Проте, яких-небудь більше поважних міжнар.[одних] конфліктів Ліга не наважилась зачіпити. Не говорячи уже про безсилість Ліги супроти таких конфліктів, як наприклад, англо-радянський чи англо-американський. Ліга не була в силі залагодити хоч би польсько-литовського конфлікту і ні в одному випадку не зуміла полагодити пекучі проблеми національних меншостей. Як і в попередніх роках, так також і у 1928 році, не вдалося прийняти до Ліги ні Америки, ні СРСР і ось-так, помимо всіх претензій, Ліга не є тим трибуналом, де народи світу могли б безкровно вирівнювати свої поважні непорозуміння” [637].

Безсилість організації привела до появи упродовж 1920-х роках низки проектів, що ставили за мету створення “Сполучених штатів Європи” (зокрема проект “Федерального комітету європейської співпраці” Еміля Бореля, “Європейського митного союзу” Іво Ле Тросе). Головним пропагандистом панєвропейського руху вважали австрійського дипломата Ріхарда Куденгове-Калергі, який сформував основні принципи панєвропейського об’єднання (розвиток вільної торгівлі між країнами, ліквідація митних бар’єрів, створення наднаціонального уряду і об’єднаного військового командування та ін.). Перша конференція прихильників програми відбулася у Відні у 1922 році, де згодом проголошено “Маніфест панєвропеїзму” (1924). Загальні засади майбутнього об’єднання обговорювалися на I конгресі Паєвропейського союзу (жовтень 1926 року).

Ідею Арістіда Бріана про господарську Пан-Європу підтримав Ріхард Куденгове-Калергі, який ще до виступу першого в Лізі Націй опублікував у провідних часописах Європи статтю у цій справі: “Закінчення війни перед 10-ти роками не принесло народам ні правдивого мира, ні правдивого порозуміння. Європа знов поділилася на ворожі табори, – наголошував автор, – Більше в ній стало тепер ненависти і розгорячення, як у 1914 році. Нове роздріблення Європи підготовляє нову світову війну. В тому хаосі ненависти і брехні один із головних державних мужів Європи – Аристид Бріан, вимовив слово, яке може довести до забезпечення мира, до погодження народів, до відродження нашої частини світа цими словами – Злучені держави Європи. Слово це є початком діла, є воно виповідженням війни всім національним шовіністам[...][729, 1929, 8 серпня].

Зрештою у червні 1927 року французький міністр закордонних справ Арістид Бріан запропонував американському держсекретареві Франку Келлогу підписати між Францією та США двосторонній пакт вічної дружби, який засуджував і виключав війну між обома державами як засіб поладження суперечок. 11 січня 1928 року Франк Келлог відповів нотою, у якій висловив бажання підписати багатосторонній пакт, оскільки, на думку

високопосадовця, в такому форматі легше порозумітися з іншими державами щодо спільного формулювання. Нову редакцію проекту від 23 травня 1928 року виявили готовність підписати 15 держав (станом на липень 1928 року). У цей час навіть обговорювали чутки про можливість залучення до пакту СРСР.

Однак УНДО не вірило в результативність та ефективність цього пакту: “Надіятись, що він зробить кінець війнам, можуть тільки наївні. Перш за все не обіймає всіх держав, а тільки деякі і тим самим війни з міжнародної політики як засобу полагодування спорів не усуває. Поза стоїть така величина, як СРСР. Далі він нібито стоїть на сторожі вічного мира при збереженні усіх теперішніх трактатів, але їх зберегти не те що на віки, але й на якийсь поважніший період в історії просто неможливо. Ніде словом не згадується у трактаті про обмежування озброєнь. А це значить, що озброєння підуть далі незвичайно інтенсивно саме з уваги на тих, що можуть бути нападаючими. А таких є дуже багато, більше як тих, що готові підписати пакти”. Задоволені цим пактом, мали стати “всі, що хитро-мудро і дуже малим коштом стали впливовими великодержавами” [729, 1928, 21 квітня].

Ще однією обставиною, яка вказувала на його недовговічність, націонал-демократи називали “сильну і здорову течію” серед європейського громадянства, яка “вимагає ревізії всіх обов’язуючих трактатів у напрямі справедливого і безоглядного проведення в життя принципу самовизначення народів, передовсім тих, що опинилися тепер під ярмом деяких надмірно і штучно в їх державних границях роздутих на глиняних ногах (французькі соціалісти, англійські ліберали і т.д.). Ця течія з дня на день росте, вона, напевно, виграє та продикує тоді нові принципи вічного миру всім. Не причиняться, очевидно, до життєздатності нового пакту (Келлога) і всі під’яремні народи. Отже, вік “вічного” антивоєнного пакту, як бачимо, буде недовгий” [600].

Українські націонал-демократи назвали цей проект нереальним, ідеалістичним: “Від найдавніших часів переможці все проявляли найбільше

пацифістичної ініціативи тільки на те, щоби миролюбивою фразеологією та мирною ініціативою якнайдужче скріпити свої позиції переможців та найціпкіше втримати при собі все завойоване і награвлене у покonanого противника. Як побиті і покривжені ніколи не вірили в гуманну фразеологію та миролюбиві пропозиції переможців і все були до них упереджені, так і не повірять вони в них і тепер. Всі ті ідеально гуманні і райдужні пропозиції переможців – це залицання вовка до безсилої вівці. А як таке вовче залицання з правила кінчиться – усім відомо” [729, 1928, 15 травня].

Частково вирішити проблеми старої Європи, зняти напругу у відносинах провідних світових держав повинно було б франко-німецьке зближення. Серед активних прихильників такого сценарію розвитку подій був відомий український політик та колишній дипломат Василь Панейко. На його думку, французько-німецьке зближення повинно було б допомогти розв’язати українську проблему: “Коли французько-німецьке співробітництво як не в союз, то бодай в сердечне порозуміння, та зробить польський союз за плечима Німеччини зайвим для Франції, тоді може прийти черга на угоду німецько-французького бльоку з Харковом і Москвою, угоду на ріжних точках, серед яких одною з перших мусить бути остаточне розв’язання польського питання на українських, білоруських, литовських, і, розуміється, німецьких етнографічних областях” [729, 1927, 8 лютого].

Український кореспондент “Діла” в Римі Євген Онацький також прокоментував можливу платформу французько-німецького зближення: “Франція могла би: 1) дати капіталів на німецьку розбудову; 2) перетворити демобілізацію плану Юнга; 3) дозволити на сформування в Німеччині війська, гідного великої держави; 4) дозволити на відновлення безпосередніх зносин зі Східної Прусією (отже, практичне знищення польського кордону)” [632]. Ці пропозиції, проголошені Францією в період пошуку прихильників проекту Бріана, Євген Онацький прокоментував так: “Відбувається торг, в якому Німеччина не має нічого до втрати, але все — для здобутку. Турбуючись за своє “забезпечення”, Франція практично зраджує своїх

спільників і, віднайшовши одного дня в таборі ворогів Італію, з переляку викидає за борт тепер ще одну свою давню спільницю — Польщу” [632].

Ревізії “всіх обов’язуючих трактатів” бажала також Німеччина. Василь Панейко помітив, що зміцнення Німеччини викликає острах у інших європейських країн, передусім Франції. Особливе занепокоєння французів викликала розбудова воєнно-промислового комплексу країни. “Версальський мир знищив цілу німецьку передвоєнну та воєнну авіацію і поклав Німеччину, здавалося, поза рамками воздушного суперництва, – йдеться в одній із статей паризького кореспондента “Діла”. – Аж тут раптом: Цепелін... Що це може колись некорисно відбитися конкуренцією французьким перевозовим підприємствам – це кінець-кінців байдуже. Одначе не байдуже те, що німецьке воздухоплавство може через ніч перетворитися з мирового на воєнне і замість перевозови пасажирів і товарів служити – перевозови динаміту, бомб і убивчого газу над французькі міста і війська” [729, 1928, 23 жовтня].

Водночас Василь Панейко схвалював мілітарне зміцнення Німеччини. “Оконечне розорення Німеччини і нісенітниця і насміх і ніщо більше – підкреслював колишній дипломат, – ніяка жива нація, велика чи мала, не може піддатися справжньому розоруженню, а вже найменше розоруженню окончному. Ніякий нарід, будь він і Бог зна який миролюбний, не може допустити до того, щоби його сини виховувалися без військового вишколення” [729, 1927, 16 січня].

Український журналіст не вірив у сплату Німеччиною репарацій. Також він не вірив у те, що план Юнга буде остаточний: “Союзники обов’язані платити свої довги Америці протягом звиш 60 років, тай хотять, щоби німці бодай так само довго платили й їм. Німці проти таких домагань певне будуть боротися, одначе коли не можна буде інакше, то мабуть приймуть його. Приймуть – тай розпічнуть платити. Будуть платити років кілька, може й кільканадцять. Але шістьдесять років? Правнуки мали би геть аж під кінець ХХ століття платити за те, що їх прадіди у 1914 – 1918 роках

програли війну? Ледве, чи хто цьому повірить. Прийде момент, коли[...] вони скажуть: Буде з нас і з вас! І перестануть платити” [729, 1929, 27 лютого].

Прогнози Василя Панейка підтвердила Лондонська конференція 1930 року, присвячена проблемі військово-морських озброєнь. Франко-італійське суперництво прискоривало розпад спілки переможців, яка мала охороняти status quo в Європі: “Франція, горда своєю дотеперішною гегемонією, не може погодитися на визнання паритету своїх морських сил з Італією. Італія, своїх молодих і все зростаючих сил, певна щирости своєї позиції дійсного роззброєння, зі свого боку не добачує можливости відмовитися від принципу, встановленого вже раз у Вашингтоні” [631].

Римський кореспондент “Діла” Євген Онацький зауважив: “Не зважаючи на Лігу Націй з її об’єднуючими тенденціями, незважаючи на офіційний пацифізм, — світ все більше орієнтується на нові коаліції. Сьогодні — це лише нахил, завтра буде доконаний факт. Не будемо ставити гіпотез, що самі напрошуються. Але ми можемо й не згадати одної фрази Муссоліні про кризу, яка має розв’язати досі нерозв’язані питання і яку він передбачив приблизно на 1935 рік. Дата вже не така й далека! І якщо дійсно правда, що історія розвивається циклами, то ми можемо вважати, що цикл повоєнної Антанти закінчується!” [631].

Після завершення роботи Локарнської конференції 1925 року “Діло” назвало 1930 рік найвидатнішою порою в міжнародному житті повоєнних часів. “Хоч важко так надто оптимістично дивитись на досягнення цієї конференції, бо вона тільки бухгалтерійно, що так скажемо, усталила премілінар репараційних оплат, то все ж вона є великим кроком вперед на шляху до ліквідації чисто матеріальних наслідків великої війни. Тільки кроком, бо ці наслідки можуть бути зліквідовані рахунково щойно за десятки. Зате моральні наслідки великої війни не дадуться зліквідувати здається ніколи, бо вже сама історія політичного і економічного життя держав і народів по великій війні не викреслить їх ніколи зі своїх скрижалів”, — стверджував часопис “Діло” [631].

Редакція часопису не погодилася з висловлюванням керманіча закордонної політики Чехословаччини Бенеша, який після конференції заявив про те, що окрім справи роззброєння вирішено всі великі повоєнні проблеми європейської політики. “Діло” акцентувало на досі актуальних проблемах недержавних народів: “Але невже Європа не матиме, напевно, ніяких більше пекучих і актуальних політичних справ до подолання? Підходячи до справи об’єктивно, треба сказати, що буде мати. Одною з таких болючих, вже ятрючих ран сучасної повоєнної Європи є ось хоч би й справа європейських недержавних народів. Вона стає з дня на день пекучішою, з дня на день прикрішою. Її не обійти, не об’їхати, бо вона теж має всі дані, щоби загрозувати політичній рівновазі Європи” [528].

Націонал-демократи пояснювали українському суспільству реальний стан справ в Лізі Націй щодо охорони національних меншин. Зокрема Олександр Марітчак, аналізуючи річний звіт Головного Секретаріату Ліги Націй за 1929–1930 рік, нарахував сімнадцять рядків, присвячених справі національних меншин, а в загальному річному звіті – тільки три. Олександр Марітчак констатував: “Дух, який панує в Палаті Ліги Націй в Женеві робить на кожного демократично настроєного громадянина надзвичайно прикре вражіння. Якась безплідна формалістика загніздилася в тій добре продуманій, але нещасливо зреалізованій установі. Над відділом для нац.[іональних] меншин повинен сяяти надпис з Дантового пекла: “Киньте сю надію”. До відпоручників поневолених народів ставляться там як до громадян другої кляси, які можуть жалітись, але ніколи домагатись відповіді та роз’яснень” [729, 1930, 5 вересня]. Він своїм завданням вважав пояснити українському громадянству реальний стан, щоби не було зайвих ілюзій і надій на допомогу Ліги Націй [729, 1930, 5 вересня].

У серпні 1930 року до секретаря Ліги Націй Ерика Дрюмонда з особливим листом-протестом звернувся голова УНДО й УПР Дмитро Левицький. Він звернув увагу на відповідальність Ліги Націй “за розвиток подій, зв’язаних із справами, порушеними в отих жалобах”, і

звернувся до секретаря Ліги із проханням уважніше переглянути “пока що відкинені в останніх часах українські заяви, зокрема в справі самоврядування, застереженої в міжнародних актах кураєвої самоуправи та шкільництва” [597]. Водночас УПР внесла до Ліги націй нову скаргу у справі православної церкви у Польщі.

Події під час “пацифікації” в Галичині мали широкий розголос у Європі і, за словами Дмитра Левицького, “порушили сумління західноєвропейських політиків”. УПР внесла до Ліги Націй скаргу, оприлюднивши факти подій 1930 року. Скаргу підтримала петиція 65 англійських послів, поінформованих про ці події “з автопсії своїми товаришами послами і журналістами з їх політичного табору” [597]. Надалі українські питання, зокрема пацифікації, ставали предметом обговорення чи не на кожному засіданні Ліги Націй. Як зауважував голова УНДО, над налагодженням цієї справи ламали голови відповідальні політики європейських держав, про неї писала преса всіх держав і всіх політичних напрямів. Провід УНДО докладав чималих зусиль, щоб зробити все можливе у справі [597].

На думку голови УНДО Дмитра Левицького, допомогти українцям актуалізувати проблему поневолених народів на міжнародній арені повинні були б також білоруси. “Ми і вони є територіальними народами, ми і вони творимо величезні більшості на своїх національних областях, ми і вони є відрізані від пня нашого народу, що живе в тих самих умовинах політичного і соціального ладу по той бік римської лінії”, – відзначав політик [592]. Щодо білоруських політичних партій і груп, то голова УНДО, звичайно, визнавав їх організації значно слабшими, ніж українські [592].

До іншої “категорії в галереї непольських народів під Польщею” лідер націонал-демократів зараховував німців і литовців. “Обидва ці народи майже ніде не становлять більшості на тих територіях, які захоплюють, а зате під боком мають свої суверенні національні держави, які в досить неприязних, а навіть ворожих (Литва) відносинах живуть з польською республікою. Німці і

Литовці є в тому щасливому положенні, що знають, що тягар вирішення їх політичної долі не спочиває виключно на них самих, що за їх плечима стоять готові до помочі у відношенні до них їх державні брати. Головним завданням Німців і Литовців є збереження і поширення їх національно-культурного і господарського стану посідання та оборона тих їх прав в рамках міжнародних привілеїв і польської конституції” [429, 1. 7].

Співпрацю з литовцями УНДО вважало бажаною: “Литовці — на наш зразок — бойкотували вибори в році 1922 і тому не мають національного представництва в польському сеймі[...] У них є два суспільно-політичні напрямки: національно-радикальний і національно-клерикальний. Та ці напрямки себе взаємно не поборюють, а навпаки йдуть спільно під кермом спільної верховної управи Тимчасової національної Ради” [592].

Дмитро Левицький наголосив, що “підтримувати й обороняти інтереси українського народу в своєму власному інтересі повинні жиди” [592]. Ставлення УНДО до євреїв голова партії узалежнив від українсько-єврейських взаємовідносин в Західній Україні [429, 1. 7]. Незважаючи на минулі напружені відносини між обома народами, голова УНДО однозначно заявив про те, що українці не відчували і не відчуватимуть до євреїв ненависті, адже ті є “рівнорядним” народом, однак, на його думку, політика східногалицьких жидів щодо українців нічим не відрізняється від політики польської чи п’ястівської партії. Тому зрозуміло, що співпраця цих двох народів неможлива доти, доки східногалицькі євреї не змінять докорінно своєї політики.

Подальший розвиток українсько-єврейських відносин Дмитро Левицький сприймав оптимістично: “Однак деякі позначки вказують, що і східно-галицькі жиди починають розуміти, що політика заініційована послом Райхом не йде по правій лінії. Очевидно, від них, а не від нас залежить наша співпраця, ми радо вступимо з жидами в блок національних меншостей, але аж тоді, коли побачимо, що вони не ради якоїсь хвилевої вигоди, але з

почуття спільності обопільних інтересів до ґрунту змінили напрямки своєї політики” [592].

Проблеми закордонної діяльності партії голова УНДО порушив на IV з’їзді УНДО, що відбувся 25 березня 1932 року. Дмитро Левицький зазначив: “Увага проводу нашої партії за 1931 рік була звернена головню на відповідне й гідне поставлення нашої справи перед закордоном, а саме перед Союзом Народів. Вже перед “пацифікацією”, в 1929 і 1930 роках, мали ми нагоду переконатися, що Західна Європа починає інтересуватися українською проблемою в далеко більшій мірі, як це було до того часу. Причини цього заінтересування старався я подати на початку мого звіту. Сьогодні стає щораз яснішим, що всеукраїнська проблема стає одним з найважливіших питань у формування відносин Східної Європи і Західної Азії, а від корисного налагодження цих відносин залежить добробут і економічний розвій багатьох не тільки європейських, а й заморських держав. Знову ж унормування відносин спеціально української справи в Польщі залежить у великій мірі справа мира у Східній Європі” [562; 321, арк. 8]. Згодом Дмитро Левицький додав: “УНДО є майже виключним представником народу перед польською владою і таким самим представником нашого народу є УНДО для зовнішніх чинників. Навіть англійські лейбористи, які відвідували наш край, не шукали созвучних собі соціалістичних груп, але звертались в першу чергу до УНДО. І кожний мусить признати, що УНДО всюди згідно репрезентувало наш нарід. Найкращий доказ наші приятелі за кордоном і той відгомін нашої справи поза межами краю, який кожен українець хапає з задоволенням. Мало хто застановляється над тим, яким накладом енергії, якими силами й якими засобами це робиться. Зате в нападах на УНДО нема найменшої згадки про якусь світлу сторінку історії УНДО” [519].

Лідер націонал-демократів наголосив також на міжнародному контексті діяльності українського представництва в польському парламенті: “Світ нас ще мало знає, для нього мало знані і наші люди й наші фактичні сили. Для світу представником народу є той, кого народ вибрав на свого

представника, і тільки той повинен говорити від свого народу. Нам відомі вже спроби, щоб пхнути “певняків” [ВУО – *I.C.*] як представників українського народу на Конгрес національних меншин. Відома нам заборона заснувати в Польщі Українське Товариство Прихильників Союзу Народів, бо таке товариство вже існує, заложене Певним. Немає сумніву, що український народ у світі буде репрезентувати його будуча Українська Парламентарна Репрезентація, так як досі мимо всіх ворожих нам зусиль репрезентувала його теперішня репрезентація. Живемо в часах дуже ненависних і складних. Міжнародна політика бере тепер значну перевагу над красивими політиками. Про значення і могутність навіть великих народів не вирішує вже виключно власна сила, а й лінія та інтереси світової політики. Вже менше того, вистарчить, щоби наша нація доложила всіх своїх зусиль, щоби вибрати собі представництво, яке буде репрезентувати його власну, а не чужу волю й інтереси” [593].

Прихід до влади в Німеччині Адольфа Гітлера започаткував новий етап в історії міжнародних відносин. Уже після Рішення Ради послів держав Антанти від 14 березня 1923 року, окремі представники народно-трудової партії звернули свої погляди на стрімке зростання його впливів у Німеччині. Василь Панейко пророкував амбітному політику неминучий успіх на міжнародній арені за сприятливих зовнішньополітичних обставин [123, арк. 28].

Стрімкий розвиток міжнародних процесів у другій половині 30-х рр. ХХ ст. поставив на порядку дня проблему війни. У цьому контексті для всеукраїнської пропаганди сформувалася сприятлива кон’юнктура. У статті Івана Кедрина “Міжнародна ситуація та пропаганда української справи” зазначено: “Адже для кожного сірого чоловіка у всьому світі, що сьак-так орієнтується у нинішніх міжнародних течіях, ясно, що найближча війна мусить поставити визволення нинішніх поярмлених народів Росії (Сов. Союзу). Адже кожному ясно, що найближча європейська війна без огляду на те, які обхопить держави, на протисвітському терені буде вестись під тими

самими гаслами, під якими велась в останній війні на терені противавстрійському. Розпад Совітів на національні держави — це одна з кардинальних справ, довкола яких буде вестись вся воєнна пропаганда і довкола якої буде крутитись головний воєнно-політичний план”. Політик прогнозував, що майбутня війна буде вестись під гаслом хрестоносного походу проти “осередка комуни” [729, 1938, 24 травня].

1934–1935 роки внесли засадничу зміну системи повоєнного укладу міжнародних сил. Австро-німецьке напруження, викликане боротьбою за впливи у Центральній Європі, а з другого боку – перехід Польщі на сторону Німеччини “затерли” поділ Європи на два класичні табори: ревізіоністів і антиревізіоністів. 1935 року не було вже ніяких міжнародніх принципів – “залишився ряд держав, що в ім’я своїх інтересів лучилися довільно, відповідно до вимог ситуації”.

Події у Європі націонал-демократи розцінювали здебільшого крізь призму суспільно-політичних процесів, які відбувалися в СРСР. Зважаючи на цей чинник, схвальну їх реакцію викликав факт досягнення порозуміння у 1935 році між провідними країнами Європи у справі рівноправності озброєння: “Ліквідація будь-якого предмету спору на Заході – це для нас, українців, факт надзвичайно відрадний, бо ніщо не лежить у нашому інтересі так дуже, як тісніше об’єднання всієї Європи без Совітів” [729, 1935, 6 лютого]. Однак УНДО усвідомлювало, що останні події в Європі свідчили про крах Версальської системи. Ці думки неодноразово лунали на повідових, народних з’їздах партії, засіданнях ЦК упродовж 1930-х років.

У 1930-х років УНДО постійно поверталось до питання наслідків Версальського мирного договору 1919 року. Створена ним система “захиталась” швидше, ніж цього сподівалися навіть його гострі критики: “Клявзулі договору накладали на Німеччину особливі тягарі й обмеження територіальні, фінансові, військові і моральні, мали характер тимчасовий і мусіли тому скінчитись скорше, ніж передчувала це буква договору, бо були невикональні. Таким родом Німеччина відзискала Надренію і Сару (спроба

військової окупації Надренії за часів Пуанкаре скінчилась повною невдачею), воєнні репарації злагіднювали плани Дауеса і Юнга, скінчилась принизлива контролю міжнародної військової комісії, відпали клявзулі щодо морської і сухопутної німецької збройної сили. Одні пута вдалося німцям скинути мирними переговорами і умовами (рейнський пакт, пакт щодо звільнення Сари); інші — односторонніми актами з використанням такої кон'юнктури, в якій Франція не могла вже дозволити собі збройною силою підтримувати реальну вартість версайського диктату” [729, 1935, 6 лютого].

Із різних причин не втрималася система військово-політичних союзів, створених із метою ізоляції Німеччини від блоку переможних держав відпала Італія, адже у Версалі не дотримали обіцянок з таємної лондонської угоди 1915 року. До того ж Італія “кинувшись добувати впливи у наддунайських державах і скріплювати своє становище всупереч інтересам Франції і Англії, дійшла аж до нинішньої “оси Рим-Берлін”. По-друге, розчарування в методах примусу проти Німеччини спокушало саму Францію повести політику примирення (локарненський період Бріян – Штреземан), яка хоч і “була тільки епізодом, проте впровадила була Німеччину до Ради Ліги Націй і проломила засаду поділу на дві категорії європейських держав”; по-третє, поява на політичній арені Росії (“Совітів”) примусила деякі держави просто з огляду на самозбереження відмовитися від ролі “жандарма Європи”, яку їм приписувала Франція, та наблизитися до Німеччини [729, 1935, 6 лютого].

Щодо місця української проблеми в тогочасних міжнародних відносинах, то аксіомою для УНДО була теза: “Міжнародного світа не цікавить і не може цікавити питання ні одної окремої частини українських земель, тільки українська проблема, як цілість”. У зв'язку із цим Іван Кедрин-Рудницький визначив для УНДО імператив: “Устійнювати власну поліпшену концепцію тільки у всеукраїнській площині. Очевидно: питання міжнародної кон'юнктури і питання актуальної тактики — це невідлучні моменти політики. З цими питаннями в'яжуться однаково реалізаційні можливості, як і пристосування до кожночасних міжнародних

відносин, використання етичних точок інтересу чужинських держав та української національної рації, користати з настроїв і з'єднувати їх для себе. Нема вже ніякого сумніву, що наша програна і в Ризькому мирі 1921 і на Конференції Амбасадорів 1923 року була наслідком ведення партикулярної політики обома українськими закордонними центрами: наддніпрянським та галицьким. Нема теж ніякого сумніву, що тодішня наша програна війна випливала з двох дальших наших “слабих точок” внутрішньої слабості, яка так яскраво маніфестувала себе у тодішній жалюгідній взаємній боротьбі обох згаданих центрів, і відсутності відповідної розумної та доцільної, закордонної інформаційно-пропагандивної служби” [488, с. 346].

Мюнхенська угода, яку німецькі політики називали “проміжним успіхом”, посилила увагу громадськості до української проблеми. Орган УНДО “Свобода” констатував: “Якщо Закарпаття знову верне до Угорщини – то за це будемо мусіли “дякувати” в першу чергу Берлінові”. Застереження націонал-демократів підтвердилися: Адольф Гітлер використав українські землі для зміцнення антикомінтернівського пакту. УНДО підозрювало, що Третій Райх розглядав чехо-словацький-карпатоукраїнський коридор як плацдарм для нападу на СРСР. Напередодні виборчої кампанії 1938 року до польського парламенту, націонал-демократи розглядали Німеччину як основного потенційного зовнішньополітичного союзника українців у справі надання автономії Західній Україні. Як згодом зауважив Іван Кедрин, у цей період до українців “приклеїлось клеймо німецьких агентів” [729, 1938, 27 грудня]. Припускаю, що раніше існувала міжнародна угода представників українців із німецьким урядом щодо надання фінансової підтримки політичним акціям УНДО і УВО; про це свідчить листування повноважного представництва СРСР у Варшаві із КП(б)У і КПЗУ про те, що УНДО отримувала на організаційну роботу 2 тис. дол. [124, арк. 86]. “В зв’язку з останніми подіями вони розвивають щораз то більшу діяльність – вузли їхні з нашим західним сусідом(німцями) стають щораз то сильнішими, кишені

ундовців наповнюються щораз то більшими сумами німецьких марок”, – відзначали опоненти націонал-демократів [126, арк. 15].

Аналізуючи результати Мюнхенської конференції, націонал-демократи констатували: 1) поразку системи колективної безпеки; 2) реалізацію “пакту чотирьох”; 3) перемогу Німеччини; 4) занепад ролі Ліги Націй; 5) перемогу тези національного самовизначення. Іван Кедрин виявився занадто категоричним, коли вважав, що в “Мюнхені започаткувався процес актуалізації проблеми національних меншин в цій ширині – і це для Сівітів небезпека не тільки автономізації меншиневих провінцій, але державного розпаду на національні держави” [729, 1938, 4 жовтня].

8 жовтня 1938 року президія УНДО надіслало меморіал у справі Закарпаття. У ньому закликано польські владні інституції припинити пропаганду приєднання Закарпатської України до Угорщини. Основним аргументом націонал-демократів на користь зміни польської позиції стала теза про реалізацію права народів на самовизначення, яка дала можливість розв’язати проблему Цешинського Шлеська [729, 1938, 12 жовтня].

У статті “На струї і проти неї (Кілька проблем з нашої політики)” Остап Луцький шукаючи відповіді на запитання “на яку державу орієнтуватися?”, констатував: “Всі чужі держави будуть міряти нас тільки нашою власною силою. До наших власних сил треба нам буде ще й політичної світової кон’юктури. Коли на всіх площинах життя докажемо, що ми зрілий народ, ця кон’юктура в слушний час прийде. Велика заслуга передусім теперішньої Парламентарної Репрезентації нашої, що вона нав’язала деякий контакт з політичними європейськими осередками. Однак згори рахувати на цю кон’юктуру для нас в однім осередку чи в означеній констеляції держав годі. Є вже на деякі дуже болючі й загально відомі українські досвіди. Політична ситуація теж змінюється, що треба мати очі відчинені на цілий світ” [598].

З інституцій влади Німеччини з УНДО найтісніше співпрацювало Міністерство закордонних справ з акцентом на розв’язанні проблеми

національних меншин в межах Другої Речі Посполитої. У першій половині 1920-х рр. співпраця з УНТП і УНДО відбувалася через голову екзильного уряду ЗУНР Євгена Петрушевича, який проживав у цей період у Німеччині. Співпраця зосереджувалася на розв'язанні двох основних питань: 1) ревізія польських кордонів; 2) права німецької та української меншин у міжвоєнній Польщі. Після засудження радянофільської політики Євгена Петрушевича і, як наслідок, розриву зв'язків між УНДО та головою екзильного уряду, співпраця націонал-демократів із німецькими колами відбувалася через особу о. Леонтія Куницького. Представник УНДО подав політичну програму і низку меморандумів своєї партії, мав офіційні зустрічі з Гербертон фон Дірксенем – спеціалістом Міністерства закордонних справ для Східної Європи, німецьким державним секретарем і коротку зустріч у німецького канцлера. У своєму меморіалі до німецького уряду у березні 1927 р. Леонтій Куницький підкреслював: «Ми переконані, що зміцнення українського національного елемента в Західній Україні є також в інтересах німецької меншини в Польщі і цілої німецької нації, що сучасність, а також і майбутність вимагають приязного порозуміння між двома націями і що таке порозуміння буде важливим у майбутньому. Не можна не згадати, що в самій Польщі Українське Націонал-Демократичне Об'єднання створило вже підвалини до такого порозуміння через співпрацю з німецькою меншиною в Польщі в рамках Комітету непольських націй, якого активність помітна вже сьогодні» [852, с. 856].

Під час зустрічі з німецьким державним секретарем 25 березня 1927 року Леонтій Куницький знову підкреслив політичну співпрацю німецької, української, а також єврейської меншини в Польщі. Водночас у спеціальному меморандумі повідомлено про призначення УНДО нового уповноваженого для постійних зв'язків з німецьким урядом – Володимира Сінгалевича, колишнього посла ЗУНР в Австрії.

В оцінці німецьких урядових інституцій УНДО вважалася однією з провідних українських політичних партій у Польщі, які підтримують контакт

з німецькими політиками. На думку Ігоря Каменецького взаємини з УНДО продовжувалися і переживали падіння Веймарської республіки, проте ці взаємини не входили поза обмін таємною інформацією. Такий обмін інформаціями сприяв, на нашу думку, координації політичних акцій в межах Конгресу національних меншин [852, с. 857].

У статтях “Після революції в Німеччині” [729, 1933, 4 липня], “Що діється справді в Німеччині” [729, 1934, 5 липня] “Діло” здійснило перші несміливі спроби охарактеризувати внутрішню ситуацію в Німеччині та її зовнішню політику після остаточного утвердження нацистського режиму. З одного боку, націонал-демократам імпонувала рішучість Адольфа Гітлера, постать якого викликала захоплення у широких кіл української громадськості; з іншого боку, УНДО відстоювало демократичні принципи, особисті права і свободи громадян, концепцію права націй на самовизначення, що дисгармоніювало із методами політичної роботи нацистського режиму. Більше того, в силу посилення у Другій Речі Посполитій чуток про українське питання, як інтригу Берліну, націонал-демократи намагалися дистанціюватися від Німеччини, підтримуючи завуальовані контакти на особистому рівні із державними діячами Третього Райху, а також контактуючи на міжнародних форумах.

УНДО поклало надії на план Альфреда Розенберга, який пропонував Адольфу Гітлеру відділити Україну від Росії. На тлі антиукраїнської політики більшовиків, зокрема голодомору 1932–1933 років, український політикум із зацікавленням спостерігав за зовнішньою політикою Німеччини, яка чи не єдиною з-поміж європейських держав актуалізувала українське питання. “Ми, українці, дивимося на німецький націонал-соціалістський рух як на рух вбивць міжнародного комунізму”, – писав згодом Іван Кедрин. Значні надії на німецький уряд поклали дописувачі часопису “Діло”, які пропонували Адольфу Гітлеру “очолити хресний похід проти більшовизму” [729, 1933, 17 березня].

Спроба Берліну переглянути східні кордони у першій половині 1930-х років поживали у суспільстві дискусії щодо можливого розв'язання українського питання. Зокрема у першій половині 1933 року посол УНДО Степан Кузик проводив активну пронимецьку кампанію серед української інтелігенції краю. Політик пропонував формувати партизанські загони, які б за сприятливих умов у тилу польської армії нищили стратегічні державні об'єкти – вокзали, мости, склади зброї, телефонні станції тощо [123, арк. 17–18].

Після виходу Німеччини із Ліги Націй, яку партійний часопис УНДО – “Свобода” називав “безправною і нежиттєздатною”, націонал-демократи переконували громадськість Західної України в антирадянській спрямованості німецької зовнішньої політики, що неодмінно поставить на порядок денний українське питання. Однак початковий ентузіазм УНДО пригасив підписаний у січні 1934 року польсько-німецький договір про незастосування сили. Чільні діячі партії відзначали крах сподівань на Третій Райх [18, арк. 4].

Роман Голян у статті “Чи швидко війна?” з'ясував політико-психологічну атмосферу в Німеччині наа початку Другої світової війни: “Воєнного ентузіазму, захоплення майбутнім походом вперед – в Німеччині не видно. Принаймі наверх. Не видно хоч би й тому, що нема пропаганди війни. Є тільки шалена пропаганда небезпеки. Цілий німецький нарід живе в несамовитому настрою кривди і вірить, що ціла якась мафія деморалібералізму, масонства і жидівства плюс большевизм – сприяють, щоб задавити Німеччину у кліщах макабричної бльокади, куди гіршої, ніж це було до світової війни” [729, 1939, 21 квітня]. Особливо гостро виступали німецькі політичні кола проти політики Англії в Європі. Прогнозуючи подальший хід подій, автор підкреслив: “Попросту вірити не хочеться, щоби Німеччина відважилась на кроки, які б могли заповнити всю Європу. А проте одне певне: коли Англія дальше гратиме роль промотера т. зв. оборонного бльоку держав в Європі, та коли Німеччині та Італії не

вдається перешкодити створенню такого бльоку – до вибуху війни прийти мусить! Всяке доказування оборонних цілей бльоку нічого справді не допоможе. Бо обі сторони рахуються не з цілями, але з фактами небезпеки” [729, 1939, 21 квітня].

Об’єктом уваги націонал-демократів, з-поміж країн західної демократії, залишалася Великобританія. Як зазначав відомий дослідник Костянтин Зеленко, у самому ж підході “британських дипломатичних кіл до української проблематики в цілості, чи до окремих питань і аспектів, помітна[...] певна підозрілість, але також зрівноважена об’єктивність в оцінці, підході і навіть активна симпатія до українських зусиль” [808, с. 902].

Події 1930 року в Галичині, зокрема українська підпільна акція знайшли широке віддзеркалення в англійській дипломатичній кореспонденції цього ж року. Як зазначав Костянтин Зеленко, “британська реакція на тодішні драматичні події в Галичині була своєрідним сумішем підозрливості й симпатії до українців” [808, с. 895]. Міністерство закордонних справ дивувалося, наприклад, що отримуючи сотні протестанційних телеграм від українських громад і організацій з Канади і США, воно не отримало жодного професійно опрацьованого меморіалу у справі польської “пацифікації” у Галичині. Збираючи інформацію про події в Галичині Міністерство закордонних справ було змушене спиратися на звіти громадянина Канади Дея, якого польські власті арештували 3 листопада 1930 року і згодом депортували. Англійський консул у Варшаві Сейвері, після тривалого перебування в Галичині восени 1930 року, приготував 19 листопада того ж року спеціальний звіт міністерству. У цьому документі він критикував “українську пропаганду закордоном” за те, що вона перебільшувала розміри “пацифікації” і применшувала “елемент української провокації” [808, с. 896].

Один із тринадцяти радників Міністерства закордонних справ Великобританії Лоренс Кольер негативно оцінив український меморіал про становище українців у Польщі Василя Панейка, назвавши делікатно “цей памфлет” документом, що не заслуговує на довір’я. Вільям Ерскін

англійський посол у Польщі інформував одішнього міністра закордонних справ Артура Гендерсона 30 вересня 1930 року, що “з усіх націй саме поляки повинні доцінювати найбільше, що денаціоналізація не є практичною політикою”. А 7 жовтня 1930 року після зустрічі з міністром закордонних справ Польщі Августом Залеським він інформував про наступне: “П. Залеський заявив мені, що уряд має багато доказів на те, що цей руйнівницький рух фінансувала щедро Німеччина через Коновальця, який являється головним організатором цілої кампанії. Крім цього давала на це гроші також Росія. Я не маю причини сумніватися у правдивості цих тверджень, але я гадаю, що багато грошей приходить також від Українців із США і Канади” [808, с. 896].

Саме після “пацифікації” у Галичині активізувались контакти представників УНДО з англійськими політиками. 4 червня 1931 року в англійському парламенті відбулася зустріч Мілени Рудницької з англійськими послами, які підписали петицію до Ліги Націй у справі останніх подій на Західній Україні та поставили цю справу на порядок денний засідань парламенту. Головував на зустрічі представник консервативної партії Еліот. Мілену Рудницьку представила Мері Шіпінгс — відома діячка жіночого руху [56, арк. 28].

Українська представниця подякувала англійським послам за співчуття і зацікавлення українським питанням, висловила сподівання на подальшу прихильність до українських вимог. Згодом Мілена Рудницька виголосила реферат і відповіла на запитання англійських парламентарів. Зокрема йшлося про відоме рішення Ради послів від 15 березня 1923 року і додане до нього застереження про автономію Східної Галичини. Окрім цього, було заявлено про бажання українців, щоби Польща виконала свої міжнародні зобов’язання, які підписані, зокрема й англійським амбасадором. На зустрічі обговорено комунікат Комітету трьох [520].

Повернувшись із Лондона, Мілена Рудницька оптимістично заявила редакторові “Свободи”: “Я є вповні задоволена з моєї поїздки до Лондона.

Там я проінформувала про українську справу дуже поважні політичні кола, а в першу чергу послів до англійського парламенту. Я переконалася, що в Англії цікавляться українцями, там маємо багато щирих приятелів і то з різних політичних партій. Майже всі великі англійські часописи писали й пишуть про нас і то в прихильному для нас дусі. Ми маємо приятелів і серед партії праці, і поміж лібералами, а навіть поміж консерваторами. Я є того переконана, що антантські політики не випустять доти нашої справи з рук, поки вона скорше чи пізніше не буде корисною для нас полагодженою. На загал всюди в Англії прийняли мене дуже прихильно” [618].

На запитання редактора часопису про ступінь проінформованості європейців українськими справами, Мілена Рудницька дала вичерпну відповідь: “В минулих роках виїжджала часто за кордон, брала участь в усяких міжнародних з’їздах і помічаю з приємністю, що з дня на день росте в світі зацікавлення українським питанням. Особливо від минулої осені цікавляться політичним положенням чужинецька преса і широкі кола громадянства. Одним словом, проти українців, їх положення, їх стремління говориться і пишеться в цілому світі. І що цікаве: на загал чужинці мають досить вірні відомості про нас. Дам один примір: в Женеві я мала нагоду розмовляти з представником полуднево-американської держави Венесуели. Я думала, що він, мабуть, і не знає, що існують на світі українці. І тому хотіла його бодай поверхнево познайомити з українським питанням. Коли я йому почала розповідати, хто це українці, де вони живуть, він підсміхнувся і виявилось, що він на загал добре орієнтується в українських справах; на кожний випадок краще, як хто-небудь з українців про його край і нарід” [618].

На відміну від Великобританії, українські політики не проявляли значного зацікавлення Францією. Поодинокі спроби розв’язати українське питання за допомогою цієї країни намагався здійснити Василь Панейко. В одному з листів до голови УНДО Дмитра Левицького, Василь Панейко

пропонував знайти культурного діяча, який мав би вплив на уряд Франції. Проте подальші події показали утопічність планів колишнього дипломата.

Український політик виділив кілька внутрішніх і зовнішніх причин, які впливали на політичний клімат як Франції, так і загалом Центрально-Східної Європи. Серед подій внутрішнього життя країни закордонний оглядач “Діла” виділив вибори до органів місцевого самоврядування, які відбулися у травні 1929 року. Василь Панейко наголосив на важливості народного волевиявлення для становлення політичної системи країни: “Французька конституція не знає безпосередніх виборів до сенату: висша палата перебирається і доповнюється посередними виборами – через громадські ради» [729, 1929, 19 травня]. Проаналізувавши результати виборів, політик наголосив на поразці французьких соціалістів, зокрема у Парижі та інших містах Франції (крім Ліону) та перемозі автономістів у Ельзасі, які «йшли рука в руку з комуністами» [729, 1929, 19 травня].

Поза увагою Василя Панейка не залишився американсько-французький дипломатичний скандал, спровокований витоком таємної дипломатичної інформації із Міністерства закордонних справ Франції. Закордонний оглядач “Діла” передбачав, що “публікація французького таємного документу завдасть остаточний смертельний удар морській угоді між Францією і Англією, угоді, яку довго й старанно підготовляли французькі й британські закордонні кабінети й воєнні штаби, і яка мала лягти в основу цілої нової міждержавної системи не тільки в Європі, а в світі в цілому. Дві наймогутніші європейські потуги, Англія й Франція, взаємно собі цією угодою забезпечували – першій верховенство на океанах, другій – на європейській суші” [729, 1928, 21 жовтня]. Український журналіст значно перебільшував наслідки розголошення таємної інформації для України. “Повалення останньої, підставової французько-англійської угоди рукою вчора ще невідомого журналіста є політичним ділом “історичного” як то кажуть значіння також і для України і цілої Східної Європи[...] Західна база інтервенційних замислів щодо України захитана” [729, 1928, 21 жовтня].

Багаторічний редактор “Діла” наполегливо відстоював ідею французько-німецького зближення, яке, на його думку, повинно було б допомогти розв’язати українську проблему. Він зауважував: “Коли французько-німецьке співробітництво як не в союз, то бодай в сердечне порозуміння, та зробить польський союз за плечима Німеччини зайвим для Франції, тоді може прийти черга на угоду німецько-французького бльоку з Харковом і Москвою, угоду на різних точках, серед яких одною з перших мусить бути остаточне розв’язання польського питання на українських, білоруських, литовських, і, розуміється, німецьких етнографічних областях” [729, 1927, 21 лютого].

Водночас початок англо-французько-радянських переговорів 1939 року не викликав оптимізму в таборі українських націонал-демократів: “Нове зближення між Парижем і Лондоном з одного та Москви з другого боку, дає наново західним великодержавам нагоду побачити зблизька невилічну недугу СРСР – боротьбу між Московщиною і поневоленими нею націями. Те, що у Парижі і Лондоні через їх байдужість у східно-європейських справах може не добачують, показує їм сама московська пропаганда, яка користуючись сучасним конфліктом між обома групами великодержав починає наново широко закресну протиукраїнську акцію. Вона нова щодо змісту? Ні трохи! Це те саме намагання довести, що самостійність України є в інтересі лише “фашистських” напасників, що український самостійний рух є штучний, викликаний тими самими “фашистами”, що “вільна і щаслива” Україна не хоче нічого іншого, як жити завжди в СРСР” [729, 1939, 22 квітня].

Українське питання керівництвом США, на відміну від Берліну, Риму та Лондону, серйозно не розглядалося. Можна погодитися з Мирославом Прокопом, який вважав, що головною причиною такої позиції США та їх союзників було небажання дратувати Москву. З огляду на те, що український народ не змусив ще світ заговорити про себе така поведінка демократичного Заходу, бала на думку Мирослава Прокопа самозрозумілою. Українську

проблему США у своїй системі зовнішньополітичних пріоритетів традиційно відносили до зони байдужості. Упродовж 1920–30-х рр. США на державному рівні її розглядали, як “вторинну складову” польської чи радянської політики. Сенатор Р. Рейнольдс у 1935 році заявляв, що недоцільно “для американців є витратити, гроші і час, енергію, життя і кров задля інтересів інших народів”.

Оцінку міжнародної ситуації в другій половині 1930-х років дав голова УНДО Василь Мудрий виступаючи на засіданні ЦК партії 22 квітня 1939 року: “На наших очах ідуть від трьох років у міжнародній політиці та в міжнародних відносинах події, які з дня на день згущують атмосферу та наповнюють її зародками світової воєнної завірюхи. Особливо останній рік вніс так багато загального матеріалу до міжнародних відносин, що кожної хвилини можна сподіватися вибуху. Процес монтування двох величезних блоків держав, взаємне їх заскакування dokonаними фактами і маневрами взаємного оточення наглядно підтверджують, що світ свідомо зближується до катастрофи” [729, 1939, 26 квітня]. Зважаючи на вплив різних політичних, економічних факторів щодо розвитку міжнародних відносин, голова партії конкретизував: “По одній стороні барикади стоять тут тоталістично-націоналістичні держави, по другій – великі демократії світу. Тільки одна тоталістично-комуністична держава, а саме СРСР стоїть поки що немов би осторонь тієї гри; формально схиляється в сторону бльоку демократичних держав, фактично зміряє до того, щоб бути у назриваючому конфлікті тим третім, який з воєнної трагедії народів і держав міг би витягнути якнайбільше користей для себе та зреалізувати в наслідку війни свій ідеал пролетарської диктатури в цілому світі” [729, 1939, 26 квітня].

Василь Мудрий відзначив “хвилеву” зацікавленість українською проблемою на міжнародній арені після поразки Карпатської України. Водночас він висловив переконання про те, що в найближчому майбутньому українська справа “займе одно з перших місць у процесі самих воєнних змагань, якщо до них дійде”. Проте невтішним він вважав той факт, що

українці у цій великій грі залишалися предметом, а не підметом “таких чи інших заінтересувань чужих, посторонніх чинників” [729, 1939, 26 квітня].

Таким чином, партії національно-державницького табору Західної України, зокрема УНТП-УНДО, незважаючи на певні ідеологічні відмінності, ставили за мету своєї діяльності відродження української державності й соборності, проте їх можливості в реалізації цієї мети на міжнародній арені були обмежені: пропаганда в різних формах ідеї української державності перед широкими колами громадськості європейських країн, спроби знайти активних прихильників цієї ідеї серед західних політиків, критика політичних режимів, що панували на українських землях, перешкоджання цим режимам в їх міжнародних акціях, участь у діяльності міжнародних організаціях. Окремі лідери партій займались концептуально-теоретичними, прогностичними і моделюючими розробками проблем міжнародних відносин міжвоєнного періоду ХХ ст.

5.2. Зовнішньополітична діяльність УНТП-УНДО

Після оприлюднення рішення Ради послів держав Антанти від 14 березня 1923 року щодо Східної Галичини партії трудовики покладали значні надії на міжнародну зовнішньополітичну діяльність. Численні апеляції до міжнародної спільноти стосувалися прохання справедливо розв’язати проблеми Східної Галичини. Залишалася також актуальною проблема представництва західних українців за кордоном. У першій половині та середині 1920-х рр. на цю роль претендував Євген Петрушевич із закордонним центром, а після виборів 1928 року — УНДО.

Сумнозвісне рішення Ради послів держав Антанти від 14 березня 1923 року поставило під сумнів доцільність подальшого існування екзильного уряду ЗУНР. Євген Петрушевич, під чий вплив перебувала закордонна група УНТП, все ж таки надіявся на координацію зусиль екзильного уряду ЗУНР і крайових політичних діячів. У квітні 1923 року в

Данцігу відбулися його переговори з представниками краю. Напередодні від'їзду до Берліна 28 квітня 1923 року, голова уряду надіслав листа Народному комітету УНТП, роз'яснивши свою позицію. Насамперед, він вважав доцільним зберегти закордонну репрезентацію краю, яку б очолив, і Українську національну раду, оскільки: 1) існування закордонного уряду підтримувало б ідею державності у краю, 2) усі держави надалі визнають і ведуть переговори з екзильним урядом [258, арк. 53]. Порозуміння і співпрацю з краєм Євген Петрушевич поставив у залежність від проведення політичної лінії ЗГ УНТП.

Однак у краї нікого з еміграційних діячів не слухали. Народний комітет УНТП 30 червня 1923 року ухвалив резолюцію, в якій стверджено, що “дотеперішній галицький уряд перестав існувати з днем 14 березня 1923 р.” та діяльність закордонної групи партії у Відні припинено [257, арк. 21]. У резолюціях “Про міжнародне положення”, “З приводу рішення Ради Амбасадорів з 14.03.1923 р.” дано оцінку міжнародній ситуації. Різко критично кваліфіковано Версальську систему договорів, діяльність Ліги Націй, політику країн Антанти у вирішенні українського питання.

Упродовж березня – вересня 1923 року національно-державницькі партії Західної України були розколоті. Взаємне поборювання, перепалка в пресі стали прикметою цього періоду. За умов правління у Польщі ендецького уряду й одноцілого польського фронту в краї таке становище було вкрай небажане. Першими вдарили на сполох в еміграції створивши КОЗЗ, який міг за певних обставин виконувати функції закордонного представництва. Розуміння потреби згуртування всіх національно-державницьких сил, їх тісної співпраці привело до того, що за ініціативою КОЗЗ утворено організаційний комітет для скликання з'їзду еміграції в другій половині жовтня 1923 року. У зверненні від 1 вересня до політичних організацій Західної України визначено завдання цього з'їзду: а) виявити політичну думку щодо ідейних основ визвольної боротьби; б) створити відповідну громадську організацію; в) налагодити нормальні відносини в краї, а також

між краєм і еміграцією для уможливлення одноцілої акції цілої української суспільності західно-українських земель без огляду, де вона перебуває [421, л. 133–134].

Крім цього, оргкомітет надіслав проект резолюцій дій скликуваного з'їзду. У ньому пропонувалось: 1) ствердити єдність українських земель, які опинилися в містах Польщі; 2) утвердити Західно-Українську Національну Раду, яка мала стати “найвищим виразником національно-політичних змагань українського народу західноукраїнських земель”; 3) висловлювалося переконання, що “європейська і заокеанська західноукраїнська еміграція сповнить свій обов'язок супроти рідного краю, згідно з його інтересами і потребами та згідно з волею народу, виявленого в жовтні 1918 р. і січні 1919 р.” [421, л. 133–134]. Однак у краї досить скептично поставилися до запропонованих ідей оргкомітету і, відповідно, не було проведено крайового з'їзду.

В основі політичної платформи – відокремлення західноукраїнських земель від держав-загарбників і відновлення ЗУНР із поширенням західноукраїнського державного права не тільки в Східній Галичині, а й на Волині, Холмщині, Поліссі та Підляшші. З огляду на те, що “Закарпаття має дістати[...] гарантовану міжнародним договором політичну автономію в рамках Чехословацької Республіки, з якою хочемо жити в мирі, сей край усувається зі сфери практичної західноукраїнської політики”. Найвищим органом визвольної боротьби проголошувались конгреси західноукраїнської революційної організації, котрі накреслювали б напрями національної політики на західноукраїнських землях, а органами практичної політики ставали Західноукраїнська революційна рада і Західноукраїнський виконавчий комітет. Запропоновано таку схему дій: 1) легальну боротьбу ведуть українські партії та парламентська репрезентація під контролем Західноукраїнської революційної ради, що складається із 17 членів (із них – 7 обирається даним з'їздом, 10 – пропорційно делегуються крайовими й еміграційними політичними чинниками); 2) президентом Західноукраїнської

революційної ради обирається президент Української Національної Ради, котрий репрезентує населення західноукраїнських земель за кордоном; 3) центр нелегальної революційної боротьби знаходиться за межами краю, однак мусить мати коріння в краю [421, л. 134].

У резолюціях “Про т. зв. “Всеукраїнський фронт” і “Всеукраїнський центр” відхилено ідею “всеукраїнського фронту”. “У легальній революційній боротьбі на західноукраїнських землях, – підкреслювалось у згаданому листі, – “мусимо йти одноцільним, але не “всеукраїнським”, тільки західноукраїнським фронтом. Т. зв. “всеукраїнський фронт” і “всеукраїнський центр” є політичною романтикою, нічим більше. Сі практичні проблеми висувають політичні мрійники, демагоги, всеукраїнські політичні банкроти і політична вулиця в ім’я політичної фікції – самостійної соборної України, яка є вправді нашим ідеалом, але яка на довгі часи є річчю нереальною. До соборности мусимо йти іншими дорогами, як досі йшли – не від урєсної фантастичної цілості до часті, тільки від частей до цілості, рахуючись з конкретними обставинами життя” [421, л. 138]. Причинами такої позиції було: 1) Варшавська угода 1920 року; б) досвід короткотривалого існування Всеукраїнської національної ради 1921 року у Відні, котра розпалася через непорозуміння з наддніпрянськими політичними силами. З також політичною платформою крайова УНТП (як і УРП) не могла погодитися [421, л. 139].

Тому у Відні 1–3 листопада відбулась лише політична конференція західноукраїнської еміграції, у якій узяли участь 40 учасників – “представників активної політично старшої інтелігенції, академічної молоді і військової еміграції напрямку народницько-трудоного, радикального і соціал-демократичного”. На ній ухвалено три резолюції – “Про державні основи визвольної боротьби”, “Про міжнародне положення”, “Про практичні завдання визвольної боротьби” та прийнято гасло національно-визвольної боротьби: “Відірвання західноукраїнських земель від заборчих держав і їх злука з Великою Україною, без огляду на її державний устрій” [901, с. 65].

Політична платформа даної конференції відчула вплив радянофільської орієнтації Євгена Петрушевича, а КОЗЗ так і не зумів розвинути активної організаційної роботи.

Після квітневого (1924) з'їзду партії ТНК УНТП вирішив відновити діяльність закордонного представництва. Розуміючи, що його формування за допомогою всіх партій затягнеться на довгий час, керівництво партії виступило за провізоричне продовження мандату тогочасного закордонного центру, завданням якого — репрезентація, пропаганда та “інформативна акція”. Наголошено, що представництво має стати репрезентацією крайового загальнонаціонального центру, його діяльність повинна бути в “тісній органічній сполуці з краєм” [279, арк. 7]. 10 травня 1924 року було надіслано лист до Євгена Петрушевича, у якому зазначено, що “аж до остаточного вирішення складу і компетенції цього представництва всіма покликаними до цього українськими політичними чинниками, Тісніший Народний Комітет уповажнює Високоповажного Пана Президента Української Національної Ради д-ра Євгена Петрушевича до репрезентування і оборони інтересів та стремлінь українського народу згідно прилягаючими постановами Народного з'їзду з 21 квітня 1924 р.” [282, арк. 34].

Позицію трудовиків не підтримала жодна українська партія. Партії вбачали в особі Євгена Петрушевича політичного банкрута, а усі невдачі ЗУНР пов'язували з його іменем. Вони не погодилися з таким формулюванням, що передбачало існування за кордоном умандатованого представництва західноукраїнських земель, яке в тісному зв'язку з краєм вело би політичну акцію на міжнародній арені [293, арк. 16].

Нові ускладнення виникли у травні-червні 1925 року у зв'язку з позицією Євгена Петрушевича та Незалежної групи, що перебувала під його впливом. Євген Петрушевич наполягав на затвердженні його мандату на зовнішньополітичну діяльність від імені майбутнього об'єднання або принаймні на тому, щоби Народний комітет УНТП і УПНР “згодилися не міняти старої організаційної форми, другими словами, щоби трудова партія

продовжувала при зміні складі далі існувати з її Народним Комітетом і згаданим мандатом для Петрушевича”. Із різкою критикою “гуртка, що ставить перепони в перетворенні розбитих груп в одну силу”, виступило “Діло” [729, 1925, 15 червня].

На час коли політичні сили Західної України вели переговори з Євгеном Петрушевичем щодо політичного представництва за кордоном, в оточенні Президента УНРади визрів план створення Політичного Центру Західної України (ПЦЗУ) та його колегії. У підготовленому Романом Перфецьким статуті ПЦЗУ визначено його політичну платформу: “Політичну основу діяльності Центра становлять акти проголошення на західноукраїнських землях і здійснення на них української державности, на актах проголошення злуки обох українських держав та на заявах відповідних західноукраїнських політичних чинників всіх трьох займанщин: з одної сторони – про спільність національно-політичних інтересів північно-західних земель з Східною Галичиною, а з другої сторони – про необхідність якнайскоршого визволення всієї Західної України з-під чужого панування і здійснення актів злуки без огляду на державний і суспільно-політичний устрій матірнього пня нашого народу в хвилі злуки” [124, арк. 12].

Завданнями ПЦЗУ визначено: 1) підготовка всіма можливими способами і засобами якнайшвидшого визволення західноукраїнських земель та підтримка на них відцентрових акцій українських політичних сил; 2) пропаганда перед світовим співтовариством необхідності визволення Західної України та здійснення права на самостійне державне життя в злуці з рештою українського народу в об’єднаній українській державі; 3) ведення цієї визвольної акції “в опертю о ті реальні політичні і боєві сили в першій мірі українського Сходу, які не приймають тих всіх актів, зречень і рішень на яких спирається поневолення Західної України, зг.[лядно] становлять собі за ціль допомогти до повного її визволення” [124, арк. 15].

Статут визначав, що до ПЦЗУ входили Президент УНРади Євген Петрушевич і працююча при ньому та під його проводом тимчасова Колегія

Центру, до якої на перших порах входили б запрошені президентом УНРади особи. Президент УНРади мав репрезентувати ПЦЗУ на міжнародній арені, проводити колегії, призначати її членів, після відповідних рішень колегії, і політичних організацій Західної України, які поділяли платформу ПЦЗУ; мав верхівний провід над “технічною, підпільною організацією (ЗУНРО)”. Колегія ПЦЗУ визначала тактику центру в межах її платформи, в справах закордонної політики і пропаганди, взаємин з політичними силами краю і закордону, розглядала фінансові питання “технічної підпільної акції”. Вона уконституїювалася вибором генерального секретаря та референтів окремих справ. Генеральний секретар мав допомагати у виконанні ухвал Центру, очолювати канцелярію у разі відсутності Президента УНРади і проводити засідання Колегії [124, арк. 16].

На засіданні колегії ПЦЗУ 26 червня 1926 року учасники засідання розпочали дискусію навколо установчих документів, зокрема розподілу повноважень Президента УНРади і Колегії. У ній взяли участь Євген Петрушевич, Роман Перфецький, Володимир Бандрівський. Останній запропонував свій проект статуту, в якому Колегія мала статус дорадчого органу ПЦЗУ. Всі зміни, запропоновані Володимиром Бандрівським, були направлені на зміцнення позицій Євгена Петрушевича. Президент УНРади у виступі зазначив, що не підтримував ідеї створення Колегії, а лише виступав за колегіальне ухвалення рішень [124, арк. 17].

На даному засіданні також обговорювалася проблема взаємин з УНДО та іншими політичними силами Західної України. Євген Петрушевич неодноразово вів переговори у справі закордонного представництва з головою УНДО в 1925 – на початку 1926 рр. Президент УНРади заявив про розмову з Дмитром Левицьким, який дав згоду на створення ПЦЗУ за допомогою УНДО та підготовку відповідного проекту. Проте, за словами Євгена Петрушевича, “УНДО запропонувало від так одиничну систему і поставило при тім неможливу для прийняття конструкцію представництва, а по нашій далекоідущій в концесіях контрпропозицій видало відоме рішення”.

Президент УНРади пропонував створити міжпартійну установу в краї, яка б дала “добро” на створення Центру. Однак реальні міжпартійні взаємини середини 20-х рр. в Західній Україні не давали надій на створення такої установи [124, арк. 18].

Інший варіант – створення ПЦЗУ Президентом УНРади за взірцем екзильного уряду з уповноваженими при підтримці Міжпартійної Ради, – Євген Петрушевич вважав “фікцією”, оскільки не мав підтримки жодної партії, за винятком радянофільської групи в УНДО у цей період. За цих умов Євген Петрушевич запропонував ще один варіант створення Центру: “В мене є права і обов’язки надані мені УНРадою і для виконання сих обов’язків можна би видати відповідний регулямін про внутрішнє наше життя, діловодство, себто оформити наш Центр (чи се відповідна назва – се питанне?)”. Проект Статуту Романа Перфецького він вважав таким, що обмежував права Президента УНРади.

У відповідь Роман Перфецький заглибився в історію даної проблеми. “Після березня 1923 року у Відні була підписана угода [очевидно з закордонною УНРадою – *I.C.*], в якій зазначалось створення колегіальної установи при президентові”. Перед виїздом з Відня Роман Перфецький запропонував проект її статуту, який складався з трьох пунктів: “Перший стверджував необхідність такої розбудови Закордонного Центру, щоби він спирався на державницьких краєвих політичних чинниках, та полишав усталені взаємини між Президентом, Колегією і згаданими чинниками майбутній установі; другий уступ стверджував, що Сучасний Закордонний Центр має становити Президент УНРади і діюча при нім і під його провідом Тимчасова Колегія Західної України; третій уступ постановив, що до часу створення у краю міжпартійної установи становити має НК УНТП в титулу уділення Президентові повновасти краєвий чинник для установлювання витичних ліній західноукраїнської політики” [124, арк. 19]. На перші два пункти Президент погодився.

Після приїзду до Берліну Євгена Петрушевича, згадував Роман Перфецький, розпочалися безпосередні переговори з крайовими трудовиками. Після них Роман Перфецький запропонував створення Центру на умовах вищезгаданої віденської угоди 1923 року. Він закликав якнайшвидше створити “громадянську основу для нашого центра, опертися на відповідних організаціях і при їх помочи приєднувати собі щораз ширші шари суспільности”. Роман Перфецький пропонував для послуг Центру очолюваний ним КОЗЗ із видавництвом “Об’єднання”. Проте президент УНРади не підтримав цієї пропозиції [124, арк. 20].

На наступному засіданні Колегії ПЦЗУ 7 липня 1926 року Роман Перфецький запропонував новий проект статуту Центру із врахуванням пропозицій попереднього обговорення. Євген Петрушевич, погоджуючись в основному з новим проектом статуту, заявив: “Тепер однак ясним є, що створення Центра при помочи краєвих чинників не є до переведення, отже лишається лише ведення акції за кордоном тільки з сего титулу, який маю – себто від президента УНРади і в його волі”. Він підтвердив політичну платформу своєї діяльності – “визволення західноукраїнських земель і здійснення на них нашої державности. Ясним також є якими дорогами має йти наша робота в міру фондів” [124, арк. 20–21].

Тимчасова колегія ПЦЗУ все ж шукала підтримки політичних партій Західної України. На її засіданні 23 липня 1923 року Євген Петрушевич проінформував про переговори з головою Селянського Союзу Максимом Чучмаєм і підтвердив спільність платформи цієї партії з центром. Максим Чучмай, за словами Євгена Петрушевича, заявив, що “судячи по “Раді” її платформа вповні для нас приємлива і або най вона як найскорше виступить з УНДА та створить на своїй платформі нову партію ще в час до виборів, які відбудуться уже в лютім, або най опанує провід УНДА. Тоді ми готові би кооперуватися з нею”. Також Селянський союз готовий був підтримати Берлінський Центр і відбути спільний з’їзд Центру, Селянського союзу і Незалежної групи [124, арк. 21].

УНДО не сприймало платформи ПЦЗУ. Лідери останнього вважали, що відмінності ідеологічного і тактичного характеру варто шукати у процесі створення УНДО, а саме входженням до нього членів УПНР. Прихильники ПЦЗУ підкреслювали, що “сі ріжницї полягають головно на тім, що наш Центр, маючи за обов’язок ведення західноукраїнської визвольної політики, бере за основу всіх своїх змагань і заходів акти проголошення на західноукраїнських землях нашої власної державності і акти злуки обох Україн, а здійснення проголошення Актів злуки не ставляє в залежність від того чи другого устрою матірнього пня Великої України. Дотично сего переважного питання виходить імено наш центр з сего заложення, що для якнайскоршого, в першій мірі визволення наших західноукраїнських земель, мусить бути нам притягнена до помочі кождочасно існуюча на Придніпров’ю реальна українська політична сила” [124, арк. 22].

УНДО, не підтримавши платформи ПЦЗУ, ухвалило розв’язати проблему закордонного представництва іншим шляхом – створенням українських бюро в європейських державах. 29 вересня 1929 року Дмитро Левицький надіслав листа Василю Панейку, в якому інформував про рішення Президії УНДО призначити його головою Українського бюро в Женеві на термін від 1 листопада 1929 року до 30 квітня 1930 року з місячною зарплатою 100 доларів. У листі голова УНДО попросив Василя Панейка надіслати план праці бюро, виходячи з видатків на суму 50, 100 і 200 доларів на місяць [122, арк. 9]. В угоді між Президією УНДО і Василем Панейком підкреслено, що в разі порушення ідеологічних засад головою бюро, вона розривається “зразу по факту”. Діяльність Василя Панейка, як голови бюро поділялася на дві частини: 1) “акція перед Лігою Націй” та пропагандистська діяльність.

У першому параграфі угоди визначено обов’язки Василя Панейка використовувати “цілий матеріал як газетний, так і пересланий з краю для внесення скарг до Ліги Націй”. На практиці це виглядало наступним чином: призначений референт пересилав Василю Панейку потрібний матеріал, а

голова бюро у відповідь – готовий текст французькою та українською мовами до Президії УНДО для підпису, після чого підписані тексти відсилалися Василю Панейку для внесення їх до Ліги Націй [122, арк. 10].

Мету пропаганди Українського бюро на чолі з Василем Панейком визначав другий параграф угоди: 1) інформування світу про українське питання як цілість, яка вимагає на основі розв'язання прав самоозначення народів; 2) пропаганда ревізії кордонів польської держави; 3) проведення антипольської пропаганди, використовуючи польську екстермінаційно-денаціоналістичну політику в ставленні до українського (“часьми білоруського”) народу. Засабами пропаганди мали стати: особисті знайомства серед представників різних політичних кіл і народів; видання періодичних і постійних бюлетнів; видання брошур різними мовами; ведення газети [122, арк. 10].

Розширення завдань пов'язувалося зі збільшенням фінансових засобів. Водночас угода зобов'язувала Василя Панейка зібрати адреси всіх осіб, прихильних до української справи для висилання до них бюлетнів, брошур тощо. Основним принципом діяльності голови українського бюро визначалося “безкомпромісне прагнення до незалежності і соборності, оперте на національній ідеології”. Василь Панейко призначався представником Президії УНДО. На нашу думку, гіпотетично можна констатувати факт підписання ідентичних угод з керівниками українського бюро в інших містах Європи [122, арк. 11].

У листі від 11 квітня 1930 року до голови УНДО й УПР Василь Панейко поділився міркуваннями про деякі аспекти своєї діяльності. Він радив в “Ділі” подавати тільки “загальні справи”. Представник УНДО заявляв: “Маю всі підстави сподіватися, що вдасться знайти найвідомішого французького письменника з великим міжнародним ім'ям з метою публічного виступу в нашій справі, який би нашим сусідам наробив би стільки скандалу, ніж всі наші протести і статті разом взяті” [122, арк. 5]. Також Василь Панейко радив не надсилати до Ліги Націй жодних скарг до того часу, доки у цій

міжнародній інституції головує Август Залеський. Не міг голова Українського бюро не торкнутися питання грошової допомоги зважаючи на інформацію про розпуск сейму і сенату Польщі. Він запитував: “Що буде в тому разі з цілою нашою женевською акцією? Чи махнути рукою на це все? Аж до нового сейму нема грошей, щоби мати в Женеві хоча б скромну кімнату зі скромним столом?” [122, арк. 6].

Одним із найвідрадніших фактів початку 1930-х років став зріст зацікавлення в Європі українським питанням. Водночас потрібно відзначити ще один позитив: серед українців зросло зрозуміння ваги міжнародної діяльності. Ці два факти, на думку Мілени Рудницької, необхідно було використати для подальшої розбудови міжнародної праці: “Бо хоча з одної сторони треба перестерігати наше громадянство перед покладанням надто великих надій на закордон, так з другої сторони непростим промахом було би занедбувати закордонну працю, яка в останніх місяцях з’єднала нам багато прихильників та принесла несподівано гарні успіхи. Не забуваючи, що наша доля лежить в останній мірі у наших власних руках, не легковажимо такого могутнього політичного чинника, Яким є опінія світу. А що опінію слід інформувати про наші домагання та здобут її симпатії для нас можна тільки шляхом систематичної витривалої і планово веденої міжнародної праці” [729, 1932, 7 січня].

Щодо засобів міжнародної праці авторка виділила: 1) пропагандистську пресу і літературу (бюлетні, часописи, брошури); 2) організацію закордонних пресових та інформаційних бюро; 3) членство і співпраця в міжнародних організаціях; 4) участь у міжнародних виставках, митецьких імпрезах і спортивних змаганнях; 5) спрямування молоді на закордонні студії; 6) особисті зв’язки з чужинцями. “Всі ці засоби, – підсумовувала Мілена Рудницька, – вимагають примінення своєрідної правильної тактики та послідовної, впертої праці” [729, 1932, 7 січня].

Авторка статті звернула увагу на проблему тактики в міжнародній праці, зокрема у співробітництві на терені міжнародних організацій. Вона

розкритикувала постійне виголошування скарг на міжнародних конгресах без огляду на мету та програму нарад, якій служить організація: “Кожний, хто має якийсь досвід міжнародної праці знає, – підкреслювала Мілена Рудницька, – що метода скарг не є правильна тому, що вона мало кого зворушує, а всіх переконує про нашу слабкість. Так само зайвим, а навіть шкідливим є виголошувати при кожній нагоді – чи це стоїть у зв’язку з темою нарад, чи ні – заяви про 40-мільоновий народ. Ніхто з чужинців не є в силі зрозуміти, чому 40-а мільоновий народ з історичною традицією та власною культурою не може собі здобути волі, а навіть коли хто з чужинців це зрозуміє, то буде нас легковажити і нами погордувати” [729, 1932, 7 січня].

Мілена Рудницька вважала, що “невільно в міжнародній організації поводитися так, щоб її провідники могли дійти до переконання, що ми прийшли до організації виключно з цією метою, щоби її використати для власних цілей, себто для пропаганди української справи. Кожна міжнародна організація має свої завдання, свою ідеологію, власний круг інтересів та питань. Кожна вимагає від своїх членів відданості своїй ідеї та речової праці. Зисати пошану, а той симпатію чужинців зможемо лише тоді, коли виявимо захоплення або бодай зацікавлення провідною ідеєю організації та коли зуміємо нашою діловою працею (яка в усіх міжнародних організаціях зосереджується по комісіях) дорівняти чужинцям. Таим чином ми корше переконаємо чужинців, що ми є культурний народ, який дозрів до міжнародного співробітництва, ніж деклараціями про потоптані права і заподіяні нам кривди” [729, 1932, 7 січня].

Одним із важливих “принципів тактики” українська посолка вважала розуміння ментальності членів міжнародної організації, знання її атмосфери: “Хто має це знання (добуте довголітнім досвідом, або засвоєне шляхом інтуїції), цей має також з правила прикмети потрібні до ведення міжнародної праці. Він зуміє також при норовити себе зручно до атмосфери дотично чужинець кого, згідно міжнародного осередка, зуміє достроїти форму своїх

виступів, спосіб ставлення справи та ціле своє поведення до традиції і звичаїв цього осередка” [729, 1932, 7 січня].

Аналізуючи різні проблеми українських представників на міжнародній арені, авторка статті зазначила: “Вже само прийняття в члени міжнародної організації натрапляє на дуже поважні, часто непоборимі для нас перешкоди тому, що майже в усіх міжнародних організаціях обов’язує в справі членства державний принцип у висліді чого членами можуть стати лише державні нації” [729, 1932, 7 січня]. Лише в студентських і жіночих організаціях українські представники були рівноправні з іншими представниками. В інших міжнародних організаціях українці змогли б ввійти в статусі національної меншини або ж у складі польського представництва. “Доступ до міжнародних організацій, – наголошувала Мілена Рудницька, – утруднюють не лише її статuti, але робить це також влада, яка зі зрозумілих причин боїться наших зв’язків зі світом. Все таки ми не використовуємо в цій ділянці всіх можливостей і багато ще є міжнародних організацій, научних, професійних, загалом гуманних і харитативних, до яких, ми навіть не пробуємо дістатися” [729, 1932, 7 січня].

Навіть в тих міжнародних організаціях, у котрих українці були рівноправними членами, на думку Мілени Рудницької, “приходилося поборювати великі труднощі, що випливають з виїмовости і аномалії нашого положення як недержавної нації. Кожний, хто в ролі українського представництва брав участь у якому-небудь міжнародному конгресі, мусів відчутти і зрозуміти цю прикру, часто упокорюючи двозначність нашої делегації в порівнянні з умовами праці і становищем делегації державної нації. Немалу роль відіграє також недостача відповідного матеріального забезпечення нашої делегації[...], недостача відповідної пропагандивної літератури і т. д. Ніщо так ясно не освідомлює різниць, які існують між становищем державного і недержавного представництва як міжнародній конгрес, як факт, що делегати державних націй знаходять у своїй амбасаді

всяку матеріальну і моральну допомогу тоді, коли наші делегати позбавлені на чужині великої опіки й піддержки” [729, 1932, 7 січня].

Український політик підкреслювала вагу особистих зв'язків на міжнародних з'їздах: “Наше громадянство, а навіть одиниці, що самі беруть участь у міжнародній праці, легковажать часто цей надзвичайно важливий чинник, яким у пропагандивній акції і загалом у взаєминах поміж народами є особисті зв'язки і особиста дружба. Треба тямити, що симпатії і антипатії до одиниць переносяться у природи річи на цілу націю, яку ці одиниці репрезентують” [729, 1932, 7 січня].

Передумовою міжнародної діяльності українського представництва мала стати національна солідарність: “Не сміє в ній бути ніяких партійних ні територіальних розходжень, ніяких особистих сварів. Лише об'єднані сили цілого громадянства, лише дружня співпраця краю, європейської і заокеанської еміграції можуть принести пропагандивній акції повний успіх. Як довго нація не може здобутися на суцільну закордонну політику, як довго вона не вміє перед чужинцями звести всіх ідеологічних і прогресивних одиниць до спільного знаменника, так довго вона має мало даних на те, щоби бути нацією в повному значінні цього слова” [729, 1932, 7 січня].

Націонал-демократи, на відміну від інших політичних партій, найактивніше брали участь у діяльності міжнародних організацій, пропагуючи розв'язання українського питання. Серед них – Унія товариств Ліги Націй (УТЛН), Конгреси національних меншин, Міжпарламентська унія.

Першою із названих міжнародних організацій у січні 1919 року у Парижі утворено УТЛН, яка ставила за мету “координацію та об'єднання зусиль щодо впливу на саму Лігу Націй” [178, арк. 2–4]. Створена Паризькою мирною конференцією Ліга Націй стала важливим кроком на шляху здійснення ідеалу загального миру, однак не могла задовольнити всіх його прихильників.

Олександр Марітчак вже у 1922 році визначив головні вади Ліги Націй: “Договір про Лігу Націй не був висловом свободної волі обох воюючих сторін, але оперся на праві сильнішого, яким в моменті заключення договору була Антанта; він освячував гегемонію Антанти та мав на меті усталення вислідів війни на користь побідників; договір не взяв під увагу права самоозначення народів і приймаючи обмежене число держав у склад Ліги та відкидаючи тим самим засаду універсальності, створив властиво не Лігу Націй, а Лігу держав; вкінці версальська Ліга Націй, не маючи ніякої екзекутиви не усунула небезпеки війни та стала другорядною установою, підчиною Найвищій Раді” [434, 1. 8]. Ініціативу по виправленню цих недоліків взяли громадські чинники в світі, які ще в період Першої світової війни ставили собі за мету здійснення загального миру (Ліга для злуки націй, Англія, 1915 рік; Ліга для скріплення миру, США, 1916 рік; Загальне товариство Ліги Націй, Франція, 1918 рік та ін.). Діяльність УТЛН, створеної у січні 1919 року спочатку обмежувалася тільки тими державами-переможцями у Першій світовій війні і “мала на меті змагання дотичного переведення мирових договорів, які закінчили на Заході світову війну” [434, 1. 9]. Тільки після вступу товариств нейтральних держав, а згодом австрійського та німецького (1920 рік), доповнена УТЛН стала дійсно міжнародною організацією.

Восени 1921 року у Відні утворено Українське товариство Ліги Націй, створене наддніпрянцями-емігрантами, прихильниками уряду УНР в екзилі [744, 1922, 28 січня]. 22 січня 1922 року утворено ЗУТЛН, президентом якого обрано Романа Перфецького. Установчі збори ЗУТЛН ухвалили політичні резолюції що торкалися розв’язання українського питання і розвитку міжнародних відносин. Зокрема вони звертали увагу всіх держав світу, що “головними передумовами устійнення міжнародних відносин і забезпечення всесвітнього мира є окончене і якнайскорше усуненне насильства й поневолення та всіх побудованих на них окупацій чужонаціональних територій та рівночасне безоглядне й повне зреалізованне прав націй на

самовизначення, на власну їх державність і незалежність”. На VI конференції Унії у Празі (червень 1922 року) ухвалено прийняття ЗУТЛН до УТЛН [744, 1922, 28 січня].

Ухвала Ради послів держав Антанти від 14 березня 1923 року перекреслила правові норми, які унеможлилювали членство ЗУТЛН в УТЛН (мотивом утворення окремого ЗУТЛН став пункт статуту УТЛН, згідно з яким в Унії міг бути “заступлений кожний край (pays) в розумінню державно-правної одиниці. Східна Галичина на основі 91 статті Сен-Жерменського договору в 1919 – 1923 роках становила окремий предмет міжнародного права, знаходиться під суверенністю держав Антанти)” [889, с. 155].

Президія ЗУТЛН звернулася до краєвих політичних чинників – Євгена Петрушевича, Юліана Романчука, філії ЗУТЛН в Празі про варіанти поведінки в нових міжнародних умовах: “1) виступлення з Унії з відповідним протестом; 2) вступлення до Придніпрянського Товариства Ліги Націй, в федеративну з ним зв’язь; 3) утворення з польським товариством Ліги Націй спільної польської репрезентації в Унії” [183, арк. 14–18].

НК УНТП у листі до Президії ЗУТЛН 14 червня 1923 року вважав необхідним залишитись самостійною репрезентацією в УТЛН. Водночас Володимир Охримович зазначив: “Однак ми замало знаємо справи і відносини тої Унії, щоби зайняти становище на випадок коли би унія остаточно відмовила нам сего права, і тому трудно нам рішитися, котра з трьох поставлених Вами евентуальностей” були би для нашої національної справи найкорисніша. Здається нам, що в тій справі були би для нас найбільше вказаним піти за прикладом чеських німців, однак не стоїмо при сім рішучо, бо як сказано, замало орієнтуємося в цій справі і тому полишаємо щодо цього світлій президії вільну руку поступити по своїй совісті” [183, арк. 14–18].

НК УНТП підтримав позицію Президії ЗУТЛН в питанні розширення прав національних меншин, які компактно масою заселяють національні

території і на тих територіях становлять абсолютну більшість, а тільки в пропорції до цілої держави становлять меншість”. Подібну позицію зайняв старійшина українського політикуму Юліан Романчук, який був обраний почесним членом ЗУТЛН. Євген Петрушевич у листі від 7 червня 1923 року відкинув варіант об’єднання з польським Товариством Ліги Націй: “Не вільно лучитися з польською Лігою, бо така злука не лише що мусіла бути би понята як признанє нашою Лігою польської державности, но відбирала їй і всю можливість на будуче підносити голос в обороні нашої незалежності”. Президент УНРади пропонував “приступити до Придніпрянської Ліги як окрема секція, застерігаючи собі автономію та відповідне заступництво в управі і на загальних зборах Унії” [183, арк. 18].

Михайло Лозинський від імені празької філії ЗУТЛН вважав за необхідне говорити про дві альтернативи: “1) або виступити з унії, коли Вас не захотять признавати представництвом окремого краю, заложивши очевидно відповідний протест; 2) або зорганізувати українське товариство в Польщі на основах аналогічних до німецького товариства в Чехії” [744, 1923, 30 червня].

Вислухавши пропозиції, делегація ЗУТЛН на VII конференції УТЛН (Відень, червень 1923 року) вирішила все ж опертися на Статут УТЛН, де йшлося про право членства в Унії для країн (pays – край французькою мовою, а не l’etat – держав) і наполягало на тому, що: Східна Галичина саме є країною – краєм; в рішенні Ради послів держав Антанти вказувалося на необхідності надання автономії Східній Галичині. Проте аргументація українських представників не задовільнила Раду УТЛН, яка призупинила представницькі права ЗУТЛН. Після відповідного протесту, делегація залишила віденську конференцію [744, 1923, 30 червня].

Виконуючи рекомендацію Ради УТЛН члени УНТП разом з Олександром Марітчаком зробили спробу 11 жовтня 1923 року у Львові скликати ініціативну нараду у справі заснування Товариства Ліги Націй на українських землях у Польщі. Проте польська влада заборонила її

проведення. У протесті з цього приводу йшлося повідомлялося: «На згадану нараду зійшлося кільканадцять запрошених громадян, а коли нарада розпочалася, явився в льокалю наради надкомісар Поліції п. Вагнер в асистенції кілької жандармів і незважаючи на се, що нарада була скликана і відбувалася, мотивуючи тим, що вже в самім запрошенню на нараду містяться знамена злочину головної зради польської держави» [178, арк. 32]. Невдалою також виявилася ще одна спроба заснувати товариство 23 травня 1924 року.

Ліонська (1924 року) конференція УТЛН остаточно припинила членство ЗУТЛН у складі Унії, незважаючи на активність української делегації у складі Романа Перфецького, Антона Петрушевича і Олександра Марітчака [178, арк. 33].

У 1924–1928 роках націонал-демократи здійснювали безуспішні спроби, з одного боку, відновити діяльність в УТЛН, з іншого – заснувати товариство Ліги Націй у Львові. Численні протести, звернення на адресу Ради Ліги Націй, Президії УТЛН, підтримувані УПР, УНДО, загалом, мали лише пропагандистський ефект, повідомляючи вкотре міжнародну громадськість про невизнання приналежності Західної України до Польщі.

Міжпарламентська унія також давала можливості представникам УНДО пропагувати необхідність розв'язання українського питання в форматі цієї організації. Однак ці можливості були досить обмежені. Передусім націонал-демократи починаючи з 1928 року, були учасниками єдиної польської делегації на щорічні конгреси унії. По-друге, предметом обговорення на її засіданнях були питання організації законодавчого процесу (вдосконалення регламенту і процедур розгляду найважливіших законів, обмін досвідом), ролі парламенту серед інституцій державного управління. Голови УНДО й УПР, виїжджаючи на загальні збори міжпарламентської унії намагалися розглядати проблеми національної політики в Європі і в конкретній державі. Однак президія Унії, польські члени делегації чинили перешкоди зусиллям українців розглядати проблеми національних меншин.

Лише 1933 року Василю Мудрому поза порядком денним, вдалося виступити на пленарному засіданні із засудженням політики комуністичного керівництва СРСР щодо українців. Якщо наприкінці 1920-х років кілька членів УНДО могли брати участь у засіданнях Міжпарламентської унії, то в середині та другій половині 1930-х років голова УПР лише Василь Мудрий репрезентував українців. Востаннє голова УНДО й УПР брав участь у з'їзді Міжпарламентської унії наприкінці серпня 1938 року в Гаазі [729, 1938, 11 вересня].

Значно більші можливості для пропаганди українського питання відкривались у форматі діяльності Конгресу національних меншин. 14 жовтня 1925 року словенці, які проживали в Італії, німці в Латвії та угорці в Чехословаччині скликали у Женеві міжнародну нараду, основне завдання якої — підготувати Конгрес поневолених народів. Перші женевські наради європейських національних меншин обмежилися питаннями культурної автономії та вільного господарського розвитку. Редакція “Діла” висловила здивування фактом відсутності будь-яких згадок про самовизначення народів, натомість на нараді ішлося тільки про “положення поодиноких національних груп в європейських державах” [729, 1925, 11 жовтня]. На порядку дня наради 14 жовтня 1925 року було чотири пункти: 1) вітання запрошених; 2) національна толерація як принцип міжнародного права; 3) значення самоврядного принципу для досягнення національного миру; 4) завдання міжнародних організацій, зокрема Ліги Націй.

В основі підготовлених резолюцій — теза про те, що національно-культурна свобода на рівні з релігійною повинна бути відображена у відповідних правових нормах. У документі відзначалося, що кожна поліетнічна держава повинна забезпечити національним меншинам вільний культурний і господарський розвиток та можливість користуватися громадянськими правами нарівні з державною нацією. Кожна національна група повинна мати право створювати й розвивати власні громадські інституції. Слідкувати за дотриманням законодавства у сфері

міжнаціональних відносин повинна Ліга Націй, а також ті організації, які “поставили собі за завдання вдержати світовий мир і згідливе співжиття між народами” [729, 1925, 11 жовтня]. Представники українців і білорусів не погодилися із цією платформою. Основні вектори першої підготовчої наради європейських національних меншин, відзначали вони, сформовані у напрямі національно-культурної автономії, що суперечило основоположним принципам політичних платформ партій національно-державницького табору Західної України [729, 1925, 11 жовтня].

Більше того, ініціатори наради не відрізняли територіальні і нетериторіальні народи, великі та дрібні національні групи, а лише намагалися створити фундамент під мінімальні культурні права недержавних народів. Однак незважаючи на відмінність українських прагнень із резолюціями наради, українці не відмовилися від участі у підготовчих нарадах конгресу поневолених народів. Представники українців ставили за мету “поширити рамки конгресу також на справи ширшого політичного значіння, в яких вмістилися би й вимоги та природні права територіальних народів” [729, 1925, 11 жовтня]. Представники українців у Польщі вважали, що Женевська нарада започаткує створення єдиного фронту національних меншин і недержавних народів. Редакція “Діла” наголошувала: “Зовсім природно, що мусимо там бути, щоби своєю відсутністю не підтвердили життєвої сенсації: “Відсутні ніколи не мають рації” [729, 1925, 11 жовтня].

Голова УПР, член ЦК УНДО Михайло Черкавський заявив, що українці з великим зацікавленням сприйняли інформацію про скликання конгресу. Незважаючи на надзвичайно обмежений формат конгресу, його учасники могли внести зміни, на його переконання, у його поточну роботу. “Але навіть, коли конгрес, обмежився тільки до культурних справ, – відзначав націонал-демократ, – то й тоді його значіння було б велике” [729, 1925, 11 жовтня]. На I Конгрес виїхали Михайло Черкавський, Олена Левчанівська, Павло Васильчук (14 жовтня “Діло” повідомило тільки про перших двох).

14 жовтня 1925 року розпочав роботу Конгрес національних меншин. Про свою участь у роботі цієї міжнародної організації заявили 30 національних груп, які визначили офіційних делегатів або ж політичних провідників. На організаційному засіданні головував словенський посол італійського парламенту Вільфан, обраний згідно пропозиції графа Сераковського (представник польської національної меншини в Німеччині). Програма Конгресу взагалі не передбачала можливості проведення дискусії про становище національних меншин у європейських державах [425, л. 29]. Наприкінці організаційного засідання українці та білоруси все ж таки внесли пропозицію розглянути питання самовизначення народів, яку, прогнозовано, згодом було відхилено. У відповідь представники українців та білорусів – Фабіан Єремич, Олена Левчанівська, Михайло Черкавський і Павло Васильчук – оприлюднили заяву, у якій зазначалося: “Ми представники українського і білоруського населення, прилученого до Польщі проти його волі, стверджуємо, що наші оба народи, що знаходяться на власній національній території, одній третині всієї польської держави, творять переважаючі національні більшості, для яких ми домагались повного здійснення прав самоозначення, забезпеченого їх міжнародними законами” [743, 1925, 21 жовтня]. Оскільки Конгрес був несхильним поширювати предмет нарад до меж національного самовизначення, націонал-демократи заявили, що візьмуть участь у його роботі тільки тоді, коли міжнародна організація буде готова розглянути “положення поодиноких національних груп”. До реалізації цих вимог, українці і білоруси брали участь у роботі конгресу у статусі спостерігачів. Аналогічну заяву оприлюднив представник литовців [425, л. 31].

Результатом роботи Конгресу стало ухвалення резолюцій 15 жовтня 1925 року, які не зобов’язували провідні європейські держави розглядати проблему національних меншин. У них лише наголошено на тому, що “національно-культурна свобода є таким самим добром культурного світа, як і релігійна. Цю аксіому повинні всі признати як етичний принцип для

національних взаємин, і вона повинна найти свій вислів у позитивних державних законах та засобах державного життя[...] Практичне здійснення тих принципів творять передумову для порозуміння між народами, а тим самим передумову європейського миру” [425, л. 32–33].

Водночас учасники Конгресу підтвердили, що національні меншини повинні мати право плекати свою народну культуру, створювати політичні організації, реалізовувати принципи самоврядування. Резолюції Конгресу скерував до Ліги Націй. Конгрес також висловив щире подяку всім міжнародним організаціям, які займалися розв’язанням проблеми національних меншин, і попросив їх продовжити свою працю у цьому напрямі [425, л. 35].

В інтерв’ю часописові “Діло” член делегації українців Михайло Черкавський розповів про невідомі тогочасному широкому загалу обставини організації роботи та особливості формування складу делегації. Учасник Конгресу відзначив, що попередні скликання міжнародного форуму, було задекларовано рівноправний характер формування президії конгресу. Однак після оприлюднення українською делегацією офіційної заяви про принципову незгоду із запропонованою програмою роботи, українці не увійшли до керівних органів Конгресу (в ексекутиві зарезервовано два місця для українців і білорусів у випадку зміни політичної платформи їх представництва) [729, 1925, 4 жовтня].

II Конгрес національних меншин розпочав роботу в Женеві 25 серпня 1926 року за участю представників 39 національних груп: 10 німецьких, 5 єврейських, 5 польських, 3 українські, зокрема одна з Підкарпатської України, 3 російські, 3 угорські, 3 словенські, по одній групі білоруських, литовських, чехословацьких, лужицько-сербських, данських й шведських меншин. Найбільше національних груп зголосилося з Польщі — 6, із Чехословаччини — 5, Румунії — 4, Німеччини — 3, Австрії — 2, Італії — 2, Югославії — 2, Данії, Іспанії, Угорщини — по одному. Секретаріат Конгресу урядовав в готелі “Вікторія” під проводом Евальда Амменде [951, с. 89–90].

На Конгрес виїхала українська делегація у складі голови УНДО Дмитра Левицького, його заступника Михайла Черкавського та Олександра Марітчака. Українська делегація, за повідомленням “Діла”, знову ж таки заздалегідь заявила, що не буде брати активної участі у роботі конгресу із принципівих причин, а обмежиться виголошенням заяви, намагатиметься налагодити контакти із представниками інших поневолених народів і національних меншин [422, л. 7]. Водночас поляки п’яти держав утворили єдиний фронт, який очолили делегати з Німеччини. Так само одностайно виступили представники єврейської групи. Натомість німецькі делегати з різних держав не знайшли спільної мови, оскільки становище представників цієї національності суттєво відрізнялося. Зокрема німці в Румунії вимагали утворення окремої спеціальної Ліги Націй для захисту інтересів національних меншин [191, арк. 18].

Українська делегація пропонувала поставити на порядок денний справу зміни кордонів держав і справу самостійності поневолених народів. Цю пропозицію підтримали білоруси, однак вона не отримала загальне схвалення конгресу. Так само не пройшла пропозиція із Чехословаччини утворити окрему Лігу національних меншин. Конгрес обговорив тільки культурні та господарські проблеми [380, с. 64].

Головним завданням визначено забезпечення свободи національно-культурного розвитку меншин. Порядок денний передбачав також обговорення мовного питання, економічної рівноправності, забезпечення прав громадян, виборчої рівності, проблеми вирішення конфлікту між національними меншинами та державою. Оглядачі констатували розбіжності між національними групами щодо розв’язання окремих питань, проте їх об’єднувало бажання чинити опір обмеженню (або й нищенню) їхніх національно-культурних прав [380, с. 68].

Зокрема представник каталонців М. Англязель заявив, що каталонська група через свою участь у Конгресі не зрікається прав, “які виникають з повного пригноблення національного принципу”. Навпаки своєю участю в

конгресі каталонці висловлювали надію мирно розв'язати національне питання. Від імені російської групи з'їзд привітав посол до естонського парламенту Курчинський. Голова конгресу нагадав, що українці, білоруси, литовці Польщі взяли участь в з'їзді тільки у статусі спостерігачів, “тому що заступлені ними народи обстоюють вповні принцип самоозначення народів” [951, с. 90]. Угорський делегат з Чехословаччини Сілле назвав питання меншин недугою всієї Європи, а завдання Конгресу — знайти “лікарські засоби” проти цієї хвороби. За його словами, “Ліга Націй такого лікарства не найшла. Вона хоче зберегти дотеперішній стан. Меншости мусять боротися й апелювати до світа, а саме до З'єдинених держав” [380, с. 70]. Загалом, на його переконання, “меншостеве питання може бути розв'язане тільки серед почуття любові і справедливості, бо як довго меншости не є рівноправними, як довго вони є тільки підданцями, а не громадянами, як довго в світі є озброєні і неозброєні держави, як довго в світі не панує заповідь: люби ближнього свого, як самого себе, — так довго світ все буде хворий” [422, л. 8–12].

Від імені п'яти єврейських груп (Польщі, Литви, Латвії, Чехословаччини, Румунії) виступив Моцкін, який запропонував розробити моральний кодекс взаємин народів. “Націоналізм тільки тоді буде правдивий, — заявив доповідач, — коли він матиме зрозуміння також для інших національностей” [191, арк. 18]. Велике зацікавлення серед учасників Конгресу викликав виступ керівника німецької фракції в естонському парламенті П. Шімана, присвячений ставленню національних меншостей до держави. Він зробив пропозицію створити нове право, що вирівнювало б розбіжності між національною і державною приналежністю. Доповідач зауважив, що інтереси національної меншості вимагають захисту держави. Ліга Націй може вругульовувати відносини між державами, однак не взмозі контролювати взаємовідносин між державою і національними меншинами. Принцип права самоозначення торкається державної приналежності, яке не ідентичне з національною приналежністю. Водночас міжнародні договори

про охорону національних меншин “роблять ті меншости об’єктами торгів між державами” [191, арк. 19]. Представник вкотре висловив думку про необхідність створити в державі свободи для плекання національної культури, відділення культурної сфери з-під опіки держави [191, арк. 20–21].

Продовжив тему культурної автономії єврейський посол литовського парламенту Робінзон, який запропонувавши ухвалити резолюції із таким змістом: 1) здобуття національної і культурної автономії повинно бути залежне виключно від волі національної меншини; 2) національні меншини формуються тільки волею одиниці; 3) обов’язок держави – призначати бюджетні субвенції на національно-культурний розвиток національних меншин” [951, с. 93]. Однак цих пропозицій не підтримав представник євреїв Польщі — Грінбаум, який висловив вимогу територіальної автономії для меншин. У результаті дискусії ухвалено резолюції, які запропонував Робінзон. Щодо мовних питань, то Конгрес визнав державну мову обов’язковою тільки в адміністрації, натомість для вирішення конфліктів між урядами і національними групами конгрес запропонував утворювати паритетні комісії.

Важливим підсумком роботи української делегації стало порозуміння з білорусами і литовцями, які зайняли спільну платформу щодо діяльності конгресу. Дмитро Левицький, Олександр Марітчак, Михайло Черкавський, Ф. Єремич, В. Залмескавс від імені своїх делегацій оприлюднили спільну заяву: “Основи сьогорічного конгресу устійнено в тих самих вузьких рамках, що й минулого року. З огляду на те, що право повного самоозначення народів вважаємо безумовно конечною основою їх політичного розвитку та забезпечення мирного співжиття народів, не можемо брати участі в працях конгресу і в цьому році” [729, 1926, 1 вересня]. Зважаючи на те, що ініціатори конгресу проігнорували вимоги поневолених народів, у 1926 році представники українців, білорусів і литовців брали участь тільки як спостерігачі [729, 1926, 1 вересня]. На підставі виголошених рефератів та результатів дискусії, Олександр Марітчак констатував, що розв’язання

питань поневоленних народів, не вдасться полагодити на основі платформи конгресу [729, 1926, 1 вересня].

Поза представниками УНДО жодна з інших українських політичних партій не намагалася використати цього конгресу. Лише представник Селянського Союзу — Павло Васильчук в окремому листі до секретаря Конгресу Едвальда Амменде відмовився від участі у конгресі, указуючи причини, які робили зайвою його присутність на конгресі. У “Нашому житті” він відверто заявив, що женевський конгрес – це з’їзд угодовських національних груп, які підтримують існуючі режими, а не конгрес поневоленних народів” [729, 1926, 9 вересня]. Думки поляків із приводу проведення конгресу розійшлися. Краківський “Час” не вірив у можливість позитивного вирішення ситуації в Польщі, тому що політика держави щодо національних меншин була непослідовною. Проте, Тадеуш Голувко навпаки хвалив поведінку об’єднаної польської делегації, а також європейських представників [951, с. 95].

Аналізуючи результати конгресу, політичні оглядачі часопису “Діло” у статтях “Союз гнобителів”, “Союз гноблених” однозначно вказували, що конгрес “організованих національних груп у європейських державах” не може мати жодних реальних наслідків [729, 1926, 7 вересня]. 1926 року тогочасним політикам національно-демократичного табору стало очевидним, що конгрес не мав ні демонстраційного, ні практичного значення. Навіть більше — у них склалося враження, що ініціатива проведення конгресу ішла від “держав-гнобителів” для того, “щоби руками організованих національних груп” похоронити[...] право про самоозначення народів”. Адже, за словами “Діла”, на конгресі зустрілися два угодові блоки – німецьких і польських національних меншин” [422, л. 8–12].

22–24 серпня 1927 року в Женеві відбувся III Конгрес національних меншин. На конгрес виїхала українська делегація у складі Дмитра Левицького, Михайла Черкавського, Олександра Марітчака; від Буковини до них приєднався Роман Ясеницький [951, с. 96]. Українська,

білоруська і литовська групи в Польщі попередньо зібрали спільну нараду (1 серпня 1927 року) і 3 серпня надіслали лист до президії конгресу з умовами співпраці. Спираючись на декларації 1925 і 1926 рр., вони наголошували на тому, що участь у конгресі не означає зречення національно-політичних змагань української, білоруської і литовської нації за право самовизначення. Учасники наради вимагали розширити дискусійні рамки конгресу — від суто теоретичних розмірковувань про охорону національних меншин до реального вирішення надуживань і протизаконних дій щодо поневолених народів у деяких державах Європи. Окрім цього, майбутній Конгрес не мав вимагати від національних меншин бути лояльними до панівних держав, як це було задекларовано в дискусіях на першому і другому Конгресах. Було також висунуто вимогу допустити двох представників згаданих груп до президії [729, 1927, 7 вересня]. Подану заяву президія Конгресу обговорила 21 серпня 1927 року. Члени президії були схильні задовольнити умови українців, білорусів і литовців з Польщі, проте не змогли розв'язати питання прийняття нових членів і вирішили підготувати спочатку статут, на підставі якого можна було б прийняти нові національні групи. Урешті, українську і білоруську делегацію запрошено до участі в конгресі як спостерігачів [890, с. 65].

На III Конгресі пропонували заслухати реферати про: 1) загрозу порушення європейського миру; 2) внутрішню й міждержавну співпрацю національних меншин; 3) проблему мов; 4) державну суверенність і права меншин; 5) справу організації і пропаганди. Аналізуючи перебіг засідань, Олександр Марітчак відзначив, що у парламентах поодиноких держав представники поневолених народів мають далеко більшу свободу в обговоренні справ національних меншин, як на конгресі поневолених народів [951, с. 96]. Автор вважав, що завдання Конгресу — пошук єдиного шляху і спільної мови всіх поневолених народів.

Через відкладення справи прийняття фризів, польська делегація виступила із протестом та залишила засідання. Німці Чехословаччини взагалі

вийшли з організації, що надзвичайно підвищило напругу на III Конгресі. Згодом Конгрес покинули також поляки і данці. Причина цього рішучого кроку, за словами офіційного комунікату сецесіоністів, стала опозиція німців щодо прийняття фризів і вендів — двох кількатисячних меншин в Німеччині. За словами “Діла”, ставши на мертвій точці, об’єднання національних меншин стало право рукою, добровільним спомагачем офіційної Ліги Націй, основне завдання якої – надавати наболілу національну проблему. Із такою платформою не могли погодитися представники УНДО [729, 1927, 3 вересня]. Націонал-демократи вважали, що справжні національні меншини — німці, угорці, поляки — перебували в значно кращому становищі, ніж західні українці. “Діло” відзначало, що їм надають допомогу і підтримку — моральну та матеріальну власні національні держави (Німеччина, Угорщина, Польща). Окрім цього, ці меншини намагалися створити союз, щоби спільними зусиллями захистити свої права на міжнародній арені, як це передбачає малий Версальський трактат [729, 1927, 27 серпня].

Представники УНДО розуміли, що використовувати женевські Конгреси національних меншин тільки для декларування свого принципового становища, зберігаючи пасивність – недостатньо. Завдання нашого представництва – писав часопис “Діло” після III конгресу, – знайти формулу, яка, з одного боку, уможливила б активну діяльність на міжнародній арені, а з іншого — не ослабила б принципівості українців” [890, с. 67].

Наступний IV Конгрес національних меншин розпочав роботу 29 серпня 1928 року в Женеві. Представники українців вперше взяли участь у ролі повноправних членів цієї організації. Проаналізувавши перші дні роботи конгресу, Олександр Марітчак зауважив, що безліч теоретичних питань, які планувалося розглянути на міжнародному форумі, не мають жодного практичного значення для вирішення складного питання поневолених народів [729, 1928, 1 вересня]. Зокрема 1928 року заплановано розглянути наступні питання: 1) національні меншини і Ліга Націй; 2) національно-

культурний розвиток меншин та їх відносини із владою; 3) діяльність міжнародних організацій у сфері захисту прав національних меншин та ін. [890, с. 67].

У львівському єврейському щоденному часописі “Дер Морген” (4 вересня 1928 року) надруковано інтерв’ю з білоруським послом Фабіаном Єремичем та головою УПР Дмитром Левицьким про їхню участь у конгресі національних меншин [729, 1928, 8 вересня]. Дмитро Левицький, відповідаючи на запитання, чому ж українці Польщі таки вирішили офіційно взяти участь у Конгресі національних меншин, відзначив, що вступом до організації українці хотіли продемонструвати, що будучи національною більшістю на компактно заселеній території, вони все ж борються за найпримітивніші права національних меншин, охороною яких займається Конгрес. У попередніх роках українці не брали участі у роботі конгресу через лояльність організації до існуючих владних режимів. Однак незважаючи на те, що українці прагнуть рухатися у протилежному напрямі, ніж заявляв Конгрес, вони не мають навіть тих мізерних прав, за які борються члени організації [50, арк. 3].

26 серпня 1929 року відбувся V Конгрес національних меншин за участю представників 15 народів [729, 1929, 28 серпня]. До його президії увійшли: від українців — Дмитро Левицький (Львів), від прибалтійських німців — П. Шіман (Рига), від росіян — М. Курчинський (Ревель), від євреїв — Л. Моцкін (Париж), від каталонців — Маснонс (Барселона), від угорців — Г. Сульо (Прага). Незважаючи на ультралоаяльність конгресів національних меншин, на ному знову продовжилася боротьба двох сил – поляків та німців. Перші, усвідомивши безперспективність протистояння, вийшли з організації, спробувавши створити конкурентну організацію на конгресі меншин у Берліні. За словами “Діла”, на конгрес приїхали представники росіян Польщі і посол Євген Богуславський – від українців [417, л. 31].

Представники УНДО не поділяли думки більшості представників національних меншин, які висловлювали свою лояльність щодо держав, у

яких вони проживають, та висували максимальну вимогу — культурну автономію в межах існуючих держав і кордонів. Саме цю позицію на конгресі захищали євреї, росіяни, німці та угорці.

Вступ українців до організації розкритикували низка українських партій, які вважали цей крок “фальшивим посуненням” [417, л. 31]. Учасник V Конгресу Дмитро Паліїв, відповідаючи на ці закиди, зауважив, що націонал-демократи вступили до Конгресу оскільки аргументів за вступ було значно більше, ніж проти [417, л. 33]. Українська делегація залишилася у складі Конгресу, відзначав політик, для того щоб українська проблема була правильно представлена іноземцями [729, 1929, 28 серпня]. Політик висловив ще один аргумент на користь участі представників УНДО у Конгресі. Адже на засідання приїхав посол ББСУ Євген Богуславський (Волинь) та вимагав, щоби його прийняли в члени організації як представника українців Польщі. Націонал-демократи підкреслювали, що це не його особисте рішення, а рішення влади, яка прагнула показати факт повного задоволення національно-культурних прав українців [729, 1929, 28 серпня]. Проти прийняття Євгена Богуславського висловилося українська делегація, яка погрожувала залишити нараду. Конгрес у цій ситуації ухвалив пропозицію організаційної комісії, згідно з яким послів, обраних із ненаціональних списків, можна приймати до членів Конгресу за умови, якщо вони доведуть свою самостійну діяльність, без впливу інших національних груп на них.

Дмитро Паліїв звернув увагу громадськості на несподівану позицію російських делегацій із Польщі, Естонії, Чехословаччини, Румунії, які одностайно виступили на захист Богуславського. Однак від українців на Конгресі все таки виступили Дмитро Паліїв і Володимир Залозецький (Буковина).

Важливим поступом у діяльності Конгресу стали резолюції щодо створення Інституту національних досліджень (у Відні або ж Празі) і утворення “Союзу меншостевих журналістів” [729, 1929, 28 серпня]. Рішення утворити міжнародне об’єднання журналістів національних меншин відразу

ж після завершення роботи Конгресу було реалізовано. На початку вересня 1929 року в Женеві відбулися установчі збори об'єднання, у якому взяло участь кілька десятків журналістів. Ухвалено статут об'єднання та проведено вибори. Управа товариства засідала в Женеві. До складу президії увійшли представники всіх найчисельніших національностей. Головою організації одноголосно обрано Г. Бесідняка — словенця з Італії, колишнього посла до італійського парламенту. Членом ради став Дмитро Паліїв [951, с. 98].

Порядок денний VI Конгресу (3–5 вересня 1930 року) включав такі питання: 1) стан національних меншин; 2) Пан-Європа і національні меншини; 3) організація національних об'єднань; 4) організаційні справи” та ін. [79, 1930, 8 серпня]. Українську делегацію очолив Василь Мудрий — редактор “Діла”. Уперше у роботі конгресу узяли участь румуни з Югославії та литовці з Німеччини [890, с. 69].

На початку роботи Конгресу розглянуто повідомлення Генерального секретаріату конгресу про політичне і національно-культурне становище національних меншин, а також заслухано звіти представників національних груп. Учасники Конгресу ухвалили резолюцію у якій відзначалося, що положення європейських національних меншин ніде не вирішене позитивно, що посилює напругу і сприяє загостренню міжнаціональних конфліктів [729, 1930, 2 вересня].

Упродовж двох днів — 4 і 5 вересня 1930 року на Конгресі обговорювалося питання об'єднання Європи за проектом Арістіда Бріана. Реферат виголосив Отто Уліц — представник німецької меншини в Польщі, який відзначив неможливість створення федерації Європи за планом Арістіда Бріана. На думку виступаючого європейська федерація може бути утворена тільки як федерація народів, а не як об'єднання існуючих держав. Схожі думки прозвучали у виступах росіянина Курчинського, угорця Сіля та словенця Бесідняка [108, арк. 170]. 5 вересня 1930 року виступив Василь Мудрий, який виклав принципове ставлення українців Польщі до пропонованого проекту. Один із лідерів націонал-демократів зауважив, що

українці Польщі не можуть підтримати пропозицію Бріана, оскільки вона побудована на ідеї об'єднання існуючих тепер в Європі держав у їх теперішніх кордонах [743, 1930, 10 вересня].

Виступ секретаря Конгресу Евальда Аменде був сповнений численних прикладів того, як у Центральній та Східній Європі пропагандисти пан-Європи ігнорують вирішення національного питання. Доповідач виступив проти обговорення ідеї європейської федерації без участі представників сорока мільйонів національних меншин. Конгрес надіслав листа Арістиду Бріану, в якому назвав головну перешкоду європейській федерації — нерозв'язані проблеми національних меншин в Європі [108, арк. 172–175].

Зауважмо, що 1930 року делегація українців із Польщі на конгресі була представлена найменше: на відміну від попередніх нарад її представляв тільки Василь Мудрий. Це можна пояснити двома причинами: передвиборчим періодом, який відтягнув активні сили краю і незначним практичним значенням конгресів [729, 1930, 12 вересня]. Однак часопис “Діло” визначив Конгрес як один із найбільш поважних інформаторів та пропагандистів вирішення проблеми національних меншин і взагалі усіх національностей європейських держав. Політичні оглядачі акцентували й на тому, що “спроба знівелювати його значення у 1927 р. шляхом сецесії малої групи дрібних національних меншин та історія з Богуславським у наступному році яскраво свідчать про те, що окремим державам небажане існування цієї організації [890, с. 70].

Виступ Василя Мудрого на конгресі був співзвучним із рішеннями конгресу у ставленні до Бріанівського проекту пан-Європи. Про це свідчить й меморіал Конгресу до Арістіда Бріана, в якому наголошено: “Для численних мільйонів європейців, яких змагання до єдності диктоване спільнотою національних почувань, не дасть себе замкнути в рамцях якоїсь спільної державности, — європейська унія може бути побудована не виключно на основі держав, лише на основі кордонів! Ніхто не в силі краще, ніж меншини, оцінити великі користи організації, якої творча праця мала б здвигнути

європейську унію. Однак воно не може статися шляхом побудови мостів лише від одної до другої держави. Сьогодні, річ передусім у тім, щоби очистити дорогу до порозуміння ліги народами” [890, с. 70].

На зорганізований наступного року VII Конгрес національних груп (29–31 вересня 1931 року) в Женеві виїхала українська делегація у складі Мілени Рудницької і Зенона Пеленського (на конгрес мав їхати Ярослав Олесницький, проте після важкої хвороби “не почувався в силах вибиратися на таку далеку дорогу”) [743, 1931, 28 серпня]. Порядок денний передбачав розгляд п’яти питань: 1) становище європейських національностей; 2) наслідки ухвалення закону про культурну автономію національних меншин в Естонії; 3) питання роззброєння; 4) організація національних спільнот (досвід, основні засади); 5) організаційні питання [108, арк. 179].

Проведені напередодні проведення Конгресу підготовчо-організаційні наради були присвячені справі Євгена Богуславського і Петра Певного, які знову приїхали на Конгрес. Аналізуючи їх перебіг, часопис “Діло” констатував, що від початку роботи Конгресів національних меншин українська справа “стояла кісткою в горлі деяким панам, і вони роками цілими видумували різні штучки, щоб організацію цю саботувати і ззовні, і з середини” [108, арк. 180]. Незважаючи на підтримку росіянина Курчинського, Євгена Богуславського і Петра Певного не допустили до наради, оскільки внескодавцям не вдалося представити потрібні докази, що “їх делегувала якась незалежна національна група” [890, с. 71].

Відкрив Конгрес за традицією Йозеф Вільфан промовою, в якій проаналізував тогочасну ситуацію у світі. Голова Конгресу надіслав привітання відсутнім членам президії, зокрема Дмитру Левицькому. Після промов чеського угорця й естонського німця в обговоренні становища національних меншин взяла участь Мілена Рудницька. Характеризуючи систему державного управління на українських землях Польщі, українка вказала на факт невиконання Польщею прийнятого міжнародного

зобов'язання щодо надання автономії Східній Галичині. Окремо проаналізувала справу “пацифікації” 1930 року, та закликала Лігу Націй захистити національні меншини [729, 1931, 3 вересня]. Ускладнило роботу української делегації вбивство Тадеуша Голувка.

Другий день роботи Конгресу присвячено розглядові наступних питань програми конгресу. Зокрема Едвальд Амменде у своєму рефераті поділився з учасниками конгресу досвідом запровадження в Естонії культурної автономії для меншин за 6-ти річний період дії відповідного закону. Навівши відгуки визначних представників естонської більшості та меншин, промовець ствердив позитивні наслідки естонського закону. Цю позицію підтвердив і представник німецької меншини в Естонії. Представник російської меншини Курчинський зазначив, що чисельно найбільша російська меншина не використовує в повній мірі закону про культурну автономію, але першопрчиною цього він вважав фінансову слабкість російського населення [729, 1931, 4 вересня].

В обговоренні питання роззброєння, безпеки, звичайно ж, не минули невирішеності національного питання. Зенон Пеленський наголосив, що тогочасна Європа не вирішить питання роззброєння аж доти, доки не вирішить проблеми національних меншин. Мілена Рудницька запропонувала внести правки у резолюції Конгресу, оскільки права, забезпечені міжнародними договорами, надалі нехтуються урядом європейських держав [108, арк. 180]. Пропозиції Мілени Рудницької гостро розкритикував голова конгресу Йозеф Вільфан.

Президент Конгресу, виконуючи доручення VII конгресу та врахувавши українські пропозиції, того ж року зустрівся з головою Ліги Націй — міністром закордонних справ Іспанії Леру. На зустрічі були присутні також Вільфан, Шіман, Курчинський та Пеленський. Голова Конгресу звернув увагу голови Ліги Націй на важкий стан національних меншин і на небезпеку нерозв'язаних національних питань для забезпечення миру в Європі” [729, 1931, 9 вересня]. Однак жодної реакції Ліги Націй щодо

українських скарг та подій восени 1930 року у Східній Галичині так і не було. Зенон Пеленський навів деталі пацифікаційної кампанії. Голова Ліги Націй виявив розуміння обговорюваних питань, поінформованість і пообіцяв присвятити більше уваги цим проблемам [729, 1931, 9 вересня].

12 грудня 1931 року УНДО й УПР звернулися до Об'єднання українських організацій США і Канади з проханням надати політичну і матеріальну допомогу на зовнішньополітичну діяльність. У зверненні висловлено вдячність українській еміграції за жертвність на культурні, шкільні, освітні потреби Західної України, звернено увагу на актуалізацію українського питання у зв'язку з наслідками пацифікації польського уряду восени 1930 року в Галичині.

Розгляд українських петицій в Лізі Націй вимагав від націонал-демократів належної підготовки: “Висилка наших делегатів за кордон, а головню належна підготовка справи, як прим.[іром] зібрання відповідних матеріалів і їх переклади на різні чужі мови, вимагає величезних на наші відносини фондів. Ми досі самі покривали ці видатки шляхом оподаткування на ту ціль великими сумами українських послів і поодиноких громадян” [145, арк. 1].

Уже в другому листі-зверненні, датованому не раніше вересня 1932 року, відзначено, що українська еміграція прихильно відгукнулася на заклики націонал-демократів. Після отримання грошової допомоги жертводавцям щоразу висловлювалася подяка. Водночас у листі-зверненні проінформовано про вагу і значення пропаганди української справи в світі, охарактеризовано підсумки зовнішньополітичної діяльності у 1930 – 1932 рр. Крім цього націонал-демократи оприлюднили видатки на цю справу в окреслений період: 1) виїзд української делегації за кордон вісім разів (5 – на засідання Ліги Націй, 2 – на Конгрес національних меншин, 1 – на Міжпарламентську унію) – 2750 доларів; 2) видатки, пов'язані із приїздом закордонних делегацій до Західної України (поїздки автомобілями по краю, інформативно-пропагандистська література) – 3615 доларів; 3) переклади на

інші мови, виготовлення петицій і меморіалів – 485 доларів; 4) утримання за кордоном однієї особи для інформування преси про становище в краї для зв'язку з чужинцями і Секретаріатом Союзу Народів – 80 доларів. Загалом витрати на окреслені заходи сягнули 5460 доларів [145, арк. 3].

У зверненні до українців Канади висловлено подяку за міжнародну діяльність М. Лучковича – посла канадського парламенту. Зокрема відзначено, що його приїзд до Лондона, Женеви, Бухаресту (на засідання Міжпарламентської унії), Буковину і Західну Україну “багато нам допоміг, бо посол Лучкович, як представник канадського парламенту, мав доступ в міжнародному світі до багатьох визначних осіб. Своім приїздом до краю виявив і нашому громадянству і чужим, що ми не осамітнені в нашій політичній важкій боротьбі” [145, арк. 9].

28 червня — 1 липня 1932 року у Відні відбувся VIII Конгрес національних меншин. У перший день його роботи виступив представник українців Зенон Пеленський, який охарактеризував становище українців як територіальної національної більшості в Західній Україні та ставлення розв'язання українського питання [729, 1932, 9 липня]. Закликаючи національні меншини в Європі до солідарності, представник УНДО наголосив: “Нашим найпалкішим бажанням є, щоби наші здобули собі своєю достойною працею пошану і моральний авторитет у цілім світі. Повага нашої організації хай витисне свою печать на обличчі політичного світу і хай послужить на користь поступу та здійснення справедливого співжиття народів і держав” [951, с. 98–99].

Мілена Рудницька підтримала висновки і пропозиції генерального секретаря конгресу Евальда Амменде про активізацію діяльності Ліги Націй щодо розгляду скарг національних меншин. Ілюструючи факти розгляду українських петицій в Лізі Націй, вона заакцентувала на значенні представника національної меншини в цій міжнародній організації [729, 1932, 10 липня].

Другим питанням, яке розглядали на конгресі, стало “Признання національних прав у діяльності церкви”. Референтами цього питання виступили представники різних конфесій: о. Дрекелер (Римо-католицька Церква); Келер (євангельська церква); Куртаков (Православна Церква); о. Горникевич (греко-католицька церква).

Парох церкви св. Варвари у Відні о. Михайло Горникевич не бачив суперечностей між церквою і національними вимогами, вказав на значимість греко-католицької церкви, оскільки вона зуміла поєднати кращі риси двох світів [108, арк. 183]. Однак греко-католицька церква, як заявив промовець, не мала змоги розвиватися в самостійній державі. Не оминув о. Михайло Горникевич проблеми складного становища церкви в Польщі, зауваживши, що держава дала греко-католицьким єпископам у Польщі права тільки у трьох галицьких дієцезіях. Греко-католики, які перебували поза їх межами, підлягали юрисдикції польських єпископів. “Греко-католицька єпархія, — стверджував промовець, — не має ніякого впливу на тих римо-католиків і на тих православних, що належали до греко-католицької церкви і радо би вернулися до неї, якби політичні мотиви не відмежували їх від неї” [108, арк. 184].

Проаналізувавши атмосферу, що панувала на VIII Конгресі, “Діло” наголосило, що всі промови були пронизані теплим ідеалізмом і непохитною вірою в “правильність” провідних ідей конгресу і в їх остаточну перемогу. Цей ідеалізм набирала особливого значення, коли промовляли представники національних меншин, які були позбавлені будь-якої політико-правової участі в суспільно-політичному житті своїх країн [729, 1932, 10 липня].

29 червня із промовою на Конгресі виступив лозанський професор Бове — один із найкращих знавців проблем національних меншин у світі. Промовець наголосив, що проблемами національних меншин цікавляться тільки самі меншини. Представники німецької меншини в Румунії Рота та словенців в Італії Беседняк вимагали створити систему охорони меншин у всіх європейських державах. Генеральний секретар Конгресу Евальд

Амменде пропонував створити при Лізі Націй окрему постійну комісію, яка б розглядала звернення та клопотання національних меншин. Якщо “Союз Народів не прийме цих неминучих реформ, то треба буде зорганізувати свого рода “самоохорону” меншин”, – підсумував виступаючий [729, 1932, 6 липня].

Українська делегація у складі Зенона Пеленського, Мілени Рудницької (Польща), Володимира Залозенського, Юрія Сербенюка (Румунія) на IX Конгресі, внесла до розгляду питання про голод в УСРР, що стало одним із першочергових питань порядку денного. Голова Конгресу Йозеф Вільфан у присутності представника Ліги Націй Мотті солідаризувався з позицією української делегації у справі голоду на Радянській Україні. Намагання президента Йозефа Вільфана надати обговоренню цього питання суто гуманітарний характер у відповідності зі Статутом Конгресу не досягли своєї мети. Представник росіян в Естонії Курчинський вбачав причину голоду в політиці більшовицького уряду СРСР щодо селянства.

Резонансним став виступ Мілени Рудницької, яка подякувала президії Конгресу за розуміння та підтримку українців. Вона однією з перших на міжнародній арені заявила про національно-політичний характер голодової катастрофи. Виступаюча розкритикувала позицію офіційних керманів світових держав за нейтральне ставлення до голоду та терору в УСРР. У підсумку IX Конгрес ухвалив резолюцію “Про голодову катастрофу в СРСР”, закликавши світову громадськість підтримати допомогову акцію населення УСРР та підтримав пропозиції генерального секретаря Конгресу [890, с. 71].

Серед іншого на Конгресі в Берні обговорювалася проблема територіальної автономії. У дискусії виступив Володимир Залозецький, який зачитав відповідну декларацію від імені українців Польщі та Румунії: “Територіальна автономія — це політична вимога, яка має за мету забезпечити існування народу під національним, соціальним і культурним оглядом. Остаточна і вдоволяюча розв’язка проблеми меншостей є тільки

тоді можлива, коли національні меншости будуть визнані об'єктами права” [729, 1933, 24 вересня]. 23 вересня 1933 року делегація Конгресу національних меншин на чолі з Йозефом Вільфаном зустрілася з головою Ради Ліги Націй Мовінклем, якому вручено резолюції останнього Конгресу. Учасник делегації Зеновій Пеленський подякував від імені українців представникам Норвегії за їхнє прихильне ставлення до справ, які були на порядку дня Ліги Націй. Делегація звернула увагу на процедуру розгляду петицій меншин у Лізі Націй, на потребу її змінити та необхідність створення окремої комісії для вирішення справ національних меншин [197, арк. 54].

Перед виїздом до Берну на X Конгрес національних меншин в інтерв'ю Мілена Рудницька зауважила, що Конгрес матиме надзвичайно важливе значення, оскільки дозволить українським представникам опротестувати рішення про прийом СРСР до Ліги Націй [751, 1934, № 4, s. 323]. Вона заявила, що порушення цього питання дозволить повернутися до теми голодомору 1932 – 1933 рр. “Ціле українське громадянство на захід від Збруча займає негативне становище супроти справи вступу Совітів до Ліги”, – повідомила вона польським кореспондентам [751, 1934, № 4, s. 323].

4 вересня 1934 року у Берні відбулося перше засідання X Конгресу. Його голова Йозеф Вільфан і генеральний секретар Евальд Амменде підсумували десятирічну діяльність цієї міжнародної інституції. Після дискусії ухвалено резолюції, у яких зазначено, що передумова досягнення миру в Європі – реалізація засади самовизначення народів. Висловлено подяку міжнародним організаціям і Міжпарляментарній Унії за підтримку національних меншин, а також висловлено надію, що прийняття СРСР до Ліги Націй “уможливить зорганізувати допомогу голодуючим народам” [743, 1934, 7 вересня].

Найгострішим на X Конгресі стало питання т. зв. “генералізації меншинних прав”. Навесні 1934 року польський уряд звернувся до Ліги Націй із вимогою поширити охорону меншин на всі держави, що були членами цієї організації. “Діло” сумнівалося у підтримці Конгресом поляків.

Загалом світова спільнота інтерпретувала польську пропозицію як “пакість, зроблену Франції”, або ж як мотив, що СРСР, вступивши до Ліги Націй, припинить закидати Польщу запитами про становище українців і білорусів. Проте Конгрес стояв на позиції представника Ірландії про незмінність чинної системи охорони національних меншин [729, 1934, 15 вересня].

Мілена Рудницька — єдиний репрезентант українців — через перепони з отриманням закордонного паспорта спізнилася на один день роботи Конгресу. Другого дня — 5 вересня — вона виступила із промовою, у якій проаналізувала результати десятирічної діяльності Конгресу, висловила застереження українців щодо діяльності цієї організації та позицію української делегації щодо вступу СРСР до Ліги Націй [729, 1934, 15 вересня]. Зокрема представниця УПР подякувала головному секретарю Евальду Амменде за його “невтомну працю для нещасливих жертв голодової катастрофи в СРСР”, який своєю політичною та публіцистичною діяльністю “розворушив совість світа [890, с. 72].

Вступ СРСР до Ліги Націй Мілена Рудницька назвала для членів цієї міжнародної організації компрометуючим і образливим. Держава, вважала вона, внутрішній лад і відносини якої, особливо її національна політика, є повним запереченням принципів Ліги Націй, не повинна ввійти до організації [197, арк. 63]. З ініціативи українського делегата X Конгрес ухвалив постанову “у справі допомоги голодуючим у Світовому Союзі”, у якій вважав своїм обов’язком “знову піднести свій голос, щоби звернутися з палкою просьбою до народів світа прийти з поміччю загроженим у Світах голодовою смертю людям різних національностей” [197, арк. 64].

Наступний XI Конгрес відбувся 2–4 вересня 1935 року в Женеві. Передбачалось розглянути на ньому такі питання: 1) національна проблема і сучасне положення; 2) національності в тоталітарних державах; 3) межі понаддержавної організації національної спільноти; 4) підготовчі заходи для аналізу договору про охорону прав національних меншин в європейських державах; 5) значення постійного міжнародного судового трибуналу” [743,

1935, 1 вересня]. Українців Польщі представляв генеральний секретар ЦК УНДО Любомир Макарушка. Він тричі виступив на конгресі, заявивши, що українці Польщі і надалі будуть брати участь у роботі цього міжнародного форуму, оскільки напружені політичні відносини в світі вимагають постійної оборони інтересів європейських національних меншин [743, 1935, 10 вересня].

При розгляді питання “Національності в авторитарних державах” Любомир Макарушка удруге взяв слово, наголосивши на актуальності цієї проблеми [197, арк. 67]. Від імені УНДО політик виступив проти авторитарних держав, які не сприяють суспільному поступові. Водночас він указав на сприятливі умови для творення авторитарних держав – у Європі панують неморальні відносини, які з одного боку, спираються на версальський договір, а з іншого — на політичну систему більшовизму [743, 1935, 10 вересня]. За словами промовця, Польща мала чимало ознак авторитарної держави, про що свідчив новий виборчий закон до польського парламенту, неприйнятний для національних меншин. Однак УНДО вирішила взяти участь у виборах, оскільки “цим виборчим експериментом маємо дальшу політичну ціль — усунути деякі спори поміж двома народами і довести до нормалізації відносини у краю” [743, 1935, 10 вересня]. Ще один виступ Любомир Макарушка присвятив становищу українців в СРСР та закликав Конгрес морально підтримати поневолені народи. Однак голова Конгресу не дозволив продовжити промову, оскільки вона не була передбачена порядком денним.

16–17 вересня 1936 року у Женеві відбувся XII Конгрес національних меншин. Особливого значення йому надавала воєнна небезпека, яка йшла зі сходу, події в Іспанії, напружена політична ситуація в Європі та криза Ліги Націй [729, 1936, 23 вересня]. Свою роботу Конгрес розпочав вшануванням пам’яті покійного генерального секретаря Евальда Амменде. Серед учасників форуму були представники німців, українців, угорців, болгарів, хорватів,

словенців, чехів і словаків з Австрії, росіян та шведів з Естонії та Румунії [890, с. 72].

Напередодні скликання редактор “Журналь де Женев” Бріке у статті, присвяченій роботі Конгресу, звернув увагу на позицію українців, зауваживши, що “їх занепокоєння дуже велике – світ лишається байдужим на тяжку долю 35 мільйонів їх братів у Совітській Україні, загрожених московською екстермінаційною політикою” [729, 1936, 23 вересня]. Окрім цього, автор статті вказав актуальність національного питання, адже 1914 року саме це стало однією із причин початку Першої світової війни.

Двома основними питаннями Конгресу були: 1) право на існування національних груп у державах Європи; 2) реформа Ліги Націй і національні меншини. Основою для дискусії над першим питанням була промова представника німців Данії – Ш. Зодера, який обґрунтував права національних меншин. У дискусії виступив Зеновій Пеленський, зауваживши: “На превеликий жаль доводиться мені промовляти на XII з черги нашій Конгресі про право на життя національних груп у державах Європи, а не про поширення та поглиблення цих прав” [751, 1936, № 4, с. 374]. Він розкритикував примітку на запрошенні на Конгрес, де йшлося про відсутність питання становища окремих національних меншин в державах у порядку денному. Не міг оминати представник УНДО й УПР становища українців в СРСР: “Московський уряд не лише сповнює засобами національно-політичного терору розвиток української нації[...], але й фізично винищує цілі частини української нації, якої засимілювати не має надії”, – відзначав Зеновій Пеленський [890, с.72]. Політик запропонував Конгресу виступити посередником між національними меншинами та державними представниками та узгоджувати відносини між обома сторонами. Телеграфічні повідомлення німецького прес-бюро та швейцарської телеграфічної агенції цитували уривок промови Зеновія Пеленського про становище українців в СРСР [729, 1936, 12 вересня].

У першій резолюції XII Конгрес закликав держави і народи Європи усвідомити небезпеку нехтування правами національних меншин. Із засад, на яких Конгрес намагався обґрунтувати право націй, варто виділити наступні пункти: “Кожне право урегулювання проблеми національностей мусить виходити з засновку, що національні меншини органічно зв’язані з їх батьківською землею і мають таке саме невідлучне право на свою батьківщину та змогу жити й розвиватись у ній, як і нарід, що кермує державою[...]. Неможливе ніяке справжнє право національностей, яке б не признавало право національних меншин як колективної одиниці та суб’єкт права[...]. Нове устійнення права національностей повинно числитися з досвідом, що його добуто на цім терені впродовж останнього десятиліття” [432, л. 87–89]. Натомість представник німців Чехословаччини Нойвірт доводив у промові, що адміністраційна практика інституцій держави може обійти і порушити навіть найдосконаліше законодавство у справі охорони меншин.

У другій резолюції про реформу Ліги Націй Конгрес ствердив погіршення правової системи охорони національних меншин, а також вимагав, опрацьовуючи реформу Ліги Націй у галузі охорони національних меншин [432, л. 89].

13–16 липня 1937 року в Лондоні розпочав роботу XIII Конгрес національних меншин. Головою Конгресу обрано Володимира Залозецького — представника українців у Румунії. Головною темою дискусій лондонських засідань стала реформа Ліги Націй. Окрім цього, ішлося про пошанування прав національних меншин як про основу співжиття європейських народів. Промовець окреслив вплив самоврядування на культурне і господарське життя національних меншин [743, 1937, 21 липня].

Українська делегація (Володимир Залозенський, Василь Мудрий, Зеновій Пеленський) підтримали дві ухвали. Перша (“Реформа Ліги націй і прав національних меншин”) констатувала, що “приняті Лігою Націй гарантії у справі здійснення міжнародної охорони національних меншин залишились

майже не виконні і минулого року” [743, 1937, 21 липня]. Конгрес звернувся до Ліги Націй, зокрема до Великобританії, із закликом “занятися тим, щоби здійснено права національних меншин і щоби при нагоді реформи Ліги Націй подбати про дійсне налагодження і пристосування міжнародних прав та міжнародної охорони національних меншин” [743, 1937, 21 липня]. Друга резолюція Конгресу була звернена до всіх європейських національних меншин із побажанням “не знеохочуватися культурною і господарською долею, що настала наслідком жалюгідних метод боротьби проти їх природних і легальних домагань зберегти свою національність” [743, 1937, 21 липня].

Про результати роботи XIII Конгресу громадськість було повідомлювано через пресу, зокрема Михайло Данько в “Ділі” наголосив: “Рішення керманців Конгресу зорганізованих національних меншин відбути його цьогорічну (13-ту) сесію в Лондоні було, безумовно, слухне і дало добрі висліди. Світова опінія і преса звернули на нього більше уваги, ніж звичайно” [743, 1937, 27 липня]. Автор статті звернув увагу також на нові тенденції у діяльності національних меншин: “Коли розвиток політичних відносин у Європі витворив міцний зв’язок між головними національними меншинами, то з другого боку щораз сильнішим стає ідеологічний зв’язок між тими недержавними націями та державами, що станули рішуче і без застережень на ґрунт національної ідеї, не маючи в своїх межах майже ніяких чужонаціональних домішок. А ставлячи меншиневу справу на інтернаціональний ґрунт, національні меншини скріпляють і поширюють таким чином базу співробітництва між великими державами Європи” [432, 1. 92].

Останній XIV Конгрес національних меншин (25–26 серпня 1938 року) пройшов у Стокгольмі, вирішував наступні питання: 1) національна політика у повоєнний період; 2) загроза миру “з причини пошанування прав національностей; 3) домагання національностей зі становища етики та їхнє значіння для розвитку європейського права” [432, 1. 92]. Українська делегація

брала активну участь розгляді задекларованих питань: Володимир Залозецький виступав з рефератом “Положення національностей”, Олександр Марітчак виступив із доповіддю “Домагання національностей — їхнє етичне обоснування та значіння для розвитку європейського права”. Наголосивши на відмінностях між національними меншинами, які роздрібно чи в малій кількості населяють територію держави, і так званими національними меншинами, які компактно проживають на якійсь території, їхня чисельність часто сягає кількох мільйонів, вони “надають тій території окремий національний характер” [890, с. 72]. Референт зауважив, що вимоги т. зв. національних меншин повинні бути значно ширшими від вимог “звичайних національних меншин” [432, л. 93].

У резолюціях Конгресу стверджено, що “загальне положення національностей в Європі погіршується далі у застрашневий спосіб. Майже всі національностям загрожує потрійна небезпека: остаточна затрата політичного значіння, господарське зубожіння та зменшення числа населення через асиміляцію, вимушене переселення та перепони при витворенні національно свідомих клас” [729, 1938, 6 вересня]. Конгрес звернувся до урядів європейських держав із закликом провести зміни в напрямі реалізації політичної та культурної рівноправності всіх національностей.

Учасники Конгресу зверталися також у своїх резолюціях до великодержав, які відігравали провідну роль у Лізі Націй: “Конгрес стверджує, що великодержави, творячи в рр. 1919–1920 у Лізі Націй контрольний орган для справ національних меншин, вийняли себе з-під цієї контролю, через це створили засаду нерівності між державами і довели до краху, наглядним доказом якого було у 1934 р. вивідження Польщею її зобов’язань дотично національних меншин” [729, 1938, 6 вересня].

Степан Баран відреагував на звинувачення польської сторони у пронимецькій позиції представників українців у Польщі: “На XIV Конгресі “Акція Конрада Генляйна в Чехословаччині введена за вказівками і під опікою Адольфа Гітлера ні хронологічно, ні причинно не стоїть у ніякому

зв'язку з нашими національно-політичними змаганнями й домаганнями в Польщі — головню дотично наших змагань до територіальної автономії українських земель у тій державі. Наша акція у цій діяльності є зовсім самостійна, незалежна від ніякої хвилевою кон'юнктури, а тим більше від яких-небудь посторонніх чинників. Польська преса, польська політична опінія цілковито неслухно та без найменших фактичних підстав в'яже нашу справу зі справою чеських німців, не маючи буквально найменших доказів для обуснування своїх тверджень" [729, 1938, 3 вересня].

Таким чином, УНТП-УНДО вела активну зовнішньополітичну діяльність, пропагуючи на міжнародній арені необхідність розв'язання українського питання на основі права націй на самовизначення. Беручи участь доступних міжнародних організаціях – УТЛН, Міжпарламентській унії, Конгресі національних меншин, націонал-демократи виступали представниками українців Західної України. Завдяки діяльності УНДО на міжнародній арені, європейська громадськість довідувалася про становище українців в Польщі та СРСР, політику цих держав в українському питанні.

5.3. Оцінка міжнародних відносин УРП-УСРП й УСДП

На відміну від УНДО, УРП-УСРП й УСДП виявляли набагато менше зацікавлення тенденціями міжнародних відносин у 1923 – 1939 рр. Споріднені соціалістичною ідеологією, партії на певних історичних відрізках по-різному оцінювали розстановку міжнародних сил. Ухвалення комуністичної платформи на VI з'їзді УСДП змушувало соціал-демократів дивитись на європейські процеси крізь призму III Комуністичного Інтернаціоналу. Радикали нищівно критикували комуністичну практику в Радянській Україні, засуджували зовнішні орієнтири соціал-демократів.

УСДП, розпочавши переговори з Комуністичним Інтернаціоналом ще в 1921 році, поступово еволюціонувала до переходу на комуністичну платформу в березні 1923 року. Відповідно міжнародні процеси оцінювалися

соціал-демократами із класових позицій. Один із лідерів партії Микола Парфанович у виступі “Міжнародне політичне становище і УСДП” на VI з’їзді (березень 1923 року) підкреслив, що в змаганнях капіталістичного Заходу і соціалістичного Сходу останнє слово за пролетаріатом, а тому УСДП “мусить стати на шлях чисто класових інтересів і всі питання розв’язувати тільки з цієї точки зору” [129, арк. 13]. На основі виступу Миколи Парфановича з’їзд прийняв “Резолюцію в справі політичного становища”, в якій УСДП проголосила що “визволення пролетаріату як із соціальної, так і національної неволі є немислимим в рамках капіталістичного устрою і [...] об’єднання всіх українських земель в одну соціалістичну радянську республіку в союзі з існуючими вже соціалістичними республіками може наступити тільки після побіди пролетаріату над буржуазією” [123, арк. 7]. УСДП виступила за створення одноцільного фронту проти “капіталістичних буржуазних партій”.

На відміну від соціал-демократів, соціалісти-радикали категорично не сприймали політики Комінтерну, бо “він тільки на словах був за самовизначення народів, але там, де тільки зумів московський комуністичний імперіалізм, який пройшов на імсце царського імперіалізму, збороти дружньою силою визвольні стремління народів” [728, 1925, 21 листопада]. УСРП не сприймала тези Виконкому Комінтерну: “Все те робиться для світової революції й задушення контрреволюції” [728, 1925, 21 листопада].

УСРП виступила проти антидемократичних режимів, які діяли після Першої світової війни у багатьох Європейських державах та в СРСР. Члени партії вважали ці диктатури “політичною хірургією”, яка може бути “переходовим і дочасним явищем в історії народів” [501]. Водночас друкований орган УСРП підкреслив: “Культурний буржуазний Захід ані в думці не має української справи. Хиба що нові можливості визиску українських земель та українського народу. Коли й згадував про Україну, то лише як про добрий об’єкт для своєї колонії”. Тому й зорієнтовані на Захід похиталися у своїй вірі. Почалася переоцінка цінностей” [533].

Рішення Ради послів держав Антанти 14 березня 1923 року щодо Східної Галичини зблизило українських радикалів із світовим соціалістичним рухом, який радикали вважали “дитиною демократичного руху” [982, с. 112], скріпило впевненість членів партії у правильності політики “орієнтації на власні сили”. “Громадський голос”, який віддзеркалював настрої більшості членів партії, констатував, що “буржуазний” табір (насамперед УНТП) пропагував підтримку Антанти, очікуючи, що вона “принесе нам всі національні блага” [641]. Натомість радикали, “ризикуючи наразитися на непопулярність, виказували помилковість такої політики і голосили клич власної праці власними силами. Рік 1923 підтвердив цю[...] політику” [641].

Тактика “орієнтації на власні сили” не завадила радикалам прискіпливіше подивитися на політику європейських соціалістичних партій. 21 травня 1923 року в Гамбурзі (Німеччина) відбувся світовий Конгрес соціалістичних партій, (окрім партій, що увійшли до III Інтернаціоналу). Українську делегацію представляли члени УПСР, УСДРП, а також представники УРП. “Всі ті групи, — зауважив політичний оглядач “Громадського голосу”, — ставлять резолюцію до ухвалення конгресові, в якій осуджується окупація українських земель по обох боках Збруча і протестується проти порушення принципу вільного самовизначення народів відносно всіх недержавних народів сходу Європи, яких економічний розвиток і революція пробудила до активного політичного життя” [569].

Однак РСІ, незважаючи на заперечення українських партій, ухвалив компромісний варіант резолюції, у якому йшлося: “Конгрес звертає увагу робітничих мас на те, що не лише на заході, але й на сході топчеться ногами право самоозначення народів. На території народів, відокремлених від Росії, від Балтійського аж до Чорного моря, на Балканах і в середній Європі визначено деякі державні границі не по праву самоозначення народів, але диктовано їх насильством. Конгрес накладає обов’язок на соціалістичні партії боронити прав на самоозначення тих всіх народів” [569].

УРП розкритикувала підсумкову резолюцію з'їзду. Радикали з обуренням відзначали, що в документі “не названо тих безправств по імені, а звичайно крутяться, щоби не наразити собі московських, румунських, чеських, польських чи сербських соціалістів. Не ріже правди в очі, але завиває їй, як щось смердюче, в папірчик. Тому можна відразу заявити, що той конгрес не відіграв тієї ролі, яку заміряв” [569].

Обурення членів партії рішенням соціалістичного конгресу поступово переросло в розчарування, що, урешті-решт, спричинило деяке дистанціювання від діяльності РСІ. Зважаючи на подальшу бездіяльність світової громадськості щодо вирішення українського питання, УРП наголошувала на необхідності дотримуватися тактики “орієнтації на власні сили”: “Робітничі маси поневолених народів повинні ясно собі дати справу, що відкидати моральну, чи матеріальну поміч в боротьбі за повне національне й соціяльне визволення було би нерозумно, але й що й надіятися на те, що хтось мовляв за нас, без нас все зробить, буде не лиш ще більшим нерозумом, але просто злочином супроти себе самого, супроти поколінь і супроти соціалістичного ідеалу свободи” [569].

УРП також “не могла задовольнитися” демагогічними підсумковими ухвалами Виконавчого Комітету РСІ (1925 рік) в яких, зокрема, визначено основні завдання боротьби: “1) вогні національної гризні в Західній Європі належить оконечно погасити. В тій цілі треба перевести до кінця розоруження, віддати Німеччині окуповані області; 2) після ратифікування Локарнського договору повинна відбутися конференція в справі розоруження згідно з постановами загального зібрання Союзу Народів; 3) договір про полагодження міжнародних спорів повинен поширюватися й повинен обов'язувати всі держави так як це задумано в Женеві, але не переведено в життя; 4) робітнича кляса повинна уважати, щоби порозуміння між державами західної і центральної Європи, яке має на цілі полагоджування й усунування спорів, не перемінилось в союз проти інших держав, а спеціально проти більшовиків” [544].

Радикали вважали, що РСІ “не збирається лікувати основну причину війни народів з народами, він не виступає ані не бореться за визволення поневолених та визискуваних народів — він хоче, щоби так було, як є” [544]. УРП наголошувала, що постанови не можуть заспокоїти поневолені народи (в т. ч. український) та задовольнити їхні вимоги, натомість вони стоять на сторожі несправедливості, що панувала перед світовою війною та ще більше посилилася в наслідок угод імперіалістичних держав” [544].

Антиукраїнська політика польського уряду, ідеологічне протиборство з УНДО, боротьба з комуністичним рухом у Західній Україні, а також бажання залучити до соціалістичного руху якнайбільше населення краю напередодні виборчої кампанії 1928 року до вищого законодавчого органу Польської держави переконало членів партії в неминучості вступу УСРП до РСІ. Зважаючи на те, що останній пропагував демократичні цінності і виступав проти “всякого політичного утиску, диктатури та національного гніту” [527], 1928 року УСРП звернулася до Екзекутиви цієї впливової організації із проханням прийняти партію до своїх лав. “Це бажання усно висловила й передала на письмі окрема делегація УСРП на Конгресі С.Т.І. [РСІ – І. С.] в Брюсселі”, — повідомляв “Громадський голос” [527]. У резолюціях XXXI конгресу УСРП від 3 лютого 1928 року проголошено: “Тереном, на який мусимо добиватися здійснення наших людських і національних прав є Соціалістичний трудовий інтернаціонал [РСІ – І. С.]. Люде, що змагають мирною, а не виключно воєнною дорогою до визволення, є людьми завтрашнього дня. Ті, котрі лише війною хочуть добитися розв’язки українського державного питання, є людьми вчорашніми. І тому ми мусимо бути людьми завтрашнього дня” [439, л. 9].

З’їзд УСДП 8–9 грудня 1928 року також обговорив питання можливої участі соціал-демократів в діяльності РСІ. Її започаткував Володимир Темницький оцінкою стану міжнародного робітничого руху: “Сучасне розбиття роб[ітничого] міжнар.[одного] руху шкідливе. Якби був можливо один фронт, не було би того, що бачимо в Італії, в Уорщині, Англії (наступ

консерваторів) і т. д. Розбитий пролетаріат не може опертися наступові реакції. Тим часом усі виступи Третього Інтерн[аціоналу] спрямовані не проти буржуазії і реакції, але Другого Інтерн[аціоналу], проти робітників, що в нім організовані. Мимо усіх різниць між обома Інтер[аціоналами] все ж таки головним спільним ворогом робітника є капіталізм” [128, арк. 4].

Володимир Старосольський намагався порівняти діяльність II і III Інтернаціоналів в минулому: “Щодо опортунізму II Інтерн[аціоналу], то належить зазначити, що об’єктивні міждержавні відносини в Європі перед війною і в часі війни условлювали тактику II Інтерн[аціоналу], що був до того заслабий аби запобігти війні. Тим часом III Інтерн[аціонал] кинув гасло: долой війну, і ми бачимо як незабаром сам підняв нові війни. Кинув гасло знесення кари смерті, але ледве чи було де більше присудів на кару смерті як в Світах. В маніфесті Троцького перед походом в Україну сказано, якщо совітські війська визволять Україну, то всі москалі заберуться, але так не сталося” [128, арк. 5].

Делегати конгресу Дацко (Перемишль) і Сулик (Стрий) наголошували на необхідності вирішити питання приналежності до Інтернаціоналу. Представник Перемишльської делегації Гонтарський заявив категорично: “Щодо II Інтернаціоналу становище Перемишльської групи негативне. Не вступимо і не будемо співпрацювати. Ми нація поневолена, а там представники пануючих, яких становище до нас досі не ясне і не щире” [128, арк. 7].

Порфір Буняк висловився проти вступу в новостворений Інтернаціонал: “Зі Старосольським спорити не можу, він професор університету, він за II Інтернаціонал, а я ні. Не можу сказати і не можу боротися з усякими аргументами, але чую, що туди не піду[...]. Є різні погляди, кому де добре, а нам не там, ні ту. Головне з’єдинити укр[аїнський] пролетаріат. Чи наш малий гурт не заважить на вазі міжнароднього розміру як ми скажемо, що хочемо з’єднання усіх в один новий Інтернаціонал? Чи нашого голосу послухають?” [128, арк. 7].

Вдруге виступивши в дискусії, Володимир Старосольський констатував: “Інтерн[аціонали] II і III – це два окремі світи, дві тактики і т. д. До третього не приймуть того, хто не слухає Москви. Різниця між нами, а ними велика. Підставове для кожного соціаліста належати до міжнародної спілки. Тепер актуальна справа прийняття УСРП до II Інтернаціоналу. Не можна казати, що вона нас не обходить. Не можна теж ставити на рівні нас і їх у відношенню до основ, на яких існує II Інтерн[аціонал]. Цей по своїй суті, заложенню, і більшості марксистський, так як і ми, а УСРП як російські есери, це соціалісти-народники. Арена Другого Інтерн[аціоналу] одинока, де можемо прийти до слова” [128, арк. 8]. Однак ці слова викликали гострі емоції на з’їзді соціал-демократів, із залу лунали протести із запитаннями: Куди ми повинні іти – до Варшави? Чи II Інтернаціонал створив будь-яку соціалістичну державу? Чи II Інтернаціонал в змозі стримати початок нової війни?”. Зрештою, питання вступу до РСІ відкладено на останній з’їзд.

УСРП послідовніше, на відміну від соціал-демократів, наголошувала на позитивних моментах вступу партії до Соціалістичного інтернаціоналу. По-перше, радикали відзначали “свідомість тої моральної сили, яку дає завжди велика масова організація”. По-друге, це “воля, яка зміцнюється в душі організованого члена СТІ також на своєму терені добитися до успіху того суспільного й політичного ідеалу, до якого стремить уся організована сім’я працюючих людей світа” [527].

УСРП активно критикувала Комінтерн, створений, на думку соціалістів-радикалів, для боротьби з демократією та народовладдям. “Диктатура жмінки людей в СРСР не допускає до голосу у правлінні не тільки широких мас селянства й робітництва, але й навіть своїх партійців, — ідеться у повідомленні “Громадського голосу”. — В господарській ділянці є це лад безприкладного визиску широких мас селянства й робітництва через пануючий державний капіталізм. Комуністичний інтернаціонал підпорядковується уповні імперіалістичній політиці московського Кремля і всі змагання поневолених царатом народів до волі — допоміг здавити вогнем

і мечем. Нема ані одного народу царської імперії, якому большевики допомогли би визволитися” [527].

Соціалісти-радикали констатували: “Європейський соціалізм мав уже змогу добре придивитися до дійсної практики комуністичної диктатури на Україні в Росії, і тепер європейські соціалісти вже не дають себе обманути ніякій фарисейській пропаганді комуністів[...]. Європейський соціалізм відвернувся взагалі від усякої думки про диктатуру. Навіть диктатура пролетаріату не має тепер кредиту серед більшості трудових мас Європи. Селянство і робітництво мало вже нагоду бачити на практиці і “пролетарську” диктатуру, і буржуазно-фашистівські диктатури (Греція, Італія, Іспанія). Трудові маси у своїй величезній більшості не хочуть ніякої диктатури над собою — ні одної особи, ні партії, ні класи” [701].

22 лютого 1931 року, згідно з рішенням Екзекутиви, УСРП прийнято до РСІ. Як згадував лідер соціалістів-радикалів І. Макух, “прийняття тягнулося довгий час, бо Соціалістичний Інтернаціонал привик мати в себе державні нації. А українці були недержавною нацією, а крім того, Польська соціалістична партія була проти прийняття нашої партії до Інтернаціоналу. Причина була така, що польські соціалісти не бажали, щоб ми, будучи в інтернаціоналі, критикували їх поведінку й поведінку Польщі щодо українського народу. Але вкінці екзекутива Соціалістичного Інтернаціоналу мусила прийняти нас як повноправного члена” [490, с. 386].

Вступаючи до нього, соціалісти-радикали наголошували на боротьбі за реалізацію трьох основоположних ідей: 1) моральна справедливість. У цій ідеї “міститься ідея природних прав кожної людини, яких їй ніхто не має права відібрати, коли вона сповняє свої суспільні обов’язки”; 2) рівне право для всіх. Нація повинна “статися суспільством рівноправних людей, товаришів”; 3) загальне добро всіх членів нації та її найкращий розвиток. За таких умов “соціалістичний рух не є[...] метою самою для себе, бо він згідно з основами нашої ідеології є лише зсобою до перетворення загального добра цілого працюючого українського народу” [982, с. 116].

Інтереси партії в РСІ захищав Михайло Матчак. Секретар цієї організації Ф. Адлер висловив сподівання “на з’єдинення українського соціалістичного руху на наших західних землях” [728, 1931, 14 березня]. Оцінюючи вступ УСРП до РСІ, “Громадський голос” оптимістично зауважив: “Ця одинока незалежна політична організація українських працюючих людей сіл та міст уже не тільки фактично, але й формально стала в одній лаві трудящих людей цілого світа, щоби разом з ними спільно змагати до перебудови капіталістичного ладу на соціалістичний лад, в якому не буде визиску чужої праці ані політичного утиску” [527]. Вступ УСРП до РСІ позитивно оцінили інші українські соціалістичні політичні партії. Зокрема члени закордонної групи УСДРП відзначили, що прийняття УСРП може “тільки сприяти розвитку соціалістичного руху на українських землях під Польщею і буде зміцнювати вплив демократії й соціалізму між українською людністю” [728, 1931, 14 березня].

У липні 1931 року у Відні заплановано провести Конгрес РСІ, тому на засіданні Екзекутиви розглянуто низку невідкладних справ. Представники УСРП на рівних правах з іншими членами організації взяли участь в ухваленні низки резолюцій. Зокрема в першій з них висловлено стурбованість зростанням безробіття в європейських країнах. Наголошено, що “сучасна криза капіталізму робить ще необхіднішим заміну капіталістичного суспільного устрою новим соціалістичним”, і висунуто вимогу, щоб “в окремих країнах без демократії міжнародне бюро праці при Союзі Народів домагалось охорони прав безробітної людности” [728, 1931, 14 березня]. Спеціальна резолюція передбачала запровадження п’ятиденного робочого дня. Завдяки українським соціалістам-радикалам та представникам УСДРП на Екзекутиві детально проаналізовано політичну ситуацію в СРСР. Зважаючи на терор та репресії в цій країні, РСІ ухвалив надіслати до уряду СРСР протест “проти невинного мучення невинних людей” [728, 1931, 14 березня].

У нарадах Виконкому РСІ 18–19 березня 1933 року у Цюриху (Швейцарія) узяв участь Михайло Матчак. “Громадський голос” повідомив, що зібрання розглянуло міжнародну політичну ситуацію та накреслило подальші дії оборони народовладдя та “проти наступу” [546].

Особливу увагу Екзекутива зосередила на відносинах із Комінтерном. Соціалісти наголосили: тільки за умови, що комуністи розроблять пакт про ненапад, можна вести подальші переговори про співпрацю. Інакше — “окремим соціалістичним партіям Екзекутива взагалі забороняє входити в будь-які зв’язки з комуністичною партією” [663]. У дискусії взяв участь представник УСРП Михайло Матчак, який зауважив: “Ми не можемо в ніякім разі входити в будь-які фронти з комуністичною партією, бо диктатура комуністичної партії на Великій Україні дослівно поводитья з українським працюючим народом так, як фашисти (чи там фашисти наслідують комуністичні способи). Не може бути бесіди в нас про будь-який спільний фронт, заки нема моральних основ для цього з боку комуністичної диктатури” [663].

21 серпня 1933 року у Парижі відбулася конференція РСІ, основне завдання полягало в розробці подальшої тактики в боротьбі за визволення людини та її праці. Однак представник УСРП не зміг прибути на конференцію через проблеми з оформленням документів. Представники партії оголосили власний меморіал, у якому схарактеризували становище українців по обидва боки Збруча [603].

На конференції РСІ, що відбулася 13–14 листопада 1934 року в Парижі, делегати обговорювали звернення Комінтерну про можливу співпрацю і створення єдиного фронту. Проти такого наміру УСРП заявила рішучий протест, наголосивши, що комуністи “страшили в Європі серед робітних мас своїх колишніх впливів” [625]. Разом із наддніпрянськими еміграційними соціалістичними партіями соціалісти-радикали оприлюднили письмовий меморіал, у якому “висловилися рішуче проти всяких переговорів з Комінтерном у справі співпраці з ним, стверджуючи, що вся пропозиція

Комінтерну — це виключний маневр московської влади, в щирість якої ніхто не може вірити” [625].

У письмовій заяві Екзекутиві РСІ делегат УСРП зауважив, що співпрацювати із Комінтерном можна лише за умов, що СРСР, по-перше, звільнить із ув’язнення політичних в’язнів, робітників і селян; по-друге, гарантуватиме право союзним республікам на вільний національно-культурний розвиток; по-третє, виконає гарантоване Конституцією право на вільний вихід із Союзу. “Без переведення в життя тих засадничих прав і без попередньої гарантії, що ці права будуть сповнені, — ідеться в заяві УСРП, — не може бути ніяких переговорів з Комінтерном” [625].

Однак підсумкові резолюції РСІ щодо Комінтерну були значно “м’якшими”, аніж у попередні роки, що пояснюємо співпрацею соціалістів із комуністами у низці європейських держав. Більшість соціалістів Великобританії, Данії, Голландії, Швеції, Чехословаччини, України та інших країн відмовилися співпрацювати з комуністами. Меншість становили значно впливовіші делегати із Франції, Німеччини, Австрії, які підтримали ініціативу Комінтерну. У підсумку РСІ надав право своїм членам самостійно вирішувати: співпрацювати у своїх країнах із комуністичними організаціями чи ні. УСРП наголосила, що “завжди була проти всяких переговорів з комуністами доти, доки над українським працюючим народом панує кровава московська диктатура” [625].

Лідер соціалістів-радикалів Іван Макух дещо перебільшив зовнішньополітичну активність УСРП після “пацифікації” 1930 року, коли “треба б було негайно діяти, щоб спинити цей урядовий розбій та здерти з польського режиму маску “легальности” в світі” [490, с. 403]. Аналізуючи тодішні події, він підкреслював: “Треба було негайно вислати довірену особу за кордон для започаткування акції перед світовою опінією і перед Лігою Націю. УНДО в той час було – по заарештуванню свого голови – безсильне. УСРП тоді взяла на себе той обов’язок. Вона вислала нелегально до Праги інж.[енера] І. Лучишина, який зараз там перевів цілу акцію по європейських

українських осередках і в США. Як зручно він виїхав і акцію перевів через довірених діячів (І. Мазепу, В. Петрова, С. Довгаля, П. Феденка, Я. Зозулю, Г. Денисенка та інших), так неспостережно й вернувся до краю” [490, с. 403].

Суперечливі ухвали РСІ, зменшення реального впливу цієї організації на суспільно-політичні процеси в Європі з огляду на зростання комуністичного та фашистського рухів на тлі невирішеності українського питання, призвели, де-факто, до виходу УСРП із цієї організації. Отже, період активної міжнародної діяльності партії (1928–1934 рр.) змінився періодом вичікування та реалізації стратегії “орієнтації на власні сили”. Відзначмо також скептичне ставлення УСРП до можливості реалізувати ухвали Конгресу національних меншин, незмінним учасником яких були представники УНДО. Політичний оглядач “Громадського голосу” саркастично відзначав, що здебільшого “Конгрес займався чисто теоретичними питаннями[...] в тім часі, як положення національних меншин не дуже рожеве” [582].

Дистанціювання від світового соціалістичного руху сприяло консолідації українських соціалістичних партій. 29–30 грудня 1934 року у Львові відбувся з’їзд делегатів УСРП, УСДП, УСДРП, УПСР. Основна мета заходу — об’єднати соціалістичні сили. Перша українська соціалістична конференція завершилася ухваленням низки резолюцій та утворенням Українського соціалістичного блоку. У резолюціях, здебільшого присвячених оглядові міжнародної ситуації, ішлося таке: “Панування диктатур у великій частині сучасної Європи спричиняє зріст мілітаризму в цілому світі та робить реальною загрозу нової світової війни. В разі вибуху світової війни українському народові загрожує небезпека стати об’єктом нових імперіалістичних планів. Конференція вважає, що єдиною гарантією справжнього визволення українського народу є всебічна гарантія українських сил, незалежних від чужих чинників” [686].

Особливе обурення делегатів українського соціалістичного з’їзду викликало становище українців УСРП. Делегати конференції “підносили перед цілим світом свій рішучий протест проти цієї політики, яка чиниться

над українським народом та осібню проти голодової політики большевицької Москви і проти недавніх розстрілів на Україні, що їх жертвою стали, між іншим, члени комуністичної партії” [686]. Водночас з оптимізмом прозвучала впевненість, що “українське селянство і робітництво зломить протинародню большевицьку диктатуру Москви і на руїнах цієї кровавої тиранії збудує вільну демократичну соціалістичну державу українського народу” [686]. Однак, окрім декларацій, реальних кроків щодо об’єднання українських соціалістів зроблено не було.

Незважаючи на те що УРП-УСРП пропагувала політику “орієнтації на власні сили”, члени партії із зацікавленням спостерігали за перебігом світових політичних та соціально-економічних процесів у міжвоєнній Європі, адже завершення Першої світової війни не вирішило численних національних проблем. “Вона [війна. — *I.C.*] не сповнила тих надій, які на неї мало право покладати людство, — ідеться у “Громадському голосі”, — Світова війна не принесла здійснення того клича, під яким вона велася, — не принесла визволення всім поневоленим народам” [529].

Водночас члени УСРП усвідомлювали, що “події, які діються довкруги, [...] діляють постійно вплив і на українських загал[...]. Ними цікавляться і різно реагують на них не тільки люди, що виключно займаються політикою і проводять нею, але й широкі народні маси” [506].

Зважаючи на фактичний розпад Антанти, міжнародні відносини в Європі упродовж першої половини 20-х рр. ХХ ст. члени партії називали “розхитаною рівновагою”, оскільки міжнародно-правові договори, укладені після завершення Першої світової війни не забезпечували стабільності на континентальній Європі. “Штучно створена рівновага не могла довго утриматися, — констатував політичний оглядач “Громадського голосу”. — Її захитувала раз-у-раз боротьба поневолених народів за свою волю та боротьба працюючого народа внутрі кожної держави. Крім цього, не могла довше встояти і сама Антанта” [567]. Подальші спроби досягнути порозуміння між європейським державам, на думку соціалістів-радикалів, також не мали

успіху: ні Генуезька, ні Лондонська конференція не вирішили проблеми; завершився невдачею план Дауеса.

УРП виокремила два чинники, які посилювали напруження у міжнародних відносинах: 1) боротьба за нафту; 2) боротьба за ринки збуту. “Запах нафти сьогодні ділає так само на дипломатів, військових чи купців і фабрикантів неодиноких держав, як ділає запах сала на kota, — констатували соціалісти-радикали. — Розвиток автомобілізму, летництва, їх зростаюче значення у висліді слідуючої війни, їх значіння у міжнародній торгівлі, все те складається на те, що де тільки б’є смердюче джерело нафти, там уже звертається нюх і зір дипломатів” [504]. Не менш вагомим чинником політичної стабільності в Європі був мирний перерозподіл ринків збуту між європейськими і американськими компаніями.

Як констатувала УРП, у першій половині 20-х рр. ХХ ст. великі європейські держави, передусім Великобританія, Франція, Німеччина, переживали тривалу кризу, спричинену значними видатками на військові потреби в роки Першої світової війни. Партія не підтримувала тогочасної політики жодної європейської держави. З одного боку, члени партії критикували Францію, Бельгію і Польщу, з іншого — Великобританію, Італію і Німеччину за “тиху боротьбу, яка стає щораз сильніша і більше нерозумна” [607]. “Безкровною, страшною війною” назвав часопис “Громадський голос” відносини між Францією і Німеччиною: “Діється щось таке, як між тими господарями, котрі зачали процесуватися. Замість того, щоби зайвий гріш обернути на поправку господарства, викидають його на стемплі, на адвокатів та готуються до нових процесів. Зараз по світовій війні побідні держави Заходу, пянні свідомістю своєї сили, ділили між собою свою добичу, збиткували досхочу над своїми жертвами” [607]. Радикали критикували мілітаристські держави, оскільки у цих країнах “щораз більше прикручуються податкові шруби” [673].

Власне через непродуману податкову політику, вважали радикали, Англію, Францію, Німеччину, Італію охопив страйковий рух [673]. УРП

наголошувала: “Забезпечити мир зможе тільки побідне працююче робітництво і селянство, коли воно стане у власті і коли буде кермуватися духом міжнародної рівності і солідарності” [567]. Члени партії передрікали Німеччині соціальну революцію, зважаючи на наростання дорожнечі, на знецінення національної валюти, значні проблеми із соціальним забезпеченням мало захищених верств тощо. “Грозить Німеччині не революція, а повна анархія. До революції збиралися то комуністи, то монархісти. Але сьогодні ні одні, ні другі не мають відваги, бо знають що тоді лише втримаються при владі, коли зможуть усунути лихо” [534].

Наголосімо, що УРП оцінювала європейські події крізь призму соціалістичних ідей. Партія виступала проти антидемократичних режимів, які після Першої світової війни сформувалися в деяких Європейських державах та в СРСР. Ці диктатури члени партії вважали “політичною хірургією”, яка може бути “переходовим і дочасним явищем в історії народів” [501]. Зміцнення фашистського режиму в Італії змістило акценти радикалів на боротьбу проти цієї ідеології, розвінчання низки міфів та стереотипів. Радикали вважали, що “історія тих країн, у яких упала демократія, показує, що прихильники диктатури помиляються[...]. Демократія засталася цілою у тих країнах, де вона вже була віддавна” [694]. “Громадський голос” наголошував, що “більшевизм і фашизм — зілля з одного поля: диктаторські режими виростають там, де маси ще не навчилися самі собою володіти, отже, там, де ще живе дух отари овець, що має свого провідника-барана, який іде попереду, а отара сліпо, не думаючи за ним” [694].

Вважали, що держави, у яких панують диктаторські режими, підривають демократичні цінності західноєвропейських держав. “Вони думали і думають, — відзначав Панас Феденко, — що коли впаде демократія, то владу захоплять комуністичні партії, а тим самим почнеться світова революція” [694]. Проте демократія “там розвивається і твердо стоїть, де є вироблені вільні незалежні характери, де в людях розвинена особиста гідність. Там, де є

лиш запобігання і поклони перед сильними світа цього, не може вдержатися демократія” [694]. УРП виділила спільні риси диктаторських режимів. “Кожда диктатура, в першу чергу, старається розбити масові організації, бо в кожній добачує небезпечного для себе противника, — відзначали члени УРП. — В першу чергу, старається розбити ворожі до себе соціалістичні партії” [578]. Як приклад автор статті “Коли для панів чорні дні?” наводив диктатуру Беніто Муссоліні в Італії, Прімо де Рівера в Іспанії, Вальдемараса — у Литві, Міклоша Хорті — в Угорщині” [578].

УРП ґрунтовно проаналізувала перші роки правління Беніто Муссоліні в Італії та політичну ситуацію в Іспанії. “Громадський голос” не раз повідомляв читачам про численні переслідування діячів інших політичних партій, громадських організацій, профспілок в Італії. “Одиною виною тих битих і катованих людей було те, що вони не хотіли признавати диктатури в державі, — наголошували соціалісти-радикали, — вони добивалися того, щоби весь народ був господарем держави та громади та щоби в державі поступали всі після справедливих прав, а не на підставі однієї волі фашистів” [693]. Фашистський режим в Італії існував тільки завдяки терористичним методам діяльності фашистів на чолі із Б. Муссоліні. Члени партії застерігали: “Фашисти розбивали силою всяку культурну, господарську чи професійну організацію, хоч би ці організації зовсім не займалися політикою, бо диктатура може держатися при владі тільки тоді, коли має до діла з неорганізованим народом. Тим безоглядним терором розбивали фашисти всі організації, стероризували суди, урядниками поробили лише своїх людей, узброювали окремо свою фашистську міліцію з кількадесят тисяч осіб і в той спосіб досягли остаточно своєї мети” [693].

Соціалісти-радикали також розкритикувала диктатуру Прімо де Рівери в Іспанії, адже його непродумана соціально-економічна політика привела Іспанію “на край господарської руїни. Невдоволення шириться не тільки між робітництвом, але й між поступовим студентством, та глибоко вкорінилося в

рядах армії[...]. Все те є ознаки, що революція в Іспанії може розгорітися уже найближчим часом” [594].

Оцінюючи 1927 рік, УСРП наголошувала, що це був “рік передишки” оскільки “не було ніяких таких подій, які рішали про судьбу народів і держав” [559]. Політичний оглядач “Громадського голосу” відзначив політичну нестабільність, що панувала в Європі: “Європа немає досі виразних союзів великих держав. Кожна з великих держав старається лише притягнути на свою сторону поодинокі малі держави[...]. Брак виразних союзів невеликих держав не дає змоги полагодити спірні справи, які висять над Європою” [559]. На тлі “політичного затишшя” кінця 20-х років увагу УСРП привернула виборча кампанія у США 1928 року. Соціалісти-радикали уважно стежили за її перебігом, оскільки переконували галичан, що президент цієї країни визначав політичний клімат у Європі: “Політика Куліджа ствердила твердо, що розвареній Європі не дарує ані одного американського цента, вона постійно сторонить від політики Союзу Народів[...]. Америка довела до противоєнного договору Келльога, котрий наробив стільки кваців в Європі, скритого невдоволення, а рівночасно зовсім невинувато залишив за Америкою німб миролюбивої держави” [514]. УСРП вітала перемогу на виборах Гувера. Позицію партії поділяли такі країни, як Німеччина та СРСР, які “бажали використати для себе існуючі між Європою і Америкою, а блище сказати між Англією і Америкою розходження” [514]. Обрання президентом США Гувера, як констатував політичний оглядач “Громадського голосу”, збіглося з падінням Кабінету Міністрів Пуанкаре у Франції. “Так і приходить на думку, — ідеться у часописі, — що тут існує тут певний тайний зв'язок між тими подіями” [688]. Зв'язок, на думку кореспондента, полягав у тому, що “Пуанкаре — заклятий ворог Німеччини, завзятий прихильник англійсько-французького союзу у цій світовій політиці уступає саме в хвили, коли Америка вибором Гувера неоднозначно заявила, що буде протиставитися і на дальше перевазі англійсько-французького зближення” [514].

Відносну політичну стабільність у Європі порушила світова економічна криза, що сколихнула континент на зламі 20 – 30-х років ХХ ст. Із-поміж європейських держав, констатувала УСРП, у найважчому становищі перебувала Німеччина. 1931 року президент США Гувер ініціював рішення Ліги Націй про відтермінування справи репарацій цієї країни на один рік, щоб таким чином допомогти економіці Німеччини. Однак УСРП не вірила у можливе швидке фінансове відродження німців, прогнозувала наростання протестного гніву, що може спричинити революційні події. Водночас соціалісти-радикали наголошували: “Не є виключене, що при нагоді того фінансового перелому в Німеччині будуть пробувати фашисти робити державний переворот. Щоби той переворот був цілковито успішний, у це можна сумніватися, бо в Німеччині є сильна соціалістична організація, яка не пустила б до фашистівської чи комуністичної диктатури” [627]. Причиною фінансової кризи у Німеччині УСРП вважала не “воєнні тягари”, а “цілий капіталістичний лад”. Соціалісти-радикали наголошували, що “вибратися з тої кризи капіталістичний лад не може, бо це його внутрішня хвороба. Вилічити людство з господарських безпорядків і визиску зможе тільки соціалістичний лад” [627]. Через Німеччину Європа поринула у вир політичного хаосу: “Через німецький фінансовий крах, який, наче землетрус, захитав усім політичним і суспільним життям тої великої держави, не спинився тільки у самій Німеччині. Він переходить на Англію, якої гріш — незахитаний досі фунт шерлінг, зачинає падати в ціні [608].

Від 1930 року УСРП пророкувала Європі нову війну, яка набуде світових масштабів. “Ріжні радяться проекти, щоби зарадити лихові, — ішлося у тогочасній пресі, — але правительства не прислухаються до тих проектів і як нетлі до вогню, уперто йдуть до війни, заступаючись за повоєнні договори як за щось непорушне й конечне до життя своїх народів” [716]. Джерелом можливого вогнища війни соціалісти-радикали вважали фашистські країни, а також невизначеність політичної ситуації в Іспанії.

Саме тому УСРП вітала перемогу “волі народу” в Іспанії після втечі короля Альфонса XIII до Франції. Партійний орган соціалістів-радикалів констатував: “Не допомогли іспанській диктатурі мільйони гроша, здертого з іспанських народніх мас на оплату тисячі своїх тайних агентів, не допомогло й те, що за нею стояла церква. Побідила воля народу — побідило вічне, невмируще змагання широких народніх мас самому рішати про всі свої справи” [640]. Водночас партія вітала прихід до влади в Іспанії республіканців, відзначаючи “важкий спадок” демократичних сил від своїх попередників [640].

УСРП підтримувала іспанських соціалістів, які після парламентських виборів 1931 року здобули 138 мандатів, натомість комуністи не отримали жодного, незважаючи на матеріальну допомогу Комінтерну [548]. Значне зацікавлення соціалістів-радикалів викликали результати голосування в Каталонії. Проводячи паралелі із Західною Україною, яка перебувала у складі Польської держави, “Громадський голос” відзначав: “В Каталонії майже всі мандати здобули Каталонці, котрі довгий час добивалися права до життя як окремих народ, але іспанська монархія до того не допускала” [548].

Напередодні парламентських виборів у Німеччині 1933 року, у статті “Хто вони в дійсності?” [699]. УСРП проаналізувала міжнародну політичну ситуацію, виокремила проблеми, із якими зіткнулися європейські держави. Першочерговою із них соціалісти-радикали вважали швидке поширення фашистського руху, який вони вважали “буржуазним, протинародним” [699]. У багатьох європейських державах фашистські партії зазнали поразки, однак у Італії, Німеччині, в Болгарії та Югославії багатьох країнах “диктатура фашистівська сидить у сідлі, де прихильники большевицької диктатури — комуністи — розвили соціалістичний рух та ще помагали фашистам здобути владу” [699].

УСРП переконувала, що фашистський рух — не національний рух. Це, зокрема, довели події в Чехії та Латвії. Тут, стверджували соціалісти-радикали, “фашисти збройним замахом виступили проти своєї державності,

наскрізь національної влади[...]. Очевидно, що виступають вони проти своєї державної влади не з причин загальнонаціональних, але з особистих і вузько партійних” [699].

5 березня 1933 року в Німеччині відбулися вибори до парламенту. УСРП вітала їх результати, адже, незважаючи на “кровавий терор, безправства поліції, масові арешти” та підпал парламенту, націонал-соціалісти не зуміли здобути більшість у парламенті. “Німеччина стоїть далі перед страшними боями буржуазії з працюючим народом, — констатував “Громадський голос”. — При їм буржуазія всіми капіталами спомагає свою лоївку — фашизм. Цей фашизм має назад у неволю загнати працюючий народ” [713]. УСРП, як член РСІ, підтримувала німецьких соціалістів. Партія була переконана, що підпал німецького парламенту — провокація націонал-соціалістів, здійснена для розпуску комуністичної і соціалістичної партій [568]. У статті “Що дав Німеччині Гітлер?” один із лідерів УСРП Михайло Матчак констатував: “Щораз ясніше стає всім, хто безпристрасно дивиться на те, що діється в Німеччині, що панування Гітлера не принесло ніякого добра працюючим масам німецького народу” [718].

На думку УСРП, від другої половини 1930-х років міжнародна політика “розвивається з дуже великими викрутасами”. Основна причина загострення міждержавних відносин — фашизація деяких європейських країн, які, “озброєні по зуби, мусять пускатися на політичні авантури, щоби лише витримати велетенське політичне внутрішнє напруження у власних державах” [532]. Із приходом Гітлера до влади Німеччина стає вогнищем воєнної небезпеки: вона починає ставити низку вимог, висувати чимало претензій. Зрозуміло, що ще нікому не подобався такий супротивник у Європі — це “постійне джерело неспокою” [629].

Вступ СРСР до Ліги Націй, зміцнення націонал-соціалістської партії в Німеччині викликало обурення УСРП. Партія намагалася знайти відповіді на запитання: “Яким чином диктаторські режими, зважаючи на їх антинародну сутність, здобувають визнання світової громадськості?”. Соціалісти-радикали

вважали, що 1935 рік став переломним у відносинах Заходу та СРСР. Під впливом наростання агресії Німеччини Великобританія та Франція розпочали діалог із Радянським Союзом. Висловлюючи позицію партії, “Громадський голос” відзначав: “Тепер, коли німецький фашизм почав грозити війною на всі боки, стала західноєвропейська буржуазія в ріжні союзні взаємини зі світським союзом[...]. Тому тепер, в умовах приязни зі совітами в заграничній політиці, є західноєвропейська буржуазія глуха й сліпа на те, що діється під большевицькою кровавою диктатурою” [680]. Водночас партія розкритикувала громадсько-політичні організації Західної України, які “захоплюються буржуазними голосами про “досягнення” большевиків і під впливом агітації московських агентів починають вірити в те кадило, яке буржуазія курить біля свого нового ідола” [680].

УСРП наголошувала, що “знаходяться в Європі люди, котрі роззявляють роти й дивуються, що, мовляв, большевики мають “досягнення”. На думку соціалістів-радикалів, “за таку добу можуть похвалитися своїми здобутками навіть найпримітивніші народи. Московські більшовики від них відрізняються тільки тим, що віддають більше уваги саморекламі, ніж самій суті своїх досягнень” [680]. Однак партія визнала-таки деякі досягнення, проте “оцінка їх належить до історії” [680]. Соціалісти-радикали наголосили на еволюції відносин між Німеччиною та СРСР: “Сьогодні для Німеччини Совітський Союз не вуйко, а семиголовий змії, який збирається і здібний проковтнути цілий світ, з його світовою культурою, з його віковими і світовими традиціями. Тому Німеччина закликає тепер цілий світ до христового походу проти СРСР” [680].

Громадянську війну в Іспанії УСРП вважала внутрішньою проблемою не тільки Іспанії, а й усїєї світової спільноти, адже боролися два ідеологічні табори: фашисти та їхні противники. Члени партії усвідомлювали, що європейські країни приваблює також багатство корисних копалин країни: в Іспанії видобувають 75 % срібла, 23 % міді, 17 % заліза [626]. Після завершення Першої світової війни Англія на відміну від Німеччини та Італії

не надала допомоги генералові Франко, що визначило політичний клімат у країні. У таких умовах німці та італійці “стали помагати ген.[ералові] Франкові відбирати іспанські краї від республіканської влади, а німецькі та італійські капітали стали заводити на них свої виробничі підприємства. Англійці втратили ґрунт. Не тільки нових позицій не здобули, а й старі втратили” [626].

Соціалісти-радикали наголошували, що перемога фашистської Іспанії не дає жодної користі для української справи. Однак, на їхню думку не мало б сенсу і панування комуністичної диктатури [728, 1936, 22 серпня]. Позицію партії визначали не тільки антифашистська та антикомуністична ідеологічні лінії, а й виразна підтримка національних меншин Іспанії, передусім басків, каталонців та галісійців, що боролися за свою незалежність чи принаймні автономію. “Громадський голос” саркастично зауважував: “Залізло “Діло” й інші часописи з тою Еспанією так, що ні в кут, ні в двері. Все було так просто. Стали собі по стороні фашистів і били в іспанську “комуну”, як у барабан[...]. Аж тут морока. Проти іспанських фашистів разом з іспанськими урядовими військами борються за свою національну волю наскрізь національні війська національних іспанських меншин”. Це поставило “Діло” в трудне, просто безвихідне положення. Бо “Діло” добре пригадує собі, що належить також до т. зв. національної меншини” [509].

На сторінках “Громадського голосу” не раз лунала критика на адресу іспанського диктатора Франко. УСРП не схвалювала засобів і способів, за допомогою яких він прийшов до влади. Незважаючи на те що в назві партії було вказано “радикальна”, УСРП критикувала генерала за його антидемократичні методи боротьби з опонентами. “Найліпший клич нічого не вартий, – зауважували журналісти УСРП, — коли його переводити злими чи просто злочинними способами” [536].

УСРП була переконана, що в державі повинен існувати плюралізм думок. У таких умовах “кожна партія змагає до того, щоб мати більшість і “об’єднати” для своєї програми цілу націю” [536]. Натомість генерал Франко,

набравши меншість голосів на виборах, за допомогою німецьких та італійських військ, встановив диктатуру. Члени партії запитували: “Чи це не національний злочин проти власного народу?”. “І без огляду на те, чи хтось є прихильником суспільних поглядів генерала Франко, чи суспільних поглядів Негріна, — ідеться в повідомленні “Громадського голосу”, — то все одно мусить ствердити, що спосіб поступовання ген. Франко проти власної держави і супроти свого уряду, який одержав велику більшість, був злочинний” [536].

Коментуючи перебіг громадянської війни в Іспанії, “Громадський голос” наголошував на тому, що режим генерала Франко існував, передусім, завдяки підтримці Німеччини та Італії, які надавали генералові військову допомогу. Міжнародний оглядач часопису констатував, що “коли б Муссоліні хотів, то скінчив був би війну в Еспанії перемогою ген. Франка давно ще в минулому році[...]. Коли, отже, Муссоліні не дав більшої помочи ген. Франкові і не спричинив до його скорої перемоги, то видно, що того не хотів. Для того він має одну, але рішальну причину. Це та сама причина, з якої він хоче викликати бунт генерала Франка і громадянську війну. Муссоліні хоче бути паном Середземномор’я” [712].

Наприкінці лютого 1939 року “Громадський голос” із сумом повідомляв про те, що генерал Франко захопив Каталонію — останній форпост республіканського уряду. Ця подія змусила європейські країни встановити дипломатичні відносини з диктатором. Великобританія та Франція насамперед намагалися використати Іспанію у своїх військово-стратегічних планах. “Ці кроки Англії та Франції мають вигляди на успіх, оскільки в таборі генерала Франка починає зростати сильне невдоволення проти Італійців, котрі провадять нині свою політику явно проти національних інтересів еспанців. Те невдоволення використовує Париж і Лондон, щоб серед франкістів піддержати бажання повної незалежності від команди Риму” [623].

УСРП вважала, що саме “італійський фашизм підготував за кулісами повстання генерала Франка проти еспанського уряду та дав йому відразу воєнну, людську і грошову допомогу. Італійський фашизм ставив собі за мету ослабити на довгі роки Іспанію, а це можна було зробити найуспішніше через громадянську війну” [623]. Після встановлення диктатури генерала Франко, часопис “Громадський голос” описував безуспішні спроби відновити господарський потенціал країни. Зважаючи на важкий стан економіки, руїни спричинені громадянською війною, тісні відносини між Іспанією та Італією, УСРП прогнозувала неминуче підписання воєнного договору між державами осі, хоча “генерал Франко поки що не виявляє охоти тісніше в’язатися з державами осі” [614].

Ставлення УСРП до Німеччини формувалося під впливом рішень Мюнхенської конференції, що ухвалила приєднати Карпатську Україну до Угорщини. “Український нарід мусить ясно ствердити, що роземний суд рішив з потоптанням національної засади, — ідеться в повідомленні “Громадського голосу. — Завів цей роземний суд надії усіх тих, що ставили сліпо на карту фашистівської “справедливості” [502].

У той час УСРП виступила захисником демократичних цінностей і назвала диктаторів “лицемірами”. “Цінність демократії полягає в тім, що вона забезпечує людські й громадянські права, — констатував друкований орган партії. — Всі ці права в диктаторських державах знищені. Сталін – Гітлер – Муссоліні і менші диктатори не відповідають перед народом за свої слова і діла, право говорити і писати мають тільки вони, зібрані з народу податки вони витрачають по своїй волі, суд підлягає диктаторам” [540].

Партія наголошувала, що Адольф Гітлер “хитається” між політикою “мирного зросту і господарського впливу та між політикою нової світової війни” [522]. Уже 1938 року соціалісти-радикали передбачали одне з варіантів роз’язання українського питання у Польщі — збройний похід Німецької армії на Схід. “Мирне розв’язання справ в Європі дало би Німеччині накопичити сил для походу на Схід. Хоч би й через Дунай. На

побережжя чорного моря, де існують німецькі колонії, в кількості поверх 500 тис. чоловік. Вони можуть прислати делегацію з проханням захистити їх від насильства московського комунізму, і Гітлер не заставить себе довго чекати” [522].

УСРП виступала прихильником об’єднання Австрії з Німеччиною, що, зрештою, відбулося в березні 1938 року. “З національної точки погляду Австрія не мала причин до самостійного існування, як держава, — повідомляв “Громадський голос”. — В нинішній Австрії мешкають на 100% німці, отже, зовсім природно, що вони повинні творити одну національну державу спільно з Німеччиною. Так каже національний напрямок кожного народу. До того з господарського становища трудно Австрії існувати як самостійній державі, бо Австрія була колись промисловим центром для великої території, а тепер не мала ні збуту для товарів, ні сирівців” [536].

Водночас, наголошували члени УСРП, серед німців розпочалася боротьба “двох диктатур” — гітлерівської, що “використовувала національне стремління до злуки, і диктатури клерикальної, яка заступала думку про поділ нації на дві держави. У тій боротьбі мусіли виграти гітлерівці, бо це була сильніша диктатура і вона вміла використати для своєї ціли дуже зручний національний момент” [536].

Соціалісти-радикали відзначали, що “по війні, коли Австро-Угорщина розпалася на низку національних держав, тоді з території, замешканої німцями, повстала німецька окрема держава — Австрія. До тієї Австрії Німеччина все мала претензії. Ці претензії дуже зміцніли по приході Гітлера до влади в Німеччині. Гітлерівці робили усе можливе, щоби сприкрити життя австрійській владі. Демонстрації, маніфестації, політичні вбивства, господарські перешкоди, спроби перевороту — ось дії, яких гітлерівці не щадили Австрії” [709].

Кореспондент часопису порівнював становище політичного естаблішменту Австрії із “становищем мухи в окропі”. Зважаючи на те що Італія — покровитель цієї країни — змушена тісніше об’єднатися з

Німеччиною, “Громадський голос” переконував, що “жертвою тієї злагоди мусить впасти Австрія” [573].

На відміну від Австрії, УСРП симпатизувала Чехословаччині. Партія засудила наміри німців інкорпорувати території Судету. Кореспонденти “Громадського голосу” відзначали, що “становище Судетських Німців у Чехословаччині — це найкраще становище національної меншини в цілій Європі, в нинішніх часах. Ніде немає такої меншини, що мала б такі права і можливості, які вже нині мають Судетські Німці” [564]. Члени партії вважали, що вимоги судетських німців — ніщо інше, як ініціатива Німеччини. “Німеччина не так хоче злуки Судетських Німців із материком, як ослаблення Чехословаччини і підпорядкування її собі цілої. Це стремління — то частина великого політичного плану Німеччини, що прямує до опанування цілої області над Дунаєм і взагалі цілої Східної Європи” [564].

Порівнявши становище німців в Австрії та Італії, журналісти “Громадського голосу” наголошували, що “тирольські німці, що живуть під італійським ярмом, не мають 10 % тих прав, що мають Судетські Німці, але їх Італія взагалі не признає якоюсь національною меншиною. І тих Німців Гітлер не хоче спасати” [564].

“Переворотом у середній Європі” назвала УСРП окупацію Чехословаччини Німеччиною, а також приєднання Закарпатської України до складу Угорщини у березні 1939 року. Провід партії застерігав надмірним перед надіями на чужі сили і закликав “до власної праці на власнім ґрунті згідно з українською національною традицією” [719]. Адже, пояснювали, що національну державну незалежність чехів, словаків і карпатських українців зруйнували саме авторитарні націоналістичні режими Німеччини, Італії, Угорщини, “яких так возвеличували деякі наші групи” [719].

УСРП наголошувала, що захоплення Чехословаччини — тільки початок загарбницької політики Німеччини, “новий етап в імперіалістичній політиці Берліна”. У підсумку це спричинить “світовий зудар, по яким мусить прийти до справедливішого міжнародного ладу, коли людство не має згинуть” [719].

Політики соціалістично-радикальної партії розкритикувала ті політичні сили, передусім УНДО, які сподівалися визволити Україну за допомогою Німеччини. “Громадський голос” із цього приводу саркастично відзначав: “Цілими роками одна частина української преси воловодила нашою читаючою публікою просто безсовісно, малюючи постійно найяскравішими фарбами привиди німецького визволення України. При кожній нагоді і так без нагоди вливано в уха і в мозок читачів твердження, що Гітлер нічого іншого не думає, як тільки про те, щоб звалити на голову німецького народу нову світову війну і пролити море німецької крові тільки для того, щоб в дарунку поставити українцям просто на стіл українську державу. Гітлера возвеличували так, як ніколи не возвеличувано ніякого українського провідника” [659].

Після захоплення Судетської області, УСРП поставила риторичне запитання: хто недотримався союзного договору із Чехословаччиною — Париж або ж Москва? Наголошували, що Франція була готова виконати свої зобов’язання. Натомість зовсім інакше повели себе “совіти”; упродовж всього судейського конфлікту уряд не виробив якої-небудь чіткої позиції в тій справі” [669].

УСРП уважно стежила за подіями в США. З особливою ретельністю “Громадський голос” висвітлював долю закону про нейтральність, який розглядали законодавчі палати США. Кореспонденти наголошували, що низка європейських держав, передусім Англія, Франція, Німеччина, Італія, очікували позитивного для себе результату [728, 1939, 18 травня].

На сторінках “Громадського голосу” ішлося про те, що “наступ гітлеризму на демократію, його завойовницька політика, що постійно грозить воєнною завірюхою, його мінливість — вивели Америку з її відосібного становища. Вона почала діяльно цікавитися і позаамериканськими подіями, заявила по стороні демократії, а проти всяких диктатур, навязала тісну господарську співпрацю з західноєвропейськими демократіями[...]. Найважніше це те, що Америка почала зброїтися” [572].

Напередодні Другої світової війни соціалісти-радикали заявляли про відсутність суперечностей між націонал-фашистськими і комуністичними державами. Коли поодинокі українські політичні сили очікували жорсткого протистояння між СРСР та Німеччиною, соціалісти-радикали наголошували на відсутності непорозумінь між двома державами. “Наперед при ближчій розгляді показується, — констатував “Громадський голос”, — що в совітах нема ніякого комунізму, а панує там абсолютний державний капіталізм, який є найгіршою неволею над працюючим народом, ще більшою, ніж приватний капіталізм. Отже, передовсім відпадає суперечність “комунізм” і “не комунізм”. До того в Італії і Німеччині існує наполовину також державний капіталізм, отже, між Берліном і Римом та Москвою щодо суспільно-господарського ладу не тільки нема гострої суперечності, але навпаки існує близька подібність і спорідненість” [622].

Інша “спорідненість”, на думку “Громадського голосу”, існувала у формі державного устрою: обидві держави були тоталітарними, “при чому державною машиною кермує диктатура, сперта на незначну меншість, зорганзовану в одній партії. Панує і там, і там партійний монополь, а всяка спроба організації народніх мас карається як державна зрада, навіть карою смерті” [622]. Третя подібність — “вождізм”. “В обох осяг опирається ідеологія [не] на легковажні нації, а на віру в одну особу, “вождя”, для якого має бути сліпий послух”. Окрім цього, Рим, Берлін і Москва мали одного ворога — “демократичний, свободолобний рух у світі і у владних державах” [622].

Водночас УСРП була переконана, що комунізм і фашизм мали чимало спільного. По-перше, Німеччина і Італія визнали СРСР; по-друге, між державами існують тісні торговельні відносини. “З усього того видно, — зазначено у “Громадському голосі”, — що “просто” представляється справа тільки в темних головах деяких наших фашистів чи комунофілів. А в дійсності видно, що то не все правда, що плещуть їхні несвідомі голоси, бо

обі ті “оси” любісінько між собою торгують воєнним матеріалом і зовсім не збираються завтра воювати проти себе” [622].

Гра англійської і французької дипломатії передбачала одночасно “вбити дві мухи” — виснажити своїх конкурентів — італійський фашизм і німецький нацизм — та одночасно їхніми ж руками підготувати плацдарм для своєї наживи. Муссоліні втримав Абіссинію, однак таки “добре задихався і ще далі задихується” [657].

У статті “Чи буде світова війна?” від 13 травня 1939 року “Громадський голос” констатував: “Не можна питатися, чи буде нова світова війна, бо вона вже ведеться від трьох років. На рішачих фронтах Європи нема ще тепер кровавих битв. Формально ніби панує “мир”. Але це тільки формально. Фактично воєнні сили противних блоків уже приготовані до удару” [707].

Після підписання у червні 1939 року італійсько-німецького воєнного договору, УСРП констатувала нерівноправні позиції союзників, адже “німецька армія ніколи не підчиниться італійській команді. На те не дозволять ні величина Німеччини, ні почуття вояцької вартости і гідности німецького вояка[...]. Військовий договір Німеччини й Італії тісно зв’язав Італію з Німеччиною, але не Німеччину з Італією” [720]. УСРП вважала Японію “третім су пругом” у спілці фашистських держав, хоча країна й відмовилася приєднатися до військового договору.

До того ж УСРП розкритикувала пакт Молотова-Ріббентропа. Не знаючи про додатковий пакт, а також про наближення Другої світової війни, кореспонденти “Громадського голосу” вважали, що Гітлер шукав “хоч би позірною успіху, аби своїм масам додати духа”. Також наголошували, що укладення пакту ліквідує комуністичний рух у Західній Європі. “Французькі й англійські комуністи, які дотепер свято вірили, що то Москва є самотнім правдивим осередком боротьби проти фашизму, тепер стратять остаточно цю віру і покинуть комуністичну партію, вірну Москві” [721].

Отже, зовнішньополітична активність УСРП і УСДП виявилася передусім у вступі до СРІ, у визнанні його політичної платформи.

Обмеженість та ідеологічна вузькість їх партійних програм не давали змоги активізувати діяльність на міжнародній арені, а змушували зосередитися лише на інформуванні української громадськості про своє бачення міжнародних відносин 1920 – 1930 рр. Сприймаючи міжнародні відносини 30-х рр. ХХ ст. як боротьбу соціалізму з капіталізмом, демократії з тоталітаризмом і фашизмом, УСРП і УСДП рішуче засуджували політику Німеччини, Італії, СРСР, їх приготування до війни.

Таким чином, УНТП-УНДО, УРП-УСРП, УСДП у 1923 – 1939 рр. уважно стежили за розвитком міжнародних відносин. Найактивнішу зовнішньополітичну діяльність вели націонал-демократи, які позиціонували себе єдиними легальними представниками українців на міжнародній арені. УНТП-УНДО, як і УРП-УСРП і УСДП, нищівно критикували умови Версальського мирного договору, які санкціонували поділ українських земель між чотирма державами. Всі політичні партії критикували владні режими цих держав (СРСР, Польщі, Румунії, Чехословаччини), проте лояльними були до інституцій влади Чехословаччини, закидаючи їй, передусім, зволікання із запровадженням автономії Підкарпатської Русі. Провідні європейські держави – Англія, Франція, Німеччина, Італія – цікавили націонал-демократів як допоміжний засіб розв'язання українського питання.

Зовнішньополітична активність партій національно-державницьких партій була підпорядкована одній меті – розв'язання українського питання на основі принципу права націй на самовизначення. Її сповідували як націонал-демократи, беручи участь у діяльності Унії товариств Ліги Націй, Міжпарламентській унії, Конгресах національних меншин, так і соціалісти-радикали і соціал-демократи, працюючи в рамках Робітничого Соціалістичного Інтернаціоналу. Їх діяльність в окреслених організаціях мала, передусім, інформаційно-пропагандистський характер.

ВИСНОВКИ

Докорінні зміни міжнародних відносин після Першої світової війни, нові акценти в зовнішній політиці європейських держав, перерозподіл політичних сил, зростання актуальності українського питання були головними чинниками, що стимулювали інтерес політичних партій, зрештою, і всієї української громадськості до питань міжнародної політики. Міжвоєнне політичне життя українців в Польщі реально довело, що український політикум здатний функціонувати на засадах демократичних принципів, зокрема багатопартійності й плюралізму думок. Водночас досвід віддзеркалював очевидні вади “української моделі” плюралістичної спільноти — гостру конкурентну боротьбу різних політичних середовищ за впливи на населення краю, взаємовідчуженість цих осередків та брак спільної мови між ідейно близькими партійними угрупованнями.

Незважаючи на деякі ідеологічні відмінності, партії національно-державницького табору Західної України ставили за мету відродження української державності й соборності, проте їхні можливості в реалізації цього на міжнародній арені були обмежені: пропаганда ідеї української державності серед широких кіл громадськості європейських країн, спроби знайти активних прихильників цієї ідеї із-поміж західних політиків, критика політичних режимів на українських землях, перешкоджання цим режимам у їх міжнародних акціях, участь у діяльності міжнародних організацій. Поодинокі лідери партій займались концептуально-теоретичними, прогностичними і модельними розробками проблем міжнародних відносин міжвоєнного періоду ХХ ст. Водночас діяльність цих партій не виходила за межі правого поля Другої Речі Посполитої, діяли в межах її тогочасної політичної системи. Відповідно до парламентських традицій Польської держави вони не боролись за владу в самій Польщі, а лише намагались продемонструвати свою першість в Західній Україні, засвідчуючи

перед світовою громадськістю свою незгоду з політикою владного режиму в Польщі.

Національно-державницькі партії Західної України не визнавали Версальської системи договорів про розподіл українських земель між СРСР, Польщею, Румунією, Чехословаччиною; ухвали Ризького мирного договору 1921 року між Польщею, РСФРР і УСРР; рішення Ради послів держав Антанти від 15 березня 1923 року заперечення правочинності цих міжнародних актів стали основою зовнішньополітичної платформи УНТП–УНДО, УРП–УСРП, УСДП. Від 20-х рр. ХХ ст. українські націонал-демократи вибудовували свою зовнішньополітичну стратегію відповідно до зовнішніх зобов'язань, що визначено у названих вище міжнародних угодах.

На розробку зовнішньополітичної стратегії і тактики національно-державницьких партій впливали: по-перше, політика владних режимів Польщі, СРСР, Румунії, Чехословаччини, Угорщини (1939), у кордонах яких перебували українські землі; по-друге, тенденції розвитку міжнародних відносин у досліджуваний період; по-третє, зовнішньополітичні позиції провідних європейських держав, зокрема щодо проблеми розв'язання українського питання; по-четверте, діяльність міжнародних організацій, зокрема Ліги націй, Союзу товариств Ліги націй, Конгресів національних меншин, Міжпарламентської унії, Комуністичного і Соціалістичного інтернаціоналів.

Конкуренцію на міжнародній арені у представництві української проблеми складав екзильний уряд УНР, якого українські націонал-демократи називали “зряддям у руках політичних ворогів українського народу і його незалежницьких змагань”. УНДО рішуче засуджувало інтервенційні гасла деяких наддніпрянських політиків у другій половині 20-х рр., спрямованих на визволення Наддніпрянщини. У 30-х рр. розпочалося зближення позицій УНДО та екзильного уряду УНР на ґрунті критики політики СРСР. Союзником УНДО у діяльності на міжнародній арені виступала нелегальна Організація українських націоналістів (ОУН), Українська народна партія

(УНП), що діяла у Румунії. Націонал-демократи рішуче засуджували діяльність конформістських (особливо Волинського українського об'єднання) і радянофільських партій у Польщі.

Програмні орієнтири, найбільша підтримка на виборах до парламенту і самоврядних установ, найчисельніший склад партії, інтелектуальний потенціал, контроль над більшістю національно-культурних товариств і економічних структур, розгалужена організаційна структура давали підстави УНДО позиціонувати себе як представника українців у Польщі і на міжнародній арені. У ситуації міжвоєнного періоду ХХ ст. УНДО виступало єдиним представником всеукраїнських інтересів. Ідеологічні постулати українських націонал-демократів обмежувалися констатацією факту актуалізації українського питання, зростання зацікавленості проблемою провідних європейських держав і деяких політичних сил, визнання основоположним принципом у міжнародних відносинах права націй на самовизначення і ревізій, згідно з Версальськими мирними договорами, реформуванням Ліги націй в напрямі створення ефективної системи охорони національних меншин та дійового контролю за дотриманням їхніх прав, надання національно-територіальної автономії.

Свою закордонну інформаційну службу УНДО вела на всеукраїнській платформі, розуміючи, що у 20–30-х рр. ХХ ст. українці й Україна могли бути лише об'єктом міжнародних відносин. Основною діяльністю соціал-демократів стало поширення правдивої інформації про стан справ українців у Польщі. У резолюціях з'їздів УНДО констатувало загальні тенденції міжнародних відносин: боротьба ревізійної і антиревізійної, більшовицької та антибільшовицької течії; водночас на сторінках партійної преси йшла дискусія щодо конкретних міжнародних проблем світового співтовариства. Партія декларувала свою позицію прихильника ревізійної та антибільшовицької течій. Окрім цього, у франко-німецькому протистоянні 20-х рр. ХХ ст. виступала на боці Німеччини, не погоджувалася із проектом об'єднаної Європи Арістіда Бріанна, не вірила в

реалізацію проекту Бріанна-Келога, протилвилася вступу СРСР до Ліги націй. Захоплення політикою Німеччини та Італії у другій половині 1930-х рр. змінилося критикою їх внутрішньої і зовнішньої політики. Постійним об'єктом незадоволення націонал-демократів була діяльність Ліги Націй, яка позитивно не розглянула жодної української скарги, та, зрештою, взагалі не захищала інтересів національних меншин у країнах Європи.

У ставленні до Польщі націонал-демократи балансували між ідеєю негації Польщі і прагненням здобути національно-територіальну автономію в межах Польської держави. У першій половині 30-х рр. партія вважала доцільним пристосувати лінію своєї політики до умов польських реалій, що проявилася у політиці т. зв. “нормалізації”. Вихідними пунктами цієї політики були: а) потреба зберегти українські господарські і культурні надбання; б) можливість за тогочасного польського режиму “вирівняти” українсько-польські відносини; в) усунути більшовицьку небезпеку, однаково спрямовану проти українського й польського народів. Націонал-демократи висунули п'ять політичних постулатів: 1) наділення українських етнічних територій територіальною автономією в Польщі із власним сеймом, урядом і територіальною армією; 2) зміна закону про територіальне самоуправління та забезпечення громадянам безпосереднього впливу на діяльність і склад самоврядних інституцій; 3) зміна виборчого парламентського законодавства в напрямі безпосереднього і вирішального впливу громадян на вибір кандидатів; 4) припинення колонізації призначених для парцеляції земель великої власності і розпарцелювання цієї землі малоземельному і безземельному населенню краю; 5) заснування українського університету у Львові та розбудова народного та середнього шкільництва, уведення навчання українською мовою.

1938 року на V з'їзді УНДО констатувала той факт, що польський уряд не визнає політики УНДО і УПР, а до того ж не виконує умов “нормалізаційної” політики: 1) припинення реалізації принципу “поділяй і владарюй” щодо українців; 2) визнання державою українського етнічного

елементу на території південно-східних і східних воєводств як одну національну цілість; 3) призупинення колонізаційної акції на Лемківщині, Гуцульщині, Поліссі та Підляшші, ліквідації так званого “сокальського” кордону. Водночас націонал-демократи декларували своє виконання нормалізаторських домовленостей: а) голосування за спільні списки в сеймових виборах 1935 року; б) позитивне ставлення УПР до повноважень уряду, державного бюджету на 1936–1938 рр. і до армії; в) пропаганда польсько-українського порозуміння у друкованих органах партії. Наприкінці 30-х рр. ХХ ст. УНДО усвідомила загрозу повного відсунення українського чинника не лише від впливу на внутрішню і зовнішню політику Польської держави, а й на українське організоване життя в Галичині, небезпеку для українців стати лише національною меншиною в Польщі.

У 1923–1928 рр. розгорнулася внутрішньопартійна дискусія щодо ставлення націонал-демократів до УСРР. Окрім спроби визнати УСРР, етапом до здійснення української державності (1925–1926 рр.), орієнтацією на національні сили і національні успіхи на Наддніпрянщині (1926–1928), підтримкою боротьби наддніпрянців з московською політичною культурною та економічною експансією, деякі представники націонал-демократів гостро критикували політичний лад і політичну систему на Наддніпрянщині та вбачали в суспільно-політичних процесах, що відбувалися в УСРР, загрозу українству. У 1929–1939 рр. на засіданнях ЦК УНДО, на четвертому і п'ятому з'їздах партії рішуче засуджено грабіжницьку політику СРСР щодо Радянської України, переслідування в національній, релігійній, соціальній, культурній, господарській галузях, спрямованих на повне знищення українства як політичного і національного чинника.

Щодо ставлення до Польщі соціалісти-радикали і соціал-демократи були однастайні з УНДО, критикуючи внутрішньополітичний курс Другої Речі Посполитої. Якщо УСРП наголошувала на “орієнтації на власні сили”, то соціал-демократи одним із засобів боротьби з польським владним режимом вважали організацію профспілкового руху у краю. УСДП виявилася єдиною

партією національно-державницького табору, яка тісно співпрацювала з польською партією ППС у боротьбі проти фашизму, націоналізму й комунізму, а також брала активну участь у профспілковому русі. У другій половині 30-х рр. соціал-демократи обрали суперечливу позицію стосовно Польщі: з одного боку, вони засуджували “нормалізаційну” політику УНДО, а з іншого — 1937 року проголосили національно-територіальну автономію.

У 1923–1924 рр., після ухвалення на VI з’їзді УСДП комуністичної платформи, партія пов’язувала вирішення українські проблеми зі здійсненням соціалістичної революції, злукою західноукраїнських земель із УСРР у складі СРСР. 1928 року відновлена УСДП відійшла від радянськості. Загалом щодо комуністичного режиму на Наддніпрянщині, політики Москви в соціально-економічній і культурній ділянках, позицій УНДО та УСРП мало чим відрізнялися. Однак організаційно в антирадянській діяльності соціал-демократи об’єднувалися з УСРП та з еміграційною УСДРП, частково з ППС.

Західноєвропейські держави розглядалися УНДО як інструмент тиску на країни, в межах яких перебували після Першої світової війни українські землі, для розв’язання українського питання. Серед демократичних держав Західної Європи увагу українських націонал-демократів привертала Великобританія. Посилення інтенсивності зв’язків націонал-демократів з англійськими політичними колами припало на другу половину 1920-х — початок 1930-х рр. Франція, яка позиціонувала як союзниця Польщі, не давала сигналів зміни своєї позиції в українському питанні, тому українськими націонал-демократами вона не розглядалася як союзник у розв’язанні української проблеми. Із західноєвропейських тоталітарних держав УНДО орієнтувалося, передусім, на позицію Німеччини. Остання цікавила українських націонал-демократів як руйнівник Версальської системи договорів, засіб тиску на політику Польщі та СРСР. Менше інтенсивною була орієнтація на Італію. В офіційних документах партії ніколи не констатовувалась орієнтація на західноєвропейські держави, лише давалася

загальна оцінка розвитку міжнародних відносин у 1920 – 1930-х рр. УСРП і УСДП (після 1928 року) відповідно до своїх програм орієнтувались на еволюційні соціалістичні перетворення в європейських державах, співпрацювали тільки з соціалістичними і соціал-демократичними партіями країн Західної Європи. Водночас вони рішуче засуджували недемократичні режими європейських держав, зокрема Німеччини та Італії.

З-поміж українських партій найактивнішим на міжнародній арені було УНДО, представники якого брали активну участь у діяльності Конгресів національних меншин, Унії товариств Ліги Націй, Міжпарламентській унії. Зовнішньополітична активність УСРП і УСДП виявилася у вступі до Соціалістичного робітничого інтернаціоналу, у визнанні його політичної платформи. Обмеженість і ідеологічна вузькість їх партійних програм не давали змоги активізувати діяльність на міжнародній арені, партії зосередились тільки на інформуванні української громадськості про своє бачення міжнародних відносин 20–30-х рр. ХХ ст. Сприймаючи міжнародні відносини 30-х рр. як боротьбу соціалізму з капіталізмом, демократії з тоталітаризмом і фашизмом, УСРП і УСДП рішуче засудили політику Німеччини, Італії, СРСР та їх приготування до війни.

Друковані видання УСРП (“Громадський голос”, “Живе слово”) та УСДП (“Робітничий голос”, “Вперед”, “Голос праці”) за змістом та аналітичністю відчутно поступалися партійним друкованим органам націонал-демократів у висвітленні міжнародних подій у 20–30-х рр.

Зовнішньополітичні стратегія і тактика національно-державницьких партій вимагали від них внутрішнього порозуміння і координацій своїх змагань на міжнародній арені. Найбільший рівень консолідації українців поза межами СРСР продемонстровано під час проведення антиголодової діяльності у 1933–1934 рр., координатором якої з ініціативи УНДО виступив Український громадський комітет порятунку України. Однак через вузькопартійні амбіції — навіть у критичний для українства період — до

партії не приєдналися УСРП й УСДП, котрі організували власні антибільшовицькі заходи.

Накопичений національно-державницькими партіями Західної України досвід формування зовнішніх пріоритетів, зовнішньополітичної діяльності – цінний набуток для сучасних українських партій в їх захисті національних інтересів України. Головним уроком даного досвіду залишається відстоювання єдиної, консолідованої зовнішньополітичної державної стратегії всіма українськими партіями на міжнародній арені після фахового дискусійного обговорення на різних рівнях всередині держави.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

I. АРХІВНІ МАТЕРІАЛИ

ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ ІВАНО-ФРАНКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Ф.2. Станиславское воеводское управление, г. Станислав. 1921–1939.

Оп.1.

1. Спр. 70. Периодические отчеты поветовых староств о политической обстановке, состоянии безопасности, деятельности политических партий и союзов в поветах Станиславского воеводства за 1922 год. Т. 1, 187 арк.

2. Спр. 70а. Периодические отчеты поветовых староств о политической обстановке, состоянии безопасности, деятельности политических партий и союзов в поветах Станиславского воеводства за 1922 год. Т. 2, 292 арк.

3. Спр. 139. Квартальные отчеты Тернопольского воеводского управления госполиции о деятельности политических партий, профессиональных союзов и забастовочном движении на территории воеводства, 192 арк.

4. Спр. 140. Квартальные отчеты Станиславского воеводского управления госполиции о деятельности политических партий, профессиональных союзов и забастовочном движении на территории Станиславского воеводства (апрель-октябрь 1923 года), 192 арк.

5. Спр. 186. Переписка с Министерством внутренних дел о рассмотрении интерpellаций депутатов, внесенных в сейм и сенат (май-октябрь 1923 года), 191 арк.

6. Спр. 201. Месячные отчеты поветовых староств о деятельности политических партий, профессиональных союзов, о забастовочном движении

на территории поветов Станиславского воеводства за II полугодие 1924 года, 386 арк.

7. Спр. 227. Переписка с кураторией Львовского округа о принудительном введении польского языка в служебной деятельности украинских школ (декабрь 1924 – декабрь 1925), 185 арк.

8. Спр. 229. Жалоба «Украинского Народного Комитета об угнетении украинского населения в панской Польше», направленная на рассмотрения Лиги Наций, 1924, 20 арк.

9. Спр. 262. Месячные отчеты поветовых староств о политической обстановке в поветах за август-сентябрь месяцы 1925 года, 195 арк.

10. Спр. 294. Докладные записки поветовых староств о ходе митингов, собраний, проведенных отдельными партиями, профсоюзами и депутатами сейма и сената в поветах воеводства, 258 арк.

11. Спр. 317. Переписка с поветовыми староствами о деятельности украинских буржуазно-националистических партий и организаций «украинское националистическое объединение (УНДО) и других на территории поветов Станиславского воеводства (март 1923 – январь 1927 года), 267 арк.

12. Спр. 357. Сведения Министерства внутренних дел о наличии украинских буржуазно-националистических партий на территории Польши, 32 арк.

13. Спр. 358. Сведения поветовых староств о деятельности Украинской народно-демократической организации (УНДО) в Станиславском воеводстве, 332 арк.

14. Спр. 359. Сведения поветовых староств о деятельности «Украинской радикальной партии» (УРП) в поветах Станиславского воеводства, 132 арк.

15. Спр. 388. Отчёт Министерства внутренних дел о деятельности политических партий в Польше за IV квартал 1926 года, 14 арк.

16. Спр. 425. Сведения поветовых староств и воеводского управления государственной полиции о деятельности украинской социалистической партии, украинской социал-радикальной партии и других организаций и обществ на территории воеводства, 325 арк.

17. Спр. 451. Переписка с Министерством внутренних дел и поветовыми староствами о деятельности укр. бурж-нац. партий (“Укр. Народная партия”, “Укр. Народный союз” и других в поветах Станиславского воеводства), 302 арк.

18. Спр. 477. Краткая характеристика политических партий, действовавших на территории Станиславского воеводства, 5 арк.

19. Спр. 487. Переодические отчеты Министерства внутренних дел о деятельности украинских, белорусских и еврейских политических партий на территории Польши, 49 арк.

20. Спр. 488. Месячные отчеты поветовых староств о деятельности политических партий, о забастовочном движении на территории Станиславского воеводства за май 1927 года, 174 арк.

21. Спр. 549. Донесения поветовых староств о деятельности украинских буржуазных партий “УСРП”, “УПЛ” и др. в Станиславском воеводстве, 38 арк.

22. Спр. 558. Переписка с поветовым староством о деятельности УСРП в Станиславском воеводстве, 209 арк.

23. Спр. 579. Устав и программа УСРП. Сведения поветовых староств о деятельности УСРП во время выборов в Польский парламент, 32 арк.

24. Спр. 723. Переписка с поветовыми староствами о деятельности украинских националистических партий и их лидеров на территории Станиславского воеводства, 109 арк.

25. Спр. 793. Донесения поветовых староств о деятельности украинской крестьянской партии (УСРП) на территории воеводства, 54 арк.

26. Спр. 954. Месячные отчеты поветовых староств о политической обстановке в поветах Станиславского воеводства за февраль 1933 года), 282 арк.

27. Спр. 1317. Месячные отчеты поветовых староств о политической обстановке в поветах Станиславского воеводства за март 1935 г.), 237 арк.

28. Спр. 1322. Месячные отчеты поветовых староств о политической обстановке в поветах Станиславского воеводства за июль 1935 г.), 225 арк.

29. Спр. 1333. Информация Львовского воеводского управления о состоявшейся краевой конференции Украинской социалистической радикальной партии в связи с выборами в польский сейм и сенат, 10 арк.

30. Спр. 1369. Переписка с Министерством внутренних дел и поветовыми староствами о предвыборной агитации УНДО в поветах Станиславского воеводства (март-сентябрь 1935 года), 53 арк.

31. Спр. 1386. Информация Львовского воеводского управления о конференции главного правления Украинской контрреволюционной партии (УСРП), 19 арк.

32. Спр. 1436. Месячные отчеты поветовых староств о политической обстановке в поветах за апрель месяц 1936 года), 197 арк.

33. Спр. 1443. Месячные отчеты поветовых староств о политической обстановке в поветах за ноябрь месяц 1936 года, 225 арк.

34. Спр. 1486. Информация Львовского воеводского управления о состоявшемся VIII конгресе УСДП во Львове 17 октября 1937 года, 8 арк.

35. Спр. 1494. Информация Львовского воеводского управления о состоявшемся собраниях и конференциях Центрального Комитета Украинской буржуазной партии (УНДО), 1937, 22 арк.

36. Спр. 1545. Информации Львовского воеводского управления о состоявшемся съезде украинской мелкобуржуазной партии УСРП во Львове, 16 арк.

37. Спр. 1562. Информация Львовского воеводского управления о состоявшемся съезде Украинской националистической партии УНДО во Львове, 1938, 27 арк.

Ф.6. Станиславское поветовое староство. 1921–1939.

Оп.1.

38. Спр. 139. Информации Станиславского воеводского поветового управления государственной полиции о собраниях и конференциях УНДО в гор. Станислав (сентябрь-декабрь 1925), 7 арк.

39. Спр. 179. Донесения Информации Станиславского поветового управления полиции о деятельности украинской националистической партии УНДО в Станиславском повете, 25 арк.

40. Спр. 215. Информация Станиславского воеводского управления о съезде мелкобуржуазной Украинской социалистической партии (УСРП) и переписка с органами полиции о деятельности партии (январь 1927 – декабрь 1928), 78 арк.

41. Спр. 235. Именные списки руководителей КПЗУ и лидеров польских и украинских буржуазно-националистических партий в Станиславском повете (январь 1927 года), 5 арк.

42. Спр. 236. Именные списки революционных украинских буржуазно-националистических партий, подлежащих интернированию на случай объявления осадного положения в Станиславском повете, 1927, 51 арк.

43. Спр. 368. Месячные отчёты Станиславского воеводского управления о политической обстановке в повете за февраль 1933 года, 91 арк.

44. Спр. 369. Месячные отчёты Станиславского поветового управления государственной полиции об обстановке в повете (март 1933 – январь 1934 года), 159 арк.

45. Спр. 395. Переписка со Станиславским воеводским управлением о деятельности буржуазно-националистических УСДП, УНДО и др. в Станиславском повете (февраль-август 1933), 43 арк.

46. Спр. 469. Донесения секретных осведомителей о деятельности УСРП в Станиславском повете (декабрь 1935 – декабрь 1936), 44 арк.

47. Спр. 524. Информации секретных осведомителей о деятельности украинских буржуазно-националистических партий УНДО, УСРП и организации “Каменяри” на территории повета (январь 1936 – январь 1938), 104 арк.

ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ ЛЬВІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Ф.1. Львовское воеводское управление. 1921–1939.

Оп. 51.

48. Спр. 254. Донесения староств и комендантов поветовых управлений государственной комиссии о выступлениях украинского населения против польских властей (2.09.1930 – 30.10.1930), 26 арк.

49. Спр. 407. Отчет Министерства внутренних дел о политической жизни национальных меньшинств, просмотр прессы национальных меньшинств, информационные сообщения Министерства внутренних дел о деятельности польских политических партий (3.09.1928 – 26.09.1928), 73 арк.

50. Спр. 408. Отчёт о IV Конгрессе национальных меньшинств в Женеве, 1928, 14 арк.

51. Спр. 415. Дело об агитации немцев среди украинского населения (16.11.1926 – 21.06.1927), 54 арк.

52. Спр. 420. Декларация украинской делегации на конгрессе национальных меньшинств в Женеве и др. (6.2.1928 – октябрь 1928 года), 10 арк.

53. Спр. 443. Переписка с МВД, спецотделом Львовской городской полиции и др. об арестах руководящих членов партии УНДО и бывших

депутатов сейма, о деятельности партии УНДО с приложением материалов партии и о деятельности других политических партий и организаций (29.09.1929 – май 1931), 110 арк.

54. Спр. 444. Переписка с Министерством внутренних дел в связи с арестом руководящих членов партии УНДО с приложением материалов и фотографии руководящих членов партии, 1922 – 1931, 118 арк.

55. Спр. 445. Дело о деятельности партии УНДО. Т.1, 1928 – 1931, 129 арк.

56. Спр. 446. Дело о деятельности партии УНДО. Т.2, 1929 – 1931, 86 арк.

57. Спр. 454. Дело по надзору за деятельностью Украинской социал-демократической партии (УСДП), 1928 – 1939, 3 5 арк.

58. Спр. 456. Дело по надзору за деятельностью Украинской социалистической радикальной партией, 1929 – 1931, 77 арк.

59. Спр. 489. Дело о деятельности Народного комитета УНДО во Львове, 1929, 16 арк.

60. Спр. 490. Дело по надзору за деятельностью Украинской партией працы, 1929 – 1930, 11 арк.

61. Спр. 503. Дело по надзору за членами УНДО Степаном Биляком, Дмитрием Левицким и др., 1930, 532 арк.

62. Спр. 616. Отчёты и донесения о деятельности Украинской парламентской репрезентации на сессии сейма и циркуляры УНДО, 1928, 23 арк.

63. Спр. 700. Отчёт Министерства внутренних дел о жизни национальных меньшинств, населяющих Польшу, 35 арк.

64. Спр. 737. Сообщение Министерства внутренних дел о состоявшихся украинско-белорусско-литовской конференции и др. (26.03.1929 – 18.12.1929), 4 арк.

65. Спр. 824. Конфискование номера газеты “Дило” (27.01.1926 – 30.05.1926), 15 арк.

66. Спр. 849. Конфискованный экземпляр газеты “Громадский голос” (29.04.1930 – 01.05.1930), 11 арк.

67. Спр. 854. Копия донесения Министерства внутренних дел по вопросу задержания английского подданного Вильяма Деа и американца Якова Охима, опрашивавших населения о карательных экспедициях (3.11.1930 – 8.11.1930), 4 арк.

68. Спр. 855. Дело о задержании и обыске у канадских граждан Вильяма Фредерика Деа и Якоба Макогона, производивших опрос и фотографировавшие жителей Львовского и Бибрского поветов, пострадавших в результате действий польских карательных отрядов (22.10.1930 – 5.09.1931), 43 арк.

69. Спр. 891. Отчёты о политическом положении на территории воеводства, 1932, 101 арк.

70. Спр. 892. Подробный рапорт об украинских националистических организациях за апрель 1935 года, 27 арк.

71. Спр. 928. Сводки о политическом положении во Львовском воеводстве (2 марта 1938 – 18 апреля 1938 года), 21 арк.

72. Спр. 946. Отчёты о политическом положении на территории воеводства за июль 1935 года, 135 арк.

73. Спр. 1057. Специальные бюллетени (отчёты) о деятельности украинских национальных кругов, присланные поветовым старостами составленный на основе Украинских бюллетеней №17, 18, 19, 20, 8 арк.

74. Спр. 1219. Дело о регистрации уставов и изменений в руководительном составе товариществ учителей средних и высших школ “Украинская громада” во Львове (27.02.1930 – 30.01.1939), 70 арк.

75. Спр. 1462. Конфискование номера газеты “Дило”, 1939, 79 арк.

Оп.52.

76. Спр. 83. Информации Министерства внутренних дел и генерального штаба военного министерства о деятельности и связях с Советским Союзом украинского националиста Петрушевича, 1924, 67 арк.

77. Спр. 86. Дело в связи с жалобой украинского народного комитета в Лигу Наций о преследовании украинского населения польскими властями, 1924, 59 арк.

78. Спр. 200. Дело о выяснении характера деятельности украинского националистического товарищества «Народная организация украинцев миста Львова» (23.02.1926 – 20.07.1927), 18 арк.

79. Спр. 291. Конфискованный политический реферат УНДО (1928 – 1938), 14 арк.

80. Спр. 299. Донесения полицейских учреждений о деятельности УНДО (1928 – 1938), 14 арк.

81. Спр. 342. Инструкция Министерства внутренних дел о порядке составления отчётов по национальному вопросу, 1929, 14 арк.

82. Спр. 363. Копия проекта резолюции конгресса Украинской радикальной буржуазной националистической партии УСРП, 1929.

83. Спр. 525. Отчёт Министерства внутренних дел о жизни национальных меньшинств, населяющих Польшу, 1927, 35 арк.

84. Спр. 526. Отчёт Министерства внутренних дел об общественно-политической жизни национальных меньшинств, населяющих Польшу (17 октября 1927 – 2 декабря 1927 года), 22 арк.

85. Спр. 348. Донесение полицейских органов о совещаниях представителей украинской трудовой и радикальной партии, 29 арк.

86. Спр. 352. Отчет Министерства внутренних дел о жизни национальных меньшинств, населяющих Польшу, 39 арк.

87. Спр. 545. Донесение Министерству внутренних дел о подготовке партии УПСР к выборам послов в сейм, 1927, 6 арк.

88. Спр. 558. Информация Министерства внутренних дел о прессе национальных меньшинств в Польше, 1927, 8 арк.

89. Спр. 614. Циркуляры Министерства внутренних дел (17 июля 1928 – 3 августа 1928 года), 13 арк.

90. Спр. 713. Отчёт Львовского поветового староства о деятельности украинских и русских товариществ и политических партий, 1930, 33 арк.

91. Спр. 788. Конфискованный циркуляр ЦК УНДО о подготовке к очередному съезду УНДО, 1929, 10 арк.

92. Спр. 816. Циркуляр отдела безопасности об усилении надзора за деятельностью украинских националистов (29 октября 1930 – 7 апреля 1934 года), 15 арк.

93. Спр. 823. Статистические сводки о количестве членов партии и о национальном составе населения в поветах воеводства, 1930, 94 арк.

94. Спр. 893. Месячные отчёты Львовского управления об общественно-политическом положении (18.02.1939 – 18.03.1939), 45 арк.

95. Спр. 894. Отчёт Львовского управления об общественно-политическом положении за январь 1939 года, 25 арк.

96. Спр. 896. Отчёты Львовского управления об общественно-политическом положении (18.03.1939), 70 арк.

97. Спр. 904. Донесение поветовых староств об общественно-политическом положении в поветах, 1939, 30 арк.

98. Спр. 929. Следственное дело на украинского националиста Костя Левицкого, 28 арк.

99. Спр. 1051. Украинский бюллетень №1, 27.12.1938, 18 арк.

100. Спр. 1052. Украинский бюллетень №2 (18.12.1938. – 27.12.1938), 13 арк.

101. Спр. 1053. Украинский бюллетень №3, 27.12.1938, 8 арк.

102. Спр. 1054. Украинский бюллетень №4 (28.12.1938 – 30.12.1938), 12 арк.

103. Спр. 1062. Списки сёл, в которых существовали буржуазные украинские партии ОУН, УНДО и др. (30 сентября 1932 – 6 сентября 1939 года), 14 арк.

104. Спр. 1195. Дело в связи с жалобой украинской парламентской репрезентацией о злоупотреблениях во время выборов в местные управления в Дрогобыцком повете, 1939, 39 арк.

105. Спр. 2024. Донесения отделов читальни украинского товарищества “Просвита” в Рава-Русском повете, 1939, 50 арк.

106. Спр. 2031. Конспекты докладов на конференции воевод Западной Украины и Западной Беларуси о деятельности политических партий, о мерах борьбы с революционным движением трудящихся и др., 23 арк.

**Ф.121. Львовское воеводское управление государственной полиции
1921–1939 гг.**

Оп.2.

107. Спр. 235. Донесения поветовых управлений государственной полиции, телефонограммы отделений полиции о розыске и аресте бывших депутатов сейма и сенаторов, обвиняемых в проведении собраний, и роспуске собраний, организованных депутатами сейма, 1930 г., 19 арк.

Оп.3.

108. Спр. 499. Информации поветового управления полиции о деятельности лиц, подозреваемых к причастности к украинским националистическим партиям УВО, ОУН и УНДО, 1929–1933 гг., 213 арк.

109. Спр. 601. Статистические отчёты поветовых управлений полиции о деятельности политических партий и организаций за 1930 год, 38 арк.

110. Спр. 636. Следственное дело о голове Украинской национально-демократической организации (УНДО) – Дмитра Левицкого и других, 1930–1931 гг., 153 арк.

111. Спр. 837. Конфискованные призывы и листовки КПЗУ, КПП, КСМЗУ за 1933 год, 156 арк.

Ф.271. Дирекция полиции в г. Львове. 1921–1939 гг.

Оп.1.

112. Спр. 9. Месячные отчёты Львовского городского управления государственной полиции об общественно-политическом положении в городе (март и июню 1925 года), 71 арк.

113. Спр. 12. Отчёты об общественно-политическом положении, деятельности партий и организаций во Львове, 1913 – 1926, 215 арк.

114. Спр. 38. Наблюдательное дело за деятельностью советского консульства и его миссии во Львове, 1927 – 1928, 16 арк.

115. Спр. 52. Донесение Министерству внутренних дел и переписки о деятельности украинской националистической партии УНДО и страхового общества “Днистер”, 1925 – 1926, 269 арк.

116. Спр. 123. Донесения служащих полиции о ходе партийных собраний и съездов Украинской радикальной партии во Львове, 1923 – 1924, 12 арк.

117. Спр. 124. Наблюдательное дело за деятельностью Украинской народной трудовой партией, 1924 – 1927 годов, 45 арк.

118. Спр. 125. Материалы Народного съезда украинской народной трудовой партии во Львове 21 мая 1923 года, 47 арк.

**ЦЕНТРАЛЬНИЙ ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ ГРОМАДСЬКИХ
ОБ'ЄДНАНЬ УКРАЇНИ****Ф.6. Центральний Комітет Комуністичної партії Західної України**

Оп.1.

119. Спр. 50. Протоколи УСДП (1923–1926), 57 арк.

120. Спр. 62. Постановления ИККИ и материалы к ним о КПЗУ (1924–1933), 62 арк.

121. Спр. 68. Постановления и резолюции Пленумов ЦК КПЗУ (1924–1928), 89 арк.

122. Спр.168. Программы, протоколы заседания ЦК УНДО информационные сообщения, метериали, 226 арк.

123. Спр. 177. Статьи о национальной политике на Западной Украине (1924–1933), 34 арк.

124. Спр. 225. Переписка украинского советника при полпредстве СССР в Варшаве с Наркоминделом, 97 арк.

125. Спр. 264. Протоколы, докладные записки и другие материалы КПЗУ, 81 арк.

126. Спр. 277. Докладные записки и другие материалы ЦК КПЗУ по вопросам раскола партии “Сельроб”, 25 арк.

127. Спр. 308. Материалы Украинской социалистическо-радикальной партии, 1926–1929, 49 арк.

128. Спр. 470. Протокол съезда УСДП (1928 г.), 15 арк.

ЦЕНТРАЛЬНИЙ ДЕРЖАВНИЙ ІСТОРИЧНИЙ АРХІВ УКРАЇНИ У М. ЛЬВОВІ

Ф.205. Прокуратура апеляційного суду, м. Львів. 1919–1939.

Оп.1.

129. Спр. 427. Оперативні донесення окружного командування державної поліції у Львові про політичне становище за березень 1923 р., 33 арк.

130. Спр. 431. Звіти Львівського воєводського управління про політичне становище за січень-лютий 1924 р., 49 арк.

131. Спр. 433. Звіти окружного командування державної поліції у Львові про політичне становище за липень-листопад 1924 р., 94 арк.

132. Спр. 442. Звіти відділу громадської безпеки Львівського воєводського управління про політичне становище І кв. 1927 р., 79 арк.

133. Спр. 443. Тижневі звіти відділу громадської безпеки Львівського воєводського управління про політичне становище за II кв. 1927 р., 89 арк.

134. Спр. 467. Тижневі звіти Тернопільського воєводського управління за січень-лютий 1928 р., 118 арк.

135. Спр. 479. Оперативні донесення про політичне становище громадсько-політичного відділу Львівського воєводського управління за I кв. 1937 р., 80 арк.

136. Спр. 490. Оперативні донесення про політичне становище Львівського воєводського управління 1938 р., 93 арк.

137. Спр. 827. Списки депутатів і сенаторів польського сейму, 1919–1931 рр., 122 арк.

138. Спр. 839. Листування з Міністерством юстиції у Варшаві і прокурорами окружних судів про розслідування і порушення карних справ проти українських депутатів сейму і сенаторів, звинувачених в антидержавній діяльності. Списки цих осіб, 1928–1930 рр., 177 арк.

139. Спр. 840. Лист Міністерства юстиції у Варшаві про притягнення до судової відповідальності депутатів сейму від українських політичних партій за антидержавну діяльність, 1928 р., 11 арк.

140. Спр. 850. Справа про звинувачення депутата сейму Тершаковця Г. у виступах проти польського буржуазного ладу, 1928–1931 рр., 42 арк.

141. Спр. 870. Донесення прокурора при окружному суді у Перемишлі і листування у справі депутата сейму Загайкевича В., звинуваченого у виступах проти польської держави, 1930–1932 рр., 45 арк.

142. Спр. 948. Справа про звинувачення членів УНДО Левицького Д., Макарушки Л., Паліїва Д. та інших у антидержавній діяльності, 1929–1937 рр., 301 арк.

Ф. 344. Українське національно-демократичне об'єднання (УНДО), м. Львів. 1925–1939.

Оп.1.

143. Спр. 6. Звернення до Президії Ради Міністрів у Варшаві про припинення пацифікації та військових ексекуцій над українським населенням Львівського та Тернопільського воєводства, 1930 р., 8 арк.

144. Спр. 8. Обіжники, 1931 – 1932, 5 арк.

145. Спр. 9. Звернення до Об'єднання українських організацій в Америці та українців США і Канади з проханням надати політичну і матеріальну допомогу, 1931 – 1932, 16 арк.

146. Спр. 11. Обіжники, 1933 – 1934, 13 арк.

147. Спр. 14. Обіжники, 1935 – 1939, 28 арк.

148. Спр. 29. Проект програми та резолюції народного з'їзду, 1926 р., 37 арк.

149. Спр. 34. Протокол засідання Народного з'їзду, 1928 р., 104 арк.

150. Спр. 18. Меморіал проти приєднання Закарпатської України до Угорщини, 1938, 3 арк.

151. Спр. 19. Звернення до населення Західної України про політичну і матеріальну підтримку українців Закарпаття у боротьбі за самовизначення, 1938, 6 арк.

152. Спр. 20. Конституція українського національного проводу, ухвалена на конгресі українських громадян Львова (Проект УНДО), 1939, 16 арк.

153. Спр. 38. Рішення політичної комісії про боротьбу проти національно-політичного безправ'я українського населення Галичини, 1932 р., 18 арк.

154. Спр. 41. Резолюція Народного комітету УНДО про політичне становище в світі за 1934 р., 3 арк.

155. Спр. 49. Статистичні дані про пацифікацію на території Львівського, Станіславського і Тернопільського воєводств, 1930 р., 62 арк.

156. Спр. 51. Звіти Кисілевської О. про результати поїздки до Сколе та Борщова і політичну ситуацію в них, 1930 р., 6 арк.

157. Спр. 53. Статистичні дані про кількість повітових народних з'їздів з переліком місцевостей та списки присутніх за 1928–1935 рр., 24 арк.

158. Спр. 56. Звіт про становище українського населення, б/д, 5 арк.

159. Спр. 60. Доповідні записки про значення газет “Свобода” і “Діло” для організаційної роботи, 1929–1933 рр., 37 арк.

160. Спр. 68. Вказівки повітовим комітетам про передплату і розповсюдження газет “Діло”, “Свобода” і “Національна політика”, б/д, 7 арк.

161. Спр. 74. Статті Горбачевського А. та невстановлених авторів про пацифікацію, 1930 р., 45 арк.

162. Спр. 77. Роботи Целевича В. “Народ, нація, держава”, “Чому йдемо до виборів”, “Виборчий регулямін до сільських громадських рад у Галичині”, 1934 р., 182 арк.

163. Спр. 80. Статті Барана С. та повідомлення невстановлених авторів про діяльність українських політичних партій і суспільних організацій в Галичині, 1938–1939 рр., 61 арк.

164. Спр. 170. Статут, б/д, 11 арк.

165. Спр. 173. Протоколи засідань керівного складу, 1930–1934 рр., 5 арк.

166. Спр. 174. План роботи Народної організації міста Львова, 1932–1934 рр., 5 арк.

167. Спр. 177. Звіт про діяльність за 1933–1936 рр., 24 арк.

168. Спр. 190. Листування з повітовими комітетами про проведення з'їздів, нарад, прийом членів, сплату внесків та ін., 1926–1936 рр., 36 арк.

169. Спр. 285. Заяви про прийняття і виключення з членів УНДО, 1930–1936 рр., 18 арк.

170. Спр. 286. Повноваження про збір членських внесків і посвідчення про приналежність до організації, 1930–1939 рр., 61 арк.

171. Спр. 518. Текст промови депутата Хруцького С. про бюджет Міністерства віросповідань і освіти, 1930 р., 5 арк.

172. Спр. 520. Звіт депутата сейму Великановича Д. про свою суспільно-політичну діяльність, 1932 р., 1 арк.

173. Спр. 521. Інформація про розгляд у сеймі законопроекту про самоврядування, 1933 р., 4 арк.

174. Спр. 553. Інтерпеляції, скарги, донесення та інші документи про пацифікацію і обмеження в правах українське населення, 1926–1937 рр. 73 арк.

175. Спр. 557. Повідомлення голови Української парламентської репрезентації секретаріату національних меншостей про становище православної церкви і українського населення Польщі, 1930 р., 2 арк.

176. Спр. 589. Інструкція про ведення діловодства і канцеляріях Народних комітетів, 1928 р., 4 арк.

Ф. 355. Західно-Українське Товариство Ліги Націй, м. Відень.

1921–1928.

Оп.1.

177. Спр. 3. Протоколи зборів товариства про відношення до Польщі і Росії, 1922 – 1925, 117 арк.

178. Спр. 5. Протоколи загальних зборів товариства, 1922 – 1925, 51 арк.

179. Спр. 6. Протоколи засідань управи товариства, 1924 – 1925, 16 арк.

180. Спр. 10. Рішення Головної ради про вихід товариства з Унії товариств Ліги Націй, 1924, 1 арк.

181. Спр. 11. Резолюції загальних зборів про затвердження звіту Президії і зміни статуту товариства, 1927, 3 арк.

182. Спр. 22. Звіт та повідомлення про збори Унії товариства Ліги Націй в Ліоні, 1924, 22 арк.

183. Спр. 28. Огляд з характеристикою політичного становища українського населення Західної України, 1924, 36 арк.

184. Спр. 29. Пам'ятна записка про політичне становище українського населення на території Польщі, Румунії і Чехословаччини, 1928, 33 арк.

185. Спр. 34. Звернення до Ради мирової конференції і Ради Амбасадорів в Парижі про політичне становище Східної Галичини, 1924–1927, 142 арк.

186. Спр. 35. Звернення українських політичних партій до Ліги Націй в Женеві з проханням розглянути на сесії становище Східної Галичини, 1923–1924, 17 арк.

187. Спр. 36. Звернення до Президії Українського товариства, Ліги Націй, Російського товариства з проханням підтримки на сесії комісії меншостей Унії в Лондоні, 1923–1928, 19 арк.

188. Спр. 42. Скарга Ліги Націй в Женеві про становище українського населення Східної Галичини, 1925, 12 арк.

189. Спр. 43. Скарга до Ліги Націй в Женеві з приводу обмеження автономних прав українського населення Західної України, 1926, 3 арк.

190. Спр. 97. Протоколи засідань товариства, 1927, 53 арк.

191. Спр. 105. Матеріали засідань конгресу європейських національностей в Женеві, 1926, 57 арк.

192. Спр. 124. Декларація українських політичних партій у Львові та листи до Ліги Націй. Чернетки, 1924, 8 арк.

Ф.358. Шептицький Андрей, граф, митрополит Галицький Греко-Католицької Церкви, архієпископ Львівський, єпископ Кам'янець-Подільський, культурний і церковний діяч, меценат, дійсний член НТШ. 1865–1944.

Оп.1.

193. Спр. 9а. Пастирське послання митрополита Шептицького в зв'язку з репресіями польського уряду проти українського населення, 1930 р. – 4 арк.

194. Спр. 17. Статті “Про переслідування на Холмщині”, “Розпорядок в справі Холмщини”, 1938. – 62 арк.

195. Спр. 45. Матеріали Віденської конференції в справі голоду на Україні (списки делегатів, звіт, резолюція, фотографії), 1933–1934. – 53 арк.

196. Спр. 51. Звернення і повідомлення установ, політичних партій і націоналістичних організацій до населення, 1903–1941, 62 арк.

197. Спр. 52. Звернення, повідомлення політичних партій, установ до населення про підтримку діяльності за незалежність України (1903–1941), 63 арк.

198. Спр. 54. Інформаційний бюлетень, 1931–1933, 136 арк.

199. Спр. 55. Інформаційні матеріали, 1907–1938, 244 арк.

200. Спр. 56. Бюлетні, обіжники, протоколи та ін. інформаційні документи релігійних організацій і комітетів у Львові, Римі, Празі та ін. про суспільно-політичні і релігійні питання (1902–1936), 435 арк.

201. Спр. 57. Повідомлення українського прес-бюро у Відні, бюлетні, листи від зарубіжних видавництв та ін. документи про суспільно-політичні та релігійні питання (1898–1941), 216 арк.

202. Спр. 58. Бюлетні Українського пресового бюро у Варшаві (1926 – 1938), 136 арк.

203. Спр. 59. Бюлетень українського пресового бюро у Франції, 1918–1938, 105 арк.

204. Спр. 60. Бюлетень українського пресового бюро у Німеччині, 1917–1940, 118 арк.

205. Спр. 61. Бюлетень українського пресового бюро в Австрії, Англії, Швейцарії, 1917–1937, 208 арк.

206. Спр. 61а. Бюлетні Українського пресового бюро в Берліні і Варшаві (1929 – 1931), 156 арк.

207. Спр. 110. Листи УНДО, УЦК і інших українських політичних організацій у Львові, Галичині і Польщі про надіслання програм з їх діяльності, надання грошової допомоги, 1917 – 1938, 90 арк.

208. Оп. 3.

209. Спр. 13. Пастирські листи митрополита Шептицького про переслідування польським урядом православної церкви на Волині, Холмщині, Підляшші і Поліссі, 1937, арк.

210. Спр. 49. Матеріали про політику польського уряду по відношенню до греко-католицької церкви, 1921–1934, 29 арк.

Ф. 359. Назарук Осип, адвокат, журналіст, публіцист, письменник, громадський і політичний діяч. 1883 – 1940.

Оп.1.

211. Спр. 2. Свідоцтва, посвідчення, записник та інші особисті документи Назарука О. як адвоката (1910–1940), 42 арк.

212. Спр. 9. Щоденник (1927–1931), 73 арк.

213. Спр. 20. Записна книжка (1924), 62 арк.

214. Спр. 23. Записна книжка (1929–1931), 115 арк.

215. Спр. 24. Записна книжка (1929–1932), 132 арк.

216. Спр. 25. Записна книжка (1931–1933), 152 арк.

217. Спр. 26. Записна книжка (1933–1935), 117 арк.

218. Спр. 29. Записна книжка (1935-1936), 119 арк.

219. Спр. 40. Записна книжка (протоколи засідань редакційної колегії «Нова зоря», з правом використання цих записок тільки після смерті автора) (1937–1938), 43 арк.

220. Спр. 41. Записна книжка (записи автора про політичні справи) (1938), 117 арк.

221. Спр. 45. Записна книжка (протоколи засідань політичної партії, з правом використання цих записок тільки після смерті автора) (1938), 85 арк.

222. Спр. 46. Записна книжка (записи автора про політичні та редакційні справи) (1939), 107 арк.

223. Спр. 47. Записна книжка (записи автора про політичні справи) (1939), 93 арк.
224. Спр. 110. Стаття «Експериментальна політика» (1933), 29 арк.
225. Спр. 113. Стаття «Партійність і партійництво» (б/д), 7 арк.
226. Спр. 114. Стаття «Значіння партій» (б/д), 5 арк.
227. Спр. 115. Стаття «Про страх перед партіями» (б/д), 13
228. Спр. 116. Стаття «Вплив війни і революції на галицькі політичні партії» (б/д), 5 арк.
229. Спр. 117. Стаття про діяльність ФНС (Фронт Національної єдності) (б/д), 69 арк.
230. Спр. 119. Стаття «Підпільний націоналізм» (аналіз та зауваження щодо відозви Мельника А.) (1939), 133 арк.
231. Спр. 120. Стаття «УНО й УНДО на тлі волинської справи» (коротка історія УНДО й сучасність) (1936), 29 арк.
232. Спр. 121. Стаття «Партія Чортотлику» (з історії УНДО) (1926) 14 арк.
233. Спр. 122. Стаття «Взірець одломовщини. 4–а резолюція УНДО проти розкладової роботи комунізму». 1–а частина. (1936), 21 арк.
234. Спр. 124. Стаття «УНДО й большевизм» («Проти розкладової роботи комунізму»). II– а частина. (1936), 17 арк.
235. Спр. 125. Стаття «Рибалка Панас Круть» (про Барана Ст. та його діяльність в партії УНДО) (1936), 15 арк.
236. Спр. 126. Стаття «Резолюції радикалів» (1936), 73 арк.
237. Спр. 127. Стаття «Слово до робітників» (про українську монархію) (1939), 154 арк.
238. Спр. 138. Стаття «Польща в очах українця» (б/д), 6 арк.
239. Спр. 140. Стаття «Радикали і релігія» (б/д), 34 арк.
240. Спр. 202. Листи до Лося С. (1933–1939), 180 арк.

241. Спр. 352. Статут, протоколи, запрошення та інші документи про діяльність «Союзу українських адвокатів» у Львові, зібрані Назаруком О. (1929–1939), 210 арк.

242. Спр. 368. Програма, протоколи засідань, накази та інші документи про діяльність Української радикальної партії (1915–1923), 106 арк.

243. Спр. 380. Статут, резолюції, листи та інші документи про діяльність партії Української Народної Обнови (1930–1936), 134 арк.

244. Спр. 381. Протоколи, обіжники, повідомлення та інші документи про діяльність комісії по підготовці Всеукраїнського національного конгресу у Львові (1934–1937), 269 арк.

245. Спр. 385. Звернення і заява громадських діячів до українського народу з протестом проти репресій польського уряду над українським населенням в Галичині (1937), 10 арк.

246. Спр. 397. Звіт, протоколи, листування та інші документи про діяльність Української християнської організації (УХО) у Львові, Лист Назарука О. до управи УХО (1925–1928), 25 арк.

Ф. 360. Старосольський Володимир-Степан, адвокат, правник, соціолог, громадський і політичний діяч, дійсний член НТШ, професор. 1878–1942.

Оп.1.

247. Спр. 11. Щоденники Старосольського В. 1914–1927, 189 арк.

248. Спр. 55. Протоколи, листи, запрошення та інші документи про діяльність Старосольського в УСДП і Сельробі, 1917–1939, 18 арк.

249. Спр. 59. Запрошення на урочисті засідання, наради, конгреси від ініціативних груп і комітетів, соціалістичних партій та ін., надіслані Старосольським В., 1903 – 1939, 23 арк.

250. Спр. 64. Запрошення на дискусійні зустрічі від ініціаторів кампанії за нормалізацію польсько-українських відносин, 1928–1938, 11 арк.

251. Спр. 479. Листи Барана С. до Старосольського В., 1902–1938, 17 арк.

252. Спр. 492. Листи Витвицького С., Вітовського Д. до Старосольського В., 1903–1934, 22 арк.

253. Спр. 507. Листи Загайкевича В. до Старосольського В., 1917–1938, 13 арк.

254. Спр. 523. Листи Левицького Д. до Старосольського В., 1920–1938, 15 арк.

255. Спр. 31. Листи Марітчака О., Мартинця В. до Старосольського В., 1917–1930, 13 арк.

256. Спр. 563. Листи Темницького В. до Старосольського В., 1910–1933, 22 арк.

Ф. 372. Охримович Володимир, адвокат, письменник, етнограф, етнолог, громадсько-політичний діяч, журналіст, дійсний член НТШ.

Оп.1.

257. Спр. 15. Резолюції та ухвали Народного комітету Націонал-демократичної партії у Львові (1908–1923), 37 арк.

258. Спр. 16. Звернення і заклики Народного Комітету Націонал-демократичної партії у Львові до повітових організацій (1903–1923), 63 арк.

259. Спр. 17. Звіти і протоколи Народного Комітету Націонал-демократичної партії у Львові (1902–1923), 20 арк.

260. Спр. 18. Листування Народного комітету Націонал-демократичної партії у Львові з товариствами, Комітету допомоги репатріантам та приватними особами (1902–1923), 131 арк.

261. Спр. 19. Списки членів Народного комітету Націонал-демократичної партії у Львові (1907–1923), 19 арк.

Ф. 382 Юліан Романчук, політичний і громадський діяч, педагог, письменник, журналіст. 1842 – 1932.

Оп. 1

262. Спр. 9. Статут Західноукраїнського товариства Ліги Націй у Відні, реферат, листи та інші документи, 38 арк.

263. Спр. 14. Текст промови Стефановича Ю. до 80-ти річчя народження Романчука Ю., 9 арк.

264. Спр. 15. Листи до редакцій і приватних осіб, 51 арк.

265. Спр. 19. Листи Вахнянина А., Венгжина М., Витвицького С. і Вітика С., 11 арк.

266. Спр. 34. Листи Лозинського М., 17 арк.

267. Спр. 54. Листи Цеглинського Г., Целевича В., Цурковського І., Чайковського М. і Чорторійського Р., 26 арк.

268. Спр. 59. Стаття Романчука Ю. «Антипольська кампанія та її зброя», 5 арк.

269. Спр. 60. Замітки і записки Романчука Ю. з політичних питань, 52 арк.

270. Спр. 62. Чорнові записки Романчука Ю., 38 арк.

Ф. 392. Українська парламентська репрезентація в польському сеймі і сенаті, м. Варшава. 1903–1938 рр.

Оп. 1.

271. Спр. 8. Рішення парламентарної спілки польських соціалістів в справі автономії земель з українським населенням та промови українських послів з цього питання, 1925–1931 рр., 25 арк.

272. Спр. 14. Документи про суспільно-політичне та економічне становище українців, білорусів та інших національностей та національно-визвольний рух на землях Західної України і Західної Білорусі. Листування, інтерпеляції, скарги, 1922–1931 рр., 127 арк.

273. Спр. 17. Матеріали про пацифікацію на території Східної Галичини, внесені українськими послами для розгляду на засіданнях сенату, 1930–1931 рр., 239 арк.

274. Спр. 21. Матеріали про пацифікацію українського населення на території Підгаєцького повіту (інтерпеляції, списки, листи та інше) за 1930 р., 178 арк.

275. Спр. 42. Інтерпеляції послів до голови Ради міністрів в Польщі, до Міністерства віросповідання і освіти та Міністерства внутрішніх справ про становище Автокефальної православної церкви і духовенства на території Люблінського воєводства, зміну обрядів, збурення церкви та інше, 1924–1938 рр., 176 арк.

Ф. 581. Колекція документів про діяльність урядів і армій Української народної республіки та Західноукраїнської народної республіки. 1914 – 1939.

Оп.1.

276. Спр. 95. Статут, протоколи засідань, резолюції, постанови та інші документи Закордонної групи УНТП у Відні, 1922–1923, 121 арк.

277. Спр. 98. Програми Української народно-трудової партії та її незалежної групи і зауваження Бачинського Юліана до програми Української національної партії (1923–1925), 24 арк.

278. Спр. 101. Перелік меморіалів, протестів, закликів, резолюцій та інших документів надісланих урядом ЗУНР на міжнародні конгреси, підготовлено Товариством Ліги Націй (1922–1928), 2 арк.

279. Спр. 107. Резолюції з'їзду Народної трудової партії, зборів її головної управи та загальних зборів представників українських партій у Львові (1921, 1923–1924), 8 арк.

280. Спр. 111. Протокол засідань Народного комітету Трудової партії у Львові (1921–1924), 84 арк.

281. Спр. 112. Протоколи засідань Української Народної Ради та Міжпартійної Ради у Львові з протестом проти рішення Ради послів в Парижі (1923), 19 арк.

282. Спр. 119. Листи Народного комітету у Львові президенту Є. Петрушевичу та українським установам в краї про діяльність партії, реорганізацію Української народної ради у Львові, стан партійної преси, організацію українського вищого шкільництва та ін. (1919–1924), 13 арк.

283. Спр. 129. Стаття Рудницької М. «Крізь перспективу одного місяця» – про розгляд питання Східної Галичини на травневій сесії Ліги Націй 1931 року, 6 арк.

284. Спр. 130. Стаття К. Левицького «На маргінесі нашої політичної діяльності 1928–1931 років» – про діяльність українських послів-членів УНДО в польському сеймі, 1931, 25 арк.

285. Спр. 140. Звернення та відозви Української народної ради, Української соціал-демократичної партії Галичини та Буковини та ін. організацій в Східній Галичині до українського населення з закликом бойкотувати вибори до польського сейму, засудження визнання державами Антанти Східної Галичини за Польщею (1918–1923), 7 арк.

Ф. 779. Редакція газети «Діло», м. Львів. 1880–1939.

Оп.1.

286. Спр. 7. Листування з українськими культурно-освітніми організаціями, установами і приватними особами про надіслання і поміщення статей і оголошень (1904 – 1938 рр.), 62 арк.

287. Спр. 33. Інтерпеляції і тексти промов депутатів у польському сеймі і сенаті про становище українського населення Галичини (1935–1939). – 84 арк.

288. Спр. 34. Промови депутатів польського сейму і сенату, обговорення проектів бюджету польських міністерств на засіданнях комісій по обговоренню проектів. – 89 арк.

Колекція мікрофільмів № 9 із документів Архіву Наукового товариства ім. Шевченка у Львові, що зберігаються в Національній бібліотеці у Варшаві.

289. м/ф 68917. Реферати у справі “Народного дому” у Львові (1926–1935).
290. м/ф 69009. Щоденники Степана Годованого, співробітника редакції часопису “Діло” у Львові (1934–1939).
291. м/ф 70044. УНДО. Статут. Членські декларації. Кореспонденція. (1926–1935).
292. м/ф 70045. УНДО. Крайові з’їзди: списки рефератів, порядок нарад, звіти, склад керівництва, запрошення, обіжники ЦК, членські мандати, протоколи засідань (1926–1935).
293. м/ф 70046. УНДО. Народний комітет: членство, протоколи засідань, запрошення, кореспонденція (1926–1935).
294. м/ф 70047. УНДО. Центральний комітет: порядок засідань, проекти резолюцій, протоколи, тексти ухвал, пресові повідомлення, кореспонденція (1926–1936).
295. м/ф 70111. УНДО. Президія і виконавчий комітет (екзекутива): порядок денний, проекти резолюцій, списки присутніх, ухвали, протоколи засідань, пресові комунікати (1928–1938).
296. м/ф 70112. УНДО. Секретар Президії. Нотатки з засідань Президії УНДО, Української Парламентарної Репрезентації (1936–1938).
297. м/ф 70113. УНДО. Секретар Президії. Партійний суд: склад суду, протоколи засідань (1932–1933).
298. м/ф 70114. УНДО. Народи і конференції, збори й зустрічі керівництва. Запрошення, списки присутніх, нотатки з засідань, кореспонденція (1928–1938).
299. м/ф 70115. УНДО. Вибори до Сейму і Сенату. Виборча статистика РП, списки, звіти (1928).
300. м/ф 70150. УНДО. Вибори до Сейму і Сенату РП II каденції (1927–1928).
301. м/ф 70151. УНДО. Вибори до Сейму і Сенату на Волині (1928–1930), 220 арк.

302. м/ф 70152. УНДО. Вибори до Сейму і Сенату (1930).
303. м/ф 70153. УНДО. Вічева акція в обороні землі як об'єкту праці і національного майна українців. Вічевий рух у справах поточної української політики й УНДО. Вирізки з української преси (1925–1926).
304. м/ф 70154. УНДО. Матеріали про діяльність Українського Народного Союзу (1927).
305. м/ф 70155. УНДО. Порозуміння про виборчий блок з УСРП (1930).
306. м/ф 70156. УНДО. Контакти з Дільницевою Народною Організацією (ДНО) і Народною організацією українців (НОУ) м. Львова. Організація структури ДНО, плани праці (1932–1934).
307. м/ф 71754. УНДО. Справи виборів органів самоврядування, шкільні, мовні, майнові справи. Діяльність повітових народних комітетів у судових і політичних повітах (1925–1928).
308. м/ф 71755. УНДО. Справи виборів органів самоврядування, шкільні, мовні, майнові справи. Діяльність повітових народних комітетів у судових і політичних повітах (1925–1928).
309. м/ф 71756. УНДО. Львів і Львівське воєводство. Виборча і загальнополітична діяльність повітових Народних Комітетів УНДО у виборчих округах 46, 49, 51. Кореспонденція, рапорти, звіти, підсумки голосування (1927–1936).
310. м/ф 71757. УНДО. Діяльність Повітових народних комітетів у виборчому окрузі 52: виборча, у шкільних, правових, кооперативних справах, самоврядування. Рапорти, звіти, статті до преси, кореспонденція (1928–1936).
311. м/ф 71758. УНДО. Діяльність Повітових народних комітетів у виборчому окрузі 53. Рапорти, звіти, повідомлення до преси, кореспонденція, протоколи (1925–1936).
312. м/ф 71759. УНДО. Діяльність Повітових народних комітетів у виборчому окрузі 54 (ч. I). Рапорти, звіти, статті, кореспонденція (1928–1936).

313. м/ф 71760. УНДО. Виборча діяльність Повітових народних комітетів у виборчому окрузі 54 (ч. II). Рапорти, звіти, статті, кореспонденція (1925–1936).

314. м/ф 71761. УНДО. Діяльність Повітових народних комітетів у справах виборчих, шкільних, кооперативних у виборчому окрузі 55 (ч. I). Рапорти, звіти, статті, кореспонденція (1925–1936).

315. м/ф 71762. УНДО. Діяльність Повітових народних комітетів у справах виборчих, шкільних, кооперації у виборчому окрузі 55 (ч. II). Рапорти, звіти, статті, кореспонденція (1925–1936).

316. м/ф 71763. УНДО. Діяльність Повітових народних комітетів у виборчих округах 56 (Ковель), 57 (Костопіль, Луцьк, рівне), 58 (Крем'янець), 59 (Сарни) і доповнення до справ комітетів у Городку, Майлонському, Львові, Мостиськах, Самборі, Сяніку, Тузині, Жолві, Городенці, Коломиї. Рапорти, звіти, статті, кореспонденція (1928–1936).

317. м/ф 71764. УНДО. Діяльність Повітових народних комітетів на Волині. Підготовка й результати виборів самоврядування й парламентарних, віча, пресова агітація, організаційний стан, контакти ПНК і ЦК УНДО. Рапорти, звіти, статті, кореспонденція (1928–1935).

318. м/ф 71913. УНДО. Головний секретаріат і відділ правничої поради: правнича допомога в податкових, шкільних, організаційних, кооперативних справах, виборчих протестів по виборах до громадських рад. Кореспонденція, відкликання, ресурси (1926–1939).

319. м/ф 71930. УНДО. Матеріали діяльності. Секретаріат (1928–1936).

320. м/ф 75612. УНДО. Народний з'їзд 19–20 XI 1926 р. і його резолюції.

321. м/ф 75613. УНДО. Народний з'їзд. Проекти програми і резолюцій, списки делегатів, прийняті тексти програми і резолюції з'їзду. Статут, листування (1928).

322. м/ф 75614. УНДО. IV Народний з'їзд. Підготовка до з'їзду, списки делегатів, реферати, стенограми засідань, прийняті резолюції з'їзду, списки окремих керівних органів УНДО (1932).

323. м/ф 75615. УНДО. Народний комітет: склад комітету, хід засідань, прийняті резолюції, ухвали. Списки членів Президії та Екзекутиви. Листування, числа "Діла", нотатки стенограм засідань (1925–1935).

324. м/ф 75616. УНДО. Президія, Екзекутива і ЦК УНДО. Запрошення на засідання, порядок денний засідань, проекти резолюцій і протоколи засідань, прийняті ухвали. Листування, нотатки, обіжники (1930–1936).

325. м/ф 75617. УНДО. Склад ЦК УНДО, порядок денний засідань, протоколи засідань, прийняті ухвали. Кореспонденція, списки членів, протоколи, тексти ухвал, переліки (1926–1927).

326. м/ф 75618. УНДО. Конференції, надзвичайні наради і збори керівних органів УНДО. Запрошення, учасники, порядок засідань. Листування, списки і переліки (1929–1934).

327. м/ф 75619. УНДО. Головний секретаріат. Засідання, діяльність, обслуговування керівних органів УНДО. Листування, звіти, запрошення, списки членів керівних органів УНДО (1927–1934).

328. м/ф 75620. УНДО. VII. 1. Контакти з інституціями, організаціями й українським населенням. Листування з послами (1926–1934).

329. м/ф 95079 ч. I. УНДО (1923–1938). к 1–369; УНДО (1925–1935). к 370–584.

330. м/ф 95079 ч. II. УНДО (1928–1937). к. 585–1035; УНДО (1923–1928). к. 1036–1091; УНДО (1927–1934). к. 1092–1286.

331. м/ф 95080. УНДО (1928–1936). к. 1–311; УНДО (1921–1933). к. 312–392; УНДО (1926–1937). к. 393–466; УНДО. V. Преса. Видання УНДО (1928–1936). к. 467–832.

332. м/ф 95077. УНДО. Співпраця УНДО з культурно-освітніми й кооперативними організаціями, церквою (1929–1937).

333. м/ф 95078. УНДО. Співпраця УНДО з культурно-освітніми й кооперативними організаціями, церквою (1929–1937).

334. м/ф 85561. Українська Парламентарна Репрезентація (УПР). Нормативні документи. Резолюції, комунікати, меморіали. Засідання, пленуми, конференції. Документи з діяльності Сейму (1925–1938).

335. м/ф 85782. УПР. Інтерпеляції до Сенату 1928–1930 (№ 1–52); 1933 (№ 2–3) та до сейму 1924–1927; 1935–1938 (№ 1–60). Окремі інтерпеляції послів Українського клубу, ППС, Жидівського Кола (1930–1934).

336. м/ф 85812. УПР. Інтерпеляції послів до Сейму (1928–1930).

337. м/ф 85813. УПР. Інтерпеляції послів до Сейму (1931–1935).

338. м/ф 86475 (ч. 1–3). УПР. Посольський клуб. Матеріали для УПР. Архів УПР (1930-і рр.).

339. м/ф 86476 (ч. 1–3). УПР. Посольські справи. Вибори (1930-і рр.).

340. м/ф 86633 .УПР. Листування з УПР, урядом, владами, населенням (1920–1928).

341. м/ф 86634. УПР. Листування з УПР, урядом, владами, населенням (1929–1930).

342. м/ф 86700. УПР. Листування з УПР, урядом, владами, населенням (1931–1939).

343. м/ф 86701. УПР. Листування з УПР, урядом, владами, населенням (1934–1936).

344. м/ф 86702. УПР. Протести українського населення проти законопроекту про колонізацію та осадництво з жовтня 1925 р. (1925–1926).

345. м/ф 87247. УПР. Справи православної церкви на Холмщині, Підляшші, Волині, Білорусії (1929–1930).

346. м/ф 87248 (ч. 1–3). УПР. Протести українського населення проти законопроекту про зміну територіального самоуправління, військову колонізацію, державні і приватні школи (лютий–березень 1932).

347. м/ф 91845. НОУ м. Львова. Статут, книга вхідної–вихідної кореспонденції НОУ. Відділ опіки над безробітними (1926–1934).

348. м/ф 91851. Справи українського населення. Вибори до громадського самоврядування. Перепис населення (1927–1933).

349. м/ф 91852. УПР. Протести українського населення проти нового подружнього закону (квітень 1932).

350. м/ф 91854 ч. 1–2. Матеріали діяльності різних українських організацій, товариств та установ (1874–1936). 1. Матеріали діяльності НТШ у Львові (1919–1938). 2. Документи і матеріали різних українських установ, організацій, товариств у Львові (1874–1936). 3. Український горожанський комітет у Львові (1921–1929). Український горожанський комітет рятунку України (1933–1934). 4. Стату й інші матеріали про заснування та діяльність господарсько-кооперативних товариств і спілок (1889–1936). 5. Товариство “Дністер” у Львові. Матеріали діяльності (1925–1934).

351. м/ф 92452. Редакції, видавництва (1920–1939). I. Редакція видавництва “Червона Калина” у Львові (1923–1939). II. Українське Пресове бюро в Данцігу (1929). III. Редакція УЗЕ у Львові (1932–1935). IV. Редакція часопису “Шлях нації” у Львові (1935–1936). V. Редакція часопису “Громадська думка” у Львові (1920).

352. м/ф 94446. УНДО. Керівні органи (1928 – 1936).

353. м/ф 94447. УНДО. Екзекутива. Обіжники.

354. м/ф 94448. УНДО. Повітові народні з’їзди. Повітові виборчі комітети.

355. м/ф 95003 УНДО. Народна канцелярія. Інформаційний відділ.

356. м/ф 95004. УНДО. Народна канцелярія. Міжнародний відділ. інформаційний відділ.

357. м/ф 95005. УНДО. Народна канцелярія. Відділ правничої поради.

358. м/ф 95007. УНДО. Відділ правничої поради (1933).

359. м/ф 95011. УНДО. Вибори до сейму і сенату. 1928, 1930.

360. м/ф 95012. УНДО. Вибори до сейму і сенату. 1930, 1935.

361. м/ф 95074. УНДО. Переписки населения. Выборы до громадських рад.
362. м/ф 95075. УНДО. Співпраця УНДО з іншими організаціями.
363. м/ф 95078. УНДО. Співпраця УНДО з культурно-освітніми й кооперативними організаціями (1929 – 1937).

РОССИЙСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ АРХИВ СОЦИАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКОЙ ИСТОРИИ

Ф.493. Коминтерн.

Оп.1.

364. Д. 397. Протоколы заседаний, заявления делегации КП Балканских прибалтийских стран Польши и др.

Ф.494. Коминтерн.

Оп.1

365. Д. 86. Информационный материал к VII конгрессу Коминтерна о Западной Украине, 1934 года.

366. Д. 87. Информационный материал к VII конгрессу Коминтерна о Западной Украине, 1 августа 1934 года.

367. Д. 88. Информационный материал к VII конгрессу Коминтерна о Западной Украине, 7 марта 1934 года.

368. Д. 89. Информационный материал к VII конгрессу Коминтерна о Западной Украине, 19 сентября 1934 года.

Ф.495. Коминтерн.

Оп.13.

369. Д. 6. Информация о Западной Украине и Польше, 19 декабря 1935 года.

Оп.20.

370. Д. 558. Сборник решений, принятых ИККИ по Компартии Украины, 26 сентября 1929 года.

Оп.54.

371. Д. 8. Резолюция расширенного Пленума ЦК КПЗУ, 26 августа 1927 года.

372. Д. 10. Резолюция комиссии по делам КПЗУ, 1927.

Оп.33.

373. Д.443. Информационный материал о Польше, Западной Белорусии и др., 24 января 1928 года.

Оп. 103.

374. Д. 42. Резолюции Президиума ИККИ по вопросам Западной Украины (1-екз.), 2 сентября 1927 года.

375. Д. 43. Резолюции Президиума ИККИ по вопросам Западной Украины (2-екз.), 2 сентября 1927 года.

376. Д. 44. Резолюция IX пленума ИККИ по вопросам Западной Украины, 1928.

Оп.123.

377. Д. 107. Переписка Представительства КП Польши при ИККИ, 20 января 1928 года.

378. Д. 219. Письма Заграничного ЦК КПЗУ, 3 января 1935 года.

Оп.125.

379. Д. 15. Документы по кадрам КП Польши, Западной Украины, 1922.

Оп.126.

380. Д. 21. Проект резолюции ИККИ о крестьянской организации Сельроб, 1926.

381. Д. 22. Материалы о положении в Буковине и на Западной Украине, 1926.

382. Д. 23. Резолюция пленумов ЦК КПЗУ, 3 февраля 1926 года.

383. Д. 24. Отчёты резолюций украинской комиссии ИККИ, 1926.

384. Д. 29. Резолюции, проекты резолюций украинской комиссии ИККИ, 25 августа 1927 года.

385. Д. 32. Переписка ИККИ с ЦК КП(б)У о положении в КПЗУ, 26 марта 1927 года.
386. Д. 34. Резолюции VII конференции КПЗУ, 1927.
387. Д. 35. Резолюции VII и VIII пленумов ЦК КПЗУ, 1927.
388. Д. 36. Отчет ЦК КПЗУ, март 1927 года.
389. Д. 38. Письма разных лиц в ЦК КПЗУ, 23 марта 1927 года.
390. Д. 43. Информации письмо о расколе в КПЗУ, 2 января 1928 года.
391. Д. 45. Справки о перебежчиках-украинцах, другие материалы.
392. Д. 46. Стенограммы заседаний III съезда КПЗУ, 21 июля 1928 года.
393. Д. 47. Тезисы, отчеты ЦК КПЗУ, докладов на 3 съезде КПЗУ, 1928.
394. Д. 48. Резолюции 3 съезда КПЗУ по отчету ЦК КПЗУ, 1928.
395. Д. 49. Постановление VIII конференции КПЗУ, 1928.
396. Д. 52. Резолюции Полетсекретариата ИККИ по работе КПЗУ, 25 января 1929 года.
397. Д. 56. Материалы Представительства КПЗУ, 1929.
398. Д. 57. Резолюции II и III пленумов ЦК КПЗУ, 1929.
399. Д. 58. Материалы о КПЗУ о выборах в сейм, 1929.
400. Д. 61. Переписка представительства КП Польши, 2 января 1929 года.
401. Д. 62. Стенограммы заседания комиссии ЦК КПЗУ, 16 февраля 1929 года.
402. Д. 69. Переписка представительства КП Польши о политэмигрантах, 18 марта 1931 года.
403. Д. 74. Списки членов КПЗУ, 1933.
404. Д. 75. Характеристика актива, ответственных работников КПЗУ, 18 марта 1933 года.
405. Д. 76. Доклады представителя КПЗУ в ИККИ, 20 марта 1933 года.
406. Д. 80. Материалы IV съезда КПЗУ, 28 октября 1934 года.

407. Д. 81. Информационные материалы для делегатов IV съезда КПЗУ, 1934.
408. Д. 83. Материалы ППС-левицы, списки членов Сельроб.
409. Д. 87. Отчёты и информационные письма львовского ОК КПЗУ, 17 февраля 1935 года.
410. Д. 90. Протоколы комиссии по проверке актива КПЗУ, 16 декабря 1938 года.
411. Д. 93. Переписка представительства КП Польши при ИККИ, 4 февраля 1936 года.
412. Д. 95. Отчёты ЦК КПЗУ о работе партии, 1936.
413. Д. 97. Алфавитный список членов КПЗУ, 1937.

ARHIWUM AKT NOWYCH, WARSZAWA

Ministerstwo Spraw Wewnętrznych z lat 1918–1939.

414. Sygn. 961. Sprawozdania Wydziału Narodowościowego MSW z życia mniejszości narodowych w Polsce za okres od grudnia 1926 do grudnia 1927.
415. Sygn. 962. Sprawozdania Wydziału Narodowościowego z życia mniejszości narodowych (weresień – październik 1928 r.)
416. Sygn. 963. Sprawozdania Wydziału Narodowościowego z życia mniejszości narodowych za kwartały IV 1935, I, II, III 1936.
417. Sygn. 1036. Materiały dotyczące Łemkowszczyzny: szkolnictwo, sprawy kulturalne, gospodarcze, inne. 1937–1938.
418. Sygn. 1038. Wiadomości ukraińskie, 1929.
419. Sygn. 1039. Komunikaty informacyjne Wydziału Narodowościowego MSW dotyczące ruchu ukraińskiego, 1931.
420. Sygn. 1050. Okolnik kancelarii Ukraińskiej Reprezentacji Parlamentarnej do przedstawicieli ukraińskich, 1929.

Ministerstwo Spraw Zagranicznych w Warszawie z lat 1918–1939.

421. Sygn. 2247. Ukraińska mniejszość w Polsce. 1914–1926.
422. Sygn. 2248. Ukraińska mniejszość w Polsce. 1925–1926.
423. Sygn. 2249. Ukraińska mniejszość w Polsce. 1923–1926.
424. Sygn. 2250. Ukraińska mniejszość w Polsce. 1924–1926.
425. Sygn. 2251. Ukraińska mniejszość w Polsce. 1925–1926.
426. Sygn. 2252. Ukraińska mniejszość w Polsce. 1930.
427. Sygn. 2253. Ukraińska mniejszość w Polsce. 1930.
428. Sygn. 2257. Ukraińska mniejszość w Polsce. 1930–1931.
429. Sygn. 2258. Ukraińska mniejszość w Polsce. 1930–1931.
430. Sygn. 2263. Sprawa petycji ukraińskich na forum Ligi Narodów. Sytuacja polityczna w Galicji Wschodniej. Raporty, wykazy, korespondencja, druki, prasa. 1931.
431. Sygn. 2314. Ukraińska mniejszość w Polsce. 1929–1931.
432. Sygn. 2320. Ukraińska mniejszość w Polsce. 1935–1939.

Ambasada Rzeczy Pospolitej w Paryżu

433. Sygn. 84. ZSRP Ukraina. 1922.
434. Sygn. 85. Ruch ukraińskij. 1923.

Ambasada Rzeczy Pospolitej w Londynie

435. Sygn. 440. Galicja Wschodnja. 1921–1923.
436. Sygn. 444. Galicja Wschodnja. 1923.
437. Sygn. 1435. Galicja Wschodnja. 1922–1931.

Ambasada Rzeczy Pospolitej w Moskwie

438. Sygn. 107. Ukraińska mniejszość. 1922–1923.
439. Sygn. 108. Ukraińska mniejszość w Polsce. 1928.
440. Sygn. 110. Ukraińska mniejszość w Polsce. 1931.

II. ОПУБЛІКОВАНІ ДОКУМЕНТИ І МАТЕРІАЛИ

441. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз / Іван Білас. – У 2-х кн. – Київ : Либідь–Військо України, 1994. – Кн. 2. – 688 с.

442. Боротьба за возз'єднання Західної України з Українською РСР 1917–1939: Збірник документів і матеріалів. – Київ : Наукова думка, 1979. – 557 с.

443. Боротьба трудящих Волині за визволення з-під гніту панської Польщі і возз'єднання з Радянською Україною (1921–1929 рр.): Документи і матеріали. – Ч. 1. 1921–1928 рр. – Луцьк : Волин. обл. вид-во, 1957. – 271 с.

444. Боротьба трудящих Волині за возз'єднання з Радянською Україною (1929–1939 рр.): Збірник документів. – Львів : Каменяр, 1965. – Ч. 2. – 432 с.

445. Боротьба трудящих Прикарпаття за своє визволення і возз'єднання з Радянською Україною: Збірник документів і матеріалів (1921–1939 рр.). – Станіслав : Обл. вид-во, 1957. – 319 с.

446. Внешняя политика СССР: Сборник документов (1921–1924 гг.): В 3-х т. – Москва : Правда, 1944. – Т. 2. – 979 с.

447. Внешняя политика СССР: Сборник документов (1925–1934 гг.): В 3-х т. – Москва : Правда, 1945. – Т. 3. – 800 с.

448. Возз'єднання українського народу в єдиній Українській Радянській державі (1939–1949): Збірник документів і матеріалів. – Київ : Держполітвидав УРСР, 1949. – 211 с.

449. Год кризиса 1938–1939: Документы и материалы. – Москва : Политиздат, 1990. – Т. 1. – 555 с.; Т. 2. – 431 с.

450. Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів / Керівник колективу упор. Р.Я. Пиріг. – Київ : Політвидав України, 1990. – 605 с.

451. Державний Центр Української Народньої Республіки в екзилі: Статті і матеріали. – Філядельфія – Київ. – Вашингтон, 1993. – 494 с.

452. До історії міжнаціональних процесів на Україні: Документи та матеріали // Український історичний журнал. – 1990. – № 11. – С. 108–112.

453. Документы и материалы по истории советско-польских отношений. – Москва : Издательство АН СССР. – Т. 2 – 7.

454. Документы и материалы кануна Второй мировой войны: Из архива Министерства иностранных дел Германии (ноябрь 1937–1938 гг.). – Москва : Госполитиздат, 1948. – Т. 1. – 368 с.; Архив Дирксена (1938 – 1939 гг.). – 1948. – Т. 2. – 286 с.

455. Документы и материалы кануна Второй мировой войны 1937–1939: ноябрь 1937 г. – декабрь 1938. / Отв. ред. И.Н. Земсков. – Москва : Политиздат, 1981. – Т. 1. – 302 с; январь-август 1939 г. – Т. 2. – 415 с.

456. Документы по истории мюнхенского сговора 1937–1939 / Редкол. В.Ф. Мальцев и Д. Спачил. – Москва : Политиздат, 1979. – 471 с.

457. За волю народну (Боротьба трудящих Ровенщини за соціальне і національне визволення та возз'єднання з Радянською Україною): Документи і матеріали 1921–1939. – Львів : Книж.-журн. вид-во, 1964. – 291 с.

458. З історії революційного руху у Львові 1917 – 1939 рр.: Документи і матеріали. – Львів : Книж.-журн. вид-во, 1957. – 796 с.

459. Коммунистический Интернационал в документах. (Решения, тезисы и воззвания конгрессов Коминтерна и пленумов ИККИ 1919–1932.). – Москва : Партиздат, 1933. – 1007 с.

460. Литвинов М. Внешняя политика СССР: Речи и заявления 1927–1937 / М. Литвинов. – 2-е изд., доп. – Москва : Соцэкгиз, 1937. – 429 с.

461. Оглашению подлежит: СССР – Германия 1939–1941: Документы и материалы. – Москва : Московский рабочий, 1991. – 367 с.

462. Під прапором Жовтня. Вплив Великої Жовтневої соціалістичної революції на піднесення революційного руху в Західній Україні: Документи і матеріали. В 3-х кн. – Львів : Книж.-журн. вид-во, 1957–1966; Кн. 2 (1921–1928 рр.). – 1964. – 380 с.; Кн. 3 (1929–1939 рр.). – 1966. – 491 с.

463. Постанови II з'їзду Комуністичної партії Західної України. – Львів, 1925. – 100 с.
464. Постанови III з'їзду КПЗУ (серпень 1928 р.). – Львів, 1928. – 35 с.
465. Революційна боротьба на Тернопільщині 1917–1939 рр.: Документи і матеріали. – Тернопіль : Обл. вид-во, 1959. – 266 с.
466. Рудницька М. Статті, листи, документи. – Львів–Жовква : Місіонер, 1998. – 844 с.
467. III народний з'їзд Українського Національно-Демократичного Об'єднання 24 і 2 грудня 1928 р. (звіт зложений на підставі стенографічного протоколу). – Львів : Накладом М. Струтинського, 1928. – 78 с.
468. VII Конгресс Коммунистического Интернационала и борьба против фашизма и войны: Сборник документов. – Москва : Политиздат, 1975. – 527 с.
469. Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9 т. – Т.7 (20 – 40-і рр. XX ст.). – Київ, 2001. – 440 с.
470. Українська суспільно-політична думка в XX ст. – Т. 2. – [б. м.], 1983. – 426 с.
471. Українська РСР на міжнародній арені (1917–1923). – Київ, 1966. – 729 с.
472. Moscicki I. Prawdy proste i wazne (Przemówienie Pana Prezydenta Rzeczypospolitej wygłoszone przez radio dnia 19 marca 1938 r. na Zamku Królewskim w Warszawie) / I. Moscicki // XX lat Rzeczypospolitej Polskiej 1918–1938. – Lwow : Panstwowe wydawnictwo książek szkolnych, 1938. – S. 135–143.
473. Polsko-radzieckie stosunki kulturalne 1918–1939: Dokumenty i materiały. – Warszawa : Książka i Wiedza, 1977. – 831 s.
474. Polska a protokol w sprawie pokojowego rozwiązywania sporów międzynarodowych. Mowy Ministra Spraw Zagranicznych D-ra A. Skrzynskiego. – Warszawa : Robotnik, 1924. – 68 s.

475. Posłowie rewolucyjni w sejmie (lata 1920–1935): Wybór przemówien, interpelacji i wniosków. – Warszawa : Książka i Wiedza, 1961. – 667 s.

476. Powstanie II Rzeczypospolitej. Wybór dokumentów 1866–1925 / Pod red. H. Janowskiej i T. Jedruszczaka. – Warszawa : Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1984. – 788 s.

477. Protokoły Rady Obrony Państwa / Oprac. A. Leiwand, J. Molenda // Z dziejów stosunków polsko-radzieckich. Studia i materiały. – Warszawa : Książka i Wiedza, 1965. – T. 1. – S. 247–312.

478. Sierpowski S. Źródła do historii powszechnej okresu międzywojennego 1917–1939 / S. Sierpowski. – Poznań : Wydawnictwo Naukowe UAM, 1989–1992. – T. 1. – 604 s.; T. 2. – 634 s.; T. 3. – 520 s.

479. Sprawozdanie stenograficzne Sejmu. Kadencja I–IV / Sejm Rzeczypospolitej Polskiej. – 1922–1939.

480. Stosunki polsko-radzieckie 1917–1945: Dokumenty i materiały. – Warszawa : Książka i Wiedza, 1967. – 570 s.

481. Wrzesień 1939 r. w relacjach dyplomatów / Wybór i oprac. A. Skrzypek. – Warszawa : Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1989. – 356 s.

482. Zaleski A. Przemowy i deklaracje (od 15 maja 1926 do 15 maja 1929) / A. Zaleski. – Warszawa : Druk. Wł. Lazarskiego, 1929. – T. 1. – 250 s.

483. Zaleski A. Przemowy i deklaracje (od 15 maja 1929 do 15 maja 1931) / A. Zaleski. – Warszawa : Główna drukarnia wojskowa, 1931. – T. 2. – 235 s.

III. МЕМУАРИ

484. Бачина-Бачинський Є. Щоденник із Женеви / Євген Бачина-Бачинський // Життя і смерть полковника Коновальця. – Львів : Червона калина, 1993. – С. 129–166.

485. Дмитро Паліїв: життя і діяльність (1896–1944): збірник праць і матеріалів / [відп. ред. Олег Купчинський]. – Львів: Наукове товариство ім. Т.Шевченка, Простір-М, 2007. – 862 с.

486. Эррио Э. Из прошлого: Между двумя войнами (1914–1936 гг.) / Э. Эррио. – Москва : Изд-во иностранной литературы, 1958. – 770 с.
487. Каганович Л. Памятные записки рабочего, коммуниста-большевика, профсоюзного, партийного и советско-государственного работника / Л. Каганович. – Москва : Вагриус, 2003. – 671 с.
488. Кедрин І. Життя – події – люди. Спомини і коментарі / Іван Кедрин. – Нью-Йорк : Червона калина, 1976. – 880 с.
489. Лозинський М. Моє співробітництво з Президентом Петрушевичем / Михайло Лозинський. – Львів, 1925. – 44 с.
490. Макух І. На народній службі. Спогади / Іван Макух. – Дітройт, 1958. – 348 с.
491. Онацький Є. По похилій площині: Записки журналіста і дипломата / Євген Онацький. – Мюнхен : Дніпрова хвиля, 1969. – Ч. 2. – 262 с.
492. Дмитро Паліїв. Життя і діяльність. 1896 – 1944. Зб. праць і матеріалів. – Львів, 2007. – 863 с.
493. Теслюк М. У боротьбі за возз'єднання: Сторінки спогадів / Михайло Теслюк. – Львів : Каменярь, 1979. – 243 с.
494. Тютюнник Ю. З поляками проти України / Юрко Тютюнник. – Харків : Державне вид-во України, 1924. – 103 с.
495. Чернецький А. Спомини з мого життя / Антін Чернецький. – К.: Основні цінності, 2001. – 168 с.
496. Grabski S. Pamietniki / S. Grabski. Tom 1–2. – Warszawa : Czytelnik, 1989. – Т. 1. – 420 s.; Т. 2. – 518 s.
497. Nowak J. Wspomnienia z lawy rządowej / Juliusz Nowak. – Krakow, 1938. – 468 s.
498. Rataj M. Pamientniki. 1918–1927 / Mciej Rataj. – Warszawa, 1965.
499. Świtalski K. Diariusz 1919–1935 / Kazimierz Switalski. – Warszawa : Czytelnik, 1992. – 838 s.

500. Witos W. Moje wspomnienia / Wincent Witos . – Т. 3. – Paryż, 1965. – 484 s.

IV. СТАТТІ В ПЕРІОДИЧНІЙ ПРЕСІ

501. А проте демократія переможе // Громадський голос. – 1938. – 15 січня.

502. Берлін-Рим-Ужгород // Громадський голос. – 1939. – 18 березня.

503. Блок неволених // Діло. – 1928. – 16 серпня.

504. Боротьба за нафту // Громадський голос. – 1929. – 20 квітня.

505. Бочковський О. Диктатура – стара річ / О. Бочковський // Громадський голос. – 1937. – 13 листопада.

506. Бочковський О. Безхребетна Європа / О. Бочковський // За Україну. – 1933. – Ч.1–2. – 1 жовтня.

507. В боротьбі за свободу // Громадський голос. – 1924. – 27 грудня.

508. В ім'я власної сили і волі // Громадський голос. – 1930. – 6 вересня.

509. В скрутнім положенні // Громадський голос. – 1936. – 22 серпня.

510. В справі останніх подій на Вел. Україні // Громадський голос. – 1933. – 20 травня.

511. В.[асиль] М.[удрий] Внутрішній конфлікт в РКП. В чому він містився / В.М. // Діло. – 1926. – 19 січня.

512. В.[асиль] М.[удрий] На зустрічі інтелігенції. Рішення Російської комуністичної партії про зміну відношення до інтелігенції / В.М. // Діло. – 1925. – 6 вересня.

513. В.[асиль] М.[удрий] Українізація. З нагоди речинця для її закінчення / В. М. // Діло. – 1926. – 23 січня.

514. Вибори Президента Зєдинених держав // Громадський голос. – 1928. – 17 листопада.

515. Виборча ординація до сейму під обрадами сенату // Свобода. – 1935. – 14 липня.

516. Вислови співчуття УНДО і наших центральних установ з приводу смерті маршала Пілсудського // Свобода. – 1935. – 26 травня.
517. Виступ польського міністра проти УНДО // Свобода. – 1935. – 24 лютого.
518. Відновлення УСДП // Діло. – 1929. – 25 січня.
519. Відповідальність за справи народу // Свобода. – 1933. – 9 липня.
520. Відчит посолки М. Рудницької в англійському парламенті // Свобода. – 1931. – 21 червня.
521. Війна чи мир в українському громадянстві // Громадський голос. – 1937. – 23 жовтня.
522. Війна чи мир? // Громадський голос. – 1938. – 1 травня.
523. Віра в націю – це основа демократії // Громадський голос. – 1938. – 10 грудня.
524. Вістки про революцію в Іспанії // Діло. – 1930. – 22 лютого.
525. Внесення ППС про автономію і становище Парлямент. Репрезентації УСРП // Громадський голос. – 1931. – 21 листопада.
526. Внесення ППС про автономію і становище Парлямент. Репрезентації УСРП // Громадський голос. – 1931. – 21 листопада.
527. Вступаємо у велику сім'ю трудящих людей світа // Громадський голос. – 1931. – 28 березня.
528. Гага // Діло. – 1930. – 25 січня.
529. Геть гнобителів // Громадський голос. – 1925. – 22 серпня.
530. Геть з капіталістичним визиском // Громадський голос. – 1933. – 11 лютого.
531. Головна Управа УСРП // Громадський голос. – 1938. – 10 грудня.
532. Гострі закрути політики // Громадський голос. – 1938. – 12 березня.
533. Григоріїв Н. Правда перемагає / Н. Григоріїв // Громадський голос. – 1938. – 22 січня.

534. Грізне положення в Німеччині // Громадський голос. – 1923. – 4 серпня.
535. Дві великі події // Громадський голос. – 1924. – 2 лютого.
536. Де кум, а де коровай // Громадський голос. – 1939. – 22 січня.
537. Демократія // Робітничий голос. – 1938. – березня.
538. Деморалізатори // Громадський голос. – 1931. – 14 листопада.
539. Десять літ без озброєнь // Діло. – 1931. – 22 серпня.
540. Демократія і тиранія // Громадський голос. – 1939. – 2 січня.
541. До питань дня // Громадський голос. – 1923. – 24 березня.
542. “Добровільна” колективізація // Діло. – 1930. – 16 серпня.
543. Домагання Української Парламентської Репрезентації // Свобода. – 1935. – 2 червня.
544. Другий та Третій Інтернаціонали і поневолені народи // Громадський голос. – 1925. – 21 листопада.
545. Європейська боротьба за американську нейтральність // Громадський голос. – 1939. – 12 лютого.
546. Екзекутива Соціалістичного Інтернаціоналу // Громадський голос. – 1933. – 1 квітня.
547. Еспанія // Громадський голос. – 1939. – 16 січня.
548. Еспанський народ промовив // Громадський голос. – 1931. – 11 липня.
549. Життя переможе // Громадський голос. – 1925. – 26 вересня.
550. З Головної Управи УСРП // Громадський голос. – 1936. – 22 лютого.
551. З життя на Великій Україні // Громадський голос. – 1930. – 11 жовтня.
552. З засідання Екзекутиви Соціалістичного Інтернаціоналу в Цюриху // Громадський голос. – 1932. – 14 березня.
553. З ким іти? // Громадський голос. – 1923. – 3 березня.

554. З під комісарської диктатури // Громадський голос. – 1936. – 10 жовтня.
555. З під комісарської диктатури // Громадський голос. – 1939. – 21 січня.
556. З побуту міністра Костялковського у Львові. Делегація українських господарських кіл міністра // Свобода. – 1935. – 22 липня.
557. З поміччю братам! // Громадський голос. – 1933. – 28 липня.
558. З'їзд без висліду, партія без тактики // Громадський голос. – 1932. – 9 квітня.
559. За 1927 рік // Громадський голос. – 1928. – 7 січня.
560. За нефальшовану волю громад // Громадський голос. – 1927. – 12 лютого.
561. За один рік // Діло. – 1926. – 7 січня.
562. За три роки. Зі звіту голови УНДО д-ра Дмитра Левицького, виголошеного на Народньому З'їзді дня 25 березня 1932 року // Діло. – 1932. – 6 квітня.
563. За чії гроші // Громадський голос. – 1936. – 22 лютого.
564. Загроза мира Європі і старання її усунути // Громадський голос. – 1938. – 21 січня.
565. Засідання Головної Управи УСРП // Громадський голос. – 1932. – 13 лютого.
566. Засідання Ширшої Управи УСДП // Вперед. – 1931. – квітень.
567. Захитана рівновага // Громадський голос. – 1925. – 11 липня.
568. Згорів німецький парламент // Громадський голос. – 1933. – 11 березня.
569. Зїзд соціалістичних партій в Гамбурзі // Громадський голос. – 1923. – 19 травня.
570. Зміна польської конституції // Вперед. – 1929. – 1 березня.
571. Знову зміна // Наші вісти. – 1928. – 21 вересня.

572. Зовнішні і внутрішні переміни // Громадський голос. – 1939. – 2 лютого.
573. І тут гаряче, і там боляче // Громадський голос. – 1939. – 24 січня.
574. Квасниця І. Сучасний момент / Іван Квасниця // Вперед. – 1922. – 24 січня.
575. Коберський К. Що робити? / Карл Коберський // Громадський голос. – 1924. – 18 лютого.
576. Коберський К. Як воюють з небіщиками... Відповідь д-рові К. Чеховичеві на критику думок Драгоманова / Карл Коберський // Громадський голос. – 1936. – 15 лютого.
577. Колективізації та її наслідки // Діло. – 1930. – 9 серпня.
578. Коли для панів чорні дні? // Діло. – 1929. – 21 грудня.
579. Комунікат // Громадський голос. – 1930. – 4 жовтня.
580. Комунікат Громадського Комітету Рятунку України у Львові // Свобода. – 1933. – 29 жовтня.
581. Комуністична тактика // Громадський голос. – 1931. – 25 червня.
582. Конгрес національних меншин // Громадський голос. – 1937. – 14 серпня.
583. Конституція СРСР, а європейська соціальна революція // Громадський голос. – 13 жовтня.
584. Конституція СРСР, а європейська соціальна революція // Громадський голос. – 13 жовтня.
585. Конференція // Вперед. – 1928. – 22 січня.
586. Краєва конференція УСДП // Робітничий голос. – 1938. – жовтня
587. Краєва Конференція УСРП // Громадський голос. – 1934. – 6 січня.
588. Краєва конференція УСРП // Громадський голос. – 1934. – 6 січня.
589. Криза диктатур // Громадський голос. – 1935. – 3 серпня.

590. Кудий на що мандрують гроші українського працюючого народу // Громадський голос. – 6 вересня.
591. Л. Куди веде ідеологія фашистів? / Л. // Громадський голос. – 1933. – 16 вересня.
592. Левицький Д. Бльок поневолених / Дмитро Левицький // Діло. – 1926. – 2 травня.
593. Левицький Д. Майбутня Українська Парляментарна Реперезентація / Дмитро Левицький // Діло. – 1935. – 27 квітня.
594. Левицький Д. Мусимо творити моральні вартости у громадянстві. Перший голос у нашій анкеті про дволітні висліди т. зв. нормалізації / Дмитро Левицький // Діло. – 1937. – 11 липня.
595. Левицький Д. УНДО і його завдання / Дмитро Левицький // Діло. – 1928. – 24 листопада.
596. Левицький Д. Ще про наше становище до Радянської України / Дмитро Левицький // Діло. – 1925. – 21 лют. – С. 1–2.
597. Ліга Націй і українці. Лист голови УПР посла д-ра Дм. Левицького до ген. Секретаря Ліги Націй // Діло. – 1930. – 28 серпня.
598. Луцький О. На струї і проти неї (кілька проблем з нашої політики) / Остап Луцький // Діло. – 1935. – 5 січня.
599. М. С. Поміч у нас / М. С. // Громадський голос. – 1938. – 5 листопада.
600. Мирні пропозиції Кельога // Діло. – 1928. – 25 липня.
601. Міжнародне положення на порозі 1933 року // Громадський голос. – 1933. – 7 січня.
602. Міжнародня політика в 1925 р. // Діло. – 1926. – 7 січня.
603. Міжнародня соц. конференція // Громадський голос. – 1933. – 5 серпня.
604. Мудрий В. Становище України в СРСР. Три етапи державності Рад. України / Василь Мудрий // Діло. – 1926. – 7 січня.
605. На бездоріжжі орієнтацій // Діло. – 1923. – 2 серпня.

606. На Великій Україні // Громадський голос. – 1924. – 19 січня.
607. На межі двох світоглядів // Громадський голос. – 1923. – 24 лютого.
608. На шляху мира чи війни? // Громадський голос. – 1931. – 1 серпня.
609. Нарада Головної Управи УСРП // Громадський голос. – 1936. – 7 листопада.
610. Нарада Екзекутиви УСДП // Громадський голос. – 1935. – 7 грудня.
611. Народний з'їзд у Львові // Діло. – 1932. – 29 березня.
612. Народний з'їзд УНДО // Свобода. – 1932. – 3 квітня.
613. Народний з'їзд. До політичних резолюцій Народнього з'їзду // Діло. – 1923. – 26 травня.
614. Населення Еспанії бунтується // Громадський голос. – 1939. – 22 липня.
615. Наступ на Мадрит // Громадський голос. – 1939. – 8 лютого.
616. Наступ проти демократії // Громадський голос. – 1931. – 12 грудня.
617. Наша відповідь большевикам // Громадський голос. – 1937. – 17 липня.
618. Наша справа. Розмова з нашою посолкою Міленою Рудницькою // Свобода. – 1931. – 28 червня.
619. Наше становище // Громадський голос. – 1923. – 1 вересня.
620. Наше становище // Громадський голос. – 1930. – 25 жовтня.
621. Наші чергові завдання // Громадський голос. – 1933. – 5 серпня.
622. Не все правда що на весіллі співають // Громадський голос. – 1939. – 4 марта.
623. Не так гарячо їдять, як варть // Громадський голос. – 1939. – 25 лютого.
624. Небезпека // Земля і воля. – 1924. – 20 січня.

625. Невдалий комуністичний маневр // Громадський голос. – 1934. – 1 грудня.
626. Нитка Еспанського клубка // Громадський голос. – 1937. – 11 вересня.
627. Німецьке господарство – перед банкрутством // Громадський голос. – 1931. – 25 липня.
628. Німецький меморіал // Діло. – 1923. – 12 червня.
629. Німеччина (Гітлерівський фашизм. Воєнна небезпека) // Громадський голос. – 1936. – 22 лютого.
630. Нова сила на Сході // Народ. – 1919. – 9 мая.
631. Онацький Є. Кінець Антанти / Євген Онацький // Діло. – 1930. – 16 квітня.
632. Онацький Є. Панєвропа і політика ревізіоналізму / Євген Онацький // Діло. – 1930. – 18 липня.
633. Охримович В. За автономію (Моя відповідь) / Володимир Охримович // Діло. – 1923. – 1 липня.
634. Панукраїнський фронт // Діло. – 1923. – 8 травня.
635. Партійна нарада // Вперед. – 1922. – 29 січня.
636. Пекуча справа // Громадський голос. – 1923. – 28 квітня.
637. Пеленський З. Закордонний політичний огляд / Зенон Пеленський // Діло. – 1929. – 1 січня.
638. Перед партійним з'їздом // Громадський голос. – 1925. – 17 січня.
639. Перемога української соціалістично-радикальної думки // Громадський голос. – 1928. – 8 березня.
640. Побідна воля народу // Громадський голос. – 1931. – 25 квітня.
641. Політика нинішнього і завтрашнього дня // Громадський голос. – 1938. – 9 квітня.
642. Політика нинішнього і завтрашнього дня // Громадський голос. – 1938. – 9 квітня.
643. Політичні вісти // Нова Зоря. – 1935. – 28 лютого.

644. Постанови 33 краєвого конгресу УСРП // Громадський голос. – 1937. – 31 грудня.
645. Постанови 33 краєвого конгресу УСРП // Громадський голос. – 1937. – 31 грудня.
646. Постанови Головної Управи Української Соціалістичної Радикальної Партії // Громадський голос. – 1932. – 18 червня.
647. Постанови Головної Управи Української соціалістично-радикальної партії // Громадський голос. – 1932. – 18 червня.
648. Постанови Народного Комітету УНДО // Свобода. – 1935. – 10 березня.
649. Правда побідить // Громадський голос. – 1933. – 20 травня.
650. Про міжнародню пропаганду. Розмова з посолкою М. Рудницькою // Свобода. – 1931. – 2 серпня.
651. Промова Дмитра Левицького 30 травня 1928 р. на пленарному засіданні сойму // Діло. – 1928. – 1 червня.
652. Протестуємо проти московського насильства на Великій Україні // Громадський голос. – 1933. – 23 вересня.
653. Протестуємо проти насильства // Громадський голос. – 1929. – 16 листопада.
654. Проти поневолення людини // Свобода. – 1938. – 23 січня.
655. Резолюції Головної Управи // Громадський голос. – 1936. – 7 листопада.
656. Резолюції партійного з'їзду Української радикальної партії з дня 1 квітня 1923 року // Громадський голос. – 1923. – 7 квітня.
657. Репен М «Піду з тим хто більше дасть...» / М. Репен // Громадський голос. – 1939. – 11 березня.
658. Розмова з віцемаршалом Василем Мудрим // Бунт Молодих. – 1935. – 20 грудня.
659. Скінчити зі шкідливими звичками // Громадський голос. – 1939. – 1 квітня.

660. Смерть Леніна // Громадський голос. – 1924. – 2 лютого.
661. Сойм і маршал // Вперед. – 1929. – 15 квітня.
662. Сорокалітній ювілей УСРП // Громадський голос. – 1929. – 8 червня.
663. Соціалістичний Інтернаціонал проти фашизму // Громадський голос. – 1933. – 8 квітня.
664. Спільна платформа // Діло. – 1923. – 27 квітня.
665. Сплетні // Робітник. – 1925. – 1 лютого.
666. Справа національних меншостей як інтернаціональна проблема // Діло. – 1923. – 1 липня.
667. Справа Порур'я // Діло. – 1923. – 24 квітня.
668. Стан большевицької господарки (постанови 32 конгресу УСРП) // Громадський голос. – 1933. – 18 лютого.
669. Становище совітів // Громадський голос. – 1938. – 29 жовтня.
670. Старосольський В. “Угода” / Володимир Старосольський // Вперед. – 1931. – травень.
671. Стахів М. Демократія, соціалізм та національна справа / Матвій Стахів // Громадський голос. – 1936. – 24 жовтня.
672. Стахів М. На межі двох років / Матвій Стахів // Громадський голос. – 1936. – 4 січня.
673. Страйкова хвиля в Європі // Громадський голос. – 1928. – 10 листопада.
674. Страшна дійсність наказує нам // Громадський голос. – 1937. – 7 серпня.
675. Суд над останніми большевиками // Громадський голос. – 1938. – 12 березня.
676. Сумерк комунізму // Громадський голос. – 1929. – 20 липня.
677. Сучасне політичне положення й наша тактика (Зміст реферату д-ра Володимира Охримовича на Народному З'їзді 21 травня 1923) // Діло. – 1923. – 24 травня.

678. Табори // Новий час. – 1928. – 25 жовтня.
679. Так розуміє Копичинеччина сучасний стан Українського Народу // Свобода. – 1933. – 23 липня.
680. Творять собі ідола // Громадський голос. – 1936. – 15 лютого.
681. Тепершня тактика УНДО // Свобода. – 1935. – 17 жовтня.
682. Українізація а українська ідея // Громадський голос. – 1923. – 8 вересня.
683. Українська армія // Свобода. – 1936. – 26 січня.
684. Українська відповідь на промови міністра Косцялковського // Свобода. – 1935. – 10 березня.
685. Українська чи чужа влада на Великій Україні // Громадський голос. – 1932. – 9 квітня.
686. Український соціалістичний бльок. Резолюції Української соціалістичної конференції // Громадський голос. – 1935. – 26 січня.
687. УНДО й українське громадянство // Діло. – 1928. – 12 лютого.
688. Упадок правительства Пуанкарія у Франції // Громадський голос. – 1928. – 17 листопада.
689. УСДП проти комуністів і фашистів // Громадський голос. – 1936. – 22 серпня.
690. УСРР. Ліквідація комназемів // Діло. – 1925. – 11 серпня.
691. Утеча з «комуністичного раю» // Громадський голос. – 1929. – 21 грудня.
692. Ф. [едь] Ф.[едорців] Головою в мур / Ф. Ф. // Діло. – 1925. – 15 вересня.
693. Фашизм і фашисти // Громадський голос. – 1931. – 17 січня.
694. Феденко П. Про нашу історичну традицію / П. Феденко // Громадський голос. – 1938. – 1 травня.
695. [Федорців Ф.] Воєнні ластівки // Діло. – 1923. – 30 травня.
696. Хто винен? З історії комуністичного руху // Громадський голос. – 1936. – 13 червня.

697. Хто винен? З історії комуністичного руху // Громадський голос. – 1936. – 26 вересня.
698. Хто винен? З історії комуністичного руху // Громадський голос. – 1936. – 30 травня.
699. Хто вони в дійсності // Громадський голос. – 1933. – 6 травня.
700. Хто тепер впаде духом // Громадський голос. – 1923. – 5 червня.
701. Хто хвалить комуністів? // Громадський голос. – 1931. – 25 липня.
702. XXXI Конгрес Української соціалістично-радикальної партії // Громадський голос. – 1928. – 16 лютого.
703. Цегельський Л. До питання про орієнтацію / Лонгин Цегельський // Український прапор. – 1920. – 20 січня.
704. Целевич В. Вибори до законодавчих тіл та українці / Володимир Целевич // Діло. – 1935. – 12 травня.
705. Целевич В. Роля політики в житті нації / Володимир Целевич // Діло. – 1935. – 5 січня.
706. Чернецький А. Український робітник / Антін Чернецький // Діло. – 1936. – 29 листопада.
707. Чи буде світова війна? // Громадський голос. – 1939. – 13 травня.
708. Чи вертати назад? // Громадський голос. – 1928. – 16 лютого.
709. Чи наближається кінець // Громадський голос. – 1939. – 18 січня.
710. Чим є для нас соціалізм і демократія // Громадський голос. – 1931. – 21 липня.
711. Чому йдемо до виборів? // Свобода. – 1935. – 1 вересня.
712. Чому так довго тягнеться громадянська війна в Епанії // Громадський голос. – 1939. – 12 березня.
713. Чорна хмара фашизму // Громадський голос. – 1933. – 11 березня.
714. Шлях до народовластя // Громадський голос. – 1931. – 8 серпня.
715. Шляхом бюрократичного централізму // Діло. – 1934. – 3 квітня.
716. Ще одна рада проти війни // Громадський голос. – 1930. – 1 листопада.

717. Що впливає на зовнішню політику Москви // Громадський голос. – 1939. – Ч.9.

718. Що дав Німеччині Гітлер? // Громадський голос. – 1934. – 27 січня.

719. Що значить новий переворот у Середній Європі // Громадський голос. – 1939. – 25 березня.

720. Що значить союз Італії і Німеччини // Громадський голос. – 1935. – 3 червня.

721. Що значить цей пакт // Громадський голос. – 1939. – 2 вересня.

722. V конгрес // Вперед. – 1929. – 20 січня.

723. *Życie ukraińskie* // *Natio*. – 1927. – № 1–2.

V. ПЕРІОДИЧНІ ВИДАННЯ

724. Батьківщина. – Львів. – 1921–1935.

725. Вперед. – Львів. – 1918–1922; 1924–1929; 1931; 1933–1934.

726. Вперед. – Львів. – 1926–1928.

727. Голос праці. – Луцьк. 1924.

728. Громадський голос. – Львів. – 1925–1939.

729. Діло. – Львів. – 1916, 1923–1939.

730. Земля і воля. – Львів. – 1922–1924.

731. Мета. – Львів. – 1933–1935.

732. Національна політика. – Львів. – 1938–1939.

733. Наша правда. – Львів. – 1923–1928.

734. Нова зоря. – Львів – Станиславів. – 1927–1939.

735. Новий час. – Львів. – 1923–1939.

736. Політика. – Львів. – 1925–1926.

737. Правда. – Львів. – 1933–1939.

738. Просвіта. – Львів. – 1936.

739. Робітничка думка. – Львів. – 1924.

740. Робітничий голос. – Львів. – 1938–1939.

741. Розбудова держави. – Львів. – 1931–1939.
742. Русский голос. – 1928–1939.
743. Свобода. – Львів. – 1922–1939.
744. Український прапор. – Берлін. – 1918–1939.
745. Шлях нації. – Львів. – 1937.
746. Biuletyn polsko-ukraiński. – Warszawa. – 1936.
747. Dzennik Polski. – Warszawa 1923–1939.
748. Kurjer Warszawski. – Warszawa. – 1923–1939.
749. Slowo Polske. – Warszawa. – 1923–1939.
750. Sprawozdanie z życia mniejszości narodowych. – Warszawa. – 1928–1939.
751. Sprawy Narodowościowe. – Warszawa. – 1929–1939.

VI. МОНОГРАФІЇ, СТАТТІ У НАУКОВИХ ВИДАННЯХ

752. Алаев Э. Социально–экономическая география / Э. Алаев. – Москва : Мысль, 1983. – 318 с.
753. Алексієвець Л. Польща: утвердження незалежної держави. 1918–1926 / Леся Алексієвець. – Тернопіль : Підручники і посібники, 2006. – 448 с.
754. Андрухів І. Західноукраїнські молодіжні організації “Сокіл”, “Січ”, “Пласт”, “Луг” / Ігор Андрухів. – Івано-Франківськ : Накладом Івано-Франківського міського товариства “Союзу українок”, 1992. – 80 с.
755. Білавич Г. Товариство “Рідна школа” (1881–1939 рр.) / Галина Білавич, Борис Савчук. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 1999. – 208 с.
756. Бензя П. Політичні партії на Західній Україні / П. Бензя. – [Б. м.], 1927. – 76 с.
757. Боднар О. Українська соціалістично-радикальна партія: основи політичної платформи (1926–1939) / Ольга Боднар // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Випуск 16: Ювілейний збірник на пошану Івана Патера / НАН України; Інститут українознавства

ім. І. Крип'якевича; голова редколегії Ярослав Ісаєвич, відповідальний редактор Олена Аркуша. – Львів, 2008. – С. 430–436.

758. Білоус А. Політико-правові системи: світ і Україні / Артур Білоус. – Київ, 1997. – 200 с.

759. Борщевич В. Політика Другої Речі Посполитої щодо Православної церкви на Волині / Володимир Борщевич // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність / НАН України; Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. – Львів, 2000. – Вип. 7. – С. 362–371.

760. Борщевич В. Українське церковне відродження на Волині (20–40-і рр. ХХ ст.): Монографія / Володимир Борщевич. – Луцьк : Ред.-вид. відділ “Вежа” Волинського державного університету ім. Лесі Українки, 2000. – 254 с.

761. Братківський Ю. Шляхом націоналізму, опортунізму і зради / Ю. Братківський. – Харків, 1928. – 84 с.

762. Бурковська І. Зовнішньополітичні орієнтири УНДО (1925–1935) / Ірина Бурковська // Наукові зошити історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка. Збірн. наук. праць. – Львів, 2000. – Вип. 3. – С. 140–145.

763. Бурковська І. Проблема польсько-українського політичного компромісу в діяльності УНДО (1925–1935) / Ірина Бурковська // Розбудова держави. – 1997. – № 1. – С. 26–32.

764. В'ятрович В. Основні принципи зовнішньої політики ОУН / Володимир В'ятрович // Український визвольний рух. – Львів : “Коло”, 2004. – Зб. 3. – С. 16–29.

765. В'ятрович В. Ставлення ОУН до євреїв: формування позиції на тлі катастрофи / Володимир В'ятрович. – Львів : “Мс”, 2006. – 144 с.

766. Васюта І. Політична історія Західної України (1918–1939) / Іван Васюта. – Львів : Каменярь, 2006. – 335 с.

767. Васюта І. Національно-визвольний рух у Західній Україні (1918–1939) / Іван Васюта // Укр. іст. журн. – 2001. – № 6. – С. 35–64.

768. Васюта І. Перегрупування в західноукраїнському національному русі в перші роки по анексії Східної Галичини / Іван Васюта // Вісник Львівського університету. Серія історична. – 1999. – Вип. 34. – С. 341–354.

769. Васюта І. Селянський рух на Західній Україні в 1919–1939 рр. / Іван Васюта. – Львів : Вид-во Львівського ун-ту, 1971. – 222 с.

770. Васюта І. Соціально-економічні відносини на селі Західної України до возз'єднання (1918–1939) / Іван Васюта. – Львів : Вища школа, 1978. – 191 с.

771. Вебер М. Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політики / Пер. з нім. О. Погорілий / Макс Вебер. – Київ : Основи, 1998. – 534 с.

772. Вегеш М. Країни Центрально-Східної Європи та українське питання (1918–1939) / Микола Вегеш, Степан Віднянський. – Київ – Ужгород, 1998. – 257 с.

773. Верменич Я. Історична регіоналістика в Україні: спроба канцептуального аналізу / Ярослава Верменич. – Київ, 2001. – 386 с.

774. Верменич Я. Теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні / Ярослава Верменич. – Київ : Ін-т історії України НАН України, 2003. – 516 с.

775. Витанович І. Історія українського кооперативного руху / Ілля Витанович. – Нью-Йорк : Товариство Української Кооперації, 1964. – 624 с.

776. Віднянський С. Українське питання в міжвоєнній Польщі: основні проблеми й напрямки наукових досліджень у сучасній вітчизняній історичній науці / Степан Віднянський // Укр. іст. журн. – 2003. – № 2. – С. 39–55.

777. Вішка О. Преса української еміграції в Польщі (1920–1939 рр.): Історико-бібліографічне дослідження / Омелян Вішка / НАН України; Львівська наукова бібліотека ім. В.Стефаніка; Науково-дослідний центр періодики. – Львів, 2002. – 480 с.

778. Вішка О. Українська еміграція на Холмщині та Підляшші у 1920–1939 роках / Омелян Вішка // Українці Холмщини і Підляшшя: історична

доля, духовна і матеріальна культура впродовж віків: 36. наук. праць / За заг. ред. М. Кучерепи. – Луцьк : Редакційно-видавничий відділ «Вежа» Волинського національного ун-ту ім. Лесі Українки, 2008. – С. 87–119.

779. Вішка О. Українська таборова преса вояків Армії УНР, інтернованих у Польщі в 1920–1924 рр. / Омелян Вішка // Четвертий Міжнародний конгрес українців. Одеса, 26-29 серпня 1999 р. Доповіді та повідомлення. Історія. Частина 2 : XX століття / Міжнародна асоціація українців. – Одеса-Київ-Львів, 1999. – С. 430–440.

780. Возз'єднання західноукраїнських земель з Радянською Україною / Юрій Сливка, Віталій Масловський, Михайло Швагуляк та ін. – Київ : Наук, думка, 1989. – 488 с.

781. Волянчук М. Поширення марксистсько-ленінських ідей на Західній Україні / Микола Волянчук, Валентин Маланчук. – Львів : Кн.-журн. вид-во, 1960. – 231 с.

782. Гайковський М. Українська Греко-Католицька Церква в часи митрополитування Андрія Шептицького / Михайло Гайковський // Київська церква. Альманах християнської думки / Гол. ред. о. Теодозій Янків. – Київ–Львів : Видавець ЧСВВ, 2000. – № 2–3. - С. 324–332.

783. Галушко Є. Нариси історії ідеологічної та організаційної діяльності КПЗУ в 1919–1928 рр. / Євген Галушко. – Львів : Вид-во Львівського у-ту, 1965. – 263 с.

784. Гатчінсон Д. Що таке етнічність / Д. Гатчінсон, Д. Ентоні // Націоналізм. Антологія. – Київ : Смолоскип, 2000. – С.468–475.

785. Гелей С. Василь Кучабський: від національної ідеї до державності: українська консервативна політична думка першої половини XX ст. та її вклад в історичну науку / Степан Гелей. – Львів : Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України. – Львів, 1998. – 531 с.

786. Гелей С. Консервативно-політологічна концепція державотворення. Василь Кучабський / Степан Гелей. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1997. – 160 с.

787. Герасименко М. Боротьба трудящих Західної України за возз'єднання з Радянською Україною (1921–1939 рр.) / Михайло Герасименко, Богдан Дудикевич. – Київ : Держполітвидав УРСР, 1955. – 246 с.

788. Гетьманчук М. Православна церква у політиці Польської держави міжвоєнного періоду (1921–1939 рр.) / Микола Гетьманчук // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку: Зб. наук, праць. – Львів : Інститут народознавства НАН України, 2000. – Вип. 5. – С. 128–135.

789. Гетьманчук М. Між Москвою та Варшавою: українське питання у радянсько-польських відносинах міжвоєнного періоду (1918–1939 рр.) / Микола Гетьманчук. – Львів : Вид-во Національного університету «Львівська політехніка», 2008. – 432 с.

790. Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX–XX ст. / Ярослав Грицак. – Київ : Генеза, 2000. – 360 с.

791. Грицак Я. Як викладати історію України після 1991 року? / Ярослав Грицак / Українська історична дидактика: Міжнародний діалог (фахівці різних країн про сучасні українські підручники з історії): Зб. наук. ст. – Київ : Генеза, 2000. – С. 65–69.

792. Гришко В. Шлях від соборности до возз'єднання та перемога всеукраїнської єдності / Василь Гришко // Сучасність. – 1979. – Ч. 9. – С. 55–78.

793. Гудь Б. Загибель Аркадії. Етносоціальні аспекти українсько-польських конфліктів XIX – першої половини XX ст. / Богдан Гудь. – Львів, 2006. – 448 с.

794. Гунчак Т. Україна: перша половина XX століття: Нариси політичної історії / Тарас Гунчак. – Київ : Либідь, 1993. – 288 с.

795. Гунчак Т. Українська політична думка 1920-х років: монархізм, націоналізм, націонал-комунізм / Тарас Гунчак // Сучасність. – 1986. – Ч. 1. – С. 69–78.

796. Даниленко В. Сталінізм і українська інтелігенція: 20–30-ті роки / Віктор Даниленко, Георгій Касьянов. – Київ : Наукова думка, 1991. – 96 с.

797. Даниленко В. Сталінізм на Україні: 20–30-ті роки / Віктор Даниленко, Георгій Касьянов, Станіслав Кульчицький. – Київ : Либідь, 1991. – 344 с.

798. Дашкевич Я. Нація та націоналізм: теоретичні проблеми та історіографічні висновки / Ярослав Дашкевич // Україна в минулому / НАН України. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. Львівське відділення. Ред. кол. : Я. Дашкевич та ін. – Київ–Львів, 1996. – Вип. 9. – С. 177–185.

799. Дашкевич Я. Дмитро Донцов і боротьба довкола його спадщини / Ярослав Дашкевич // Дмитро Донцов. Твори. В 5-ти т. – Львів : Кальварія, 2001. – Т. 1 : Геополітичні та ідеологічні праці. – 237 с.

800. Дашкевич Я. Дослідження націоналізму. Вступні заваги / Ярослав Дашкевич // Україна в минулому / НАН України. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. Львівське відділення. Ред. кол. : Я. Дашкевич та ін. – Київ–Львів, 1995. – Вип. 7. – С. 7–17.

801. Дмитрук К. Безбатченки (Правда про участь українських буржуазних націоналістів і церковних ієрархів у підготовці нападу фашистської Німеччини на СРСР) / Клим Дмитрук. – Львів : Каменяр, 1972. – 223 с.

802. Дмитрук К. Під штандартами реакції і фашизму / Клим Дмитрук. – Київ : Наукова думка, 1976. – 384 с.

803. Добричев В. У тіні святого Юра (Про реакційну діяльність греко-католицької церкви). Вид. 2-е, доп. / В.П. Добричев. – Львів : Каменяр, 1970. – 214 с.

804. Долішній М. Регіональна політика на рубежі ХХ–ХХІ століть: нові пріоритети / Мар'ян Долішній. – Київ : Наукова думка, 2006. – 158 с.
805. Дробот І. Трансформації української державно-соборницької ідеї (1920— 1930-ті роки) / Іван Дробот. – Київ : ФАДА, ЛТД, 2002. – 343 с.
806. Дюверже М. Политические партии / Морис Дюверже. – Москва : Академпроект, 2000. – 558 с.
807. Дядюк М. Український жіночий рух у міжвоєнній Галичині: між гендерною ідентичністю та національною заангажованістю / Мирослава Дядюк. – Львів, 2011. – 395 с.
808. Євген Коновалець та його доба. – Мюнхен, 1974. – 1019 с.
809. Европа между миром и войной (1918–1939). – Москва : Наука, 1992. – 224 с.
810. Єгрешій О. Єпископ Григорій Хомишин: портрет релігійно-церковного і громадсько-політичного діяча / Олег Єгрешій. – Івано-Франківськ : Нова Зоря, 2006. – 168 с.
811. Єгрешій О. Український клерикалізм та націоналізм у міжвоєнні роки: ідейні розходження, взаємовпливи, пошуки компромісу / Олег Єгрешій, Михайло Москалюк // Галичина. Всеукраїнський науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. – Івано-Франківськ, 2009. – № 15–16. – С. 225–229.
812. Єдність трудящих Західної України і Польщі у революційній боротьбі (1917–1939). – Львів : “Вища школа”, 1979. – 300 с.
813. Жерноклеєв О. Антін Чернецький (1887–1963 рр.): сторінки життя і громадсько-політичної діяльності / Олег Жерноклеєв, Ігор Райківський // Українознавчі студії. – 2002–2003. – №4–5. – С. 211–224.
814. Жерноклеєв О. Володимир Старосольський: політичний портрет (до 125-річчя від дня народження) / Олег Жерноклеєв, Ігор Райківський // Людина і політика (Київ). – 2003. – №5 (29). – С. 135–150.

815. Жерноклеєв О. Лідери західноукраїнської соціал-демократії. Політичні біографії / Олег Жерноклеєв, Ігор Райківський. – Київ : Основні цінності, 2004. – 283 с.

816. Загайкевич В. Одною лавою — спільним фронтом! / Володимир Загайкевич. – Львів-Перемишль, 1928. – 78 с.

817. Зайцев О. “Орієнтація на Схід” в українському національно-державницькому таборі Галичини (1920-ті рр.) / Олександр Зайцев // Четвертий міжнародний конгрес українців. Одеса 26–29 серпня 1999 р. Доповіді та повідомлення. Історія. Частина 2 : ХХ століття / Міжнародна асоціація українців. Відп. ред. : С. Кульчицький, В. Даниленко. – Одеса–Київ–Львів, 1999. – С. 9–12.

818. Зайцев О. Вибори 1922 року у Західній Україні / Олександр Зайцев // Україна модерна. – Львів : Львівський державний університет імені Івана Франка, Інститут історичних досліджень, 1997–1998. – Ч. 2–3. – С. 194–205.

819. Зайцев О. До питання про «саботажну акцію УВО» 1930 р. / Олександр Зайцев // Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ ст.: Матеріали міжнар. наук.-практ. конф., Львів, 21–22 листопада 1996 р. – Івано-Франківськ : Плай, 1997. – С. 224–227.

820. Зайцев О. Екзильний уряд ЗУНР і українські політичні організації Галичини (1919–1923) / Олександр Зайцев // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність / НАН України; Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. – Вип. 6 : Західно-Українська Народна Республіка: історія і традиції. – Львів, 2000. – С. 188–194.

821. Зайцев О. Парламентська діяльність КПЗУ / Олександр Зайцев // Актуальні проблеми історії КПЗУ. До 70-річчя створення партії / Упорядники: М.І. Панчук, Ю.Ю. Сливка. – Львів : Вид-во «Світ», 1990. – С. 164–170.

822. Зайцев О. Політичні партії Західної України у парламентських виборах 1928 р. / Олександр Зайцев // Україна: культурна спадщина,

національна свідомість, державність. – Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1996. – Вип. 2. – С. 172–186.

823. Зайцев О. Представники українських політичних партій Західної України в парламенті Польщі (1922–1939) / Олександр Зайцев // Укр. іст. журн. – 1993. – № 1. – С. 72–84.

824. Зайцев О. Українська народна трудова партія (1919–1925) / Олександр Зайцев // Україна модерна / За ред. В. Верстюка, Я. Грицака, Л. Зашкільняка, В. Кравченка, М. Крикуна. – Київ : Критика; Львів : Інститут історичних досліджень Львівського національного університету імені Івана Франка, 2002. – Ч. 7. – С. 69–90.

825. Зайцев О. Український націоналізм і фашизм (1920–30-ті рр.) / Олександр Зайцев // Українські варіанти. – 1998. – № 1. – С. 102–109.

826. Зашкільняк Л. Генеза і наслідки українсько-польської нормалізації 1935 р. / Леонід Зашкільняк // Polska i Ukraina: Sojusz 1920 roku i jego następstwa. Red. Z.Karpus, W.Rezmer, E.Wiszka. – Torun : Wydawnictwo Uniwersytetu im. M. Kopernika, 1997. – S. 4314–454.

827. Зашкільняк Л. Історична пам'ять та історіографія як дослідницьке поле для інтелектуальної історії / Леонід Зашкільняк // Confraternitas. Ювілейний збірник на пошану Ярослава Ісаєвича / [відп. редактор М. Крикун, заст. відп. редактора О. Середа. – Львів, 2006–2007 (Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Збірник наукових праць. Вип. 15 / Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України). – С. 855–862.

828. Зашкільняк Л. Історія Польщі та українсько-польських відносин у відображенні сучасної української історіографії (90-ті роки ХХ ст.) / Леонід Зашкільняк // Polska – Niemcy – Ukraina w Europie. Narodowe identyfikacje i europejskie integracje w przededniu XXI wieku / Pod red. W. Bonusiaka. – Rzeszow : WSP, 2000. – S. 99–128.

829. Зашкільняк Л. Польська історіографія після другої світової війни: проблеми національної історії (40–60-ті роки) / Леонід Зашкільняк. – Львів :

Навч.-метод, кабінет з вищої освіти при Міністерстві освіти України, 1992. – 86 с.

830. Зашкільняк Л. Теоретичні проблеми історії та методологічні новації в сучасній українській історіографії / Леонід Зашкільняк // Шляхами історії. Науковий збірник історичного факультету ЛНУ ім. І. Франка на пошану професора Костянтина Кондратюка / Упорядник О. Сухий. – Львів, 2004. – С. 33–48.

831. Зашкільняк Л. Україна і Польща в ХХ столітті: від конфліктів до порозуміння / Леонід Зашкільняк // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Вип. 17: Українсько-польсько-білоруське сусідство: ХХ століття / НАН України, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича; голова ред. колегії Я. Ісаєвич, упорядники М. Литвин, В. Футала. – Львів, 2008. – С. 3–18.

832. Зашкільняк Л. Українське питання в працях і діяльності Леона Василевського / Леонід Зашкільняк // Україна–Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. – Київ : Либідь, 1993. – С. 142–152.

833. Зашкільняк Л. Українсько-польське порозуміння 1935 р. (за матеріалами архіву Я.С. Лося) / Леонід Зашкільняк // Проблеми слов'янознавства. Міжвідомчий науковий збірник. – Львів : Львівський державний університет, Інститут славістики, 1996. – Вип. 48. – С. 62–72.

834. Зашкільняк Л. Українсько-польські стосунки у ХХ ст.: Історіографічні аспекти / Леонід Зашкільняк // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність / НАН України, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича. – Вип. 13: Україна у Другій світовій війні: українсько-польські стосунки. – Львів, 2005. – С. 3–22.

835. Зашкільняк Л. Українсько-польські стосунки у ХХ ст.: традиції та сучасність / Леонід Зашкільняк // Проблеми слов'янознавства. Міжвідомчий науковий збірник. – Львів : Львівський державний університет, Інститут славістики, 1996. – Вип. 49. – С. 71–76.

836. Зашкільняк Л. Методологія історії від давнини до сучасності / Леонід Зашкільняк. – Львів, 1999. – 312 с.

837. Зеленко К. Великобританія і Україна / Костянтин Зеленко // Євген Коновалець та його доба. – Мюнхен : Видання фундації імені Євгена Коновальця. – 1974. – С. 883–906.

838. Зимний Я. Запроданці польського фашизму (УНДО-інтервенти) / Я. Зимний. – Харків, 1933. – 62 с.

839. Зільберман М. Революційна боротьба трудящих Західної України (1924–1928 рр.) / Марк Зільберман. – Львів : Видавництво Львівського університету, 1968. – 199 с.

840. Злепко Д. Українське питання у 1938 – 1939 роках і Третій райх / Д. Злепко // Записки НТШ. – Т. ССХХVIII: праці Історично-філософської секції. – Львів, 1994. – С. 249–308.

841. Іваник М. Система органів місцевого самоврядування в Галичині у 1919–1939 рр. Історико-правовий аспект / Микола Іваник, Сергій Кондратюк. – Львів : Компакт-ЛВ, 2007. – 252 с.

842. Іванський Г. Польська історіографія КПЗУ / Герсон Іванський // Актуальні проблеми історії КПЗУ. До 70-річчя створення партії / Упорядники: М.І. Панчук, Ю.Ю. Сливка. – Львів : Вид-во “Світ”, 1990. – С. 216–221.

843. Івасюта М. З історії революційного руху на Тернопільщині в роки окупації її панською Польщею (1926–1939 рр.) / М.К. Івасюта // З історії західноукраїнських земель. – Київ : Вид-во АН УРСР, 1957. – Т. 1. – С. 91–104.

844. Івасюта М. Західноукраїнська прогресивна інтелігенція у боротьбі за возз’єднання з Радянською Україною (1921–1939). Історіографія питання / М.К. Івасюта, В.А. Савинець, В.Ю. Чоповський // Вісник Львівського університету. Серія історична. Вип. 19: Питання історіографії. – Львів : “Вища школа”, 1983. – С. 17–22.

845. Іващук В. Діяльність відділень Українського Центрального комітету в Західній Україні у 1920–30-х роках / Володимир Іващук // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Серія: Історія. – Тернопіль, 2007. – Вип. 1. – С. 95–102.

846. Історія Української РСР. У 8-ми т. / Головна ред. кол. А.Г. Шевелєв (гол. ред.), І.І. Артеменко, Б.М. Бабій та ін. – Т. 6 : Українська РСР у період побудови і зміцнення соціалістичного суспільства (1921–1941) / Ред. кол. : П.П. Гудзенко (відп. ред.), М.Д. Березовчук, В.О. Горбик та ін. – Київ : Наукова думка, 1977. – 544 с.

847. Іщук-Пазуняк Н. Дмитро Паліїв: життя і діяльність / Наталія Іщук-Пазуняк // Дмитро Паліїв: життя і діяльність. 1896–1944. Збірник праць і матеріалів / за заг. ред. О. Купчинського; передм. Василь Верига. – Львів : Наукове товариство ім. Шевченка, 2007. – С. 9–94.

848. Йова П. Боротьба трудящих Західної України за возз'єднання з Радянською Україною / Павло Йова. – Львів : Кн.-журн. вид-во, 1954. – 112 с.

849. Калакура Я. Українська історіографія в структурі історичної науки / Ярослав Калакура // Історіографічні дослідження в Україні. Вип. 10. Част. 2 : Історіографія. – Київ, 2000. – С. 402–415.

850. Калакура Я. Українські історики на шляху до соборності національної історіографії / Ярослав Калакура // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. – 2001. – Вип. 54. – С. 10–14.

851. Калиняк Л. УНДО і ОУН у контексті «політики нормалізації» (1935–1939) / Лев Калиняк // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Випуск 16: Ювілейний збірник на пошану Івана Патера / НАН України; Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича; голова редколегії Ярослав Ісаєвич, відповідальний редактор Олена Аркуша. – Львів, 2008. – С. 421–429.

852. Каменецький І. Українське питання в німецькій зовнішній політиці між двома світовими війнами / Ігор Каменецький // Євген

Коновалець та його доба. – Мюнхен : Видання фундації імені Євгена Коновальця, 1974. – С. 851–882.

853. Карпенко О. Деякі питання історії КПЗУ (1924–1925 рр.) / Олександр Карпенко // Укр. іст. журн. – 1958. – № 3. – С. 83–95.

854. Карпенко О. Селянські повстання в Польщі в 1932–1933 рр. / Олександр Карпенко. – Київ : Вид-во АН УРСР, 1955. – 131 с.

855. Касьянов Г. Теорії нації та націоналізму: Монографія / Георгій Касьянов. – Київ : Либідь, 1999. – 352 с.

856. Касьянов Г. Українська інтелігенція на рубежі ХІХ–ХХ ст.: Соціально-політичний портрет / Георгій Касьянов. – Київ : Либідь, 1993. – 176 с.

857. Качараба С. Еміграція з Західної України (1919–1939) / Степан Качараба. – Львів, 2003. – 416 с.

858. Качараба С. Василь Мудрий – громадський діяч, політик, публіцист / Степан Качараба, Ярослав Комарницький. – Дрогобич : Ред.-вид. відділ Дрогобицького держ. пед. ун-ту ім. Івана Франка, 2009. – 240 с.

859. Кедрин І. У межах зацікавлення / Наукове товариство ім. Шевченка / Іван Кедрин. – Нью-Йорк ; Париж ; Сідней ; Торонто : Б. в., 1986. – 523 с. – (Бібліотека українознавства ; Т. 53).

860. Киричук Ю. Нариси історії українського національно-визвольного руху 40 – 50-х років ХХ століття / Юрій Киричук. – Львів, 2000. – 458 с.

861. Коберський К. Великі проблеми сучасної господарської політики. Суспільна економія / Карл Коберський. – Львів, 1935. – 82 с.

862. Колесник І. Історіографічний дискурс в Україні: реалії та прогнози / Ірина Колесник // Сучасна українська історіографія: проблеми методології та термінології: матеріали Всеукр. наук.-метод. семінару 17 червня 2004 р. – Київ, 2005. – С. 22–35.

863. Комар В. Концепція прометеїзму в політиці Польщі (1921–1939) / Володимир Комар. – Івано-Франківськ : Місто НВ, 2011. – 360 с.

864. Кондратюк К. Західноукраїнський консерватизм у міжвоєнний період / Костянтин Кондратюк // Поляки, українці, білоруси, литовці у міжвоєнній Польщі (1921–1939): Матеріали міжнародної наукової конференції, Дрогобич 8-9 жовтня 2004 р. / Упоряд. В. Футала. – Дрогобич : Коло, 2005. – С. 52–62.

865. Кондратюк К. Західноукраїнські землі міжвоєнного періоду у висвітленні сучасних вітчизняних істориків / Костянтин Кондратюк // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Випуск 16: Ювілейний збірник на пошану Івана Патера / НАН України; Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича; голова редколегії Ярослав Ісаєвич, відповідальний редактор Олена Аркуша. – Львів, 2008. – С. 386–398.

866. Косик В. Спецоперації НКВД-КГБ проти ОУН: боротьба Москви проти українського націоналізму 1933–1943. Дослідження методів боротьби / Володимир Косик. – Львів : Галицька видавнича спілка, 2009. – 160 с. іл.

867. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні / Володимир Косик / Редактор львів. видання Олег Романів; пер. із французької Романа Осадчука. – Львів : Наукове Товариство ім. Т. Шевченка у Львові, 1993. – 659 с.

868. Кравець М. Боротьба трудящих Західної України за возз'єднання з Радянською Україною в радянській історіографії / Микола Кравець, В.К. Осечинський // У боротьбі за світлі ідеали комунізму / Ред. кол.: М.М. Кравець (відп. ред.) та ін. – Львів : Вид-во Львів, ун-ту, 1970. – С. 92–104.

869. Кравець М. Нариси робітничого руху в Західній Україні в 1921–1939 рр. / Микола Кравець. – Київ : Вид-во АН УРСР, 1959. – 235 с.

870. Красівський О. Галичина у першій чверті ХХ ст. Проблеми польсько-українських стосунків / Орест Красівський. – Львів : Вид-во ЛФУАДУ, 2000. – 416 с.

871. Красівський О. За Українську державу і церкву. Громадська та суспільно-політична діяльність митрополита А.Шептицького в 1918–1923 рр. / Орест Красівський. – Львів, 1996. – 84 с.

872. Красівський О. Східна Галичина і Польща в 1918–1923 рр.: проблеми взаємовідносин / Орест Красівський. – Київ : Вид-во УАДУ, 1998. – 304 с.

873. Красівський О. Українсько-польські взаємини в 1917–1923 рр. / Орест Красівський. – Київ : ІПіЕНД, 2008. – 544 с.

874. Кройтор В. Міжнародні чинники української проблеми в політиці Румунії на початку 20-х рр. ХХ ст. / Володимир Кройтор // Вісник Прикарпатського університету. – 2001. – Вип. 4–5. – С. 90–95.

875. Кугутяк М. Галицькі українці у боротьбі за державну незалежність у 1920–1923 роках / Микола Кугутяк // Галичина. Всеукраїнський науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. – Івано-Франківськ, 1997. – № 1. – С. 45–57; 1998. – № 2. – С. 56–66.

876. Кугутяк М. Галичина: сторінки історії: Нарис суспільно-політичного руху (XIX ст. – 1939 р.) / Микола Кугутяк. – Івано-Франківськ : Б.в., 1993. – 204 с.

877. Кугутяк М. Історіографія українського національно-демократичного руху (1918–1939 рр.) / Микола Кугутяк // Галичина. Всеукраїнський науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. – Івано-Франківськ, 2002. – № 8. – С. 54–69.

878. Кугутяк М. Історія української націонал-демократії (1918–1929). Т. 1. / Микола Кугутяк. – Київ – Івано-Франківськ : Плай, 2002. – 536 с.

879. Кугутяк М. Українське національно-демократичне об'єднання: активізація діяльності, посилення громадсько-політичних впливів (1928–1930) / Микола Кугутяк // Галичина. Всеукраїнський науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. – Івано-Франківськ, 1999. – № 3. – С. 24–34; 2000. – № 4. – С. 90–96.

880. Кугутяк М. Українські політичні партії і ЗУНР / Микола Кугутяк // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність / НАН України; Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. – Вип. 6: Західноукраїнська Народна Республіка: історія і традиції. – Львів, 2000. – С. 163–169.

881. Кульчицький С. Україна між двома війнами (1921–1939 рр.) / Станіслав Кульчицький. – Київ : Видавничий Дім «Альтернативи», 1999. – 336 с. – (Україна крізь віки. – Т. 11).

882. Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919 – 1928) / Станіслав Кульчицький. – Київ : Основи, 1996. – 396 с.

883. Купріянович Г. Український національний рух на Холмщині та Південному Підляшші в 1920-ті роки / Григорій Купріянович // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Вип. 7: Збірник на пошану професора Юрія Сливки / НАН України; Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича; голова редколегії Ярослав Ісаєвич, упорядники Микола Литвин та Олена Аркуша. – Львів, 2000. – С. 115–126.

884. Кучерепа М. Волинське українське об'єднання (1931–1939 рр.): Монографія / Микола Кучерепа, Руслана Давидюк. – Луцьк : Надстир'я, 2001. – 420 с.

885. Кучерепа М. Волинь у виборах до парламентів Другої Речі Посполитої / Микола Кучерепа // Наукові записки Національного університету “Острозька академія”. Історичні науки. – Острог, 2003. – Вип. 3. – С. 169–176.

886. Кучерепа М. Зародження та діяльність на Волині українських політичних партій та громадських організацій в 1921–1939 рр. / Микола Кучерепа // Збірник навчально-методичних матеріалів і наукових статей історичного факультету. – Луцьк, 1995. – Вип. 1. – С. 69–78.

887. Кучерепа М. Національна політика Польщі щодо українців напередодні Другої світової війни / Микола Кучерепа // Науковий вісник

Волинського державного університету імені Лесі Українки. Історичні науки. – Луцьк, 2001. – № 11. – С. 27–34.

888. Кучерепа М. Православ'я на Волині (1921–1939 рр.) / Микола Кучерепа, В. Оніщук // Збірник навчально-методичних матеріалів і наукових статей історичного факультету. – Луцьк : Редакційно-видавничий відділ «Вежа» Волинського державного університету ім. Лесі Українки, 1998. – № 3. – С. 73–77.

889. Кушнір В. Західноукраїнське товариство Ліги Націй (1922–1928) / Віталій Кушнір // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Вип. 33. – Львів, 1998. – С.154–160.

890. Кушнір В. Українці Галичини на європейських конгресах національних меншин (1935–1938) / Віталій Кушнір // Науковий вісник Одеського державного політехнічного університету. – 1998. – №5. – С.63–70.

891. Левенець Ю. Теоретико-методологічні засади української суспільно-політичної думки: проблема становлення та розвитку. – Київ, 2001. – 264 с.

892. Левицький Д. Важкий білянс кількох місяців... Промова голови Українського клубу посла д-ра Дмитра Левицького на пленарному засіданні сойму дня 6 листопада 1934 р. / Дмитро Левицький. – Львів: Діло, 1934. – 30 с.

893. Лисяк П. V з'їзд УНДО і наша тактика / Павло Лисяк. – Львів, 1939. – 48 с.

894. Лисяк-Рудницький І. Між історією та політикою: Статті до історії та критики української суспільно-політичної думки / Іван Лисяк-Рудницький. – Мюнхен : Сучасність, 1973. – 441 с.

895. Лисяк-Рудницький І. Назарук і Липинський: історія їхньої дружби та конфлікту / Іван Лисяк-Рудницький // Його ж. Історичні есе. В 2 т. / Пер. з англ. М. Бадік, У. Гавришків, Я. Грицака та ін. / Іван Лисяк-Рудницький. – Київ : Основи, 1994. – Т. 2. – С. 173–245.

896. Лисяк-Рудницький І. Напрями української політичної думки / Іван Лисяк-Рудницький // Його ж. Історичні есе. В 2 т. / Пер. з англ. М. Бадік, У. Гавришків, Я. Грицака та ін. / Іван Лисяк-Рудницький. – Київ : Основи, 1994. – Т. 2. – С. 63–93.

897. Лисяк-Рудницький І. Націоналізм / Іван Лисяк-Рудницький // Його ж. Історичні есе. В 2 т. / Пер. з англ. М. Бадік, У. Гавришків, Я. Грицака та ін. / Іван Лисяк-Рудницький. – Київ : Основи, 1994. – Т. 2. – С. 247–259.

898. Лозинський М. Поневолені західноукраїнські землі / Михайло Лозинський. – Харків, 1930. – 82 с.

899. Лозинський М. Уваги про українську державність / Михайло Лозинський. – Відень, 1927. – 124 с.

900. Макарчук С. Західна Україна 1917–1939 рр. в радянській історіографії / Степан Макарчук, Юрій Киричук // Вісник Львівського університету. Серія історична. Вип. 19: Питання історіографії. – Львів : «Вища школа», 1983. – С. 10–17.

901. Макарчук С. Ставлення української громадськості Галичини до Польської держави (1918–1923) / Степан Макарчук // Вісник Львівського університету. Серія історична. – 1995. – № 5. – С. 63–74.

902. Макарчук С. Українсько-польські етнополітичні взаємини на західноукраїнських землях в першій третині ХХ ст. / Степан Макарчук // Збірник праць і матеріалів на пошану Л.І. Крушельницької. – Львів : НАН України; ЛНБ ім. В. Стефаника, 1998. – С. 132–144.

903. Макарчук С. Этносоциальное развитие и национальные отношения на западноукраинских землях в период империализма / Степан Макарчук. – Львов : “Вища школа”, 1983. – 255 с.

904. Маланчук-Рибак О. Ідеологія та суспільна практика жіночого руху на західноукраїнських землях ХІХ – першої третини ХХ ст.: типологія та європейський культурно-історичний контекст: Монографія / Оксана Маланчук-Рибак. – Чернівці : Книги-ХХІ, 2006. – 500 с.

905. Мандрик М. Український націоналізм: становлення в міжвоєнну добу / Передмова Василя Вериги / Марія Мандрик. – Київ : Вид-во ім. Олени Теліги, 2006. – 392 с.

906. Маркусь В. Екзильний уряд Української Народної Республіки в міжвоєнний період (1921–1939). Міжнародно-правна та порівняльна аналіза / Василь Маркусь // Сучасність. – Нью-Йорк, 1986. – Ч. 12. – С. 70–84.

907. Марущенко О. Висвітлення діяльності УВО-ОУН (1920–1941 рр.) в українській зарубіжній та радянській історіографіях: порівняльний аналіз / Олександр Марущенко, Наталія Надурак // Галичина. Всеукраїнський науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. – Івано-Франківськ, 2009. – № 15–16. – С. 572–579.

908. Марчук В. Церква, духовність, нація. Українська греко-католицька церква в суспільному житті України ХХ ст. / Прикарпатський університет імені Василя Стефаника / Василь Марчук. – Івано-Франківськ : Плай, 2004. – 464 с.

909. Марчуков А. Украинское национальное движение: УССР. 1920 – 1930 гг.: цели, методы, результаты / Андрей Марчуков. – Москва : Наука, 2006. – 599 с.

910. Мірчук П. Нарис історії Організації Українських Націоналістів. Т. 1. 1920–1939 / За ред. С. Ленкавського / Петро Мірчук. – Мюнхен–Лондон–Нью-Йорк: Українське видавництво, 1968. – 639 с.

911. Міхновський М. Самостійна Україна / М. Міхновський [Націоналізм : Антологія. 2-ге вид. / Упоряд О. Проценко, В. Лісовий]. – Київ : Смолоскип, 2006. – 98 с.

912. Міщук М. Національна ідея в політичних програмах та практичній діяльності Української радикальної партії (1918–1939 рр.) / Мар'яна Міщук // Україна соборна: Збірник наукових статей. – Київ, 2005. – Вип. 2. – Ч. I. (Історико-політологічні та правові засади соборності й державотворення в Україні). – С. 192–201.

913. Національно-державна платформа Української соціалістично-радикальної партії (1926–1939 рр.) // Нова парадигма. – 2005. – № 42. – С. 145–160.

914. Мокляк Я. Головні політичні напрямки на Лемківщині в міжвоєнний період (короткий історичний нарис) / Ярослав Мокляк // *Zustriczi*. – Warszawa, 1989. – № 19 (1). – S. 100–104.

915. Москалюк М. Гетьманський рух і українська клерикальна течія консервативної політичної думки міжвоєнної Галичини / Михайло Москалюк // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: політологія, соціологія, філософія. – Ужгород, 2008. – Вип. 10. – С. 248–253.

916. Москалюк М. Державотворча концепція українських християнських суспільників у міжвоєнній Галичині (1920–1939 рр.): історико-політологічний аналіз / Михайло Москалюк // Галичина. Всеукраїнський науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. – Івано-Франківськ, 2000. – № 4. – С. 97–101.

917. Москалюк М. Проблема целібату в християнсько-суспільному житті Галичини 20-х – 30-х років ХХ століття / Михайло Москалюк // Галичина. Всеукраїнський науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. – Івано-Франківськ, 1997. – № 1. – С. 58–62.

918. Назарук О. Значіння партій: про різницю між партійністю і партійництвом / Осип Назарук. – Львів, 1934.

919. Мудрий В. За нормалізацію польсько-українських відносин : промова голови Української Парламентської Репрезентації посла Василя Мудрого, виголошена на пленарному засіданні сейму дня 6. грудня 1935 р. в дискусії над державним бюджетом прелімінарем на 1936/1937 р. / Василь Мудрий. – Львів : Накл. Видавн. Спілки “Діло”, 1936. – 16 с.

920. Нариси з історії дипломатії України. – Київ : Альтернативи, 2001. – 735 с.

921. Павликовський Ю. Природа, мета і світогляд українського кооперативного руху / Юліан Павликовський. – Львів, 1934. – 16 с.

922. Павлюк О. Радянофільство Є. Петрушевича: переконання чи вимушеність? / О. Павлюк // Укр. іст. журн. – 1997. – № 3. – С. 109–118; № 4. – С. 95–102.

923. Панейко В. З'єдинені держави Східної Європи. Галичина й Україна супроти Польщі і Росії / Василь Панейко. – Львів, 1922. – 86 с.

924. Панфілова Т. Зовнішньополітична концепція Трудової партії щодо розв'язання проблеми Східної Галичини (друга половина 1919 – березень 1923 рр.) / Тетяна Панфілова // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – Київ, 2004. – Вип. 10. – С.558–267.

925. Панчук М. “Білі плями” героїчного літопису: Із історії Ком. партії Зах. України / Май Панчук. – Київ : Політвидав України, 1989. – 131 с.

926. Панчук М. Боротьба КПЗУ за ідейне й організаційне зміцнення партійних лав і посилення впливу на маси / Май Панчук. – Київ : Вища школа, 1982. – 200 с.

927. Панчук М. Комуністична партія Західної України: героїзм і драматизм історії / Май Панчук // Про минуле – заради майбутнього / Упоряд. Ю.І. Шаповал; Редкол.: І.Ф. Курас та ін. – Київ : Вид-во при Київ, ун-ті, 1989. – С. 107–124.

928. Панчук М. У полум'ї класових битв (Про боротьбу КПЗУ за інтернаціональне згуртування західноукраїнських трудящих, проти буржуазного націоналізму) / Май Панчук. – Київ : Політвидав України, 1979. – 214 с.

929. Папуга Я. Західна Україна і голодомор 1932–1933 рр.: морально-політична і матеріальна допомога постраждалим / Ярослав Папуга. – Львів : Астролябія, 2008. – 248 с.

930. Пікуляк М. Проблема державно-політичного розвитку України в діяльності Української радикальної партії (1918–1926 рр.) / Мар'яна Пікуляк // Галичина. Науковий і культурно-просвітній часопис. – Івано-Франківськ, 2004. – № 10. – С. 179–187; 2005. – № 11. – С. 161–169.

931. Пиріг Р. Життя Михайла Грушевського: останнє десятиліття (1924–1934) / Руслан Пиріг. – Київ, 1993. – 212 с.
932. Політична історія України. XX століття: У 6-ти т. / Редкол. : І.Ф. Курас (голова) та ін. – Київ : Генеза, 2002. – Т. 5: Українці за межами УРСР (1918–1940) [Керівник тому В.П. Трощинський]. – Київ, 2003. – 720 с.
933. Політична наука. Словник: категорії, поняття, терміни [Текст] / за ред. Бориса Кухти. – Львів : [б. в.], 2003. – 314 с.
934. Політичний терор і тероризм в Україні. XIX–XX ст.: історичні нариси / Д.В. Архірейський, О.Г. Бажан, С.І. Білокінь та ін.; Відп. ред. В.А. Смолій. – Київ : Наукова думка, 2002. – 952 с.
935. Поппер К. Відкрите суспільство та його вороги / Карл Поппер. – Київ : Основи, 1994. – Т.1 – 494 с.
936. Посівнич М. Військова доктрина ОУН 1929–1939 рр. / Микола Посівнич // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Випуск 11: Українська Повстанська Армія у боротьбі проти тоталітарних режимів / НАН України; Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича; Голова редкол. Я. Ісаєвич. – Львів, 2004. – С. 92–100.
937. Посівнич М. Воєнно-політична діяльність ОУН у 1929 – 1939 рр. / Микола Посівнич. – Львів, 2010. – 368 с.
938. Постельжук О. Українські конформістські сили в умовах зростання авторитаризму в Польщі (1935–1939) / Олександр Постельжук // Збірник навчально-методичних матеріалів і наукових статей історичного факультету Волинського державного університету ім. Л. Українки. – Вип. 13. – Луцьк, 2007. – С.100–106.
939. Потіха О. УНДО і Всеукраїнський національний конгрес / Оксана Потіха // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Випуск 16: Ювілейний збірник на пошану Івана Патера / НАН України; Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича; голова редколегії Я. Ісаєвич, відповідальний редактор О. Аркуша. – Львів, 2008. – С. 414–420.

940. Прокоп М. До питання західних окраїн України / Мирослав Прокоп // Сучасність. – 1976. – № 7–8. – С.122 – 134.

941. Райд Я. организационное конституирование прибалтийских немцев буржуазной Эстонии (1918–1925) // Германия и прибалтика. – Вып. 3. – Рига, 1974. – С. 42–49.

942. Райківський І. Взаємини українських соціал-демократів Галичини з Польською партією соціалістичною в 1918–1939 рр. / Ігор Райківський // Галичина. – 2002. – №8. – С.51–64.

943. Райківський І. Взаємини УСДП і ППС у міжвоєнний період / Ігор Райківський // Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ ст. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (21–22 листопада 1996 р.). – Івано-Франківськ, 1997. – С.188–191.

944. Райківський І. Ліворадикальна еволюція УСДП (1920–1924 рр.) / Ігор Райківський // Вісник Прикарпатського університету. Історія. – Івано-Франківськ, 1999. – Вип. II. – С. – 112–122.

945. Райківський І. Національна ідея в діяльності української соціал-демократії у Другій Речі Посполитій / Ігор Райківський // Людина і політика (Київ). – 2002. – №5 (вересень-жовтень). – С. 74–83.

946. Райківський І. Українська соціал-демократична партія (1928–1939) / Ігор Райківський. – Івано-Франківськ : Б. в., 1995. – 67 с.

947. Реєнт О. Концептуальні проблеми розвитку сучасної історичної науки в Україні / Олександр Реєнт // Міжнародний науковий Конгрес “Українська історична наука на порозі ХХІ століття”. Чернівці, 16–18 травня 2001 р.: Доповіді та повідомлення / Українське історичне товариство; Чернівецький національний університет ім. Ю. Федьковича; Відп. ред.: Л. Винар, Ю. Макар. – Чернівці : Рута, 2001. – Т. 1. – С. 34–37.

948. Реєнт О. Криза сучасної історичної науки: методологічний і джерелознавчий аспекти / Олександр Реєнт // Четвертий міжнародний конгрес українців. Одеса 26–29 серпня 1999 р. Доповіді та повідомлення.

Історія. Частина 2: ХХ століття / Міжнародна асоціація українців. Відп. ред.: С. Кульчицький, В. Даниленко. – Одеса–Київ–Львів, 1999. – С. 9–22.

949. Реєнт О. Соборність та проблеми специфіки регіонів України: теоретико-методологічні засади / Олександр Реєнт // Регіональна історія України. – 2007. – Вип.1. – С. 91 – 106.

950. Реєнт О. Сучасна історична наука в Україні: шляхи поступу / Олександр Реєнт // Укр. істор. журн. – 1999. – № 3. – С. 3–10.

951. Ротбарт М. Евальд Амменде и организация европейских конгрессов национальных меньшинств / Мария Роборт // Германия и Прибалтика. – Вып. 5. – Рига, 1978. – С.88–96.

952. Рубльов О. Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914–1939) / Олександр Рубльов. – Київ : Ін-т історії України НАН України, 2004. – 648 с.

953. Рубльов О. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції (20–50-ті роки ХХ ст.) / Олександр Рубльов, Юрій Черченко. – Київ : Наук, думка, 1994. – 351 с.

954. Савчук Б. Волинська “Просвіта” / Борис Савчук. – Рівне : “Ліста”, 1996. – 154 с.

955. Савчук Б. Жіноцтво в суспільному житті Західної України (остання третина ХІХ ст. – 1939 р.) / Борис Савчук. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 1998. – 280 с.

956. Савчук Б. За Українську церкву. Національно-церковний рух на Волині у 20 – 30-ті рр. ХХ ст. / Борис Савчук. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 1997. – 116 с.

957. Савчук Б. Просвітницька та соціально-економічна діяльність українських громадських товариств у Галичині (остання третина ХІХ – кінець 30-х років ХХ ст.) / Борис Савчук. – Івано-Франківськ : Плай, 1999. – 137 с.

958. Савчук Б. Українські громадські організації в Галичині у другій половині ХІХ – 30-х роках ХХ ст.: здобутки і перспективи історіографічного

дослідження / Борис Савчук // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: Історичні науки. Українська історіографія на рубежі століть: Матеріали міжнар. наук, конф., 25–26 жовтня 2001 р. – Кам'янець-Подільський, 2001. – Т. 7 (9). – С. 356–364.

959. Санцевич А. Українська радянська історіографія (1945–1982) / А.В. Санцевич. – Київ : Вища школа, 1984. – 142 с.

960. Сардачук П. Боротьба КПЗУ за створення єдиного антифашистського народного фронту в радянській і польській історіографії / Петро Сардачук // Загравва волі. З історії Комуністичної партії Західної України / Ред. кол.: Б.К. Дудикевич (відп. ред.) та ін. – Львів : Каменяр, 1970. – С. 210–224.

961. Сардачук П. КПП і КПЗУ на чолі інтернаціонального згуртування польських і західноукраїнських трудящих у революційно-визвольній боротьбі / Петро Сардачук // Укр. іст. журн. – 1977. – № 11. – С. 37–45.

962. Сардачук П. Насувалась воєнна гроза... / Вступ. ст. В.О. Замлинського / Петро Сардачук, Михайло Швагуляк. – Ужгород : Карпати, 1984. – 208 с.

963. Свідзинський А. Це складне національне питання / А. Свідзинський. – Київ, 1994. – 216 с.

964. Сизоненко Г. “Сельроб” у боротьбі за возз'єднання / Галина Сизоненко. – Львів : Каменяр, 1971. – 176 с.

965. Сич О. Внесок Степана Ленкавського у формування та розвиток ідеології ОУН / Олександр Сич // Український визвольний рух. – Львів : Вид-во «Мс», 2005. – Збірник 4. – С. 231–252.

966. Сич О. Степан Ленкавський: життєвий шлях на тлі історії ОУН / Олександр Сич. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 1999. – 160 с.

967. Сіротова А. До питання методології дослідження ролі інтелігенції в суспільно-політичних процесах / А. Сіротова // Вісник Львівського університету. Серія філософська. – 2010. – Вип.1. – С. 212–218.

968. Скакальська І. Громадсько-політична діяльність Семена Жука / І.Б. Скакальська. – Кременець : ВЦ КОГПІ ім. Т. Шевченка, 2006. – 160 с.

969. Скочиляс І. Повітовий комітет УНДО у суспільно-політичному житті Борщівщини середини 20-х – кінця 30-х рр. ХХ ст. / Ігор Скочиляс. – Львів : Красзнавче товариство «Джерело», 1995. – 56 с.

970. Сливка Ю. Боротьба трудящих Східної Галичини проти іноземного поневолення / Юрій Сливка. – Київ : Наукова думка, 1973. – 253 с.

971. Сливка Ю. Західна Україна в реакційній політиці польської та української буржуазії (1920–1939) / Юрій Сливка. – Київ : Наукова думка, 1985. – 272 с.

972. Сливка Ю. Сторінки історії КПЗУ / Юрій Сливка. – Львів : Каменяр, 1989. – 93 с.

973. Соляр І. Відносини краю та закордонного уряду ЗУНР (грудень 1922 – березень 1923 рр.) / Ігор Соляр // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність / НАН України; Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. – Вип. 6: Західно-Українська Народна Республіка: історія і традиції. – Львів, 2000. – С. 194–201.

974. Соляр І. Народна організація українців Львова (1920–1930-ті роки) / Ігор Соляр // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Випуск 16: Ювілейний збірник на пошану Івана Патера / НАН України; Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича; голова редколегії Ярослав Ісаєвич, відповідальний редактор Олена Аркуша. – Львів, 2008. – С. 406–413

975. Соляр І. Перемиський повітовий комітет УНДО / Ігор Соляр // Перемишль і Перемиська земля протягом віків (3). Інституції. Збірник наукових праць та матеріалів Міжнародної наукової конференції / Наукове товариство ім. Шевченка у Польщі; Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Під ред. С. Заброварного. Упоряд. С. Заброварний, М. Литвин, Ф. Стеблій. – Львів, 2003. – С. 124–132.

976. Соляр І. Радянофільство у Західній Україні (1920-ті рр.) / Ігор Соляр // Укр. іст. журн. – 2009. – № 1. – С. 55–67.

977. Соляр І. Радянофільські орієнтації Українського національно-демократичного об'єднання (УНДО) в 1920-х рр. / Ігор Соляр // Проблеми гуманітарних наук: Наукові записки Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. – Дрогобич, 2007. – Вип. 20. Історія. – С. 35–45.

978. Соляр І. Спроби консолідації національно-державницьких сил Західної України 1923–1925 рр. / Ігор Соляр // Україна в минулому. - Львів: Інститут української археографії НАН України, 1994. – Вип. V. – С. 123–131.

979. Соляр І. Спроби об'єднання лівоцентристських сил Західної України в середині 1920-х років / Ігор Соляр // Галичина. Всеукраїнський науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. – Івано-Франківськ, 2001. – № 5–6. – С. 258–261.

980. Старосольський В. Партія в Конституції Чехословацької Республіки / Володимир Старосольський // Науковий збірник Українського університету в Празі. – Т.1. – Прага, 1923.

981. Стахів М. До джерел нашої сили. Замітки до основних думок програми УСРП / Матвій Стахів. – Львів : Накладом Громадського голосу, 1936. – 110 с.

982. Стахів М. Проти хвиль. Історичний розвиток українського соціалістичного руху на західних українських землях / Матвій Стахів. – Львів: Накладом соймового клубу УСРП, 1934. – 136 с.

983. Стахів М. Українські політологічні партії у соціологічному насвітленні / Матвій Стахів. – Нью-Йорк-Детройт-Скрантон, 1954. – 104 с.

984. Студенніков І. Регіоналістика і регіонознавство: проблеми методології та категоріального апарату / Ігор Студенніков // Регіональна історія України. – 2007. – Вип. 1. – С.67 – 78.

985. Томашівський С. Наша чільна партія у власному зеркалі / Степан Томашівський. – Львів, 1929. – 32 с.

986. Торжество історичної справедливості. Закономірність возз'єднання західноукраїнських земель в єдиній Українській Радянській державі [Ред. кол.: М.М. Олексюк (відп. ред.) та ін. – Львів : Вид-во Львів, ун-ту, 1968. – 803 с.

987. Трощинський В. Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище / НАН України; Ін-т соціології: Відп. ред. В.Б. Євтух / Володимир Трощинський. – Київ : Ін тел, 1994. – 260 с.

988. Туровский Р. Основы и перспективы региональных политических исследований / Р. Туровский // Полис. – 2001. – № 1. – С. 138–156.

989. Федевич К. Галицькі українці у Польщі. 1920–1939 рр. (Інтеграція галицьких українців до Польської держави у 1920–1930-ті рр.) / Климентій Федевич / Пер. з рос. Т. Портнової. – Київ : Основа, 2009. – 280 с.

990. Федик І. УНДО, ОУН: ставлення до Польщі / Іван Федик. – Львів : Б.в., 1998. – 80 с.

991. Фирсов Ф. Коминтерн и Коммунистическая партия Польши / Ф.И. Фирсов, И.С. Яжборовская // Вопросы истории КПСС. – 1988. – № 11. – С. 20–35; № 12. – С. 40–55.

992. Футала В. Історія вивчення суспільно-політичного життя українців у міжвоєнній Польщі (1921–1939) / Василь Футала. – Львів–Дрогобич : Коло, 2010. – 456 с.

993. Хруслов Б. Політика УНДО напередодні Другої світової війни (1938–1939 рр.) / Борис Хруслов // Галичина. Всеукраїнський науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. – Івано-Франківськ, 1999. – № 3. – С. 181–188.

994. Хруслов Б. Українське національно-демократичне об'єднання: політика нормалізації польсько-українських стосунків (1935–1937) / Борис Хруслов // Наукові записки ХХХV: Збірник наукових статей Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова. – Київ, 1999. – Вип. спец. – С. 158–168.

995. Целевич В. Нарід, нація, держава / Володимир Целевич. – Львів, 1934. – 111 с.
996. Цибко О. Революційно-визвольна боротьба трудящих Західної України за возз'єднання з УРСР. 1934–1939 рр. / Олександр Цибко. – Львів : Вид-во Львівського ун-ту, 1963. – 137 с.
997. Чапуга С. Назрілі питання радянської історіографії КПЗУ / С. Чапуга // Актуальні проблеми історії КПЗУ. До 70-річчя створення партії / Упорядники: М.І. Панчук, Ю.Ю. Сливка. – Львів : Вид-во «Світ», 1990. – С. 213–216.
998. Челак П. Революційний селянський рух у Західній Україні в 1921–1923 рр. / П. Челак // У боротьбі за Радянську владу і соціалізм. [Збірник наукових статей з питань історії революційно-визвольної боротьби і соціалістичного будівництва в західних областях УРСР / Ред. кол.: В.К. Осечинський (відп. ред.) та ін. – Львів : Вид-во Львівського ун-ту, 1960. – С. 57–72.
999. Чередниченко В. Анатомія зради. Український буржуазний націоналізм – знаряддя антирадянської політики імперіалізму / Віталій Чередниченко. – Київ : Політвидав України, 1978. – 334 с.
1000. Черкавський О. Українське національно-демократичне об'єднання, його програма і тактика / Олександр Черкавський. – Перемишль, 1927. – 10 с.
1001. Черкавський О. Чого хоче Українське Національно-Демократичне Об'єднання? / Олександр Черкавський. – Львів, 1932. – 34 с.
1002. Черненко А. Українська національна ідея / Анатолій Черненко. – Дніпропетровськ : Вид-во ДДУ, 1994. – 144 с.
1003. Шаповал Ю. “Діло” (1880 – 1939 рр.): поступ української суспільної думки / Юрій Шаповал. – Львів, 1999. – С.415 с.
1004. Шаповал Ю. Україна 20–50-х років: Сторінки неписаної історії / Юрій Шаповал. – Київ : Наук, думка, 1993. – 350 с.

1005. Швагуляк М. “Пацифікація”. Польська репресивна акція у Галичині 1930 року і українська суспільність / Михайло Швагуляк. – Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України. – Львів, 1993. – 52 с.

1006. Швагуляк М. До історії українсько-польських переговорів у 1921 р. Місія Тита Войнаровського / Михайло Швагуляк // Записки Наукового Товариства імені Шевченка. Том ССXXXIII. Праці історично-філософської секції. – Львів, 1997. – С. 126–147.

1007. Швагуляк М. Західноукраїнська суспільність напередодні та під час німецько-польської війни 1939 р. / Михайло Швагуляк // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Міжвідомчий збірник наукових праць. – Київ : Наукова думка, 1992. – Вип. 1. – С. 143–172.

1008. Швагуляк М. КПЗУ і події на Західній Україні у 1930 р. / Михайло Швагуляк // Актуальні проблеми історії КПЗУ. До 70-річчя створення партії / Упорядники: М.І. Панчук, Ю.Ю. Сливка. – Львів : Вид-во “Світ”, 1990. – С. 178–183.

1009. Швагуляк М. Львівський осередок українських консерваторів у 20–30-х роках ХХ ст. / Михайло Швагуляк // Львів: місто – суспільство – культура: Збірник наукових праць / За ред. О. Аркуші й М. Мудрого. – Львів : Львівський національний університет імені Івана Франка, 2007. – Т. 6: Львів – Краків: діалог міст в історичній ретроспективі [Вісник Львівського університету]. Серія історична. Спеціальний випуск, 2007. – С. 480–490.

1010. Швагуляк М. Маловідома сторінка політичного життя Західної України передодня Другої світової війни (з історії Контактного Комітету. 1937–1939 роки) / Михайло Швагуляк // Записки Наукового Товариства імені Шевченка. Т. ССXXVIII. Праці Історично-філософської секції. – Львів, 1994. – С. 207–248.

1011. Швагуляк М. Національно-політична діяльність Дмитра Паліїва у міжвоєнний період / Михайло Швагуляк // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність / Інститут українознавства ім.

І. Крип'якевича НАН України; Ред. кол.: Я. Ісаєвич (відп. ред.) та ін. – Львів, 2000. – Вип. 7. – С. 404–427.

1012. Швагуляк М. Партійні поділи і загальнонаціональні інтереси. Проблема політичної консолідації українського національного руху Галичини (1919–1939) / Михайло Швагуляк // Сучасність. – 1994. – № 2. – С. 77–82.

1013. Швагуляк М. Польсько-українська конфронтація на зламі 20–30-х років ХХ ст.: проблеми історіографії / Михайло Швагуляк // Проблеми слов'янознавства. Міжвідомчий науковий збірник. – Львів : Львівський державний університет; Інститут славістики, 1996. – Вип. 48. – С. 53–62.

1014. Швагуляк М. Степан Томашівський і західноукраїнський консерватизм / Михайло Швагуляк // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. – Львів, 1997. – Вип. 3–4. – С. 308–336.

1015. Швагуляк М. Суспільно-політична ситуація у Західній Україні на початку 30-х років ХХ ст. / Михайло Швагуляк // Записки Наукового Товариства імені Шевченка. – Том ССХХІІ. Праці історико-філософської секції. – Львів : НТШ, 1991. – С. 111–145.

1016. Швагуляк М. Украина в экспансионистских планах германского фашизма (1933–1939 гг.) / Михаил Швагуляк. – Киев : Наукова думка, 1983. – 246 с.

1017. Швед О. Степан Витвицький: громадсько-політична діяльність / Ольга Швед. – Львів : Астролябія, 2010. – 180 с.

1018. Шведа Ю. Теорія політичних партій та партійних систем / Юрій Шведа. – Львів, 2004. – 528 с.

1019. Швидак О. Інтернаціональна єдність трудящих Західної України і Польщі у революційно-визвольній боротьбі (1929–1939 рр.) / Олег Швидак. – Київ : Вид-во Київського ун-ту, 1972. – 228 с.

1020. Шевченко Ф. Про суд історії / Ф. Шевченко // Укр. іст. журн. – 1967. – №2. – С. 45–53.

1021. Шептицька Л. Парламентська діяльність Степана Барана (1928–1939) / Любов Шептицька // Галичина. – 2006. – Вип.12. – С.132–140.

1022. Юрчук О. Образ України та українця в політичній публіцистиці польських консерваторів (1921–1939 рр.) / Оксана Юрчук // Поляки, українці, білоруси, литовці у міжвоєнній Польщі (1921–1939): Матеріали міжнар. наук. конф., Дрогобич, 8-9 жовтня 2004 р. / Упоряд. Василь Футала. – Дрогобич : Коло, 2005. – С. 121–133.

1023. Юрчук О. Українське питання в Польщі та часопис “Бунт Млодих” / Оксана Юрчук // Міжнародні зв’язки України: наукові пошуки та знахідки. Міжвідомчий збірник наукових праць. – Київ, 2004. – Вип. 13. – С. 95–109.

1024. Юрчук О. Українське питання у політичних поглядах польського консерватора Яна Бобжинського / Оксана Юрчук // Буковинський журнал. Громадсько-політичний, літературно-мистецький і науково-освітній часопис. – Чернівці, 2004. – № 1. – С. 200–214.

1025. Як повстало і розвивалося УНДО. З нагоди 10-ліття існування. – Львів, 1936. – 29 с.

1026. Ajnenkiel A. Historia Sejmu Polskiego. Tom II. Cz. II. II Rzeczpospolita / Andrzej Ajnenkiel. – Warszawa : Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1989. – 419 s.

1027. Ajnenkiel A. Od rządów ludowych do przewrotu majowego. Zarys dziejów politycznych Polski 1918–1926 / Andrzej Ajnenkiel. – Warszawa : Wiedza Powszechna, 1978. – 526 s.

1028. Ajnenkiel A. Parlamentaryzm II Rzeczypospolitej / Andrzej Ajnenkiel. – Warszawa : Wiedza Powszechna, 1975. – 412 s.

1029. Ajnenkiel A. Polityka Polski w stosunku do Ukraińców w okresie międzywojennym. Wybrany problemy / Andrzej Ajnenkiel // Polska – Ukraina: trudne pytania. Materiary II międzynarodowego seminarium historycznego “Stosunki polsko-ukraińskie w latach 1918–1947”, Warszawa, 22–24 maja 1997. – Warszawa : KARTA, 1998. – T. 1–2. – S. 11–28.

1030. Ajnenkiel A. Polska po przewrocie majowym. Zarys dziejow politycznych Polski 1926–1939 / Andrzej Ajnenkiel. – Warszawa : Wiedza Powszechna, 1980. – 725 s.
1031. Armstrong J. Ukrainian Nationalism. Third Edition / John A. Armstrong. – Englewood, Colorado : Ukrainian Academic Press, 1990. – XVIII. – 271 p.
1032. Bączkowski W. Prometeizm na de epoki. Wybrane fragmenty z historii ruchu / W. Bączkowski. – T. 17. – Nowy Jork-Londyn, 1984. – S. 28–54.
1033. Bartoszewicz J. Znaczenie polityczne kresów wschodnich dla Polski / Joahim Bartoszewicz. – Warszawa : Wyd-wo T-wa Opieki nad kresami, 1924. – 40 s.
1034. Batowski H. Miedzy dwiema wojnami 1919–1939. Zarys historii dyplomatycznej / Wyd. drugie, wzupelnione / H. Batowski. – Krakow : Wydawnictwo Literackie, 2001. – 574 s.
1035. Batowski H. Zachód wobec granic Polski 1920–1940 / Henryk Batowski. – Lodz, 1995. – 236 s.
1036. Bełcikowska A. Stronnictwa i związki polityczne w Polsce / Alicia Bełcikowska. – Warszawa, 1925. – 728 s.
1037. Bocheński A. Problem polsko-ukrainski w Ziemi Czerwińskiej / Adolf Bocheński, Stanislaw Los, Włodzimierz Bączkowski. – Warszawa, 1938. – 148 s.
1038. Borkowski J. Sprawy mniejszosci białoruskiej i ukraińskiej w miesięczniku “Droga” (1922–1937) / Jan Borkowski // Z Dziejów Stosunków Polsko-Radzieckich. Studia i Materiały. – T. XIV. – Warszawa, 1977. – S. 147–176.
1039. Bruski J. Petlurowcy: Centrum Państwowe Ukraińskiej Republiki Ludowej na wychodźtwie (1919–1924) / Jan Bruski. – Krakow : Wyd. ARCANA, 2004. – 600 s.
1040. Bruski J. Z dziejów akcji prometejskiej. Odnowienie współpracy

Polski z emigracją petlurowska w 1926 roku / Jan Bruski // *Naród – Państwo – Europa Środkowa w XIX i XX wieku. Studia ofiarowane Michałowi Pułaskiemu w pięćdziesięciolecie pracy naukowej.* – Kraków, 2006. – S. 147–156.

1041. Bruski J. Zamach majowy a rywalizacja polsko-sowiecka. Kontekst ukraiński i białoruski / J. Bruski // *Józef Piłsudski: wyobrażenia i dzieło polityczne.* – Kraków, 2006. – S. 59–70.

1042. Brzoża Cz. Ukraińcy w izbach ustawodawczych Drugiej Rzeczypospolitej / Czesław Brzoża // *Ukraińskie tradycje parlamentarne. XIX–XX wiek.* Pod red. Jarosława Mokłaka. – Kraków : Historia Jagellonica, 2006. – S. 185–208.

1043. Brzoża Cz. Ukraińska Reprezentacja Parlamentarna w II Rzeczypospolitej / Czesław Brzoża // *Krakowskie Zeszyty Ukrainoznawcze.* – 1992–1993. – T. I–II. – S. 153–165.

1044. Budurowycz B. Polska i problem ukraiński w latach 1921–1939 / Bohdan Budurowycz // *Zeszyty Historyczne.* – Paryż, 1983. – Z. 66. – S. 15–47.

1045. Chalupczak H. Mniejszości narodowe w Polsce. 1918–1995 / H. Chalupczak, T. Browarek. – Lublin : Wyd-wo Uniwersytetu im. M. Curie-Skłodowskiej, 1998. – 323 s.

1046. Chojnowski A. Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921–1939 / Andrzej Chojnowski. – Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk : Zakł. nar. im. Ossolińskich; Wydawnictwo PAN, 1979. – 262 s.

1047. Chojnowski A. Piłsudczycy u władzy: Dzieje Bezpartyjnego Bloku Współpracy z Rządem / Andrzej Chojnowski. – Wrocław : Ossolineum, 1986. – 294 s.

1048. Chojnowski A. Ukraina / Andrzej Chojnowski. – Warszawa : Trio, 1997. – 324 s.

1049. Ciałowicz J. Polsko-francuski sojusz wojskowy 1921–1933 / J. Ciałowicz. – Warszawa, 1970. – 236 s.

1050. Czarnecka R. Oddział II Sztabu Głównego (Generalnego) w latach

1921–1939. Zarys organizacyjny i przegląd zawartości inwentarza / R. Czarnecka // *Biuletyn Wojskowej Służby Archiwalnej*. – 2006. – № 28. – S. 64–105.

1051. Dominiczak H. Granica wschodnia Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1919–1939 / Henryk Dominiczak. – Warszawa : Wydawnictwo Naukowe PWN, 1992. – 252 s.

1052. Doroszewski J. Oświata i życie kulturalne społeczności ukraińskiej na Lubelszczyźnie w latach 1918–1939 / Jerzy Doroszewski. – Lublin : Lubelskie Towarzystwo Naukowe, 2000. – 338 s.

1053. Drozdowski M. Przemiany struktury społecznej II Rzeczypospolitej / M. Drozdowski, J. Zarnowski // *Droga przez półwiecze: o Polsce lat 1918–1968*. – Warszawa : Państwowy Instytut Wydawniczy, 1969. – S. 253–280.

1054. Felinski M. Ukraińcy w Polsce Odrodzonej. – Warszawa, 1931. – 448 s.

1055. Filar W. Kwestia ukraińska w okresie międzywojennym (1918–1939) / Władysław Filar // *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України*. – Вип. 13: Україна у Другій світовій війні: українсько-польські стосунки / Ред. кол. тому: Ю. Сливка (відп. ред.) і упоряд. тому: М. Литвин, І. Патер та ін. - Львів, 2005. – С. 245–259.

1056. Głowacki B. *Polityka Polskiej Partii Socjalistycznej* / B. Głowacki. – Warszawa, 1979. – 372 s.

1057. Garlicki A. *Józef Piłsudski. 1867–1935* / Andrzej Garlicki. – Warszawa : Czytelnik, 1989. – 721 s.

1058. Grajżul T. *Poselstwo i konsulat Rzeczypospolitej Polskiej w Charkowie w latach 1921–1937* / Tomasz Grajżul // *Polska dyplomacja na Wschodzie w XX – początkach XXI w.* – Olsztyn-Charków, 2010. – S. 213–225.

1059. Gregorowicz S. *Polska – Związek Sowiecki: Stosunki polityczne 1925–1939* / Stanisław Gregorowicz, Mihał Zacharias. – Warszawa : Instytut Historii PAN, 1995. – 230 s.

1060. Holzer J. Mozaika polityczna Drugiej Rzeczypospolitej / Jerzy Holzer. – Warszawa : Książka i Wiedza, 1974. – 669 s.
1061. Jabłonowski M. Formacja specjalna Korpus Ochrony Pogranicza 1924–1939 / Marek Jablonowski. – Warszawa : Oficyna Wydawnicza ASPRA-JR, 2002. – 357 s.
1062. Jędruszczak T. O kryteriach oceny dziejów Polski w okresie międzywojennym (1918–1939) / Tadeusz Jedruszczak // Kwartalnik historyczny. – 1958. – № 2. – S. 484–496.
1063. Jeliński E. Polityka Polskiej Partii Socjalistycznej wobec mniejszości narodowych w latach 1918 – 1939 / Edward Jelinski // Dzieje Najnowsze. – 1983. – №1 – 2. – S. 83–105.
1064. Kaminski M. W cieniu zagrożenia. Polityka zagraniczna RP 1918–1939 / Marek Kazimierz Kaminski, Mihal Jerzy Zacharias. – Warszawa : GRYF, 1993. – 311 s.
1065. Karski J. Wielkie mocarstwa wobec Polski. Od Wersalu do Jalty / J. Karski. – Warszawa : Państwowy Instytut Wydawniczy, 1992. – 547 s.
1066. Kierski K. Ochrona praw mniejszości w Polsce / K. Kierski. – Poznań : Nakładem autora, 1933. – 711 s.
1067. Koko E. Koncepcja autonomii terytorialnej PPS a stanowisko głównych ugrupowań ukraińskich (1921–1939) / Eugeniusz Koko // Akcja “Wisła” na tle stosunków polsko-ukraińskich w XX wieku. Materiały z sesji naukowej zorganizowanej przez Instytut Historii Uniwersytetu Szczecińskiego i Polskie Towarzystwo Ukrainoznawcze w dniach 12–14 czerwca 1992 r. Pod red. Janusza Farysia i Jacka Jekiela. – Szczecin, 1994. – S. 55–60.
1068. Koko E. Polska historiografia po 1989 roku o relacjach polsko-ukraińskich w latach 1918–1939 / Eugeniusz Koko // Historycy Polscy i Ukraińscy wobec problemów XX wieku / Pod red. P. Kosiewskiego i G. Motyki. – Kraków : Universitas, 2000. – S. 132–145.

1069. Koko E. Problematyka stosunków polsko-ukraińskich w latach 1918-1939 w historiografii wydawanej w Polsce po 1945 r. / Eugeniusz Koko // *Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze*. – 1994. – Z. 2. – S. 105–113.

1070. Koko E. Ukraińscy social-demokraci galicyjscy w okresie międzywojennym (1918–1939) / Eugeniusz Koko // *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagellońskiego. Prace historyczne*. – 1993. – Z. 103. – S. 125–141.

1071. Koko E. W nadziei na zgodę. Polski ruch socjalistyczny wobec kwestii narodowościowej w Polsce (1918–1939) / Eugeniusz Koko. – Gdańsk, 1995. – 326 s.

1072. Koko E. Wolni z wolnymi. PPS wobec kwestii ukraińskiej w latach 1918–1925 / Eugeniusz Koko. – Gdańsk : Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 1991. – 234 s.

1073. Kowalski T. Mniejszości narodowe w siłach zbrojnych Drugiej Rzeczypospolitej Polskiej (1918–1939) / Tadeusz Antoni Kowalski. – Torun : Adam Marszałek, 1997. – 182 s.

1074. Kowalski J. Zarys historii polskiego ruchu robotniczego w latach 1918–1939 / Józef Kowalski. – Warszawa, 1962. – 214 s.

1075. Krasuski J. Miedzy wojnami. Polityka zagraniczna II Rzeczypospolitej / Jerzy Krasuski. – Warszawa : Państwowy Instytut Wydawniczy, 1985. – 215 s.

1076. Krasuski J. Stosunki polsko-niemieckie 1919–1932 / Jerzy Krasuski. – Wyd. 2-e. – Poznań : Instytut Zachodni, 1975. – 382 s.

1077. Kruszyński M. Z działalności konsulatu polskiego w Charkowie do początku lat 30. XX wieku / M. Kruszyński // *Stosunki polsko-ukraińskie. Historia i pamięć*. – Toruń, 2008. – S. 218–250.

1078. Kuczerepa M. Polityka II Rzeczypospolitej wobec Ukraińców na Wołyniu w latach 1921–1939 / Mykola Kuczerepa // *Przegląd Wschodni*. – 1997. – T. IV. – Z. 1. – S. 139–154.

1079. Kuczerepa M. Polityka wołyńska wojewody Henryka Józefowskiego / Mykola Kuczerepa // Józef Lobodowski – rzecznik dialogu polsko-ukraińskiego /

Pod red. L. Siryk, J. Swiecha. – Lublin : Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2000. – S. 99–114.

1080. Kuczerepa M. Stosunki ukraińsko-polskie w II Rzeczypospolitej we współczesnej historiografii ukraińskiej / Mykola Kuczerepa // Historycy Polscy i Ukraińcy wobec problemów XX wieku / Pod red. P. Kosiewskiego i G. Motyki. – Kraków : Universitas, 2000. – S. 146–165.

1081. Kukulka J. Francja a Polska po traktacie wersalskim / Józef Kukulka. – Warszawa : Polski Instytut Spraw Międzynarodowych, 1970. – 312 s.

1082. Kuprianowicz G. Projekty «rozwiązania» kwestii ukraińskiej na Chelmszczyźnie i Podlasiu Południowym w drugiej połowie lat trzydziestych XX wieku / Grzegorz Kuprianowicz // Волинь і Холмщина 1938–1947 рр.: польсько-українське протистояння та його відлуння. Дослідження, документи, спогади / голова редакційної колегії Ярослав Ісаєвич. – Львів, 2003. (Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність / Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича). – С. 99–118.

1083. Landau Z. Druga Rzeczpospolita / Zbigniew Landau, J. Tomaszewski. – Warszawa : Książka i Wiedza, 1977. – 427 s.

1084. Leczyk M. Lata polokarneńskie (maj 1926 – listopad 1932) / Marian Leczyk // Historia dyplomacji polskiej. T. IV : 1918–1939. – Warszawa, 1995. – S. 313–445.

1085. Leczyk M. Polityka II Rzeczypospolitej wobec ZSRR w latach 1925–1934: Studium z historii dyplomacji / Marian Leczyk. – Warszawa : Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1976. – 379 s.

1086. Leczyk M. Polska i sąsiedzi. Stosunki wojskowe 1921–1939 / Marian Leczyk. – Białystok : Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, 1997. – 442 s.

1087. Lewandowski J. «Prometeizm» – koncepcja polityki wschodniej piłsudczyzny / Józef Lewandowski // Biuletyn Wojskowej Akademii Politycznej. Seria Historyczna. – T. 1, z. 2. – Warszawa, 1958. – S. 3–16.

1088. Lewandowski J. Imperializm słabosci. Kształtowanie się polityki wschodniej piłsudczyków 1921–1926 / Józef Lewandowski. – Warszawa : Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1967. – 273 s.

1089. Lewandowski K. Sprawa ukraińska w polityce zagranicznej Czechosłowacji w latach 1918–1932 / Krzysztof Lewandowski. – Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk : Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, Wydawnictwo PAN, 1974. – 337 s.

1090. Lopatniuk S. Polsko-radzieckie rokowania w sprawie zawarcia paktu o nieagresji (1925–1932) / S. Lopatniuk // Z dziejów stosunków polsko-radzieckich. Studia i materiały. – Warszawa : Książka i Wiedza, 1965. – T. 1. – S. 67–89.

1091. Los S. Ukraińcy na łamach «Biuletynu polsko–ukraińskiego» / Stanisław Los // Biuletyn polsko-ukraiński. – 1933. – № 24. – S. 4–6; № 25. – S. 3–5; № 26. – S. 3–6.

1092. Lossowski P. Dyplomacja Drugiej Rzeczypospolitej / Piotr Lossowski. – Warszawa : Wyd-wo Sejmowe, 1994. – 293 s.

1093. Maj I. Działalność Instytutu Wschodniego w Warszawie 1926–1939 / Ireneusz Piotr Maj. – Warszawa : Instytut Studiów Politycznych PAN, 2007. – 214 s.

1094. Materski W. Polska a ZSRR, 1923–1924. Stosunki wzajemne na tle sytuacji w Europie / Wojciech Materski. – Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź Wydawnictwo PAN, 1981. – 259 s.

1095. Materski W. Na widcie. II Rzeczpospolita wobec Sowietów 1918 – 1943 / W. Materski. – Warszawa : Książka i Wiedza, 2005. – 468 s.

1096. Mazur G. Problem pacyfikacji Małopolski Wschodniej w 1930 r. / Grzegorz Mazur // Zeszyty Historyczny. – Paryż, 2001. – Z. 135. – S. 3–39.

1097. Mędrzecki W. Druga Rzeczpospolita w historiografii polskiej po 1989 roku / Włodzimerz Mędrzecki // Historycy Polscy i Ukraińcy wobec problemów XX wieku / Pod red. P. Kosiewskiego i G. Motyki. – Kraków : Universitas, 2000. – S. 11–20.

1098. Mędrzecki W. Liczebność i rozmieszczenie grup narodowościowych w Drugiej Rzeczypospolitej w swiecie wyników spisu powszechnego (1931 r.) / Włodzimerz Mędrzecki // *Dzieje Najnowsze*. – 1983. – № 1–2. – S. 12–45.

1099. Mędrzecki W. Ukraińska Reprezentacja Parlamentarna w Drugej Rzeczypospolitej / Włodzimerz Mędrzecki // *Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze*. – 1996. – T. 3. – S. 220–234.

1100. Mędrzecki W. Województwo wolyńskie 1921–1939. Elementy przemian cywilizacyjnych, społecznych i politycznych / Włodzimerz Mędrzecki. – Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź : Wyd-wo PAN, 1988. – 202 s.

1101. Micowicz W. Walka dyplomacji polskiej przeciwko traktatowi mniejszościowemu w Lidze Narodów w 1934 r. / W. Micowicz. – Łódź, 1963. – 201 s.

1102. Mikulicz S. Prometeizm w polityce II Rzeczypospolitej / Sergieuz Mikulicz. – Warszawa : Książka i Wiedza, 1971. – 358 s.

1103. Misiuk A. Słyszby specjalne II Rzeczypospolitej / A. Misiuk. – Warszawa : Bellona, 1998. – 240 s.

1104. Moklak J. Lemkowszczyzna w Drugiej Rzeczypospolitej. Zagadnienia polityczne i wyznaniowe / Jarosław Moklak. – Krakow : Towarzystwo Wydawnicze “Historia Jagellonica”, 1997. – 223 s.

1105. Moklak J. Ukraińskie Nacionalno-Demokratyczne Objednannia (UNDO) i Ukraińska Reprezentacja Parlamentarna (URP) wobec polityki rządowej na Lemkowszczyznie / Jarosław Moklak // *Krakowskie Zeszyty Ukrainoznawcze*. – 1996–1997. – T. V/VI. – S. 379–395.

1106. Momot W. Ukraińskie przedstawicielstwo parlamentarne w Sejmie i Senacie w latach 1935–1939 / Wojcech Momot // *Studia Historyczne*. – 1999. – Z. 3. – S. 401–417.

1107. Motyka G. Problematyka stosunków polsko-ukraińskich w latach 1939–1948 w polskiej historiografii po roku 1989 / Gregor Motyka // *Historycy*

polscy i ukraińscy wobec problemów XX w. / Pod red. P. Kosiewskiego, G. Motyki. – Kraków : Veritas, 2000. – S. 166–178.

1108. Motyl A. The Turn to the right: the ideological origins and development of Ukrainian nationalism, 1919–1929 / Alexander Motyl. – Boulder; New York : East European Monographs, 1980. – 212 p.

1109. Nowak-Kiełbikowa M. Polska – Wielka Brytania w dobie zabiegów o zbiorowe bezpieczeństwo w Europie 1923–1937 / Maria Nowak-Kiełbikowa. – Warszawa : Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1989. – 587 s.

1110. Okulewicz P. Koncepcja “miedzymorza” w myśli i praktyce politycznej obozu Józefa Piłsudskiego w latach 1918–1926 / P. Okulewicz. – Poznań : Wydawnictwo Poznańskie, 2001. – 214 s.

1111. Olszanski P. Stosunki radziecko-polski w latach 1925–1932 / Prohor Olszanski // Kwartalnik historyczny. – 1977. – № 4. – S. 1025–1041.

1112. Pagel J. Polska i Związek Radziecki w czasie kryzysu czechosłowackiego (marzec – październik 1938) / J. Pagel // Niemcy w polityce międzynarodowej 1919–1939. – Poznań; 1992. – T. III: W dobie Monachium. – S. 327–345.

1113. Papierzyńska-Turek M. Ewolucja ideowo-polityczna ukraińskiej grupy poselskiej w Sejmie II Rzeczypospolitej w latach 1922–1927 / Mirosława Papierzyńska-Turek // Z pola walki. – 1975. – № 1. – S. 29–56.

1114. Papierzyńska-Turek M. Między tradycją a rzeczywistością. Państwo wobec prawosławia. 1918–1939 / Mirosława Papierzyńska-Turek. – Warszawa : Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1989. – 484 s.

1115. Papierzyńska-Turek M. Sprawa ukraińska w Drugiej Rzeczypospolitej 1922–1926 / Mirosława Papierzyńska-Turek. – Kraków : Wydawnictwo Literackie, 1979. – 391 s.

1116. Partacz Cz. Stronnictwa ukraińskie w II Rzeczypospolitej wobec groźby wojny (1938–1939) / Czesław Partacz // Rocznik Koszaliński. – 1994. – № 4. – S. 51–57.

1117. Paruch W. Od konsolidacji państwowej do konsolidacji narodowej: mniejszości narodowe w myśli politycznej obozu piłsudczykowskiego (1926–1939) / W. Paruch. – Lublin : Uniwersytet im. M. Curie-Skłodowskiej, 1997. – 424 s.

1118. Piotrkiewicz T. Kwestia ukraińska w Polsce w koncepcjach piłsudczyzny 1926–1930 / Teofil Piotrkiewicz. – Warszawa : Wyd-wo Uniwersytetu Warszawskiego, 1981. – 165 s.

1119. Piotrkiewicz T. Ukraińcy w Polsce na lamach “Ilustrowanego Kuriera Codziennego” 1926–1930 / Teofil Piotrkiewicz // Historia XIX i XX wieku / Prace ofiarowane H. Jablonskiemu w siedemdziesin rocznice urodzin. – Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk : Wyd-wo Zakł. Narodowych im. Ossolińskich, 1979. – S. 168–181.

1120. Pobóg-Malinowski W. Najnowsza historia polityczna Polski / W. Pobóg-Malinowski. – T. 2: 1914–1939. – London, 1967. – 899 s.

1121. Potocki R. Idea restytucji Ukraińskiej Republiki Ludowej (1920–1939) / Robert Potocki. – Lublin : Instytut Europy Środkowo–Wschodniej, 1999. – 383 s.

1122. Potocki R. Polityka państwa polskiego wobec zagadnienia ukraińskiego w latach 1930 – 1939 / Robert Potocki. – Lublin, 2003. – 441 s.

1123. Rzepecki T. Sejm i Senat Rzeczypospolitej. 1928–1933 / Tadeusz i Karol Rzepecki. – Poznań, 1928. – 762 s.

1124. Rzepecki T. Sejm i Senat Rzeczypospolitej. 1922–1927 / Tadeusz i Witold Rzepecki. – Poznań, 1928. – 762 s.

1125. Skrzypek A. Kronika koegzystencji. Zarys stosunków polsko-radzieckich w latach 1921–1939 / Andrzej Skrzypek. – Warszawa : Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1982. – 346 s.

1126. Skrzypek A. Polsko-radziecki pakt o nieagresji z 1932 r. / Andrzej Skrzypek // Z dziejów stosunków polsko-radzieckich. Studia i materiały. – Warszawa : Książka i Wiedza, 1976. – T. 13. – S. 17–40.

1127. Skrzypek A. Strategia pokoju. Radziecka polityka zbiorowego bezpieczeństwa w Europie 1932–1939 / Andrzej Skrzypek // Z dziejów stosunków polsko-radzieckich. Studia i materiały. – Warszawa : Książka i Wiedza, 1975. – T. 11–12. – S. 189–207.

1128. Stępeń S. Położenie prawno-polityczne mniejszości ukraińskiej w Drugiej Rzeczypospolitej / Stanisław Stępeń // Rocznik Historyczno-Archiwalny. – Przemyśl, 1986. T. III. – S. 7–22.

1129. Stępeń S. Ukraiński “ideal narodowy” w okresie międzywojennym / Stanisław Stępeń // Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze. – 2002. – Z. 13–14. – S. 79–83.

1130. Stępeń S. W kregu badań nad społecznością II Rzeczypospolitej. Społeczność ukraińska / Stanisław Stępeń // Przemyskie Zapiski Historyczne. – 1987. – Z. 4–5. – S. 137–174.

1131. Stosunki polsko-ukraińskie. Historia i pamięć / red. J. Marszałek-Kawa, Z. Karpus. – Toruń : Wydawnictwo Adam Marszałek, 2008. – 412 s.

1132. Stryjek T. Ukraińska idea narodowa okresu międzywojennego (Analiza wybranych koncepcji) / Tomasz Stryjek. – Wrocław : Wydaw. “Funna”, 2000. – 453 s.

1133. Sworakowski W. Międzynarodowe zobowiązania mniejszościowe Polski / W. Sworakowski. – Warszawa : Instytut Badań Spraw Narodowościowych, 1935. – 231 s.

1134. Szumiło M. Antoni Wasyńczuk (1885–1935). Ukraiński działacz narodowy i polityk / Mirosław Szumiło. – Lublin : Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2006. – 147 s.

1135. Szumiło M. Odpowiedzialność karno-sądowa posłów i senatorów Ukraińskiej Reprezentacji Parlamentarnej w latach 1928–1933 / Mirosław Szumiło // Res Histórica. – Lublin : Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2007. – № 24. – S. 115–140.

1136. Szumiło M. Program i rozwój organizacyjny Ukraińskiego Narodowo-Demokratycznego Zjednoczenia (UNDO) w latach 1925–1928 /

Mirosław Szumiło // Teka Komisji Historycznej / Polska Akademia Nauk, oddział w Lublinie. Redaktor naczelny Jan Gliński. – Lublin, 2006. – T. 3. – S. 169–186.

1137. Szumiło M. Ukraińscy emigranci polityczni orientacji “petlurowskiej” w Chełmie i Rejowcu w okresie międzywojennym / Mirosław Szumiło // Rocznik Chełmski, 2000. – T. 6. – S. 111–121.

1138. Szumiło M. Ukraińska Reprezentacja Parlamentarna w Sejmie i Senacie RP (1928–1939) / Mirosław Szumiło. – Warszawa : Wydawnictwo Nerion, 2007. – 325 s.

1139. Sliwa M. Kwestia naodowościowa w publicystyce i programach sosjolistów polskich w okresie Drygiej Rzeczypospolitej / M. Sliwa // Dzieje Najnowsze. – 1983. – №1–2. – S.107–128.

1140. Terlecki O. Pulkownik Beck / O. Terlecki. – Kraków : Krajowa Agencja Wydawnicza, 1985. – 373 s.

1141. Terlecki O. Z dziejów Drugiej Rzeczypospolitej / O. Terlecki. – Kraków : Krajowa Agencja Wydawnicza, 1985. – 399 s.

1142. Tomaszewski J. Ojczyzna nie tylko Polaków: Mniejszości narodowe w Polsce w latach 1918–1939 / Jerzy Tomaszewski. – Warszawa : Młodzieżowa Agencja Wydawnicza, 1985. – 224 s.

1143. Tomaszewski J. Rzeczpospolita wielu narodów / J. Tomaszewski. – Warszawa : Czytelnik, 1985. – 286 s.

1144. Tomczyk R. Ukraińska Partia Radykalna w II Rzeczypospolitej. 1918–1926 / Ryszard Tomczyk. – Szczecin : PRINT GROUP Daniel Krzanowski, 2007. – 284 s.

1145. Tomczyk R. Ukraińskie Narodowo-Demokratyczne Zjednoczenie (UNDO) wobec Ukrainy Radzieckiej w latach 1925–1939: Zarys problemu / Ryszard Tomczyk // Zustriczi – kwartalnik ukraiński. – Warszawa, 1990. – Rok 1. – № 1. – S. 98–108.

1146. Tomczyk R. Ukraińskie Zjednoczenie Narodowo-Demokratyczne (UNDO) a wybory parlamentarne w 1928 r. / Ryszard Tomczyk // Biuletyn

Porudniowo-Wschodniego Instytutu Naukowego (Badania ukraїnozawcze). – Przemysl, 1997. – №3. – S. 92–101.

1147. Tomczyk R. Ukraińskie Zjednoczenie Narodowo-Demokratyczne 1925–1939 / Ryszard Tomczyk. – Szczecin : Książnica Pomorska, 2006. – 294 s.

1148. Tomicki J. Międzynarodówka Robotnicza a ruch socjalistyczny w Polsce w okresie międzywojennym / J. Tomicki // Dzieje Najnowsze. – 1978. – №4. – S. 63–79.

1149. Tymieniecka A. Polityka Polskiej Partii Socjalistycznej w latach 1924 – 1928 / A. Tymieniecka. – Warszawa. 1969. – 298 s.

1150. Torzecki R. Kwestia ukraińska w polityce III Rzeszy. 1933–1945 / Ryszard Torzecki. – Warszawa : Książka i Wiedza, 1972. – 379 s.

1151. Torzecki R. Kwestia ukraińska w Polsce w latach 1923–1929 / Ryszard Torzecki. – Kraków : Wydawnictwo Literackie, 1989. – 468 s.

1152. Urbański Z. Mniejszości narodowe w Polsce / Z. Urbański. – Warszawa, 1938. – 74 s.

1153. Wandycz P. Aleksander Skrzyński – minister spraw zagranicznych I Rzeczypospolitej / Piotr Stefan Wandycz. – Warszawa, 2006. – 326 s.

1154. Wapiński R. Narodowa Demokracja 1893–1939. Ze studiów nad dziejami myśli nacjonalistycznej / Roman Wapiński. – Wrocław : Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1980. – 337 s.

1155. Wapiński R. Świadomość polityczna w Drugiej Rzeczypospolitej / Roman Wapiński. – Łódź : Wydawnictwo Łódzkie, 1989. – 617 s.

1156. Wasilewski L. Ukraińska sprawa narodowa w jej rozwoju historycznym / Leon Wasilewski. – Warszawa–Kraków, 1925. – 221 s.

1157. Wazniewski W. Działalność ukraińskich partii politycznych w II Rzeczypospolitej / Włodzimierz Wazniewski // Дрогобицький краєзнавчий збірник / Ред. кол.: К. Кондратюк (відп. редактор) та ін. – Дрогобич : НВЦ “Камінь”, 2002. – Спецвипуск. – С. 414–426.

1158. Werschler I. Z dziejów obozu belwederskiego. Tadeusz Holówko: Życie i działalność / Iwo Werschler. – Warszawa : Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1984. – 398 s.

1159. Wiszka E. Emigracja ukraińska w Polsce 1920 – 1939 / E. Wiszka. – Toruń, 2004. – 426 s.

1160. Wojcechowski M. Stosunki polsko-niemiecki. 1933–1938 / Marian Wojcechowski. – Poznań : Instytut Zachodni, 1965. – 372 s.

1161. Wojdyło W. Stanisław Grabski (1871–1949). Biografia polityczna / Witold Wojdyło. – Toruń : Wydawnictwo Adam Marszałek, 2003. – 356 s.

1162. Wronski S. Współdziałanie rządu polskiego z emigracyjnymi organizacjami antyradzieckimi 1918–1938 / S. Wronski // Z dziejów stosunków polsko-radzieckich. Studia i materiały. – Warszawa : Książka i Wiedza, 1968. – T. 3. – S. 262–290.

1163. Wysocki R. Organizacja Ukraińskich Nacjonalistów w Polsce w latach 1929–1939: Geneza, struktura, program, ideologia / Roman Wysocki. – Lublin : Wydaw. Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2003. – 433 s.

1164. Zacharias M. Józef Beck i “polityka ruwnowagi” / Mihal Zacharias // Dzieje Najnowsze. – 1988. – № 2. – S. 3–37.

1165. Zacharias M. Polska wobec zmian w układzie sił politycznych w Europie w latach 1932–1936 / Mihal Zacharias. – Wrocław : Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1981. – 300 s.

1166. Zaporowski Z. Sejm Rzeczypospolitej Polskiej 1919–1939. Działalność posłów, parlamentarne koncepcje Józefa Piłsudskiego, mniejszości narodowe / Zbigniew Zaporowski. – Lublin : Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 1992. – 265 s.

1167. Zaporowski Z. Ukraińska Reprezentacja Parlamentarna Worynia 1931–1939 / Zbigniew Zaporowski / Zbigniew Zaporowski // Res Histórica. – Z. 4: W kręgu polskich doświadczeń parlamentarnych. Red. Z. Zaporowski. – Lublin : Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 1998. – S. 79–97.

1168. Zaporowski Z. Ukraińsko-Białoruski Klub Sejmowy (marzec – listopad 1928 r.) / Zbigniew Zaporowski // Pogranicze. Studia z dziejów stosunków polsko-ukraińskich w XX wieku. Redakcja Z. Mankowskiego. – Lublin : Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 1992. – S. 7–18.

1169. Zaporowski Z. Wołyńskie Zjednoczenie Ukraińskie / Zbigniew Zaporowski. – Lublin : Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2000. – 162 s.

1170. Żarnowski J. Społeczeństwo Drugiej Rzeczypospolitej 1918–1939 / Janusz Żarnowski. – Warszawa : Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1973. – 434 s.

1171. Żarnowski J. Polska Partia Socjalistyczna w latach 1935 – 1939 / Janusz Żarnowski. – Warszawa, 1965. – 269 s.